

87.210)
7-47
Б.Й. ТИЩИК

**ІСТОРІЯ
ДЕРЖАВИ
І ПРАВА**

**КРАЇН
СТАРОДАВНЬОГО
СВІТУ**

ТИЩИК Б.Й.

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

*Додручено Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*

НБ ПНУС

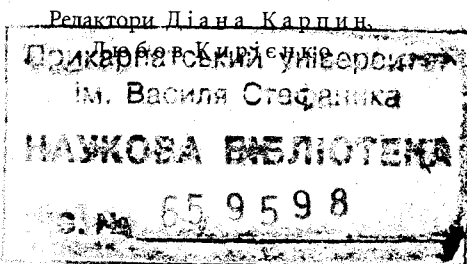
659598

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО "СВІТ"
2 0 0 1

Рецензенти:

чл.-кор. Академії правових наук, проф.,
д-р юрид. наук В.С.Кульчицький,
доц., канд. юрид. наук В.О.Семків,
доц., канд. юрид. наук А.В.Кольбенко,
доц., канд. іст. наук В.М.Ягнішак

*Допущено Міністерством освіти і науки України
(Протокол № 14/18.2-563 від 26.04.2001 р.)*

Тищик Б.Й.

Т 47 Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посібник. — Львів: Світ, 2001. — 384 с.
ISBN 966-603-019-5.

Згідно з навчальною програмою, у посібнику висвітлені питання виникнення та суті держави і права в стародавніх країнах Сходу — Вавилоні, Єгипті, Індії та Китаї, їх суспільний лад, державний устрій, джерела та характерні риси права (основні його галузі, інститути, кодифікації тощо). Охарактеризована державність античних країн — стародавніх Греції та Риму. Проаналізовано особливості виникнення цих держав, реформи, які узаконили їх утворення (Тезея, Солон і Клісфен у Греції, Сервія Туллія у Римі), суспільний лад та державний механізм античних країн (Афін, Спарти, Риму), джерела й основні галузі права. Показано історичне значення досвіду цих держав для сучасної Європи та світу.

Для студентів юридичних інститутів, факультетів університетів, коледжів та інших юридичних навчальних закладів.

ПЕРЕДМОВА

Предмет. Історія держави і права зарубіжних країн належить до тих суспільно-політичних наук, які прийнято називати історико-правовими, оскільки вони мають безпосередній зв'язок як з наукою історії, так і з наукою про державу і право. Однак за суттю і змістом історія держави та права є наукою правовою, юридичною, тому вона введена до основних навчальних курсів, які читають у вищих і середніх спеціальних юридичних закладах і які становлять невід'ємну частину, необхідний елемент повноцінної юридичної освіти.

На відміну від загальної історії історико-правові науки вивчають не суспільство загалом в усіх аспектах його розвитку, а процеси становлення, розвитку, суть, причини загибелі різних держав та систем права, систем державних і юридичних установ тощо.

До вивчення і пояснення державно-правових інститутів, явищ і процесів, характерних для того чи іншого суспільства або певного періоду його розвитку, історія держави і права підходить з конкретно історичних позицій, використовуючи велику кількість фактів, конкретних подій державно-політичного життя, діяльності держав, їх систем влади, класів, партій, правових джерел тощо. Тут йдеться про залучення, дослідження саме всієї сукупності фактів і подій, а не вибіркового їх вивчення — тобто тільки тих, які не виходять за задалегідь вивчені межі, підтверджують задалегідь визначені ідеологічні чи політичні догми. Так, зокрема, чинила у всі часи існування посткомуністична “наука”. Ті історичні, політичні чи державно-правові явища, події і факти, які суперечили ідеологічній лінії, відкидали геть, замовчували або фальсифікували.

Справжня, об'єктивна наука, в тому числі історико-правова, так не може чинити, бо інакше це не наука. Тільки всебічне, глибоке, об'єктивне вивчення, аналіз явищ, подій, державно-правових інститутів дає змогу правильно їх оцінити, визначити соціальну службову роль у суспільстві.

Наголосимо, що, оперуючи всією різноманітністю фактів, конкретних явищ політичного, державно-правового життя, історія держави

і права не тільки має на меті зібрати їх якнайбільше, описати, оцінити. Така чиста описовість значно б збіднила науку, хоча і це має значення. Отже, йдеться про те, що історія держави і права має також на меті виявлення історичних закономірностей розвитку держави і права.

Зауважимо, що конкретно-історичні закономірності розвитку держави і права мають специфіку порівняно зі загальними закономірностями розвитку суспільства, оскільки держава і право посідають у ньому особливе становище, характерне їх відносною самостійністю і значимістю.

З іншого боку, історія держави і права тісно пов'язана з такою юридичною наукою й дисципліною, як теорія держави і права, що теж вивчає закономірності їх розвитку. Але теорія держави і права за допомогою логічного, системного, порівняльного й інших методів відображає історичний процес в узагальнюючій, абстрактній формі, вивільненій від зайвої конкретики, історичних випадковостей і ухилень. Вивчаючи конкретні дані історико-правової й інших наук, вона виробляє свою систему загальноправових понять і категорій, які, в свою чергу, широко використовуються в навчальному предметі історії держави і права.

Тобто на відміну від теорії держави і права історико-правові предмети вивчають конкретні процеси виникнення та розвитку різних держав і систем права, державно-правових інститутів і явищ в їх хронологічній послідовності, що появились у певному історичному просторі й часі.

Отже, визначаючи предмет історії держави і права зарубіжних країн, підсумуємо: ця наука (і навчальна дисципліна) вивчає процес виникнення, розвитку, суть, основні функції, соціальну роль та причини загибелі різних держав і систем права в хронологічній послідовності та конкретній соціально-історичній обстановці, які існували чи існують сьогодні за межами України.

Знання цього предмета необхідне не тільки для загально-юридичної культури. Відомо, що без знання й усвідомлення минулого неможливо творити сучасне, передбачити майбутнє. Без таких знань, врахування досягнень і помилок минулих поколінь, держав часто все сучасне життя втрачає свій смисл. Засвоєння предмета історії держави і права зарубіжних країн дає студентам необхідну фактичну основу для вивчення і засвоєння багатьох галузевих предметів.

Наука історії держави і права зарубіжних країн (на Заході вона часто йменується загальною історією права, історією права і державних інститутів тощо) має свою історію. Як самостійна галузь наукового знання вона бере початок з кінця XVIII–початку XIX ст., коли виникла

історична школа права у Німеччині (Г.Пухта, Ф.Савіні та ін.), розвинена у багатьох інших країнах. Згодом появилися позитивістська (О.Конт, П.Лафіт, Г.Спенсер, Е.Дюрінг), соціологічна (Е.Нейкамп, О.Холмс та ін.) школи права. Був вивчений і узагальнений величезний фактичний матеріал, видані фундаментальні праці (наприклад, багатотомна “Історія права” німецьких учених Й.Коллера і Л.Венгера (1914 р.), “Панорама правових систем” (1928 р.) і “Історія права” (1924 р.) американців Д.Вігмора і У.Сігля та інших, які широко застосовували історико-порівняльний метод досліджень. Цей предмет був уведений у навчальні програми вузів, оскільки за пізнавальною цінністю, інформативністю історія держави і права є дієвим інструментом формування історичної свідомості, світогляду взагалі. Отже, ця наука дає змогу не тільки глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, а й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Вона озброює юристів, яким належить працювати на благо своєї країни на межі тисячоліття і в ХХІ ст., необхідними знаннями, що допоможуть їм практично здійснювати програми глибоких економічних реформ, демократизації політичного життя, реалізації конституційного положення про створення соціальної, правової держави в Україні.

Методологія науки і курсу. Дослідження, пізнання і вивчення історії держави і права зарубіжних країн не зводяться, як зазначалось, до збору й опису фактів та подій. Вони передбачають концептуальне й теоретичне осмислення, узагальнення цих фактів, що вимагає, в свою чергу, використання загальнофілософських і спеціальних методів дослідження.

Одним з таких загальних методів є метод матеріалістичної діалектики, згідно з яким природа, матеріальне життя, спосіб виробництва матеріальних благ, тобто економіка, є первинною, об’єктивною реальністю, а свідомість, мислення, релігія, ідеологія, держава, право — другорядними, “надбудовними” елементами. Далі, всі явища суспільного розвитку повинні розглядатися у взаємозв’язку, взаємозумовленості, в усій сукупності, оскільки історія людства постійно змінюється, розвивається, рухається вперед — по висхідній лінії тощо.

Загалом, все це правильно, і даний метод, “вдосконалений” класиками марксизму-ленінізму, був покладений в основу їхнього вчення. Але марксистсько-ленінці його переінакшили, “підігнали” під свою ідеологію. Економічний фактор, матеріальні умови життя суспільства, економічні закони розвитку ними оголошені об’єктивними, незалежними від волі людей, роль так званої надбудови — невелика. Боротьба антагоністичних класів, з яких обов’язково складається будь-яке суспільство, крім соціалістичного, боротьба протиріч є основною рушій-

ною силою суспільства. Боротьба класів мусить закінчуватися революцією, отже, насилля неминуче, без нього суспільство не може розвиватися. За словами В. Леніна, воно “локомотив” історії. Таку теорію легко можна зрозуміти: В. Ленін та інші лідери більшовицької партії добре знали, що парламентським, ненасильницьким шляхом до влади прийти їм не вдасться.

Марксизм-ленінізм брав у науці лише те, що підходило до його концепції. Все інше оголошувалось помилковим, несуттєвим або замовчувалось. Те, що використовували, тлумачили на свій розсуд, часто перекручували. В комуністичній “науці” насправді домінувало не діалектичне, а, як правильно зазначає професор О.О. Шевченко, так зване соціоцентричне мислення — прямолінійне і примітивне, що проявлялося у постійному повторенні одних і тих самих думок, догматизмі, неспроможності вийти за раз і назавжди визначені межі, підгонці матеріалу під політичну “лінію”, ідеологію. Такий підхід породжував у науці, в тому числі в історії держави і права, безальтернативність, культовий підхід, безликість, страх першоджерел тощо. Вчення “класиків марксизму-ленінізму” та їх послідовників оголошувалось єдино правильним, єдиною науковою істиною. Марксистське єдиномислення догматично повторювало раз і назавжди встановлені “істини”, ідеолого-політичні штампи приклеювало на всі етапи, всі епохи. Буржуазне суспільство, державу і право, наприклад, безапеляційно оголошували загниваючими, такими, що прямують до загальної кризи і загибелі, а єдино прогресивним — соціалістичне, яке йде до розквіту і перемоги у світовому масштабі. Насправді “соціалістична демократія” була наскрізь фальшивою, показовою, з абсолютним безправ’ям особистості.

Намагання приховати справжній стан речей, абсолютна необ’єктивність, заідеологізованість призводили до того, що численні першоджерела, архіви, документи переховувались у закритих спецфондах, як і зарубіжна література, періодика тощо.

Не повністю сприйнятним є і метод позитивізму, який протиставляє марксистській ідеології класової боротьби і революції еволюціонізм, тобто вчення про розвиток, позбавлений внутрішніх протиріч, стрибків, вибухів, революцій.

Немарксистські історики здебільшого заперечували безапеляційно вирішальну і визначальну роль економічних факторів у розвитку суспільства, явну недооцінку так званих надбудовних елементів. Вони цілком справедливо зазначали, що ці елементи спроможні суттєво впливати на економічні процеси, матеріальний базис, навіть змінювати його.

Загальних методів вивчення тієї чи іншої науки може бути декілька. Сучасна світова наука містить широкий діапазон філософських установок, які дають змогу з різних позицій пояснювати історичні процеси виникнення, суті та розвитку держави і права. Відмова від якогось нібито “єдино правильного”, моністично-матеріалістичного погляду на історію, методологічний плюралізм стали характерними і для науки в Україні.

Вплинула на це й різноманітна історико-правова література різних країн, у якій можна знайти багато концепцій, що намагаються прояснити походження й наступну еволюцію держави і права (у тому числі релігійний, ісламський фундаменталізм, ліворадикальні, марксистські та немарксистські тощо). Це змушує думати, аналізувати, а не займатися доктринерством і догматизмом. Стала очевидною обмеженість і односторонність марксистської п'ятичленної формаційної періодизації історичного процесу, побудованої, знову ж таки, на суто економічній типології (первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і соціалізм-комунізм). Але у цю схему не вписувалося чимало явищ, процесів, цілих періодів розвитку суспільства. Зовсім не брали до уваги роль у розвитку суспільства релігії, традицій, історичного досвіду та ін. Це й призвело до широкого використання в українській науці поняття “цивілізація”, яке склалось у Європі ще наприкінці XVIII–початку XIX ст. Прихильники нових підходів вагомим місце приділяють людині, бо об'єктивні процеси історії значною мірою проходять, конкретизуються через внутрішній світ і досвід людини, що виражається у способі її життя, світогляді, системі цінностей, вчинках.

В історії держави і права зарубіжних країн у зв'язку зі специфікою предмета важливе значення має використання спеціальних методів і підходів, скажімо, конкретно-історичного, порівняльно-правового, логічного, системного, моделювання та ін.

Періодизація історії держави і права. Періодизація курсу необхідна, оскільки надто великий за обсягом матеріал міститься у цій науці — від найдавніших часів аж до сьогодення.

У світовій історії та літературі прийнято виділяти в розвитку людського суспільства такі основні епохи: стародавній світ, середні віки, новий і новітній час. Кожна з цих епох являє собою певний історичний ступінь. Підходять вони і для історії держави і права, оскільки тут за основу беруться не формаційні, суто економічні межі, а низка важливих цивілізаційних, історико-політичних, ідеологічних, економічних та інших факторів.

Отже, подаємо таку періодизацію:

1. Історія держави і права Стародавнього світу (IV тис. до н.е. — V ст. н.е.).

2. Історія держави і права середніх віків (V ст. н.е. — XVII–XVIII ст.).

3. Історія держави і права нового часу (XVII–XVIII ст. — 1918 р.).

4. Історія держави і права новітнього часу (1918 р. — 2000 р.).

Звичайно, така періодизація умовна. Її межі можуть бути визначені й інакше. Скажімо, еволюція стародавніх і середньовічних суспільств і держав Сходу, Африки, Америки відбувалася за особливим, своєрідним напрямом; іншими були її часові періоди. Але ми беремо за основу цього посібника розвиток європейської цивілізації.

Частина I

ДЕРЖАВА
І ПРАВО КРАЇН
СТАРОДАВНЬОГО
СХОДУ

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ТА ЇХ ХАРАКТЕРНІ РИСИ

Держава як організація політичної влади, система органів управління, за допомогою яких здійснюється управління в інтересах усього суспільства чи певної його частини, та право як система загально-обов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою, існували не завжди. Вони виникли на певних етапах, у певні періоди соціального розвитку людства. За первіснообщинного ладу їх ще не було. Згодом разом з його розпадом — з появою приватної власності, майнової нерівності, рабства, обміну і торгівлі, формуванням соціально-економічних класів чи груп з різноманітними, нерідко протилежними, інтересами та інших факторів виникає потреба у створенні такої організації суспільства, яка б відповідала новим умовам його розвитку. Так постає держава. Крім загальних закономірностей, у кожного народу процес творення держави має характерні особливості.

Найдавнішими державами і системами права в історії людства були держави і правові системи Стародавнього Сходу. Вони виникли у південно-західній частині Азії та північно-східній Африці. Саме тут створено колыску людської цивілізації, письменності, культури тощо. У межиріччі Тигру та Євфрату виникли стародавні Шумер і Аккад, згодом Вавилонія і Ассирія. По сусідству з ними розташувалися Хеттська держава, Фінікія, єврейські (семітські) царства, потім — Персія, Урарту та ін. В Африці, у долині річки Ніл, знаходився Єгипет. До цієї групи країн належать також Стародавні Індія та Китай.

Насамперед постає питання: чому саме там виникли перші в історії людства держави?

Найімовірніше, відповідь треба шукати у природних умовах цього регіону земної кулі, тобто в матеріальних умовах життя суспільства. Родючі землі, здебільшого сприятливі кліматичні умови, великі, повноводні ріки зумовили швидкий перехід людства від кочового до осілого, землеробського способу життя. Водночас розвивалися скотарство, ремесло, обмін, торгівля. Особливості клімату і своєрідність

ґрунтів, наявність великих просторів пустелі, засушливі періоди року, що наставали після надмірних опадів і повені, зумовили необхідність штучного зрошення земель. Будівництво каналів, водоймищ та інших іригаційних споруд, осушення боліт були і є на сьогодні основою східного землеробства.

У Вавилоні, Єгипті, Індії, Китаї та інших країнах здавна навчилися використовувати повноводдя великих рік для зрошення полів. Високий рівень води, який наставав, коли у верхів'ях рік випадали великі дощі, у горах розтавали сніги, використовували для наповнення водоймищ, каналів тощо. Саме тому люди і оселялися біля великих рік, вздовж їх течії — Нілу, Євфрату, Тигру, Гангу, Брахмапутри тощо. Розлив вод цих рік не тільки забезпечував зрошення земель, а й покривав поля шаром надзвичайно родючого мулу.

Звичайно, одна людина чи навіть вся родина не в змозі була прокопати зрошувальні канали, особливо до віддалених від ріки земель, або споруджувати дамби чи у випадку необхідності підняти воду на вищий від поверхні ріки рівень тощо. Вітри з пустелі засипали іригаційні споруди піском, і щороку для їх розчищення доводилось також докладати великих зусиль. До того ж території деяких країн, зокрема Індії, Китаю, були вкриті дрімучими лісами, джунглями, які вирубували, вивільнюючи простори для землеробського господарства.

Всі ці роботи люди виконували гуртом — селищами, общинами. Саме тому сусідська або територіальна община зберігалася у них упродовж тривалого часу, навіть незважаючи на виникнення перших державних утворень. Цими ж причинами пояснюється й існування спільної общинної власності на землю, оскільки розвиток приватної власності на неї неминуче ускладнив би реалізацію широкого і складного плану будівництва іригаційних споруд.

Отже, відсутність приватної власності на землю, зокрема на перших етапах виникнення і розвитку держави, є характерною рисою країн Стародавнього Сходу. Земля належала общинам, храмам, царям.

Для виконання робіт, пов'язаних з іригацією, вирубуванням лісів, прокладанням доріг, будівництвом храмів, палаців вельмож і царів, їхніх усипальниць — пірамід потрібна була неабияка робоча сила. Знову ж і тут виручала община. Однак згодом і общинники не справлялися з цими надзвичайно трудомісткими роботами, люди гинули від тяжких умов праці, часто розбігалися. Вдавалися до інших джерел робочої сили. Почали масово перетворювати у рабів військовополонених. Щораз частіші війни з сусідами в основному вели заради захоплення полонених. Рабську працю дедалі в ширших масштабах використовували на найважчих роботах — спорудженні каналів, дамб, водойм, пірамід,

храмів, а також у домашньому господарстві, в землеробстві, ремеслі. Поява рабства, як і поступовий розвиток приватної власності, майнової нерівності, соціальних протиріч, веде до швидшого розпаду в цих країнах, ніж в інших регіонах земної кулі, первіснообщинного ладу і появи держави.

Перші держави в Азії та північно-східній Африці виникли ще у IV тис. до н.е. Кожна з них має свою історію виникнення, розвитку і падіння, характерні особливості. Водночас є і спільні риси, які об'єднують їх у єдину, близьку за суттю групу країн — країн Стародавнього Сходу. Назвемо їх:

1. Збереження значних пережитків первіснообщинного ладу, зокрема сусідської (територіальної) общини, помітних слідів патріархального побуту, звичаїв, традицій. Значна питома вага у виробництві праці вільних общинників.

2. Відсутність на перших етапах розвитку приватної власності на землю, слабкий її розвиток загалом.

3. Наявність колективного рабоволодіння (храми, общини).

4. Збереження первісних форм рабства, так званого домашнього рабства, коли раби ще мають деякі права (майно, сім'ю та ін.).

5. Створення деспотичної форми правління, тобто державного ладу, який характеризується необмеженою владою монарха. Це пояснюється не тільки необхідністю чітко управляти суспільством, утримувати у покорі рабів, захищати свою землю від численних нападів войовничих сусідів чи нападати на них самому, а й особливістю способу виробництва. Створення технічно продуманої, складної системи іригаційних споруд, виконання великого обсягу інших робіт, економічне і спільне використання води — все це настійно вимагало централізованої, міцної влади.

До деспотичної форми правління спонукала також необхідність створення системи міцних оборонних споруд, забезпечення великої боездатної армії, оскільки відсутність природних перешкод (гір, морів) сприяла частим нападам сусідів на ці країни.

Однак не можна заперечувати й того, що у давньосхідних цивілізаціях у масовій свідомості населення існувало особливе містичне ставлення до влади, правителів, котрих обожнювали.

Визнання влади й особи правителя вищими, божественними авторитетами, інституціями, які органічно витікають з існуючого об'єктивно світового порядку, а, отже, і необмеженість деспотичних повноважень правителя, було наріжним каменем, елементом східної духовної культури, релігійної ідеології, життєдіяльності давньосхідних суспільств.

6. Ще однією характерною рисою цих суспільств і держав була наявність трьох галузей, відомств чи систем управління — відомства внутрішніх справ, відомства військових справ і відомства публічних робіт. Це були системи органів, їх комплекс, які відали тією чи іншою сферою державного життя.

Відомство внутрішніх справ займалось проблемами управління країною, накладення і стягування податків, поборів та мит, здійснення правосуддя, охорони внутрішнього правопорядку та ін.

Відомство військових справ — функціями оборони країни від нападів агресивних сусідів, забезпечення її кордонів системою оборонних споруд та гарнізонами, матеріальним забезпеченням військ, будівництвом річкового флоту тощо. Воно займалось також організацією військових походів на сусідні народи і держави — задля помсти за руйнівні набіги, захоплення територій, рабів, багатств. Зрештою, ці два відомства характерні для будь-яких інших держав, а не тільки для Стародавнього Сходу.

А ось третє відомство — публічних робіт — характерне саме для них. Йдеться про систему органів, які займалися організацією, проведенням і забезпеченням суспільно-необхідних громадських робіт — передусім іригаційної системи — каналів, водосховищ тощо, будівництвом палаців, храмів, пірамід, вирубуванням лісів, прокладанням доріг та ін.

Зрештою, всі ці відомства діяли в тісному взаємозв'язку, функції їх часто перепліталися, бо чіткого розмежування компетенції між ними не було. Часто одні й ті самі державні органи виконували різні функції. Всю систему органів, галузей управління очолював правитель — цар, фараон тощо.

Найвідомішими і найхарактернішими представниками групи країн Стародавнього Сходу є Вавилонська держава, Єгипет, Індія, Китай. Зупинимось докладніше на питаннях виникнення і розвитку держави і права цих країн.

ДЕРЖАВА ТА ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО ВАВИЛОНУ

1. Утворення Вавилонської держави

Країну, розташовану між ріками Євфратом і Тигром, стародавні греки називали Месопотамією (Межиріччям), хоча правильніше назвати її Дворіччям, оскільки населення селилося не тільки між ріками, а й уздовж течій цих рік.

До XIX ст. історична та історично-правова наука не мали вичерпних джерел, на основі яких можна було б скласти правдиву історію стародавнього Межиріччя. Основним джерелом знань про цю країну була Біблія, де поряд з міфами і легендами містилося немало правдивих, достовірних фактів. Щоправда, у розпорядженні дослідників були ще твори греко-римських авторів, які порівняно багато писали про країни Сходу (Геродот — V ст. до н.е., Діодор Сицилійський — I ст. до н.е., Страбон — I ст. до н.е.). Однак не всі ці свідчення збереглися до наших днів, та й не завжди вони заслуговують безоглядного довір'я.

Достовірні джерела з історії Межиріччя, у тому числі з історії держави і права, виявлені у XIX ст., коли на Близькому Сході розпочали широкі археологічні дослідження. Розкопували цілі міста, знаходили численні письмові джерела — глиняні таблички, написи на каменях, скелях тощо. Знайдено, зокрема, знамениту бібліотеку ассирійського царя Ашурбаніпала, а на початку XX ст. — збірник законів вавилонського царя Хаммурапі та фрагменти давньошумерських законів. Клинописне письмо, яким усі ці знахідки написані, розшифрував німецький дослідник Георг Гротенд (1775–1853). Продовжили і поглибили його дослідження француз Ежен Бюрнуф і норвежець Христіан Лассен. Їхні праці опубліковані в 40-х роках XIX ст.

Історія Межиріччя постала перед сучасниками у новому, значно повнішому вигляді.

Отже, в цій країні люди селилися з давніх часів. Євфрат і Тигр, які беруть початок у горах Вірменії і впадають у Перську затоку, регулярно зрошували і удобрювали навколишні землі, які давали багаті врожаї. Достатньо було вкинути насіння у ґрунт після спаду води, пусти-

ти туди табун овець чи свиней, які втоптували насіння в землю, і після цього через певний час можна було збирати багатий врожай. У ріках водилося багато риби, в лісах і горах — різна дичина. Особливо часто вживали сушену рибу. Нею харчувалися люди, а в розмеленому вигляді годували худобу. Полювання на диких звірів давало м'ясо і одяг зі шкур. Очерет використовували для будування жител і для виготовлення різного посуду, який обмазували глиною, а також предметів широкого вжитку. За браком каміння, металу й дерева широко використовували глину. З неї робили майже все: будували хати, палаци, оборонні стіни і башти, статуї богів, серпи з кам'яними зубцями, бочки і глечики, на ній писали.

Найдавнішим населенням на території південного Межиріччя були, найімовірніше, шумерійці. На північ від них жили семіти, яких в науці називають аккадцями — за назвою їх першої об'єднаної держави Аккад. Вони прийшли сюди, очевидно, з Аравії, яку вважають батьківщиною всіх семітських племен. Уже в V–IV тис. до н.е. шумерійці перейшли до осілого способу життя і землеробства, заснованого на штучному зрошенні. Займатися землеробством у постійно затоплюваній і заболочуваній долині можна було лише за умов проведення дуже трудомістких іригаційних робіт. Регулювання розливів рік вимагало об'єднаних зусиль, низки спеціальних робіт.

Однак таке об'єднання ґрунтувалося вже не на кровній спорідненості, а на територіальній близькості, на сусідстві людських колективів. Унаслідок цього відбувається процес розкладу первіснообщинного устрою, і на зміну родової приходить територіальна (сусідська) община.

Наступний крок у соціальному розвитку суспільства — поява рабства. Поштовхом до цього був достатньо високий рівень розвитку продуктивних сил, коли безпосередній виробник міг виробляти продуктів більше, ніж це необхідно для забезпечення потреб своєї родини.

У стародавній Месопотамії завдяки кліматичним умовам дуже рано, вже в IV тис. до н.е., йшов неухильний процес зростання продуктивних сил, соціального розшарування, і це тоді, коли в Європі всюди ще панував первіснообщинний лад.

Іншою важливою обставиною, що сприяла швидкій появі рабства, була потреба у виконанні великого обсягу тяжких робіт, пов'язаних з освоєнням нових площ під землеробські культури, для спорудження нових каналів і дамб, транспортних шляхів та ін. Спочатку кількість рабів ще була обмежена, і праця їх переважно застосовувалась для домашніх потреб, а основний тягар так званих царських робіт лягав на плечі вільних общинників. Потім щораз більше рабів змушували працювати власне на цих громадських, публічних роботах.

Особливістю природних умов Межиріччя була майже повна відсутність дуже важливих видів технічної сировини — каменю, лісу, металу, без якої немислиме виготовлення знарядь праці, зброї тощо. Її природну нестачу компенсувала торгівля, обмін. Утворився численний прошарок купців, торговців-тамкарів.

Усі ці фактори прискорили розвиток приватної власності, майнової нерівності, класів — отже, відбувався процес розкладу родоплеменного ладу. Постає потреба в утворенні апарату управління, держави, яка тримала б у покорі рабів, відстоювала нові порядки, захищала приватну власність тощо. На території Межиріччя, зокрема на півдні, тобто у Шумері, виникло чимало невеликих держав, центрами яких були великі міста, що стали осередками ремесла, торгівлі, культури. Їх називали *патесіати* — за назвою їх правителів — патесі (“служитель бога”) або ісаку (“намісник бога”). Це Ур, Урук, Лагаш, Кіш, Ассур та ін. Патесіати вели між собою постійні війни, що, зокрема, давало можливість за рахунок військовополонених збільшувати кількість рабів. Водночас швидко розвивалися продуктивні сили, культура тощо.

Серед інших свідчень археологів і геологів знаходимо цікаве повідомлення про те, що у південній Месопотамії в давні часи трапилась катастрофічна повінь, яка відображена в стародавніх літературних джерелах Сходу — “Епосі про Гільгамеша”. У цьому творі, набагато давнішому, ніж Біблія, є епізод, де зображено “всесвітній потоп” з такими самими найточнішими подробицями, як потім описує Біблія.

Але ще до “потопу” в Шумері відбувався процес централізації, керівна роль переходила від одного патесіату до іншого. Джерела називають вісім династій царів (“до потопу”), котрі царювали 241 тис. років. Після “потопу” змінилося ще вісім династій царів, які правили двома народами — шумерійцями на півдні й аккадцями на півночі — ще декілька десятків тисяч років. За цей час процес централізації значно поглибився. Зокрема, довгі століття домінувало аккадське місто — патесіат Кіш, потім гегемонія переходить до Лагаша (початок III тис. до н.е.). Шумер і Аккад досягли високого рівня розвитку матеріальної культури. Керівництво справою створення і впорядкування іригаційної системи вже потрапляє до центральної влади. Посилюється вплив і влада жерців. Будують великі храми і палаци царів. Далі триває суспільний поділ праці, а на його основі — подальше зростання багатства знаті та майнової нерівності. Збільшується кількість рабів, посилюється їх експлуатація.

Утворення великих держав з розгалуженим апаратом управління, всевладдя знаті зумовлюють розшарування серед общинників. Маломіснці господарства общинників занепадають, втрачають землю, яка

поступово стає об'єктом купівлі-продажу. Збіднілі обцининики, облпунтани боргами, потрапляють у кабалу до багатіїв, жерців. Непосильними для обциниників стають зростаючі податки, побори і повинності. Поширюються невдоволення, бунти, заворушення.

На початку XXIV ст. до н.е. царем Лагаша став Урукагіна. Він провів низку реформ, які мали на меті полегшити становище обциниників, міських низів, дрібних жерців. Урукагіна повернув храмам їх землі, худобу, рабів, що в них забрали багатії. Водночас заборонив храмам чинити насильство над власністю і особою селян, ремісників. Утричі скоротив винагороду жерцям при похованні померлих, познімав наглядачів з полів, колодязів, місць ловлі риби та інших, скоротив чиновницький апарат, зменшив розміри податків і поборів тощо.

Реформи Урукагіни підбурили проти нього не тільки власну знать, а й родову аристократію сусідніх держав. Коли проти Лагаша пішов війною цар Умми, Лагаш зазнав поразки і був спустошений. Незабаром гегемонія переходить до семітського міста Аккаду. Його цар Саргон створив у Межиріччі єдину централізовану державу, територія якої простяглася від нинішнього Іраку аж до Егейського моря. Існувала вона понад 200 років. Потім її завоювали дикі гутейські племена. Через 120-130 років гутейці були вигнані або асимілювалися. Гегемонія у Межиріччі знову перейшла до шумерійців — царства Ур. Урські царі впродовж тривалого часу правили країною. В цей період дуже високого рівня досягає розвиток матеріальної і духовної культури. Донині збереглися залишки храмової вежі, відомої нам під назвою Вавилонської. Вона стояла на прямокутній основі, сторони якої мали 62,5 і 43 м. Вежа мала багато поверхів, а на вершині стояв храм. Вавилонська вежа була побудована значно раніше, ніж найстаріша єгипетська піраміда.

У царстві Ур розвивається приватна власність на землі, запроваджується боргове рабство. Ще більше активізується внутрішня і зовнішня торгівля. Будуються великі, розкішні споруди — палаци царів і знаті, храми, вдосконалюється іригаційна система, створюється постійна професійна армія, вперше формуються загони лучників.

Однак на початку XIX ст. до н.е. на Урську державу напали кочові племена амореїв та еламітів, і могутня колись держава розпалась. Але і ці завойовники згодом пішли геть, а їх залишки асимілювалися. Знову великі міста-держави Межиріччя почали вести між собою боротьбу за владу. В кінці III—на початку II тис. до н.е. на передній план виступають аккадці. Поступово набуває все більшої сили і могутності їх новий центр — місто Вавилон ("ворота Бога"). З того часу це місто на багато століть стає центром величезної імперії.

Київський університет
ім. Василя Степанюка
ЦЕНТРАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
65.9598

Вавилон, зміцнившись, захоплює і підпорядковує собі все більше сусідніх міст-держав. Одинадцять царів Першої Вавилонської династії (від 1893 до 1594 рр. до н.е.) неухильно зміцнювали державу. Найвизначнішим і найвідомішим з них був Хаммурапі, що правив приблизно у 1791–1749 рр. до н.е.

За часів Хаммурапі Давньовавилонське царство досягнуло вершин своєї могутності й розвитку. В результаті впертої і тривалої боротьби йому вдалось витіснити еламітян з південного Межиріччя, завоювати конкуруючі з ним держави-міста Ларсу, Марі. Підкоривши собі увесь Шумер, Хаммурапі завоював Аккад і велику Ассирійську державу. Отже, він зумів перетворити невелику Вавилонську державу в могутню обширну імперію, яка охоплювала майже все Межиріччя. Хаммурапі оголосив себе “найбільшим між царями”, “царем царів”, намісником бога на землі. Він наказав спорудити високий базальтовий стовп, на верхівці якого велів зобразити себе разом з богом сонця Шамашем. “Щоб дужий не кривдив слабого, щоб закон захищав сиріт і вдів, ... щоб скривдженому виправити кривду”, — написав він на цьому стовпі, назвавши себе “царем справедливості”. Він велів скласти великий звід законів, кодифікацію, чим уславився значно більше, ніж завоюваннями і створенням великої централізованої держави.

Вавилон став могутнім, великим містом, столицею всього Межиріччя. Його окружність, за Геродотом, мала близько 90 км. Місто було оточене трьома стінами висотою близько 22 м, шириною 6–8 м кожна. Воно було забудоване розкішними палацами, храмами, 4–5 поверховими будинками тощо. Одним з семи чудес світу вважали висячі сади вавилонської цариці Семіраміди. Великого розвитку тут досягла на той час економіка, наука, культура, мистецтво, медицина та ін.

Розглянемо питання держави і права Вавилону — суспільний лад країни, державний устрій та основні риси права.

2. Суспільний лад

Як уже зазначалося, в общинах Межиріччя процес майнового і суспільного розшарування розпочався ще наприкінці IV тис. до н.е. В умовах штучного зрошення успішно розвивалось землеробство, вдосконалювалась і розширялась система іригаційних споруд. Значного розвитку досягли ремесло, скотарство, садівництво. З виникненням товарно-грошових відносин срібні і мідні монети або шматки срібла на вагу почали використовувати як гроші. Зерно і худоба теж виступа-

ли платіжними засобами. Вдосконалювалися знаряддя праці, поглибились людські знання у різних сферах життя.

В епоху Хаммурапі суспільство складалось з двох основних верств: вільних і невільників, або рабів. Вільних людей за своїм соціальним станом поділяли на різні категорії. На вершині соціальної драбини стояли так звані *авілум* (у перекладі “людина, син людини”). Це була верхівка суспільства, рабовласницька і землевласницька світська знать. Вони посідали найвищі пости в центральному, державному апараті, у війську, були царськими намісниками на місцях — в областях, містах тощо. Особа, життя, здоров’я, честь, сім’я, майно *авілум* охоронялися дуже суворо.

Другу групу вільних, про яку часто згадують джерела, становили *мушкену* (“дрібний люд”). Вони стояли на нижчому щаблі, ніж *авілум*. Нерівноправність їхнього становища стверджували правові акти. Наприклад, винних, якщо потерпілим був *авілум*, карали суворіше, ніж за скривдженого *мушкену*. За тілесні пошкодження, коли обидві сторони належали до групи *авілум*, винний відповідав за принципом таліону (“око за око”, “зуб за зуб”). Якщо *авілум* вчинив такий злочин проти *мушкену*, то платив штраф (статті 196, 197, 198, 206 законів Хаммурапі). Винного ж *мушкену* карали значно суворіше і навіть за ляпас, завданий знатній особі, били публічно бато́гом (ст. 202). При випадковому, ненавмисному вбивстві (у бійці) за *мушкену* платили менший штраф, ніж за *авілум*. *Мушкену*, як людина бідніша, платив менше лікареві за лікування, а також дружині при розлученні (ст. 139, 140). При одруженні раба *мушкену* з вільною жінкою діти від цього шлюбу ставали вільними. Коли ж власником раба був *авілум* чи жерці, то діти від подібного шлюбу ставали рабами.

Водночас звертає на себе увагу дуже дієвий загалом захист власності *мушкену* — його майно захищали, за правом, нарівні з майном царським і храмовим. Смертна кара загрожувала винним за крадіжку чи переховування раба царського чи *мушкену* (ст. 15, 16). Якщо викрадене інше майно *мушкену*, то злодій повинен відшкодувати його в 10-кратному розмірі, в іншому випадку винного засуджували до страти (ст. 8).

Отже, *мушкену* — це теж рабовласники і землевласники, очевидно, іноді люди достатньо багаті, але за своїм статусом нижчі від *авілум*, громадяни другорядні. Більшість дослідників вважає, що групу *мушкену* становили двірцеві слуги, вільне населення підкорених Вавилоном земель, чужинці, звільнені на волю раби та ін.

Світська знать жодних повинностей, окрім військових, не несла, жодних податків не сплачувала.

Ще одну велику групу рабовласників становили так звані *тамка-ри* — банкіри, купці, торговці, лихварі, тобто багаті люди вавилонського суспільства. Про них часто згадується в джерелах, у тому числі в законах Хаммурапі. Купці, торговці та інші представники цієї групи мали велику вагу в суспільстві, значний вплив на державну політику. Це пояснюється високою питомою вагою торгівлі в житті вавилонського суспільства. Нагадаємо, що у Межиріччі через відсутність відповідних природних ресурсів не вистачало металів, каменю, лісу тощо. Все це завозили з інших країн купці й торговці. Грішми, які теж карбувалися з довізних дорогоцінних металів, забезпечували банкіри і лихварі. Саме вони фігурують у законах Хаммурапі в тих випадках, коли мова йде про кредиторів і боржників. Вони ж, мабуть, скуповували землі, причому закон дозволив їм купувати навіть вилучені з торгового обороту землі “ілку” (ст. 31). Цілком очевидно, що серед цієї верстви населення було багато землевласників і рабовласників. Значна кількість знайдених вавилонських ділових документів стосується власне торгівлі, ремесла і лихварства. Вони засвідчують, що існували великі торговельно-лихварські корпорації, котрі зосереджували в себе величезні капітали. Торговельні дома займалися найрізноманітнішими операціями: купівлею-продажем, обміном, видачею позик під відсотки, здаванням в оренду будинків, земельних ділянок, садів і навіть каналів, що згодом, як і земля, ставали приватною власністю. Торговельні дома забрали у держави на відкуп збір мита і податків. Діяльність деяких з них можна простежити впродовж століть (дім Егібі і синів, дім Мурашу і синів та ін.).

Окрему, найвпливовішу і привілейовану групу суспільства становили *жерці*. Вони володіли величезними багатствами. Їм належали найкращі землі, стада худоби, палаци і храми, зерносковища й склади, скарби, маси рабів, слуг, інших залежних людей. Вони активно займалися лихварством і торгівлею. Закони надавали храмам привілеї нарівні з привілеями царського палацу. Вони отримували на свою користь особливі податки з населення, плату за культові обряди, пожертвування царя, світської знаті, простих людей. Храми мали свою охорону, збройні сили. У Вавилоні серед жерців було дуже багато заклинателів, ворожбитів, астрологів. Жерці контролювали юстицію і відігравали важливу роль в управлінні. Саме в їхньому середовищі існували, зберігались і розвивались різноманітні наукові знання, зокрема математика, медицина, географія, астрономія. Завдяки цьому вони заздалегідь могли передбачати природні явища — повінь, посуху, затемнення сонця і використовували цю здатність у своїх цілях. Як згуртований, замкнений, привілейований клас, в умовах суцільної

ненисьменності, сліпої віри широких верств населення в надприродні сили, богів, вони, по суті, визначали у багатьох випадках основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Вони мали тісні контакти й обмінювалися інформацією з жерцями сусідніх держав, неодноразово усували невігідних їм неслухняних монархів, призначали своїх. Недаремно у Вавилоні існувало свято, під час якого царі повинні були складати перед жерцями знаки своєї царської гідності (корону, скіпетр), щоб потім знову одержати їх від верховного жерця.

Світська знать, на яку найчастіше опиралися царі, намагалася по можливості обмежити всевладдя жерців. Особливо це помітно в періоди централізації при енергійних, могутніх царях. Конкурентна боротьба між двома найпривілейованішими верствами тривала довго, зі змінним успіхом.

Основну масу вільного населення Вавилону становили *общинники*, ремісники, низи міського населення. Община (сусідська, територіальна), як було зазначено, зберігалась у Вавилоні, незважаючи на утворення класового суспільства та держави. Це одна з характерних особливостей соціально-економічного устрою всього Межиріччя. Общинники спільно володіли землями й рабами, виконували різні повинності й роботи на користь держави й храмів, платили певну суму податків. Вони обирали своїх старост та інше керівництво, які діяли під контролем державних урядовців, збирачів податків. Вони становили основну масу війська — ополчення. Працю общинників, ремісників широко використовували в східних деспотіях на так званих публічних роботах, тобто при будівництві храмів, палаців, гробниць царів, іригаційних систем, громадських споруд, прокладанні доріг тощо. Виконання цих робіт та інших повинностей (сплата податків, служба у війську) належали до безумовних обов'язків общини. За виконання публічних робіт общинники одержували мізерну, суто символічну плату, іноді зовсім нічого, та дуже вбоге харчування. Від тяжкої праці і недоїдання вони часто гинули.

Найнижчу верству населення у Вавилоні становили раби — *вардум*. Джерелами рабства були: військовий полон, народження від рабині, продаж дітей у рабство батьками, віддавання у рабство за злочини, за несплату боргів, купівля рабів у інших країнах. Спочатку рабство мало так званий домашній характер, було обмежене. Рабоволодіння було переважно колективним — храмів, царського дому, общин. “Домашнім”, патріархальним рабство називалося тому, що раби працювали спільно з общинниками, людьми царя і храмів на полях, у садах, домашньому господарстві, ремеслі, часто спали з ними під одним дахом, спільно

харчувалися. На відміну від пізнішого, класичного рабства, у Вавилоні раби мали деякі права. Раб міг протестувати, коли його продавав власник, і тоді справа розглядалася судом. Раб міг мати своє майно, володіти і частково розпоряджатися ним — укласти угоди стосовно цього майна, продавати його, здавати в оренду, позичати тощо, тобто виступав суб'єктом права у цивільно-правових відносинах. Проте після смерті раба це майно переходило до рабовласника, отже, раб не був повноправним власником свого майна. Для передачі майна рабом дітям у спадок обов'язково треба було мати дозвіл рабовласника. За наявності майна чи грошей (при його продажу) раб ніс відповідальність перед господарем. Право володіти своїм майном мало на меті зацікавити раба в результатах його праці, підняти продуктивність цієї праці. Крім того, раб міг мати свою сім'ю, господарство.

Звичайно, не варто ідеалізувати становище рабів у Вавилоні. Раб залишався рабом у повному розумінні цього слова, його продавали, купували, дарували, карали на розсуд господаря аж до смертної кари включно. За непослух шмагали батогами, могли покалічити. З метою запобігання втечі рабів таврували. Усунення цього знаку без дозволу власника раба підлягало покаранню — особі, яка це зробила, відрізали пальці (ст. 226). Якщо ж якась людина обдурила лікаря, заявивши, що раб належить їй, і розпорядилася ліквідувати рабське тавро, то таку людину належало вбити. Якщо лікар знав, що ця людина не є господарем раба, то йому відрізали пальці, якщо не знав, то звільнявся від відповідальності (ст. 227).

Разом з перетворенням Вавилону у велику, могутню державу, розширенням його зовнішньої експансії, завоюванням нових територій і народів численність рабів щораз зростала. Все більше рабів, як і земель та інших засобів виробництва, переходило у приватну власність. Рабство охоплювало всі галузі виробництва, пронизувало всю господарську діяльність країни. Недаремно пізніший, халдейський Вавилон порівнюють за розвитком рабства зі Стародавнім Римом. Раби працювали на полях, у ремісничих майстернях, у домашньому господарстві, на рудниках і копальнях, у каменоломнях, на іригаційних спорудах, різноманітних будівельних роботах тощо.

У нововавилонську епоху не лише збільшилася кількість рабів, а й сталися значні зміни в їхньому становищі. Розвиток продуктивних сил, вдосконалення виробництва зробили попередню форму експлуатації рабів малоефективною. Відсутність зацікавленості в результатах праці позбавляла раба стимулу до підвищення її продуктивності. Це розуміли і самі рабовласники. Тому в нововавилонську епоху порівняно широко практикується відпуск рабів на оброк. Звичайно щорічний об-

рок становив 20 відсотків ціни самого раба. При середній ціні раба 60 сиклів раб повинен був сплатити своєму панові 12 сиклів на рік. Крім того, раби повинні були робити панам “подарунки”.

Відпущені на волю раби іноді ставали власниками великих підприємств — ремісничих майстерень, міняльних крамниць, торговельних і лихварських контор, земельних ділянок, рабів. Деякі з них так збагачувались, що давали у позику великі суми вільним і навіть наймали на роботу вільних. Так, в одному документі повідомляється, що якийсь раб Енкіль домовився з паном про віддачу йому в оренду зрошувального каналу і прилеглих до нього земель. Орендна плата передбачалася в розмірі 1700 гур, тобто близько 10 тис. пудів сільсько-господарських продуктів на рік.

Отже, з правового боку рабів, відпущених на оброк, було визнано право- і дієздатними. Вони вступали у договірні відносини, укладали різного роду угоди, вели судові процеси один проти одного і навіть проти вільних, діючи немовби від імені свого господаря. Проте оброчний раб міг стати боржником і потрапити, таким чином, у боргове ярмо.

Рабовласникам було вигідно відпускати на оброк рабів, оскільки оброчні раби, не потребуючи тепер нагляду, давали їм великі прибутки. До того ж юридично рабовласник у будь-який момент міг позбавити раба волі, забрати в нього все майно, продати чи знову змусити працювати з-під батога.

Звичайно, кількість рабів, відпущених на оброк, була невелика, а основна їх маса продовжувала працювати під примусом та доглядом наглядачів.

3. Державний устрій

Монарх. На чолі перших державних організмів, якими були міста-держави у Межиріччі, стояли правителі з титулом *патесі*. Їхня влада, як і назва, найімовірніше походили від назви вождів племен чи міжплемінних союзів, які осіли в Месопотамії. З виникненням держав родоплемінні вожді перетворилися в органи політичного панування, органи держави, утворивши з допоміжним апаратом так звану публічну владу. Природні умови і спосіб виробництва потребували збереження общин, а великий обсяг іригаційних та інших робіт необхідно було чітко і централізовано регулювати. Цього можна було досягти встановленням міцної влади, тому державна влада набула характеру деспотії.

Отже, влада правителя тут була абсолютною: патесі видавав від свого імені закони, мав вищу адміністративно-виконавчу владу, був верховним воєначальником, найвищим суддею. Дуже часто він був верховним жерцем, називаючи себе намісником місцевого бога. Населення приписувало йому особливу могутність і надприродну силу. У знайдених документах зазначалось, що він повинен оберігати країну і народ від стихійних лих, гніву богів, нашествия ворогів, наповнювати канали водою, забезпечувати високі врожаї, примножувати кількість риби в воді і звірів на землі, будувати храми, фортеці, громадські споруди, млини, загони для священних тварин тощо.

Між окремими патесіатами, за документальними свідченнями, постійно точилася боротьба за владу, війни. Підкоривши сусідні території, племена, патесіати, переможець присвоював собі титул лугалья (“велика людина”). Починаючи з аккадської династії, правителі південного Межиріччя називають себе “царями Шумеру і Аккаду”, а згодом “царями чотирьох частин світу”. Водночас вони вже називають себе не намісниками бога, а власне богами, приписуючи собі божественну, магічну силу. Богами вважали і називали, зокрема, царів Саргона, Нарамсина та ін. Вони будують власні храми, де народ віддає їм почесні, як богам, молитися до них.

При Хаммурапі влада царя ще більше зміцнюється. Він розгорнув енергійну діяльність не тільки всередині країни, всіляко її зміцнюючи, розбудовуючи, впорядковуючи законодавство, консолідує всі сили держави, намагаючись згладити соціальні протиріччя, припинити внутрішні чвари, а й у галузі зовнішньої політики. З цією метою цар здійснює низку важливих дипломатичних і воєнних акцій, спрямованих на підкорення всіх інших держав Межиріччя і об’єднання країни. Саме він зумів перетворити Вавилон з центра відносно невеликої держави у столицю всього Межиріччя, включивши до складу своєї держави всю Ассирію, Марі, Ісин, Ларсу, Ашшур та інші патесіати.

Хаммурапі вважав себе богом. Його закони проголошували, що він призначений правити Вавилоном як син і спадкоємець бога Мардука. Царя називають “сонцем Вавилону”, “царем правди”, якому ще один бог, Шамаш, доручив чинити правосуддя.

Якщо раніше міста і споруди мали імена богів, то починаючи з 1-ої Вавилонської династії спостерігається тенденція заміни імен богів іменами царів (стіна Аммізадуга, канал Хаммурапі тощо).

Отже, накази царя були не просто наказами світського правителя, а й наказами бога. Цар ставав божеством незалежно від способу, яким посів трон — за спадковістю, внаслідок державного перевороту чи загарбницької війни. Зайняття трону правителем, який одночасно був

богом, ставало незаперечним доказом того, що завойовник сильніший, могутніший від попередника, що боги переможців могутніші за богів переможених, які виявилися нездатними захистити своє населення, свою землю. Отже, підкореним народам марно чинити будь-який опір.

Зауважимо, що таке звеличування і обожнювання царів не завжди подобалося жерцям, які й самі претендували на перші ролі у державі. Поступове відпадання від Вавилонської держави захоплених раніше територій, поява там своїх могутніх царів призвело до послаблення царської влади. У II тис. до н.е. вавилонських царів уже не вважали богами, а лише їх намісниками, обранцями на землі, тобто звичайними людьми. Однак влада царів і далі необмежена: вони мали право на життя й смерть підданих, визначали основні напрями і конкретні кроки внутрішньої і зовнішньої політики держави, будували розкішні палаци й усипальниці, вели війни й укладали мир, створювали й скасовували закони тощо.

Центральна і місцева адміністрація. Ще до утворення єдиної, централізованої держави у патесіатах при правителях існував цілий штат урядовців різних рангів і правового становища.

Створення єдиної централізованої держави, ускладнення функцій управління зумовило розростання, розгалуження ієрархічного адміністративного апарату як у центрі, так і на місцях. Величезне значення при цьому відіграли реформи царя Хаммурапі. Саме цар очолював величезний чиновницько-бюрократичний апарат, верхівку якого він призначав особисто. Від нього всі вищі урядовці одержували вказівки і інструкції. Далі за ієрархією йшов нубанда — управитель царського палацу і маєтків. Він призначався царем з середовища людей заможних, впливових, авторитетних. Нубанда керував великим штатом двірцевих урядовців і слуг, управляв царськими маєтками, а згодом — усіма господарськими роботами, зокрема іригаційними, землеробством, фінансами. Йому підпорядковувались місцеві правителі й адміністрація. За дорученням царя він командував військом, чинив суд, а при потребі заступав царя в усіх інших державних справах.

Після нубанди йшли інші високі сановники: скарбник, начальник царської гвардії і охорони, порадики царя, полководці. Всі вони були не тільки царськими двірцевими урядовцями, а й вищими службовими особами у державі.

Держава була поділена на провінції. Спочатку її очолювали місцеві патесі, але вже як намісники царя, а потім царські урядовці — губернатори (*ісакку*). Їх призначав цар зі своїх палацових або місцевих вельмож. Провінції поділяли на округи або області на чолі з шакканаку. Міста очолювали рабіану, а общини — старійшини. Представляючи

на довіреній їм території царя, вони прибирали до своїх рук всю місцеву адміністрацію, котру самі підбирали, призначали та звільняли, доглядали за порядком, збором податків, дбали про оборону, збирали й очолювали військо, виконували судові функції тощо.

Існували різні урядовці, які у супроводі воїнів і слуг роз'їжджали по країні, виконуючи різні доручення царя, нубанди та інших високих сановників. Немале значення у державі мали писці (дубсари), які оформляли відповідні правові документи, вели різні реєстраційні книги, записи про виконання повинностей, сплати податків та ін.

Судова організація. В ранню епоху всі спірні справи, конфлікти розглядали жерці. Вони ж акцептували угоди, регулювали правовідносини на тій підставі, що лише їм надано вміння визначати волю богів, якій підпорядковано все людське життя. Отже, жерці й були у Межиріччі першими суддями, а місцем суду — храми чи прилегла до них територія. Поступово судочинство набуває світського характеру і при Хаммурапі узаконено переходить до державних урядовців. Нещодавно знайдені вавилонські документи засвідчують, що деяка участь жерців у судочинстві все ж зберігалася, хоч функції їх мали допоміжний характер (прийняття присяги, характеристика людей та ін.). Треба пам'ятати, що суд у той час не був відокремлений від адміністрації, тобто судові функції виконували урядовці адміністрації. Це — старости в общинах, управителі міст, округів і областей, намісники в провінціях. справи вони розглядали спільно з колегією нібито присяжних або асесорів, кількість яких коливалася від трьох до десяти осіб. Функції асесорів виконували представники місцевої рабовласницької знаті, впливові городяни та ін. Отже, судочинство було колегіальним.

Деякі документи згадують про ще одну судову колегію — так звану пухрум, але склад її і компетенція залишаються для нас невідомими.

В епоху Хаммурапі з'являються вже професійні судді (діану шаррім), котрих переважно призначав цар. Поряд із судовими функціями вони виконували й інші — перевіряли правильність сплати податків, контролювали управління царськими маєтками тощо. Здійснювали судочинство колегіально: по три, чотири, вісім суддів і діяли в кожному окрузі, були підпорядковані безпосередньо цареві.

Судді мали помічників (рабішу). У кожному суді чи при урядовці (рабіану, шакканаку) їх налічувалося декілька. Вони готували справи до слухання, були консультантами, порадиниками суддів. Вони мали самостійні контрольні функції: вимагали у сторін доказів, документи, перевіряли їх достовірність, самі збирали докази тощо. При судах служили "воїни судді" — свого роду охоронці суду і виконавці рішень і доручень суддів. Існували також посади писців-секретарів, які оформ-

ляли судові рішення, зберігали їх, виготовляли копії. Їхні функції зводились до обов'язків секретарів судів, архіваріусів і канцеляристів одночасно. Вони входили до складу корпорації судових писців, разом з тим виконували функції управління майном суду — будівлями, рабами, наймали робітників для різних робіт (наприклад, ремонту).

Найвищим суддею був цар. Він і сам міг розглядати будь-яку справу, а також розглядав скарги (апеляції) на вироки всіх судів, тобто виступав як перша і як апеляційна інстанція. Йому належало право помилування.

Крім державних, світських судів, збереглися і жрецькі, храмові суди. Вони судили самих жерців та залежне населення, яке проживало і працювало на храмових землях, у маєтках.

Судові функції над усім залежним населенням, передусім над рабами, мали й рабовласники.

Збройні сили. Основною збройною силою Вавилонської держави було ополчення. Воно складалось з усіх вільних людей (крім жерців, знаті, високопоставлених урядовців тощо) і збирали його при потребі за наказом царя. Спочатку основним озброєнням шумерійців були довгі списи, молоти й сокири. Потім у семітів вони запозичили луки, мечі, у єгиптян — колісниці. В епоху Хаммурапі виникло професійне військо — піше і кінне. Основний рід військ становила піхота (реду) і загони лучників (баїру). З'являються й найманці. У реєстри військовозобов'язаних вільних громадян, з яких комплектували армію, не вносили жерців, великих рабовласників й землевласників, високих урядовців, крупних банкірів, торговців, купців. За службу воїни отримували від царя у володіння земельні наділи — ілку (разом з рабами, які мали обробляти землю). Усім, хто намагався присвоїти собі працю й майно воїна, загрожувала смертна кара. В період нововавилонської державності та частина населення, що не повинна була служити у війську, мусила сплачувати певний військовий податок на утримання збройних сил. У разі потреби скликали й ополчення.

4. Джерела та характерні риси права

Джерела права. Найдавнішим джерелом права у Вавилоні був звичай. Держава надавала деяким старим, первіснообщинним звичаям загальнообов'язковий характер і невиконання, недотримання їх вважали проступком, що підлягав покаранню. Ці звичаєві норми були неписані й писані. Вони вироблялись у суспільстві в результаті тривалого повторення однакових рішень у аналогічних випадках суспільного життя.

Отже, з часом вони стали діяти від імені держави як обов'язкові, а не просто бажані норми поведінки. Ці звичаї в умовах держави обробляли і пристосовували до нових умов. Їм надавали, скажімо, класового характеру, як і класовим було все тогочасне суспільство. Пристосовують до нових умов не тільки старі, попередні звичаї, але й в інтересах правлячих кіл суспільства створюють нові. Деякі старі звичаї, навпаки, ліквідовують, дотримання забороняють. Наприклад, в одному документі, де мовиться про реформи царя Урукаґіні, вказано на недопустимість дотримання існуючого ще з часів матриархату звичаю поліандрії (мати жінці декількох чоловіків). За це жінку засуджували до смертної кари.

Іншим прикладом, протилежного характеру, є дозвіл держави засто-совувати стародавній звичай викрадення нареченої у батьків. Щоправда, зроблено застереження, щоб при цьому не допускали насильства.

Поряд зі звичаєм дуже швидко з'являється у державі інше джерело права, яке стало основним — закон. Закони видавалися правителями — патесі, лугалями, царями. Вони охоплювали все ширші сфери суспільних відносин, урегульовували їх в інтересах держави, правлячих верств суспільства. В дуже давню епоху з'явилися у Межиріччі й перші збірники законів, написані клиновидним письмом. Ті їх фрагменти, які збереглися до наших днів, дають можливість дійти висновку, що вже в III тис. до н.е. право у Месопотамії досягло досить високого рівня розвитку. Ці збірники нібито виражали волю богів, яку доводили до відома населення через намісників богів — патесі, лугалів. Найдавніший відомий збірник законів — це законодавство Урукаґіні, патесі Лагашу (бл. 2400 р. до н.е.). До нас дійшло тільки п'ять його статей.

Ще одним відомим нам збірником є фрагменти законника Ур-Намму, правителя Уру, засновника III династії Ур (III тис. до н.е.). Зберігся обширний пролог, у якому правитель оголошує, що він є намісником бога і обіцяє слабим і бідним захист від сильних і багатих, а також п'ять статей, які, крім усього іншого, передбачають грошову кару за тілесні пошкодження.

До першої половини XX ст. до н.е. належить збірник законів правителя Ешнунна, написаний на аккадській мові. Він налічує 61 статтю. Тут є норми, які регулюють ціни і платню за послуги, сімейні відносини, відносини батьків і дітей, зобов'язання, зокрема позику, поклажу, купівлю-продаж, кримінальні норми, правове становище повноправних вільних громадян (авілум), вільних неповноправних (мушкену), рабів (вардум).

З першої половини XIX ст. до н.е. зберігся законник Ліпіт-Уштара, правителя Ісіну, точніше, його вступ, епілог і близько 40 статей. Це

норми сімейного і спадкового права (визнає всі спадкові права за законними дітьми і усуває від спадкування дітей вільного і рабині), зобов'язального і кримінального права.

Закони царя Хаммурапі. Найвідомішим, найповнішим збірником законів усієї Месопотамії є кодифікація царя Хаммурапі, яку й донині вважають одним з найдавніших збірників правових норм у світі. Хаммурапі склав свої закони вже на третьому році царювання — вони були записані на глиняних табличках. Згодом, на 35-му році царювання, коли йому вдалось перемогти всіх ворогів “зверху і знизу”, за його наказом закони були висічені на чорному базальтовому стовпі. Тоді ж, очевидно, складено вступ і закінчення до законів. Це видно з того, що тут перелічені всі великі міста-держави, включені Хаммурапі до складу своєї держави, в тому числі Ашшур, Ісін, Ларсу та інші, якими він не володів у момент запису законів на глиняних табличках.

Цей базальтовий стовп (висотою 2,25 м, об'ємом 1,9 м) знайдено наприкінці 1901 р. французькою археологічною експедицією на чолі з Ж. Морганом у м. Сузи в Ірані на місці колишньої столиці Еламського царства. Очевидно, стовп вивезено туди як трофей. Еламський правитель наказав у центрі стовпа очистити місце, ймовірно, для власного запису, але самого запису він не зробив. Стерту частину (близько 35 статей) частково вдалося відновити завдяки наступним знахідкам у тих же Сузах та інших місцях (знайдено уламки ще однієї подібної стели, глиняні таблички з текстом деяких статей законів). Отже, на сьогодні невідомі цілком або майже цілком 21 стаття, а в чотирьох статтях залишаються значні прогалини. Всього ж текст законів Хаммурапі, крім прологу і епілогу, налічує 282 статті.

Закони Хаммурапі становлять надзвичайно цікаву й обширну законодавчу пам'ятку. Це дуже важливе джерело з історії держави і права стародавньої Месопотамії взагалі. Перед нами при вивченні законів виникає об'ємна картина суспільно-політичних, економічних і правових відносин у Вавилонській державі у II тис. до н.е. На противагу іншим згаданим збірникам правових актів і законів Месопотамії кодифікація Хаммурапі не має характеру божественної волі, безпосередньо доведеної до відома населення. У пролозі Хаммурапі зазначає, що бог сонця і справедливості Шамаш з'явився цареві уві сні і розпорядився, щоб той встановив у країні “право і справедливість”, причому розповів цареві, як це здійснити, і подарував йому свої закони. На стелі є таке зображення: цар стоїть у молитовній позі перед сидячим богом, який вручає йому закони. Бог, отже, дає права і закони цареві, а той оголошує їх уже від свого імені всьому народові. В епілозі цар ще раз наголошує на необхідності дотримуватись усіх цих законів,

погрожує суворими релігійними (божими) і царськими (світськими) покараннями їх порушникам. Він також проголошує, що буде захищати усіх потерпілих, покритвджених. У законах Хаммурапі регулюється спектр правових відносин вавилонського суспільства, зокрема в галузі цивільного, зобов'язального права, шлюбно-сімейного та спадкового права, трудових відносин, кримінального та кримінально-процесуального права. Це типова кодифікація рабовласницької держави, де всі права і привілеї закріплені за рабовласниками, де їх життя, честь, гідність, майно охороняються дуже суворими засобами, а раб — особа безправна. Тут і вільні вирізняються між собою за правовим становищем — одні всевладні, повноправні, інші, — другорядні, люди гіршого, нижчого сорту. Зрештою, такими були рабовласницькі суспільства не тільки у Вавилоні, а й в інших державах.

Як відомо, основний текст законів Хаммурапі налічує 282 статті. Виникає питання — чи є якась система у викладенні цього правового матеріалу, певний порядок розміщення статей?

Наголосимо, що зовнішньої системи поділу на розділи, параграфи, які логічно розміщені і впливають одні з одних, немає. Навіть нумерація статей зроблена дослідниками в пізніші часи. Норми законника мають казуїстичний характер. Окрім цього, тут перемішані приписи з різних галузей права. Однак, коли прочитати увесь текст законів, то його можна поділити за змістом на певні групи. Отже, у зводі законів простежуємо певну внутрішню систему.

Перші п'ять статей присвячені суду і судочинству. Вони спрямовані проти пануючої в судах сваволі, тяганини, системи підкупу суддів і свідків. Суддям загрожують суворі покарання (штраф у 12-кратному розмірі суми позову і позбавлення посади) за зміну уже винесених судових рішень, обвинувачам — за фальшиве обвинувачення, свідкам — за неправдиві свідчення (ст. 1–4).

Розділ другий присвячений урегулюванню проблем власності (ст. 6–126). Сюди належать норми, що регулюють правове становище різних форм власності та розпорядження нею, користування чужою власністю, договірні й позадоговірні зобов'язання. Цей розділ також містить норми щодо захисту власності, володіння, які, зокрема, встановлюють покарання за грабунок, крадіжку чужого майна, потрапу полів тощо.

Розділ третій присвячений шлюбу, сім'ї, спадкуванню (ст. 127–195). У ньому розглядаються питання про форми і умови укладання шлюбу, умови допустимості багатоженства, розлучення, майнові особисті взаємовідносини подружжя, батьків і дітей. Передбачені різні злочи-

ни і проступки, скеровані проти сім'ї, встановленого порядку сімейних стосунків. Тут також вміщені норми, які регулюють умови і порядок спадкування майна померлих.

Четвертий розділ — це норми, які передбачають злочини проти особи і відповідальність за них, тобто присвячені захисту особи, життя, честі, здоров'я (ст. 196–214).

П'ятий, останній, розділ присвячений праці, умовам праці і її оплати, знаряддям праці (ст. 215–282). Йдеться про винагороду і відповідальність за свою працю будівельника, судновласника, лікаря, ветеринара, про сільськогосподарських робітників, ремісників, пастухів, про наймання різних речей, тварин, рабів, транспортних засобів, покарання за крадіжку сільськогосподарських інструментів тощо. Отже, система зводу законів Хаммурапі виглядає так:

1. Суд і судочинство (5 статей).
2. Власність і володіння, їх захист (121 стаття).
3. Шлюб і сім'я (69 статей).
4. Захист особи (19 статей).
5. Праця і знаряддя праці (68 статей).

Яка ж була мета, причина видання зводу законів? Основну мету його видання пояснив сам Хаммурапі у вступі до зводу законів. Мета, як він вважав, полягала у тому, аби “дати сяяти справедливості в країні”, “знищити беззаконня і зло, щоб сильний не гнобив слабшого”. У заключній частині Хаммурапі знову повертається до мети укладання зводу законів і пише: “Щоб сильний не гнобив слабшого, щоб виявити справедливість до сироти і вдови, щоб чинити суд у країні, щоб до пригнобленого виявити справедливість, я вписав свої дорогоцінні слова до моєї стели...”

Насправді ж його закони не такі вже справедливі. Вони передусім були створені в інтересах рабовласників, землевласників, людей заможних, знатних, і соціальна несправедливість проглядається у них чітко і часто, про що йтиметься далі.

Отож, нам здається, можна назвати такі причини появи законів Хаммурапі:

1. На той час Вавилон став великою державою, приєднавши до себе багато сусідніх держав, міст, народів. У зв'язку з цим, звичайно, виникла необхідність встановити єдині закони на території всієї держави, які б врегульовували правові питання, правові відносини, дати урядовцям і суддям єдине законодавство.

2. Прагнення рабовласників, знаті, людей заможних, жерців чітко визначити свої права і привілеї, забезпечити себе, своє майно від зазіхань інших.

3. Прагнення самого царя згладити гострі соціальні протиріччя, що на той час виникли у суспільстві. Надто поглибилась прірва між рабовласницькою знаттю, жерцями, лихварями та простими людьми. Рабовласники збагачувались, займаючись лихварством, спекуляцією, скуповуванням будинків, земель, каналів, водоймищ тощо. Існувало боргове рабство. Неспроможні боржники ставали рабами, врешті, як їх сім'ї — дружина, діти. Часто нестатки змушували батьків продавати своїх дітей у рабство. Щораз більше вавилонян ставали рабами, до того ж у власній країні. З'явилися торговці, які скуповували рабів-вавилонян і продавали їх у сусідніх країнах. Це призводило до розорення вільних селян, ремісників, що, у свою чергу, підривало обороноздатність держави, зменшувало кількість війська. Це також зменшувало царські прибутки, оскільки саме селяни і міщани платили основну масу податків. Отож Хаммурапі своїм законодавством хотів пом'якшити гостроту соціальних протиріч, затримати процес розорення трудівників, ліквідувавши, зокрема, боргове рабство, обмежити апетити лихварів та знаті, ліквідувати або хоч дещо стримати сваволю і корупцію урядовців і суддів.

Характерні риси права. Право власності. Основними видами власності у Вавилоні була власність на землю, рабів, будівлі, нерухомі і рухомі речі. Розрізняють такі форми власності на землю:

1. Державна або царська.
2. Храмова.
3. Общинна.
4. Приватна.
5. Земля "ілку".

Державною землею розпоряджався цар. Це були великі маєтки, які обробляли раби, або більші чи менші ділянки, що здавали в оренду за платню натурою чи грошми. Прибутки з неї йшли у державну скарбницю, якою теж розпоряджався цар. Він міг наділяти цією землею різних осіб — надавати їй у власність чи на правах користування.

Храмові землі належали храмам на правах колективної власності. Цар міг наділяти храми землею і на правах користування. Всі прибутки з цих земель надходили храмам. У свою чергу храми часто практикували надання своєї землі в оренду великим і дрібним орендаторам.

Общинна власність зберігалася поряд з самою общиною ще з попередньої епохи. Її збереженню сприяла необхідність спільного організованого користування водою для зрошування полів, прокладання по цій землі каналів, проведення різних іригаційних чи осушувальних робіт. Общинну землю розподіляли між поселеннями, де її поділяли на дрібні ділянки — парцели, що надавали для обробітку

окремим сім'ям — “сусідам”, як їх іменували у текстах документів. Розподіл земель відбувався, очевидно, за жеребкуванням, щорічно, щоб уникнути образ і заздрощів. Община могла забрати цю землю назад. Отже, користувачі-общинники користувалися цією землею тимчасово. Вони не могли її продати, дарувати, передати у спадок, заставляти чи віддавати за борги. Сама община за погодженням з усім колективом могла свою землю продавати чи дарувати. Документи тих часів засвідчують, що найчастіше землю в общини купував цар, передаючи чи даруючи її, в свою чергу, комусь у приватну власність чи користування. Община продавала землю за гроші чи за якісь привілеї, вигоди, або взамін отримувала землю в іншому місці.

Власність общини на землю була непорушною, як і на урожай общинних полів, садів. Ст. 53 зазначає, що коли вода проривала греблю і затоплювала врожай, то винний у цьому повністю відшкодував общині завдану шкоду. Якщо ж він відмовлявся відшкодувати збитки або не міг цього зробити, то його разом з майном належало продати і вичурені за продаж гроші віддати общині (ст. 54).

Щодо приватної власності на землю, то вона існувала у Вавилоні ще задовго до Хаммурапі. Про продаж полів зазначалося ще у XXVI ст. до н.е. З епохи Хаммурапі збереглося особливо багато документів про продаж землі — полів, садів, каналів тощо. На межі цієї приватної землі зазвичай ставили *кудурру*, тобто документи-камені, на яких висікали ім'я власника та державну печатку. Вони підтверджували право особи на дану землю. Копії цих *кудурру* зберігали у храмах. Згодом їх уже не ставили на полях, а зберігали тільки у храмі. Межі земель, як тоді вважали, оберігає спеціальний бог Нініб — “владика меж і межових каменів”. На *кудурру* іноді писали цілі тексти, наприклад, такого змісту: цар дарує цю землю, яка раніше належала общині і за яку община отримала винагороду, такий-то особі.

Земля, передана царем згідно з *кудурру*, ставала приватною спадковою власністю. На власника, однак, покладали виконання певних повинностей на користь царя (доглядати іригаційні споруди, будівництво доріг, мостів); на користь общини (платити збори лісом, травою, соломкою, зерном); на користь сусідів (дозволяти сусідам користування пасовищем, криницею, проїзд через свою землю).

Водночас царські дарування землі іноді поєднувались з різними пільгами чи привілеями: звільнення від обов'язку наглядати за царськими каналами, дорогами тощо, від робіт по будівництву нових іригаційних споруд, від реквізицій худоби і возів, від повинностей на користь храмів.

Землю дозволялось громадянам купувати один в одного без особ-

ливих ускладнень і формальностей. Укладалась письмова угода при свідках, сторони ставили свої підписи. Кудурру у таких випадках не ставили, хіба що цього хотів покупець, передбачаючи якісь можливі перешкоди у користуванні землею.

Земля “ілку” — це різновид державної царської землі. Власне, це не тільки сама земля, а цілий маєток — з будівлями, рабами, полями і, можливо, садами. Такі ділянки (маєтки) цар давав у нагороду за службу воїнам і урядовцям. Ділянка надавалась не у власність, а в користування — на час служби. Її могли передавати у спадок синові, якщо він несе таку ж службу цареві. Все майно “ілку”, а також земля були вилучені з цивільного обороту. Їх не можна ні продавати, ні купувати, ні заповісти дружині чи дітям, батькам, ні використовувати для викупу воїна з полону чи сплати боргів. Якщо хтось насмілився купити майно чи землю “ілку”, то угода вважалась недійсною, табличку з текстом угоди розбивали, покупець втрачав все заплачене (ст. 37), а “ілку” повертали його користувачеві. У ст. 40 передбачено, однак, два винятки: “ілку” можна все-таки продати тамкарам (купцям) або людині, яка буде виконувати таку ж саму службу, що і попередній володілець “ілку”.

Щоб заборона продавати “ілку” була ефективною і щоб уникнути пошуку шляхів її обходу, закон забороняв також обмін ділянки, саду чи будинку “ілку” на інші. Сторони, які здійснили такий обмін, поверталися до попереднього стану.

Володілець “ілку” був зобов’язаний особисто виконувати державну службу. Якщо воїн наймав когось іншого, щоб той замість нього пішов у військовий похід, то він був приречений до страти. Найнятий воїн міг забрати собі його будинок (ст. 26). Якщо воїн потрапив у полон, а майно “ілку” було передане на умові несення такої ж служби іншій людині, то в разі повернення воїна з полону йому повертали й “ілку” (ст. 27). Якщо ж воїн, що потрапив у полон, мав дорослого сина, який міг нести службу замість батька, то майно передавали синові (ст. 28). Коли ж син малолітній, то його матері виділяли третину поля і саду на виховання дитини.

Якщо воїн покидав свої поле, сад і дім і не господарював там, а хтось інший заволодів цим майном і став нести ту ж саму службу протягом трьох років, то навіть у випадку повернення воїна майно йому вже не повертали. “Ілку” залишали тій особі, котра господарювала там упродовж трьох років (ст. 30).

Закон захищав майно “ілку” від сваволі командирів воїна. Якщо командир забирав собі будь-яку частину майна “ілку”, причиняв воїну шкоду, віддавав його комусь у найми, то такого командира, згідно з ст. 34, належало стратити.

Стосовно власності на рабів, то тут існували такі ж її форми, що і на землю. Отже, відповідно були царські раби, храмові, приватні, у колективній власності общини, прикріплені до майна “ілку”. Рабів у епоху Хаммурапі було багато, їх вільно продавали й купували на ринках. Вартість раба становила в середньому 13 сиклів срібла (сикль = 8,4 г).

Приватну власність охороняли у Вавилоні суворо. Винному у крадіжці раба загрожував смертний вирок (ст. 15). Того, хто сховав у своєму домі раба-утікача або допомагав рабові втекти, теж страчували (ст. 16). Людина, яка затримала раба-утікача, повинна повернути його власникові. Їй за це належала винагорода у розмірі 2 сиклі срібла (ст. 17).

Злодія, що викрав майно богів (храмів) чи царя, чекав смертний вирок, як і того, хто приймав з його рук вкрадене (ст. 6). Якщо ж вкрадено вола, вівцю, осла, свиню чи човен, що належали храмам чи цареві, то винний повинен повернути вартість вкраденого у 30-кратному розмірі; якщо ж вкрадене належало мушкену — то в 10-кратному. За несплату вартості вкраденого злодія страчували (ст. 8).

Згідно зі ст. 9 власнику надавали можливість вимагати повернення втраченої речі у будь-якої людини, якщо ця річ у неї перебувала незаконно. Посилання на те, що річ куплена, повинно бути підтверджене продавцем і свідками купівлі. Власник речі, в свою чергу, повинен був мати свідків, які б підтвердили, що спірна річ справді належить йому. Якщо допит свідків і їх присяга в присутності жерця або у храмі доводили правдивість позивача, то власнику повертали його річ, а продавця карали як злодія. Покупець мав право одержати назад свою платню від продавця. Якщо покупець не міг назвати продавця і привести свідків, то його вважали злодієм і засуджували до страти. Власника речі, який не мав свідків для підтвердження своїх прав на дану річ, за брехню і наклеп страчували (ст. 11).

Коли людина купувала або принаймні брала на зберігання що-небудь у дитини чи раба, до того ж без свідків і договору, то її вважали злодієм і засуджували до страти (ст. 7).

Зобов'язальне право. Зобов'язання у Вавилоні виникали з договорів (угод) і правопорушень. Договірне право було достатньо розвиненим. Існувала чітко регламентована ціла система договорів, що свідчать про високий ступінь розвитку обігу, товарно-грошових відносин, а також про значну роль лихварства, банків у тогочасному суспільстві. Для укладення договорів не вимагали дотримуватись якоїсь обрядовості, складних процедур та ін. Вони укладались просто, без зайвих формальностей в усній або письмовій формі, обов'язково при свідках. Переважала письмова форма, коли чітко, в певній послідовності викладали

суть та умови угоди. Очевидно, були вироблені певні формуляри як для угод, так і для інших ділових паперів. При укладенні деяких з них вимагали ще й присяги, яка підкріплювала непорушність угоди. Наприклад, при купівлі-продажу раба, обміні повинно бути два-три, а іноді значно більше свідків. Вони не ставили своїх підписів, але їхні імена зазначались у тексті угоди. Поряд з ними в документі називали і писця, який склав його. Сторони стверджували угоду прикладанням своїх печаток або підписами. Договори та інші ділові документи Вавилону писали на глиняних табличках грифелем з тростини клиновидним письмом. Таблички висушували на сонці або обпалювали у вогні, надаючи їм твердості. Чимало їх було потім знайдено у землі і піску різними експедиціями і зберігається у багатьох музеях світу. Іноді виготовляли таблички з конвертом (теж глиняним). На конверті повторювали увесь текст угоди і теж прикладали печатку. Очевидно, це робили для надійності зберігання і, крім того, уникнення підробок. Копії (або основні тексти) договорів зберігали у храмах.

За невиконання договорів передбачалась різна відповідальність. У ранню епоху боржник, зазвичай, відповідав своєю особою і у випадку невиконання умов втрачав волю, ставав рабом. Така відповідальність в епоху Першої Вавилонської династії збереглась тільки стосовно договору позики. В інших випадках невиконання договору передбачало лише майнову відповідальність, щоправда, іноді дуже важку. Передбачалося відшкодування втрати контрагента у три- і навіть шестикратному розмірі.

Беручи до уваги надзвичайно відповідальні, важкі для боржника наслідки невиконання договору позики, кредитори нерідко намагались й інші договори (особистого наймання, поклажі тощо) поєднувати саме з цим договором.

Окремі договори. Купівля-продаж і обмін. Договору купівлі-продажу в законах Хаммурапі присвячено небагато статей. Угода укладалася в присутності свідків, зазвичай у письмовій формі. Певних деталей зобов'язань сторін не передбачалось. У договорі лише фіксували волю сторін про передання права власності. Акт передачі супроводжувався символічним доторком палички, про що зазначено у договорі. Подібне набагато пізніше з'явилося і у стародавніх римлян з їх символічним накладанням на річ палички — *vindicta*.

Предметом купівлі-продажу були як рухомі речі, так і нерухомі: тварини, зерно, прикраси, поля, сади, будівлі, канали тощо.

Часто траплялись договори купівлі-продажу рабів. Ціни на рабів були різні — залежно від їхнього віку, статі, виучки, професії та ін. За деяких рабів іноді платили всього 4–6 сиклів, за інших 50–55, тобто

майже 1 міну (міна = 60 сиклів). В середньому ціна дорослого раба становила 20 сиклів. Саме така ціна записана у законах Хаммурапі як відшкодування власникові у разі заповідання смерті його рабу (ст. 252). У законах передбачені гарантії якості купленого раба. Так, якщо впродовж місяця після купівлі раба чи рабині у них виявиться хвороба, названа “бенну” (очевидно, епілепсія), то покупець може повернути раба продавцеві і одержати назад гроші (ст. 278). Якщо хтось купив раба за межами держави, а той виявиться власністю вавилонського громадянина, то покупець, хоч і не знав цього, мусив повернути раба власникові. Коли цей раб є чужоземець, то власник раба повинен відшкодувати покупцеві заплачену за раба суму; коли ж раб вавилонянин, то покупець не повинен вимагати відшкодування (ст. 280, 281).

У договорах могло бути також застереження щодо можливості розірвання договору на випадок втечі раба. Строк гарантії у такому випадку встановлювали дуже короткий: від одного до трьох днів.

Відомі також угоди щодо продажу-купівлі дітей.

Часто трапляються акти продажу нерухомості з приводу боргів. Ця нерухомість — будинки, поля, сади та інше — переходили до рук кредиторів або лихварів чи спекулянтів, у ролі яких часто виступали жерці. Так, одна жриця в епоху Хаммурапі стала власницею дев’яти маєтків, а брати Шіллі — Іштар і Авіллі за двадцять років купили двадцять п’ять об’єктів нерухомості. Існують документи про купівлю частини будинку, наприклад, верхнього поверху, або продаж права на отримання частини храмових прибутків тощо.

Договори завжди зазначали ціну предмета. Вона могла бути не тільки грошова, зазвичай сріблом, а й у вигляді продуктів сільського господарства, тварин, рабів та ін.

Допускали можливість купівлі-продажу в кредит з відтермінуванням платежу на певний строк або з купівлею на виплату.

Трапляються у договорах й застереження на випадок евікції, тобто вимоги до покупця про повернення речі з боку третіх осіб — справжніх власників речі. Іноді продавець своєю особою гарантував покупцеві неможливість евікції, іноді зобов’язувався компенсувати у її випадку покупцеві матеріальну шкоду. Саме з цією ж метою у договорах часто вказують на підстави права власності продавця на продавану річ, є посилення на ряд попередніх переходів права власності тощо.

Договори купівлі-продажу зазвичай містять й зобов’язання обох сторін не змінювати свого рішення. Іноді встановлювався грошовий штраф для сторони, яка захоче заперечити укладену угоду.

Закони Хаммурапі в окремих випадках передбачали заборону або обмеження купівлі-продажу, а саме:

1) воїни і чиновники не могли продавати землі та будинки, одержані від царя за службу, як і рабів, робочої худоби та все інше, отримане від царя для обробітку цих земель (ст. 35, 36);

2) вдова не могла продати, дарувати майно, що становило її посаг (ст. 150, 171) або дарунок чоловіка. Вона могла лише користуватися цим майном у своїх інтересах і в інтересах дітей;

3) така ж заборона стосувалася і майна (шерікту), яке батько передавав своїй дочці-жриці. Без дозволу батька вона не могла його відчужувати.

Аналогічними були й умови щодо договору обміну.

Наймання. Вавилонське законодавство передбачало наймання речей та послуг. Відповідні договори детально регламентовані. Їх також укладали зазвичай у письмовій формі при свідках.

Наймання речей або майнове наймання. Передбачалося наймання як нерухомих речей (будинку, поля, саду), так і рухомих (човнів, возів, тварин, рабів тощо).

Договори оренди землі і садів були здебільшого недовгочасні — на один рік. Відомі, правда, договори і на довші терміни (3–5 років), здебільшого при орендуванні саду, ставка, коли орендар брав на себе ще й зобов'язання примножити сад чи ставок новими насадженнями, рибою. Наймання садів, ставків здійснювали як за тверду, фіксовану в договорі плату (наперед або навпаки, після закінчення строку договору), так і за умови передання власнику частини врожаю (здебільшого половини або однієї третини (ст. 46)). У першому випадку встановлювали чітку орендну плату з кожної одиниці площі поля чи саду: стільки-то гур з гана, стільки-то ка з сара (гур = 300 ка = 250 літрів; ган = 1800 сар = 6,5 га). Вона могла також бути визначена відповідно до доходів сусіднього поля чи полів (садів). При найманні цілини на перший рік орендар міг бути повністю звільнений від платні.

Орендаря не звільняли, однак, від сплати домовленої суми власнику землі, якщо він не виростив з власної вини врожаю. Тоді розмір сплати (якщо не було названо точної суми у договорі) визначали за аналогією з доходами сусідніх орендарів (ст. 42). Якщо ж орендар залишав поле взагалі необробленим, то, крім сплати оренди, він повинен був обробити поле й повернути його власникові (ст. 43). Такі ж умови висували й у випадках оренди саду.

У цих статтях чітко проглядається турбота про інтереси землевласників, які здають земельні ділянки чи сади в оренду. Хоч водночас при високих урожаях, які давала родюча вавилонська земля, оренда полів і садів була вигідною і прибутковою для орендарів справою, зокрема тоді, коли платню встановлювали у твердих цінах наперед. Характерно, що часто в ролі орендарів виступали люди заможні, багаті, які,

орендуючи значні масиви полів, забезпечували собі одержання високих прибутків.

Часто здавали свої землі в оренду й воїни чи біднота, яка не мала чим їх обробляти чи засівати, особливо тоді, коли минулий рік був неврожайним або врожай загинув через стихійне лихо. Щодо випадків неврожайності внаслідок стихійного лиха (бурі, повені, пожежі), то законом передбачалась залежність правових наслідків цих лих від умов і порядку розрахунків. Якщо існувала домовленість про тверду платню і землевласник отримав її наперед, то увесь збиток ніс орендар. Якщо ж платня ще не була вручена або вона полягала у сплаті натурою (у вигляді частки майбутнього врожаю), то завдані стихією збитки ділились між сторонами порівну.

Укладали й договори наймання житлових приміщень — частини чи усього будинку. Як і інші орендні договори, їх укладали строком на рік, іноді — на півроку. Якщо власник будинку, уклавши договір та взявши наперед платню, до закінчення його терміну вимагатиме, щоб наймач виселився, то він повинен повернути плату наймачеві, а за наймачем зберігається право проживання в найнятому будинку до закінчення строку договору (ст. 78).

В цивільному праві відомі й сервітути, тобто право користування чужою річчю. Їх оформляли у вигляді договору наймання строком на рік. Насамперед це надання права проходу чи проїзду через чужу ділянку. Такі договори точно визначають межі, в яких дано право проходу чи проїзду, фіксують орендну плату — звичайно 2-3 гури зерна або 5 ка олії, якщо земля приватна, і 15 гур, якщо належить храмові.

Закон зумовлює порядок наймання рухомих речей — рабів, робо-чої худоби (ст. 242, 243), возу (ст. 271, 272), човна (ст. 236, 237), визна-чаючи розміри платні, міру відповідальності за пошкодження чи втрату найнятої речі. Так, наймач ніс повну відповідальність, якщо худоба загинула внаслідок його недбалості чи від жорстокого поводження з нею (від побоїв). Якщо ж її знищив хижак, то наймача звільняли від відповідальності (ст. 244), як і тоді, коли тварина загинула або пока-лічилась без його вини (ст. 249). Але якщо це трапилось з вини найма-ча, то він повинен був віддати власнику, скажімо, вола за вола. За по-шкодження, наприклад, ока волу, треба було повернути крім вола ще й половину його вартості, а за незначні пошкодження (зламаний ріг, відірваний хвіст) — 1/5 вартості тварини.

Особисте наймання. Крім наймання рабів, яких вважали речами, у Вавилоні широко практикували наймання праці чи послуг вільних людей. Договори наймання у такому випадку укладали аналогічно до-говорам наймання рабів. Документи засвідчують про наймання

орачів, пастухів, ремісників, будівельників, каменярів, ткачів, столярів, мулярів тощо.

Для багатьох категорій найманих працівників встановлювались розміри оплати: в середньому 8-12 сиклів на рік. Насправді ціни були нижчими — від 6 до 8 сиклів. Характерно, що сільськогосподарським робітникам платили більше, ніж ремісникам. Однак праця пастуха порівняно з іншими сільськогосподарськими роботами оцінювалась нижче. Оплату здійснювали сріблом або продуктами господарства — зерном, олією, худобою.

Закони визначали також розміри оплати праці лікарів, ветеринарів, судно- і житлобудівельників та ін. Винагорода за лікування залежала від соціального і матеріального становища хворого. Знатніші й багатші платили лікарям більше.

Оплату праці найманих робітників чи спеціалістів здійснювали, зазвичай після виконаної роботи. Відомі також договори, які передбачали оплату наперед повністю або частково і можливість сторін достроково припинити дію договору. Якщо такого не було, то на випадок припинення праці найнятий втрачав право на будь-яку оплату навіть за частку виконаної праці.

Існувало також поєднання договору наймання з договором позики. Наймач давав найнятому наперед частину платні — ніби у позику. Тим самим він його міцно тримав у руках, бо якщо найнятий робітник не з'явився на роботу або не завершив її, то він ніс відповідальність як неоплатний боржник, тобто міг потрапити у боргову кабалу, а іноді — навіть у рабство. Таку форму наймання застосовували здебільшого для виконання невідкладних важливих робіт, зокрема під час жнив.

У деяких випадках найнятому для виконання роботи вручали матеріальні цінності. В зв'язку з цим закон передбачав його відповідальність за цілість цих речей. Так, пастух ніс відповідальність за пропажу худоби, відшкодовуючи волом за вола, вівцею за вівцю тощо. Більше того, він відповідав за зменшення поголів'я стада чи недостатнє його збільшення, а за вкрадену чи продану ним худобу платив у десятикратному розмірі. Пастух відповідав і за загибель худоби від хвороби, що сталася з його вини. Однак він не ніс відповідальність, якщо його вини в цьому не було (ст. 266).

Передбачалась також відповідальність сторожа поля чи саду, човняра, котрий наймався перевозити вантаж. Якщо внаслідок його необережності вантаж гинув, човняр повністю відшкодовував збитки. Якщо човен був пошкоджений чи сів на мілину, то човняр сплачував половину його вартості, однак човен повертав власникові.

Будівельник відповідав за якість будівлі. Якщо споруджена ним будова обвалювалась, він відшкодовував усі збитки і відбудовував її за власний кошт. Якщо при цьому загинув власник житла, то будівельника страчували. Відповідали за якість своєї роботи також лікар, ветеринар та ін.

Договір позики. У законах Хаммурапі цьому договору присвячено багато статей, його укладали у письмовій формі (ст. 66, 93). Очевидно, він набув значного поширення у Вавилоні, особливо у період Першої Вавилонської династії, коли у великих масштабах розвивалося лихварство, що призвело до розорення селян, ремісників, інших міщан і перетворювало їх на боргових рабів.

Позики лихварі надавали під великі відсотки — 50–60, іноді 80 і 100 %. Несплата боржниками боргу чи навіть відсотків призводила до втрати ними, їхніми сім'ями волі. Це явище набуло у Вавилоні масового характеру, оскільки точилися постійні війни з сусідами і всі вільні люди, особливо селяни, ремісники, міщани, не могли працювати на своїх ділянках, а служили у війську і змушені були позичати для своїх сімей гроші чи зерно у борг, потрапляючи інколи у боргову позиттєву кабалу. Таких рабів-вавилонян ставало щораз більше, і лихварям, купцям, жерцям це було вигідно. Разом з тим це значно ускладнювало соціальні відносини в країні. Раби, які у себе на батьківщині втратили волю, та й вільні трударі масово виступали проти такого кабального законодавства. Зрештою, таке явище загрожувало і самій державі — зменшувалась кількість війська, а також зменшувалось надходження податків у царську скарбницю, оскільки селяни-общинники, ремісники були основними платниками податків.

З огляду на це Хаммурапі приступив до серйозної реформи боргового права. Передбачалось обмежити, поставити у законні межі захланність лихварів, захистити боржника, пом'якшити його правову відповідальність, призупинити розвиток боргового рабства. Отже, закони Хаммурапі ліквідовують позиттєве боргове рабство і встановлюють трирічний термін для відробки будь-якого боргу. Ось що записано в ст. 117: “Якщо людина має борг і віддасть за срібло або дасть у боргову кабалу свою жінку, свого сина чи дочку, то вони повинні служити в домі їх покупця чи кредитора три роки. На четвертий рік належить їх відпустити на волю”. Цікаво, що у законі нічого не сказано про самого боржника. Тут, напевне, можна припустити, що або ця стаття стосується й самого боржника, або ж його взагалі звільняли від особистої відповідальності за борги. Це було серйозним нововведенням. Аналогічне положення міститься у старовірейських законах, де боржника визнавали вільним після шести років боргової кабали.

Проте Хаммурапі, захищаючи інтереси бідноти, боржників, на цьому не зупинився. Ст. 116 захищає боржника і членів його сім'ї від жорстокого ставлення кредиторів: "Якщо заложник помре в домі кредитора від побоїв чи поганого ставлення, то господар заложника повинен звинуватити кредитора; якщо взятий в заклад є сином боржника, то належить вбити сина кредитора, якщо рабом боржника — належить відважити 1/3 міни срібла і, крім того, кредитор втрачає усе, що позичив". Якщо ж "заложник помре у домі кредитора без вини останнього", то боржник не повинен мати підстав для претензій (ст. 115).

Закони Хаммурапі захищають боржника від самовільного захоплення його майна кредитором. Якщо кредитор, давши в борг срібло чи зерно, забере без відома й згоди боржника з його господарства позичене, то він повинен повернути назад забране та ще й втрачає усе, що дано у борг (ст. 113).

Звід законів враховує об'єктивні обставини несплати боргу боржником, чого раніше не брали до уваги. Так, якщо боржника спіткає стихійне лихо — повінь, посуха, то його звільняють на цей рік від сплати боргу і відсотків на нього (ст. 48).

Поза всяким сумнівом, серйозним пом'якшенням для боржника була ст. 96, яка надавала боржнику право взяти у борг срібло чи зерно відшкодувати будь-яким іншим майном, якщо він не матиме їх на час розплати з кредитором. Аналогічно цьому встановлювали, що якщо у боржника не було грошей для сплати відсотка за грошовою позицією, то ці відсотки він міг сплатити й зерном. Боржник для ліквідації боргу міг використовувати й плоди свого саду, наприклад, фініки (ст. 66).

У законах є також статті, які попереджували зловживання лихварів при видачі срібла чи зерна боржнику або при одержанні позиченого. Так, якщо купець (лихвар) видасть менше грошей, ніж передбачено у договорі, або відмірятиме зерно меншою міркою чи, навпаки, при одержанні боргу стягне більше грошей чи мірятиме зерно більшою міркою, то його позбавляють усього того, що він позичив. Ймовірно, гроші чи зерно передавали під контролем державного службовця, бо ст. 95 попереджає, що купця (лихваря), який передає у борг срібло чи зерно без урядовця або у день, коли той не працює, позбавляють усього позиченого.

Відсотки за договором позики були великими, хоч закон і встановлював їх максимальні розміри, а саме: для зерна 33,3 % (33,3 ка на 1 гур зерна; 1 гур = 300 ка), а для грошей — 20% (за один сикль срібла — 36 ше; один сикль — 180 ше). Збільшення відсотків загрожувало кредиторіві втратою всього позиченого. Лихварі, очевидно, намагались обходити закон, бо у деяких статтях зводу законів зазначені, наприклад,

випадки заперечення кредитором отримання ним відсотків і, отже, спроби стягнути їх з боржника ще раз (ст. 92); або відомі випадки отримання кредитором часткової сплати позики, але кредитор не видав боржнику розписки і, скориставшись цим, вимагав сплатити відсотки з усього боргу (ст. 93); або випадки нарахування обманним шляхом відсотків на відсотки тощо. У цих і подібних випадках зловмисних дій кредитора він повинен повернути усе незаконно отримане від боржника у подвійному розмірі.

Відомими були й певні види гарантій виконання договорів, наприклад, застава. Служили заставою все майно боржника або якась його частина (поле, сад, худоба, раб). Це гарантувало своєчасне виконання угоди, а інакше кредитор міг повернути собі позичене з прибутків від заставленого майна чи його продажу. Якщо вартість проданого майна боржника перевищувала його борг, то лишок кредитор повертав боржникові (ст. 49). Закон дозволяв боржнику, що віддав у заставу поле, сплатити борг і відсотки не грішми (якщо він їх не мав), а зерном чи іншою продукцією сільського господарства (ст. 51).

Договір зберігання речей. У зводі законів передбачений також договір зберігання речей. На зберігання віддавали зерно, овочі, гроші, рабів, різні цінні речі і папери. Щодо форми його укладання — усної чи письмової — нічого не сказано, але наявність свідків була обов'язковою. При їх відсутності не можна було пред'явити позов у суді. За зберігання зерна (ст. 121) встановлювалась винагорода — 4 ка на рік за 1 гур. Про оплату при зберіганні інших речей в законах нічого не сказано.

За нестачу зерна особа, що взяла його на зберігання, повинна була повернути власникові зерно у подвійній кількості. Таку ж відповідальність несли особи, які, взявши на зберігання чужі речі у присутності свідків, заперечували цей факт: викриті свідками, вони повертали все одержане у подвійній кількості (ст. 124). Цікаво, що аналогічні умови щодо зберігання речей передбачені у стародавньому римському праві — законах XII таблиць.

Особа, що зберігає річ, несе відповідальність перед її власником за пропажу в результаті крадіжки, навіть якщо річ вкрадена разом з майном зберігача. В цьому випадку власникові сплачується вартість речі, а зберігач має право вимагати повернення речі від злодія, якщо його знайде (ст. 125). За безпідставну вимогу повернути річ, яка насправді не була віддана на зберігання, вимагач платить подвійну вартість речі.

Якщо віддано на зберігання раба, то несли відповідальність лише за його втечу, а не за його смерть. Хоча, можна припустити, що за

смерть, яка настала через жорстоке поводження з рабом, все ж таки винного притягали до відповідальності.

Окремий вид зберігання передбачений у ст. 112 зводу законів. Якщо людина, перебуваючи в дорозі, віддала іншій людині за її згодою на зберігання гроші, золото, дорогоцінні вироби, дорогоцінне каміння або інші речі з проханням доставити їх у певне місце, але довірені речі були присвоєні цією людиною, то вона повинна була сплатити власникові речей їх п'ятикратну вартість.

Цей останній договір, хоч і містить у собі елементи договору зберігання речей, разом з тим має виразні ознаки договору доручення, про який мова йде далі.

Ще один різновид зберігання речей полягав у тому, що особа, яка прийняла речі на зберігання, могла повернути не саме ці речі, а подібні, еквівалентні їм. Щоправда, це було можливо лише за умови зберігання речей, визначених родовими ознаками, тобто кількістю, вагою, числом (зерно, вино, срібло, золото тощо). Цей вид договору зберігання близький до договору позики. Тут речі, видані на зберігання, нібито переходять у власність того, хто їх зберігає. Він ними вільно розпоряджається, а повернути може інші, еквівалентні.

Договір доручення. Це відомий з давніх-давен і досить поширений договір. Суть його полягала в тому, що одна сторона зобов'язувалася що-небудь купити чи продати, найняти, позичити, зробити за рахунок і від імені іншої. Дивно, але в законах Хаммурапі, зокрема у тій їх частині, яка збереглася, немає жодної статті, де мова йшла б про договір доручення, якщо не брати до уваги ст. 112, про яку згадувалось вище. Проте в інших вавилонських документах про цей договір згадано неодноразово: певній особі доручено від імені іншої особи і за її рахунок видати зерно, доставити зерно чи інші продукти у храм, доставити у призначене місце товар, урожай з поля тощо.

Особа, яка прийняла доручення, повинна була звітувати про його виконання.

Особа, яка дала доручення, іноді намагалась попередити можливі зловживання чи недобросовісність контрагента і для цього давала йому необхідні для виконання доручення кошти на умовах позики. Це давало їй змогу тримати виконавця під дієвим контролем.

Договір товариства. У відомому нам тексті законів Хаммурапі цей договір теж прямо не передбачений. Однак глиняна табличка, знайдена експедицією Пенсільванського університету в руїнах міста Ніппура 1914 р., засвідчує, що в законах Хаммурапі він згадувався.

У відомому тексті законів є тільки ст. 99, де йдеться про порядок розподілу прибутків і збитків між товаришами. Розподілялися вони

порівну, “перед богами”, тобто у храмі, де за браком інших доказів дана ли присягу.

З інших документів випливає, що договір товариства укладали з різною метою, наприклад, для спільного надання позики, купівлі корабля, зерна тощо. Оскільки прибутки і збитки розподілялися між товаришами порівну, то звідси випливає, що й доля внесків при створенні товариства була однаковою. Щоправда, товариші могли замість грошей як внесок надавати свої послуги, зокрема свій кредит, тобто можливість одержати у позику гроші. Так, в одній табличці епохи Першої Вавилонської династії викладені умови договору товариства між чотирма особами з метою купівлі золотої речі для перепродажу. Серед них одна особа була ініціатором і організатором, дві вишукували необхідні кошти і тільки одна особа безпосередньо ці кошти надавала.

За виконання зобов'язання перед іншими особами відповідальність ніс у повному обсязі хто-небудь з товаришів. Потім усі товариші розраховувались між собою, поділяли витрати чи прибутки.

Договір купця, торговця з торговельним агентом (тамкара з шамаллу). Це був своєрідний вид торговельних відносин, які не можна віднести до якогось з попередніх видів договорів. Йдеться про спеціальні поїздки торговельних агентів. У законах передбачено два різновиди таких договорів: 1) тамкар дає шамаллу гроші для здійснення подорожі з торговельною метою (ст. 100); 2) тамкар дає для продажу зерно, масло, худобу чи інші товари (ст. 104).

Тут є певна подібність з договорами позики чи товариства, але є й значні відмінності, зокрема зовсім іншим є спосіб розрахунків. Так, шамаллу, одержавши гроші на здійснення торговельних операцій, повинен повернути одержані гроші тамкару, іноді ще й відсотки, взявши до уваги витрати під час подорожі, а прибутком поділитися. Якщо жодного прибутку не одержано, то шамаллу змушений був повернути отримані гроші у подвійному розмірі (ст. 101). Звільняли шамаллу від подвійної сплати лише у випадку, коли гроші йому були позичені без відсотків. Тоді він повністю повертав позичені гроші (без подвійного розміру), незалежно від особистих збитків, навіть якщо цих збитків він зазнав від випадкових обставин (ст. 102).

Щоправда, був передбачений і випадок повного звільнення шамаллу від відповідальності — це тоді, коли шамаллу був пограбований у дорозі і втратив усе, що мав з собою. Після очищувальної присяги у храмі він звільнявся від усякої відповідальності перед тамкаром (ст. 103).

Шамаллу, придбавши у тамкара товари і виплативши за них гроші, повинен був взяти від нього розписку. Без розписки при проведенні остаточних розрахунків факт сплати грошей до уваги не брали.

Якщо шамаллу одержав від тамкара гроші чи товари, але заперечував це, то після викриття його тамкаром “перед богом і свідками” він змушений був повернути взяте у потрібному розмірі (ст. 106). Якщо ж, навпаки, тамкар заперечував повернення йому грошей чи товару, то, “розвінчаний перед богом і свідками”, він мусив віддати шамаллу все одержане у шестикратному розмірі.

Зобов’язання з приводу заподіяння шкоди. Вавилонське право визнавало і таку підставу виникнення правових відносин, як зобов’язання з приводу заподіяння шкоди. Йдеться про протиправне завдання шкоди майну або здоров’ю особи. Це зобов’язувало винного у певних, чітко визначених випадках відшкодувати потерпілому збитки. Законодавство передбачало такі випадки.

1. Зобов’язання відшкодувати збитки, завдані іншій особі, через недбале ставлення до іригаційних споруд. Про це записано у ст. 53–55. Ст. 53 проголошує: “Якщо людина полінується укріпити греблю свого поля... і гребля буде прорвана водою, яка затопить землю общини, то ця людина... повинна віддати загублений хліб”. Якщо вона не зможе чи не хоче віддати хліб, то, згідно зі ст. 54, цю людину і її майно продати, а срібло розділити між людьми, хліб яких змила вода. Таку ж відповідальність несли й ті особи, які, відкривши водоймище для зрошення свого поля, через необережність затопили сусідське поле. За основу відшкодування брали врожай сусідів. Якщо ж було змите оброблене поле, то винний відшкодував 10 гур зерна за кожен ган.

2. Відповідальність пастуха, худоба якого паслася на чужому полі без дозволу власника поля. Він повинен був відшкодувати 20 гур зерна за ган землі. Якщо ж пастух знав, що поле засіяне зерном, та ще й мав обов’язок охороняти це поле, то відшкодував власникові поля по 60 гур з гана (ст. 57, 58).

3. Відповідальність за вирубку дерев у чужих садах. Винний повинен був заплатити власникові саду півміни срібла (ст. 59).

4. Обов’язок власника чи керманіча судна, що йшло вгору проти течії і зіткнулося та потопило інше судно, яке течія несла вниз, — відшкодувати вартість потопленого судна і вантажу (ст. 240). Власник потопленого судна повинен був підтвердити священною клятвою вартість свого судна та вантажу.

5. Зобов’язання заплатити іншій особі вартість лікування з приводу заподіяння їй у бійці чи з необережності поранення (ст. 206).

6. Обов’язок відшкодувати господареві вартість раба чи рабині в разі їх випадкового вбивства — 20 сиклів (ст. 208, 214) або якщо раба вбив бик унаслідок неприйняття необхідних застережних заходів власником бика (ст. 251).

Шлюб, сім'я, спадкове право. Шлюбному обряду передувало укладення певної угоди між нареченим чи його батьком та батьком нареченої. Це були своєрідні заручини. При цьому наречений вручав сім'ї дівчини певну суму грошей — тірхату та шлюбний дарунок самій нареченій чи її сім'ї — біблу (ст. 139, 159). Тірхату — це викупна платня за наречену, пережиток прадавнього обряду.

Угода не означала у майбутньому обов'язкового шлюбу: обидві сторони могли від неї відступити. Однак це накладало певну відповідальність — моральну і матеріальну. Так, якщо відмовлявся від шлюбу наречений, то він не міг вимагати повернення ні тірхату, ні шлюбного подарунку (ст. 160). Якщо ж відмовлялася наречена чи її сім'я, то вони повертали все отримане у подвійному розмірі (ст. 160). Коли причиною розірвання угоди з боку сім'ї нареченої були наклепи й намови приятеля нареченого, то спалюжений наречений отримував біблу і тірхату назад у подвійному розмірі, а наклепник не мав права одружитися з цією дівчиною (ст. 161). Отже, і тірхату, і біблу виступали не як платня за товар, тобто дівчину, як це було в багатьох стародавніх народів, а як своєрідна гарантія укладення шлюбу. Дівчина у вавилонян виступає не як товар, а як рівноправна сторона у шлюбі. Про це свідчить і форма укладення шлюбу: крім традиційного обряду треба було укласти шлюбний договір, у якому передбачено певні права і обов'язки сторін. Без укладення такого договору шлюб вважався недійсним (ст. 128).

Допускали шлюб вільного з рабинею (ст. 170). Дітей від такого шлюбу вважали вільними, так само як від шлюбу вільної з рабом (царським або мушкену). Однак в останньому випадку у разі смерті чоловіка-раба половина його майна переходила до його господаря і тільки другу його половину успадковували дружина і діти.

При одруженні батько давав дочці посаг — шерікту. Шерікту видавали дочці й при посвяті її у жриці. Одержавши посаг, дочка вже не могла успадковувати батьківське майно після його смерті (ст. 183). Шерікту ставало власністю дочки, однак після одруження переходило в користування чоловіка, а після смерті дружини — до її дітей. Якщо дітей не було, то шерікту повертали батькові дружини, а він, у свою чергу, повинен був повернути її чоловікові викупну платню.

Посаг повертали дружині у випадку смерті чоловіка (ст. 171, 172), а також у разі розлучення з ініціативи чи з вини чоловіка при відсутності вини з боку жінки та у випадку її безплідності чи хвороби. Посаг залишався чоловікові, коли розлучення було наслідком негідної поведінки дружини.

Відносини чоловіка і дружини. У Вавилоні основною формою шлюбу була моногамія — парний шлюб. Особливо це стосувалося жінки,

оскільки для чоловіка допускалися винятки. Зокрема, чоловік міг одружитися вдруге, а першу дружину залишити в своєму домі як рабіню, якщо вона “буде негідно себе поводити, розоряти свій дім, нехтувати і ганьбити свого чоловіка” (ст. 141). У такому випадку чоловік може й розлучитися з дружиною, не повертаючи їй посагу.

Якщо дружина була безплідна, то навіть при її бездоганності в усіх інших відносинах чоловік міг взяти собі наложницю — рабіню, яка, однак, не мала рівних прав з дружиною. Чоловік міг мати другу дружину і тоді, коли перша серйозно хворіла, проте повинен був піклуватися нею, не позбавляти житла. Якщо ж вона не хотіла залишатися в домі чоловіка, то він віддавав їй посаг, і вона поверталася до своїх батьків. Якщо хвора жінка дала чоловікові рабіню, від якої народилися діти, то чоловік не мав права брати ще одну наложницю, а таку рабіню не можна було продати (ст. 144).

Жінка у Вавилоні користувалася повагою і посідала достатньо незалежне становище. Вона виступала як цілком правоздатна і дієздатна особа. Як уже зазначалось, посаг залишався її власністю, перебуваючи тільки у тимчасовому користуванні чоловіка; вона розпоряджалася й подарунками чоловіка — нудунну, і після його смерті могла ці подарунки продати, подарувати, залишити дітям (ст. 150).

Жінка могла вільно укладати різні договори, купувати чи орендувати майно, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством та ін. Однак у сім'ї, незважаючи на наявність шлюбного договору, дружина займала підпорядковане, другорядне становище. Якщо чоловікові було дозволено мати не одну, а дві дружини, і в його розпорядженні були ще й рабині, то дружині за подружню невірність загрожувала смертна кара. Треба сказати, що при цьому оберігали і гідність дружини: якщо вона не була спіймана на місці злочину, то, незважаючи на підозри чи звинувачення чоловіка, могла принести “очищувальну клятву” і її оголошували невинною. Більше того, якщо хто-небудь сторонній бездоказово звинувачував чужу дружину в негідних вчинках, то його віддавали під суд і суворо карали (ст. 127). Жінка при цьому мусила пройти перевірку водою, про що піде мова далі.

Розлучення для чоловіка було легкою і простою справою. Дружина ж мала право вимагати його у деяких чітко визначених випадках:

- 1) коли дружина хвора, а чоловік взяв другу жінку чи наложницю;
- 2) при безпідставному звинуваченні чоловіком дружини у зраді і її зганьбленні;
- 3) при порушенні чоловіком подружньої вірності і нехтуванні нею як дружиною;
- 4) коли чоловік покинув свій дім, виїхавши з даної місцевості.

Якщо чоловік потрапив у полон і дружина не мала засобів до існування, то вона мала право вдруге вийти заміж. Однак якщо перший чоловік повертався, то на його вимогу вона також поверталась до нього. Діти, згідно зі ст. 135, йдуть за їх батьками.

Якщо ж засоби до існування у дружини були, однак вона вдруге вийшла заміж, то в такому випадку їй загрозувало втоплення. Другий шлюб, укладений жінкою, перший чоловік якої втік з даної місцевості, залишався чинним навіть тоді, коли він повертався і вимагав повернення собі дружини.

Ст. 153 проголошувала: якщо дружина “дасть вбити свого чоловіка через іншого мужчину”, то її слід “посадити на палю”.

Крім усього того, чоловік мав досить сильну особисту владу над жінкою. Він мав право застосувати до неї фізичні покарання, віддати в кабалу за свої особисті, дошлюбні борги, якщо дружина не застерегла себе від цього у шлюбному договорі (ст. 117, 151). За борги, що виникли під час шлюбу, відповідальність несли обое.

Вдова могла вдруге вийти заміж, але коли у неї були малолітні діти, то тільки з дозволу суду. Суд проводив опис майна померлого, яким дружина та її новий чоловік не мали права розпоряджатися. Воно належало дітям, яким до досягнення повноліття суд призначав опікуна.

Відносини батьків і дітей. Вавилонська сім'я — патріархальна, тобто з сильною владою чоловіка над дружиною і батька над дітьми, хоч і не такою значною, як потім римського домовласника — *pater familias*. Але і тут діти повністю залежали від волі і влади батька. Він міг віддати дітей у боргову кабалу, продати їх у рабство, віддати за договором наймання як робочу силу, віддати дочку у жриці чи храмові наложниці та ін. Три останні випадки були досить поширені у Вавилоні, особливо випадки віддання у храмові наложниці. Це була своєрідна “релігійна” проституція, релігійний акт, прибутки від якого йшли храмові. У соціальному розумінні, як вважають дослідники, це явище виглядало як залишок колишнього групового шлюбу.

Широко практикували усиновлення і удочеріння. Ці акти відбувалися з різних причин. Насамперед це спостерігалось у бездітних сім'ях (ст. 191). Крім того, вони часто диктувались бажанням залучити до складу сім'ї додаткові робочі руки, оскільки не кожен мав можливість купити раба. Раби дорого коштували та й було їх не так багато, як згодом у Греції та Римі.

Найчастіше усиновлювали та удочеряли позашлюбних дітей, щоб надати їм законний правовий статус, зокрема дітей від рабині. Здійснювали усиновлення (удочеріння) за згодою дітей або їх батьків чи опікунів, коли діти були малолітніми. Проведення усиновлення (удо-

черіння) всупереч бажанню дітей чи їх батьків (опікунів), тобто насильно, законним не визнавалось (ст. 186).

Усиновлювач не міг зректись усиновлених дітей за таких обставин: коли, виростивши малолітню дитину, він дав їй своє ім'я або, маючи дітей, ввів до своєї сім'ї як дитину (ст. 185, 190); коли усиновлювачевних чи жриця, тобто люди, які за фізичним станом чи за своїм становищем не можуть мати власних дітей (ст. 187); коли усиновлювач — ремісник, що навчив дитину своєму ремеслу (ст. 188). Ці правила діяли і в зворотному порядку — від названих категорій людей ніхто не міг забрати усиновлених дітей навіть через суд.

Усиновлювач міг відмовитись від усиновленого, якщо після усиновлення у нього народились власні діти (ст. 131) — в такому випадку він повинен виділити усиновленому 1/3 спадкової частини його дитини (рухомого майна, бо на нерухоме — поле, сад, будівлі — усиновлений не міг претендувати); якщо усиновлений відрікався від своїх названих батьків, заявивши, що це не його справжні батьки (за це йому відрізали язик (ст. 192)).

Однак усиновлений міг відмовитись від названих батьків, якщо усиновлювач-ремісник не навчив його свого ремесла або не вводив до сім'ї як свою рідну дитину.

Спадкове право. Спадкування спочатку регулювалось звичаями, а згодом — законом. Існує ряд статей, присвячених спадковому праву і в законах Хаммурапі.

Впродовж тривалого часу у Вавилоні спадкоємцями визнавали тільки синів, а дочок покликали до спадкування тільки тоді, коли у спадкодавця не було синів. Це засвідчує стародавній напис на статуй царя Гудеа (XXV ст. до н.е.). Згодом дочок прирівняли у спадкових правах до синів. Якщо не було дітей чи вони відмовлялись від спадку, то це право набували внуки. Якщо ж низхідних рідних не було, то спадкоємцями ставали брати померлого, далі — батько, потім брати батька.

Діти успадковували майно батька чи матері порівну — його ділили на відповідну кількість частин. Старший син чи сини взагалі ніяких переваг перед іншими дітьми не мали. Всиновлені діти мали право спадкування нарівні з рідними. Якщо у померлого було дві дружини чи більше, то всі діти мали рівні спадкові права. Діти від рабині, якщо батько визнав їх своїми, теж спадкували, але тільки рухоме майно, а на поле, сад, будинки права спадкування не мали (ст. 170). При цьому в першу чергу частки майна вибирали діти від вільної матері. Якщо батько не узаконив дітей, народжених від рабині, не визнав їх своїми, проте було відомо, що це його діти, то їх разом з матір'ю відпускали на волю, не наділяючи ніяким майном (ст. 171). Такий порядок був прийнятий ще задовго до Хаммурапі в старих шумерських законах.

Одружені сини також мали право спадкування. Одержавши ще за життя батька від нього кошти чи речі для шлюбного дарунку і викупної плати, після його смерті при спадкуванні вони повинні із спадкової маси окремо виділити неодруженим братам засоби для тих же цілей (ст. 166).

Щодо заміжніх дочок, то про їх спадкування у законах нічого не сказано. Однак у ст. 183 зазначалось, що дочка, народжена від наложниці, яка при одруженні отримала від батька посаг, не брала участі у спадкуванні його майна. Можливо, це стосувалося й усіх інших заміжніх дочок. Якщо ж дочка від наложниці посагу від батька не одержала, то на випадок його смерті посагу їй повинні дати його сини-спадкоємці відповідно з розмірами батьківського майна. Незаміжні дочки від вільної матері, як уже зазначалось, успадковували нарівні з синами.

Дочка-жриця, яка одержала від батька посаг — шерікту, могла ним користуватися, але якщо це була якась нерухомість, то права на її відчуження, наприклад, продати, дарувати, вона не мала. Цю нерухомість мали право викупити у неї брати, а якщо не викупляли, то після смерті жриці майно переходило до них у спадок (ст. 178). Слід зазначити, що батько на підставі договору дарування міг надати дочці-жриці право повного володіння виділеним майном, і тоді вона розпоряджалась ним за власним бажанням (ст. 179). Не одержавши шерікту, дочка-жриця мала право на спадок нарівні з іншими дітьми, але після її смерті це батьківське майно переходило до її братів (ст. 180). Виняток у законах зроблено для жриць верховного бога Мардука: вони могли вільно розпоряджатися як своїм посагом, так і успадкованим майном (ст. 182).

Посаг померлої жінки всі її діти ділили порівну, до чоловіка воно не переходило. Якщо ж дітей не було, то чоловік повертав тестеві її посаг, а сам отримував викупну плату (ст. 163).

Дружина, котра пережила чоловіка, отримувала назад свій посаг і в неї залишались подарунки чоловіка (нудунну). Коли ж таких подарунків вона не мала, то спадкувала нарівні з дітьми частину майна померлого (ст. 172). Дружина зберігала також право мешкати у будинку померлого чоловіка. Як посагу, так і нудунну чи успадкованого майна вона відчужувати не мала права. Після її смерті майно переходило до дітей. Якщо вдова вдруге виходила заміж, то закон охороняв майнові інтереси дітей від першого шлюбу. У цьому випадку вона повинна була залишити дітям усі свої дарунки (нудунну), а після її смерті діти успадковували належне їй майно, в тому числі посаг, нарівні з дітьми від другого шлюбу.

Майно раба після його смерті переходило до господаря. Проте якщо раб царя або мушкена був одружений з вільною, то їй повертали посаг, а все інше майно ділили наполовину: одна частина йшла господареві, друга — дружині померлого (ст. 176). На інших рабів це положення не поширювалось.

Інша важлива форма спадкування — заповіт — не згадується ніде. Зазначимо, що спадкодавці могли створювати переваги деяким спадкоємцям. Так, батько (ст. 165) міг подарувати щось одному із синів, а крім того, спадок він отримував нарівні з іншими дітьми. Вдова могла передати нудунну якійсь одній дитині, а не ділила усім порівну (ст. 160). Батько також міг позбавити сина права спадкування, якщо син вчинив “тяжкий гріх” проти нього. У такому випадку батько звертався до суду, і суд, в свою чергу, міг на перший раз виправдати сина (ст. 168). Повторна провина сина проти батька знову ж таки через суд могла позбавити його спадку (ст. 169).

Кримінальне право. Злочини і покарання. Нормам кримінального права присвячено багато статей зводу законів Хаммурапі та інших законів і звичаїв. Зокрема, законами передбачена ціла система злочинів і покарань. Злочини можна поділити на такі групи: 1) проти держави — недонесення про змову, бунт (ст. 109), невиконання військового обов’язку (ст. 26, 33); 2) проти здійснення справедливого правосуддя (ст. 1, 2, 3, 11, 126, 127), зокрема неправдиве звинувачення; 3) проти життя і здоров’я; 4) проти майна — грабунок (ст. 22-24), крадіжка звичайна і кваліфікована (ст. 6, 14, 16, 21, 25 та ін.); 5) проти моралі; 6) проти честі та гідності; 7) злочини, скоєні через недбале виконання професійного обов’язку (наприклад, лікаря, ветеринара, будівельника), та ін.

Розглянемо детальніше систему злочинів та їх покарань.

Злочини. Звертає на себе увагу те, що у зводі законів вкрай мало положень щодо злочинів, які безумовно були відомі і повинні були вважатися *важкими*. Так, майже нічого не сказано про антидержавні і релігійні злочини, майже не згадується навмисне вбивство. Законодавець згадує тільки про покарання за надання притулку злочинцям та за недонесення про змовників, які задумують якийсь антидержавний виступ. У такому випадку власника будинку чи корчми, де збираються змовники, страчували. Основних засад релігійно-політичної системи стосується і ст. 110. У ній ідеться, що коли жриця відкриває свою корчму або хоч би увійде в будь-яку корчму для випивки, то її (жрицю) слід спалити.

Відома також ст. 26, яка під страхом смерті зобов’язує реду і баіру, тобто воїнів, за першим же наказом властей йти в похід і забороняє їм наймати заступника, котрого можна було б послати замість себе.

Антидержавні злочини фіксує і ст. 5, в якій зазначено: коли суддя змінить свій вирок, уже винесений і записаний на табличці (напевне, під чийсь тиском або за хабар), то такого суддю слід викрити і він повинен сплатити вартість позову у 12-кратному розмірі. Крім того, він буде позбавлений посади без права обіймати її у майбутньому.

Передбачені також покарання за неправдиві свідчення у суді і бездоказні звинувачення. Наприклад, якщо будь-хто неправдиво свідчить у справі про хліб чи гроші, то він несе таке покарання, яке понесла б справді винна сторона (ст. 4). За бездоказне звинувачення у справі, де йдеться про життя людини, лжесвідка належало стратити (ст. 3). Такі самі покарання (страта) накладали і за неправдиві звинувачення когось у вбивстві, за яке винний безумовно підлягав би страті (ст. 1). Якщо людину звинувачували у чародійництві, то звинувачений мусив очиститися водою (“ордалії” — докладно про це буде далі). Виправдавшись, він не ніс ніякого покарання, а наклепника карали стратою. Виправдана людина за моральну шкоду одержувала ще й будинок наклепника (ст. 2).

Оце, по суті, все, що в законнику записано про тяжкі антидержавні і релігійні злочини, вбивства та ін.

Можна припустити, що смертна кара за такі вчинки була настільки очевидною і вже давно встановленою іншим законодавством, що повторювати ці очевидні речі у своїх законах Хаммурапі не вважав за потрібне. Бо якщо навіть бездоказне звинувачення у вбивстві чи в справі про життя карали смертю, то що вже говорити про саме вбивство?!

Злочини проти особи — життя, здоров'я, честі, гідності. Про вбивство навмисне чи необережне — частково вже йшлося. Воно неодмінно каралось смертю. Окремо зазначене у законодавстві вбивство чоловіка дружиною. За це її саджали на палю (ст. 153).

Передбачені конкретні випадки необережного вбивства. Так, у випадку смерті господаря будинку, спричиненої обвалом, карали смертю будівельника (ст. 229); якщо загинув син господаря, то страті підлягав син будівельника (ст. 230), а за раба будівельник віддавав господареві свого раба (ст. 231), тобто передбачалось матеріальне відшкодування. Коли внаслідок обвалу будинку завдано шкоду лише майну, то будівельник мусив відшкодувати втрати і відбудувати будинок за свої кошти (ст. 232).

Законом передбачалось покарання жінки-годувальниці, котра без згоди батьків дитини, що її найняли, взяла годувати ще іншу дитину (одну чи більше). Якщо “основна” дитина померла, то годувальниці відрізали груди, очевидно, вважаючи, що смерть настала через нестачу молока у зв'язку з годуванням двох або більше дітей.

Зі злочинів проти особи, крім вбивства, законодавство передбачало різні тілесні пошкодження, каліцтво тощо. Так, якщо хворий став калікою з вини лікаря-хірурга або в результаті операції хворий помер, то лікарю належало відрізати руку (ст. 218). Коли ж від операції помирав раб, то лікар відшкодував його вартість, а за скалічення платив половину його вартості (ст. 219, 220).

Інші види тілесних пошкоджень, каліцтв карали за принципом таліону — “рівним за рівне”. Так, якщо хтось комусь зламав кістку, то і йому належало зламати кістку; за вибите око відплачували вибитим оком, зуб — за зуб (ст. 196, 197, 200). Характерно, що цей принцип таліону застосовували тільки між рівними за соціальним станом людьми: авілум — стосовно авілума, мушкену — стосовно мушкену і т.д. Якщо ж авілум пошкодить око або зламає кістку чи зуб мушкену, то лише заплатить штраф; якщо вчинить каліцтво чужому рабу, то заплатить господареві половину вартості раба (ст. 198, 199, 201).

За удар по щоці рівного за соціальним станом і походженням винний має заплатити йому штраф (ст. 203, 204), а за такий же вчинок, заподіяний особі з вищих соціальних сфер, винний публічно одержував 60 ударів канчуком (ст. 202). Якщо ж раб вдарить вільного, то йому відрізали вухо (ст. 205).

У числі злочинів проти особи законодавство передбачало покарання за поширену тоді крадіжку малолітніх дітей у вільних людей — злочинця належало вбити (ст. 14).

Предбачалося також покарання за поранення вільних людей, їх побиття. Характерно, що тут вже враховують ступінь вини: чи зроблено це навмисно, чи з необережності. Так, коли людина вдарить когось під час бійки чи сварки і поранить, то повинна присягнути, що вчинила це ненавмисне, і тоді сплачувала потерпілому тільки вартість лікування (ст. 206). Навіть якщо потерпілий в такому випадку помирав від побоїв, то винний сплачував його рідним лише штраф (ст. 207).

Якщо вільний (авілум) вдарить вагітну жінку, дочку авілума, і станеться викидень, то він має сплатити 10 сиклів срібла, а якщо вона помре, то належить вбити його дочку (ст. 209, 210). За викидень дочки мушкену винний сплачував 5 сиклів срібла, а за її смерть — 1/2 міни срібла (ст. 211, 212); за викидень у рабині — 2 сиклі, за її смерть — 1/3 міни срібла (ст. 213, 214).

Карався також такий випадок: якщо на дорозі буйвол нападе на людину, поранить її чи спричинить смерть, то господар буйвола повинен принести очищувальну клятву, що він його не випускав, а буйвол утік сам, і тоді господаря звільняли від відповідальності (ст. 250). Однак якщо господаря попереджали, що буйвол небезпечний, але не

було вжито ним належних заходів, то за це він платив потерпілому чи його сім'ї 1/2 міни срібла (ст. 251).

Звертає на себе увагу і така обставина: у деяких випадках відповідальність за злочин несуть не прямі винуватці, а їх рідні, зокрема діти за батьків. Діти — син чи дочка будівельника, з вини якого обвалилася споруда і вбила чи покалічила сина чи дочку господаря — несли відповідальність за неякісну працю свого батька: їх належало теж убити чи покалічити. Очевидно, у Вавилоні навіть у розвинуту епоху зберігались ще залишки сімейної, родової, колективної відповідальності.

Злочини проти власності. До них відносять зазіхання на будь-яку власність, будь-яке майно — царське, храмове, общинне чи приватне. За такі злочини карали з усією безоглядністю і жорстокістю. За крадіжку царського чи храмового майна загрожувала страта, причому не тільки злодія, а й особи, яка переховувала або купувала з його рук крадене (ст. 6). Іноді, коли об'єкт крадіжки був незначним (тварина, птиця тощо), то злодій повинен був повернути вартість краденого у 30-кратному розмірі, в іншому випадку його чекала смертна кара (ст. 8). За вкрадене майно мушкени накладали штраф у десятикратному розмірі або зашуджували на страту.

Смерть загрожувала навіть тому, хто купував від вільної людини чи раба будь-яку річ або тільки брав на зберігання без свідків і без укладення відповідного договору (ст. 7). Цим самим, очевидно, попереджували скупку краденого і полегшували викриття злодія.

За крадіжку з проломом стіни спійманого злочинця карали смертю біля цього пролomu, де його і закопували (ст. 21). За крадіжку під час пожежі злодія кидали у вогонь (ст. 25). Однак невідомо, чи це робили за вироком суду, чи допускалась позасудова розправа. Найімовірніше, це був самосуд, що, по-перше, засвідчує про дієвий, енергійний і невідкладний захист майна обуреного власника, а по-друге — про негайну помсту злочинцеві. Особливо енергійно захищали власність на рабів. Крадіжку раба чи рабині неодмінно карали смертю (ст. 15). Смертю карали і того, хто допомагав рабові втекти, сховатися (ст. 16, 17, 18). Лікареві, котрий видалив рабу його тавро, відрізали пальці (ст. 226). Якщо ж лікаря схилив на це хтось інший, обдуривши його, що це його раб, то таку людину належало стратити, а лікаря, який присягнув у невинності, звільняли від відповідальності (ст. 227).

Пастуха карали за зміну тавра на довірній йому худобі або за продаж чужої худоби — він повинен повернути власникові худобу або її вартість у десятикратному розмірі (ст. 265).

Окремий запис у зводі законів є про крадіжку плуга, а також води чи знарядь, посуду, потрібного для зберігання, перенесення, одержан-

ня води. За це накладали великі штрафи. Відома й така цікава стаття (126): якщо хтось неправдиво оголосив про якусь пропажу і безпідставно звинуватив у цьому сусідів, то вони повинні присягнути про свою невинність і тим довести, що такої пропажі не сталося. Така людина зобов'язана повернути сусідам вдвічі проти того, на що вона претендувала.

Крім крадіжки, законом передбачувалось покарання за грабунк — винних засуджували на смертну кару (ст. 22). Якщо грабіжник не був схоплений на місці, то потерпілий називав місцевість, де його пограбовано, і місцева община зобов'язувалась відшкодувати йому збитки. Якщо ж пограбований був вбитий, то община сплачувала одну міну срібла його родині (ст. 23, 24).

Суворо охороняли інтереси і майно воїнів, які користувалися наділами “ілку”. Командира, який присвоював собі майно воїна чи змушував його працювати безоплатно за наймом, карали смертю (ст. 35).

Високі штрафи були встановлені, як уже зазначалось, за порубку дерев у чужому саду (ст. 59), за потрапу полів (ст. 57, 58) та ін.

Злочини проти сім'ї і моралі. Звід законів передбачав низку правопорушень проти сім'ї, моралі та статевих злочинів. Стосовно сімейних злочинів, то покаранню підлягали подружнтя зрада (щоправда, тільки з боку дружини), статеві зносини з близькими родичами, гомосексуалізм, скотолозтво та ін. Карали також за повторний шлюб (без дозволу суду) вдови.

За подружню зраду дружину та її співучасника зв'язували і кидали у воду — топили (ст. 129). Однак якщо чоловік пробачав дружині, то цар міг пробачити і співучасників. За безпідставне звинувачення чужої дружини у ганебній поведінці винного судили і, крім того, на знак безчестя остригали волосся. Дружина, не спіймана на “гарячому”, але звинувачена чоловіком чи кимось іншим у ганебній поведінці чи зраді, повинна була виправдатись, піддавшись випробуванню водою. Її зв'язаною кидали у воду (ріку, водоймище). Якщо жінка тонула, то її витягували, вважаючи невинною, бо бог води приймає її, невинну, у своє середовище. Не тонула — отже, винна. Якщо випробування було не на її користь, то вона каралась з усією суворістю закону. Коли ж у статеві зносини зі стороннім чоловіком вступала не дружина, а наречена, то карали смертю тільки чоловіка (ст. 130). Очевидно, тут передбачено насильство з боку чоловіка.

Для чоловіка подружнтя зрада, як уже зазначалось, не вважалась злочином.

Закон карав також за статеві зносини між близькими родичами. Так, за зв'язок сина з матір'ю після смерті батька карали смертю — обох спалювали. Проте за інтимний зв'язок батька з дочкою карали

лише вигнанням його з даної місцевості. Значно суворіше карали зв'язок батька з дружиною сина: смертною карою (втопленням) для батька, якщо мало місце насильство, чи втопленням обох, якщо зв'язок був за взаємною згодою. Зв'язок батька з нареченою сина карали сплатою штрафу в розмірі півміни срібла, а також слід було повернути нареченій посаг (ст. 156).

Закон суворо карав за злочини та проступки дітей у сім'ї. Чітко охороняли владу і авторитет батька. Синові, котрий підняв руку на батька, відрубували руку (ст. 195). Батько, як уже зазначалось, за певні ганебні вчинки сина міг позбавити його права спадкування. Усиновленим за відречення від названих батьків у деяких випадках загрожувало відрізання язика (ст. 192), а за втечу до віднайдених справжніх батьків (без дозволу суду) — втрата ока (ст. 193).

Покарання. Отже, закони царя Хаммурапі за різні злочини залежно від їх тяжкості, від суб'єкта і об'єкта злочину, вини передбачали різні види покарань: смертну кару (просту і кваліфіковану), тілесні та членопошкоджувальні кари, накладання знаку безчестя, штрафи, вигнання з рідної місцевості, звільнення з посади тощо.

Смертну кару застосовували часто — більш ніж у 30 випадках (статтях). Крім простої (відрубання голови, втоплення, повішання), широко застосовували й кваліфіковану, пов'язану з попереднім катуванням, зокрема спалювання, посадження на палю. Членопошкоджувальні покарання — це відрубування рук, ніг, випалювання очей, відрізання пальців, вух, язика та ін. Тілесні покарання — побиття палицями, канчуками з волової шкіри тощо; згнєблення — обрізання волосся, гоління голови та ін.

У законах Хаммурапі нічого не сказано про криваву помсту. Очевидно, її не застосовували. Проте були інші пережитки первіснообщинного ладу, а саме: 1) вже згадуваний таліон — “рівним за рівне” (серед рівних за соціальним станом); 2) відповідальність за злочин усієї територіальної общини, якщо не встановлена особа, що скоїла злочин; 3) відповідальність дітей за злочини батьків; 4) вигнання злочинця з даної місцевості.

Процес. Докази. У Вавилонській державі ще не було різниці між процесами цивільним і кримінальним. Звинувачення здебільшого висували і здійснювали зацікавлені, тобто приватні особи. Щось подібного до прокуратури чи адвокатури ще не було. Пропозицію стосовно покарання теж висував потерпілий чи його рідня, вони ж представляли і докази своєї правоти. Звинувачений зобов'язаний був з'явитися у суд, інакше його приводили царські воїни. Він, у свою чергу, повинен був подбати про власні докази. Суд усе зважував і, посилаючись на закон або царську волю, виносив вирок.

Доказами служили: власні зізнання, покази свідків, документи, присяга, а також ордалії (або суди божі, тобто перевірка силами природи, силою богів). Ордалії застосовували здебільшого тоді, коли бракувало інших доказів. Зазвичай таке випробування проводили водою чи вогнем. Наприклад, звинувачену в подружній зраді жінку кидали у воду, як і людину, звинувачену в чародійництві. Можливо, їх ще й зв'язували. Якщо людина топилася, то її визнавали невинною, якщо не топилася, то винною, бо вода, як чиста стихія, її не приймає. Клятву також застосовували за браком інших доказів, а іноді паралельно з ними, для їх посилення.

Звід законів передбачав суворі покарання за неправдиві свідчення, намагаючись захистити невинних людей від наклепів, помсти і зловживань, які, очевидно, траплялися у побутовому житті, в судах та адміністрації. Як уже згадувалось, за неправдиві показання і звинувачення у вбивстві або у справі, де вирішувалось питання життя чи смерті, лжесвідкам і наклепникам загрожувала смертна кара. Стосовно інших справ, то до наклепників застосовували те ж саме покарання, яке загрозувало звинуваченому. За безпідставне звинувачення когось у крадіжці карали штрафом у подвійному розмірі від вартості нібито вкраденої речі.

Судові протоколи писали спеціальні писці на глиняних табличках, де зазначали показання і докази сторін, покази свідків, їх імена, клятви, зміст судового рішення чи вироку. Якщо одна сторона під час оголошення вироку була відсутньою, то іншу зобов'язували передати їй вирок суду. За невиконання рішень суду карали штрафом, конфіскацією майна, накладенням знаку безчестя тощо. Вирок виконували судові воїни, адміністрація.

У VI ст. до н.е. стародавня Вавилонська держава загинула, однак важливо знати її історію, використовувати її досвід, вивчати закони, за якими жили вавилоняни, і пам'ятати, що цей народ залишив людству в спадщину. По-перше, саме вони винайшли письмо. Вавилонське клиновидне письмо є найдавнішим у світі. Цим письмом користувалось багато народів — від Вірменських гір до Перської затоки, від Егейського моря до кордонів Індії. Воно виникло майже на 500 років раніше від єгипетського. По-друге, вони заснували і розвинули землеробство, перші почали вирощувати пшеницю, ячмінь, льон, горох, яблука, виноград, перші приручили тварин і перші почали застосовувати плуг і борону. По-третє, найдавніші міські поселення виникли саме у південній Месопотамії. Народи Месопотамії поклали початок обробці металу й дерева, розвиткові ремесла й міжнародної торгівлі. Вони перші винайшли й застосували колесо, що, за висловом знаме-

нитого дослідника Межиріччя Марконі, було справжньою революцією у розвитку продуктивних сил. По-четверте, вражаючими є їхні досягнення в галузі науки, зокрема математики, астрономії, медицини.

У Месопотамії вперше відкрили множення, ділення, піднесення до степеня, дріб, добування кореня. Вавилоняни склали таблицю чисел, зведених до другого й третього степеня, винайшли принцип позиційної системи чисел, до чого додумались тільки сучасні вчені. За їх формулами ми обчислюємо площу трикутника, прямокутника, об'єм куба, призми, конуса. Вони поділили коло на 360 частин і ввели градуси, які тепер використовують у всьому світі, обчислили тривалість року в днях, ввели поняття місяця, місяці розділили на 4 тижні, а тиждень — на 7 днів, назвавши кожен з них окремою назвою. Вони поділили добу на години (24), годину на хвилини (60), а хвилину на секунди. Вони знайшли земну вісь.

Вавилонські вчені обчислили рух зірок і їх найкоротшу відстань від Сонця під час сходу і заходу, визначили астрологічні початки пір року; відрізняли зірки від планет (знайшли їх сім); дали назву багатьом зіркам і сузір'ям. Вони першими обчислили швидкість руху Місяця і Сонця; розробили цілу науку про вплив зірок на долю людей, народів (астрологію). У Вавилоні зародились природничі науки й географія.

Вони зробили правильні висновки про причини і характер багатьох хвороб, навчилися лікувати. Їхні лікарі робили складні операції, у тому числі на мозок, очі, уміли лікувати короткозорість і далекозорість (знайдено їхні кришталеві лінзи), знали, що таке лікувальна гімнастика, визнавали користь дієти. Водночас їхні знання в усіх галузях життя перепліталися з вірою у всеилля богів, у чари, ворожбу, “нечисту силу”.

Коли у XIX ст. внаслідок розкопок на території Месопотамії ця спадщина стала відомою науці і людству, усі були вражені, виникла ціла теорія так званого панвавилонізму, за якою все, у тому числі наука і культура, беруть початок у Месопотамії. Вченим усього світу довелося докласти чимало праці та зусиль, доки все стало на свої місця, доки визначено роль і місце різних народів в історії світової культури. Розкопки в Єгипті, Сирії, Ірані, Індії, Латинській Америці, Європі, Китаї, Японії свідчать про те, що різні народи у різних місцях земної кулі створили свою культуру переважно самостійно, а не через запозичення чужої, хоча часто й таке явище спостерігається. Та все-таки історична першість Месопотамії в економічному і культурному розвитку Близької і Середньої Азії — незаперечний факт. Згодом її вплив, досвід поширився й на греків, римлян, а отже, і на Європу.

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

1. Утворення, розвиток та загибель Єгипетської держави

Культура (в широкому розумінні) Стародавнього Єгипту привернула увагу й викликала захоплення уже в сиву давнину. Античні письменники, філософи, державні діячі глибоко вивчали його історію, культуру, державний устрій, право, їздили вчитися в Єгипет, використовували його здобутки й досвід у розвитку власної науки, зокрема філософії, будівництва державності, творення правової основи та ін. Їхні твори та спогади, які дійшли до нас, є одним з важливих джерел знань про Єгипет. У першу чергу, це праці Геродота (V ст. до н.е.), Гекатея (IV–III ст. до н.е.), Страбона (I ст. до н.е.–I ст. н.е.), Плутарха (I–II ст. н.е.).

Другим важливим джерелом знань про Єгипет є Біблія — кодекс священних книг, складений єврейськими жерцями до I ст. н.е.

Третім, найважливішим джерелом є документи, написи і пам'ятки матеріальної культури Єгипту. Велика кількість знайдених папірусів, численні написи на каменях, стінах, у гробницях, малюнки, предмети мистецтва, домашнього вжитку, релігійного культу дають можливість досить ґрунтовно вивчати історію Єгипту, в тому числі його історію держави і права. Написи, папіруси та інші пам'ятки були написані єгипетським письмом — ієрогліфами, розшифрованими у XIX ст. відомим французьким ученим-філологом, засновником науки єгиптології Жаном Франсуа Шампольйоном (1790–1832).

Єгипет розташований у долині нижньої течії ріки Нілу*, в північно-східному кутку Африки. Оточений природними кордонами — морем, пустелями — він являв собою замкнену територію, зрошувану Нілом (староєгип. — Хапі). Надзвичайно родючі землі зумовили їх швидке заселення та раннє зародження цивілізації. Весняні

*Ніл — одна з найбільших рік світу. Його довжина — 6671 км, ширина у дельті — до 1 км.

розливи Нілу приносили з його верхів'я на поля родючий мул, що збільшував врожайність землі. У річці було багато риби, на берегах водилися птахи і звірі. Прилеглі гори містили корисні копалини — золото, олово, цинк.

Населення Єгипту становили африкано-хамітські лівійці, нубійці та азіатські семіти.

Захищеність території від ворогів, чудові природні умови, родюча земля сприяли швидкому розвитку продуктивних сил. Тут швидко зароджується приватна власність, майнова нерівність, а в середині IV тис. до н.е. — класове суспільство. В другій половині IV тис. до н.е. виникають перші державні утворення — так звані номи. Налічувалось їх понад 40. Кожне з них мало невелику територію з власним іригаційним господарством, свого правителя, своїх богів, котрих втілювали в подоби тварин, предметів тощо.

Між номами постійно точились війни — за територію, рабів, потреба в яких дедалі зростала у зв'язку з будівництвом нових іригаційних споруд, постійною боротьбою з наступом піску з пустелі, що вимагало численної робочої сили. В процесі взаємної боротьби номи почали об'єднуватися у крупніші державні організми. Централізація сприяли такі важливі фактори, як необхідність дальшого розширення і вдосконалення іригаційної системи, потреба рабів, необхідність спільного захисту від агресивних сусідів.

Поступово в долині Нілу наприкінці IV тис. до н.е. склалися дві великі держави — Північне царство по нижньому Нілу і Південне — по верхньому, між якими впродовж тривалого часу точилась боротьба за першість, поки нарешті перемогло Південне царство, і Єгипет був об'єднаний в одну державу. Це сталося приблизно в 3200 році до н.е. Цар-фараон став царем двох Єгиптів — верхнього і нижнього, носячи здвоєну корону — білу (Півдня) у формі джжки і червону (Півночі) у формі шапки. Першим царем об'єднаного Єгипту джерела називають царя Менеса.

Історія Єгипту, в тому числі історія держави і права, дослідниками пізніших часів була поділена на три великі періоди:

- 1) Стародавнє царство (приблизно 3000–2400 рр. до н.е.);
- 2) Середнє царство (2160–1750 рр. до н.е.);
- 3) Нове царство (приблизно 1600–1100 рр. до н.е.).

Далі настає тривалий період занепаду єгипетської держави.

Кожне царство охоплювало 10 династій фараонів, тобто всього, згідно з даними єгипетського історика і жерця Манефона (IV–III ст. до н.е.), було 30 династій. Манефон, який писав свої праці грецькою мовою, навіть визначив тривалість царювання окремих фараонів і династій. Однак його праця у повному обсязі не збереглася.

Сучасні дослідники до цих трьох періодів додають ще два — Раннього царства (XXX–XXVIII ст. до н.е.) і Пізнього царства (XI ст. до н.е. — 525 р. до н.е.).

Стародавнє царство (3000–2400 рр. до н.е.). З часу об'єднання Єгипту в єдину державу столицею стало м. Тініс, розташоване у верхньому Єгипті. Тут була резиденція фараонів перших двох династій (правили впродовж 400 років 18 фараонів). При третій династії столицю країни перенесли у м. Мемфіс, ближче до дельти Нілу. Саме тоді, коли правили фараони третьої і четвертої династії, настає період найвищого піднесення Стародавнього царства. Це був період строго централізовано, бюрократично організованої монархії з необмеженою владою фараона, період зміцнення воєнної могутності Єгипту, численних завойовницьких походів за здобиччю і рабами. Фараони воювали в Лівії, Ефіопії, Азії, на суші та на морі, спустошуючи сусідні країни, привозячи в Єгипет десятки тисяч рабів, сотні тисяч голів худоби, іншу здобич.

Єгипетське суспільство поляризується. Виділяється, багатіє, міцніє духовна і світська знать, вельможі, поглиблюється прірва між нею і простим трудящим людом. Виникають величезні маєтки — царські, храмові, вельмож, у яких працюють не тільки тисячі рабів, а й єгипетська біднота.

В період третьої-четвертої династій остаточно приборкують, скасовують автономію місцевих правителів, місцевої децентрованої сили, завершується централізація країни. Майже повністю зникають пережитки первіснообщинних відносин. Остаточно формується класове суспільство. Саме до цього періоду відносять створення грандіозних царських гробниць — пірамід. Перший цар третьої династії Джосер започаткував будівництво пірамід (близько 2600 р. до н.е.). Його піраміда є найдавнішою, яка збереглася до наших днів. Особливо великих розмірів досягають піраміди фараонів четвертої династії — Снофру, Хеопса, Хефрена*.

Водночас у період п'ятої династії щораз сильніше виявляються тенденції до політичної самостійності номів. Посилюється місцева знать у номах, яка вороже налаштована до столичної знаті та до централізованої влади взагалі. Побудова пірамід, храмів, палаців відривала від господарства велику кількість людей, тому номи всіляко намагалися звільнитися від цих робіт. Недарма вже з часів фараонів четвертої

* Піраміда Хеопса — найбільша з усіх — складена з понад 2 млн кам'яних брил вагою від 2 до 40 тонн кожна. Висота піраміди 146 м, довжина кожної з сторін основи — 230 м.

династії до нас дійшло чимало “пільгових грамот” про звільнення храмових та інших господарств номів від “царських робіт”. Отож після шостої династії починається період політичної роздробленості Єгипту, посилюється роль і значення правителів окремих номів — номархів. Опіраючись на місцеву знать і середні верстви населення, вони домагаються значної політичної самостійності. Шукаючи міцної соціальної опори, номархи широко застосовують благодійництво щодо бідноти, убогих. Правитель Другого верхньоєгипетського нома пише в своїй гробниці: “Я дав хліб голодному, одяг голому, яких я зустрів у цій області. Я роздавав глеки молока..., я повертав за бідних їх борги...”

Отже, почався період розпаду єдиної держави, який тривав понад 200 років (2400–2160 рр. до н.е.). До цього призвели не тільки непосильні для господарства і населення нескінченні “царські роботи”, а й тягар дедалі зростаючих податків, завершення будівництва іригаційної системи в масштабі всієї долини Нілу, припинення набігів сусідніх народів і племен, які самі стали об’єктом агресивних воєн фараонів. Справа доходила до того, що номи почали вести війни між собою, не підкоряючись центральній владі. Фараони сьомої і восьмої династій не мали майже ніякої реальної сили.

Таке становище в країні привело до падіння рівня виробництва, припинення іригаційного будівництва і, крім цього, — руйнування в результаті міжусобних воєн вже існуючих іригаційних споруд, нищення посівів тощо. Верхній Єгипет почав заболочуватися, настають один за одним голодні роки. Знову починається рух за об’єднання країни. Ініціатором цього руху виступили в середині XXI ст. до н.е. правителі нома Фіви, яким після впертої боротьби вдалося об’єднати країну. Настала епоха Середнього царства.

Середнє царство (2160–1750 рр. до н.е.). Єгипет знову стає єдиною централізованою державою. Зміцнюється економічна і політична могутність фараонів, особливо в часи дванадцятої і тринадцятої династій. Знову розгортаються великі іригаційні роботи.

Потреба великої кількості рабів зумовлює численні воєнні походи проти сусідів — африканців і азіатів. Нові завойовані землі фараони намагаються ввести до складу єгипетської держави. Відроджується будівництво пірамід, щоправда, значно менших. Однак внутрішня ситуація країни нестабільна. Деякі номархи на місцях досить міцні. Вибухають міжусобні війни, і тільки під кінець правління дванадцятої династії фараонам вдається їх припинити.

Середнє царство є епохою значного розвитку продуктивних сил. Удосконалюються знаряддя і засоби виробництва, розвивається ре-

месо, культура, мистецтво. Появляється виробництво скла та ін. Водночас поглиблюються соціальні протиріччя. Тяжкий гніт терпіла єгипетська біднота.

Різде збільшення кількості рабів і жорстока їх експлуатація призвели до частих повстань. Відбувається соціальне розшарування села: з'являються нові багаті — “сильні недзеси”, тобто збагатілі общинники, які присвоюють общинні землі. Все це зумовило всенародне повстання в Єгипті у 1750 р. до н.е. Повстанці палили, руйнували палаци, храми, маетки, вбивали лихварів, наглядачів, чиновників, захоплювали і ділили землі, майно. “Благородні — в горі, простий люд — у радості... Раби стали вільними, начальники країни рятуються втечею... вони паралізовані страхом смерті”, — читаємо в одному з документів того часу. Повстання тривало декілька років і до основ підірвало Єгипетську державу, всю суспільно-економічну й політичну систему.

Послабленням Єгипетської держави, хаосом скористалися азіатські кочівники — гіксоси, які захопили країну і протримались на цій землі 150 років. Вони завдали Єгипту ще більше шкоди, ніж повстанці, виявляли надмірну жорстокість до місцевого населення. Врешті-решт гіксоси були вигнані єгиптянами, і державна незалежність країни відновлена. Настає третій період її розвитку — Нове царство.

Нове царство (1600–1100 рр. до н.е.). Вигнавши гіксосів, захопивши при цьому значні території Азії, що перебували під їхнім пануванням (Сирію, Палестину та ін.), Єгипет знову став великою, могутньою державою з міцною владою фараонів. Створюється розгалужений, міцний, централізований військово-бюрократичний апарат управління. Країною в той час правили XVIII–XX династії. Знову здійснюються численні загарбницькі походи в Передню Азію (єгиптяни доходять аж до Євфрату) і Ефіопію, кількість рабів зростає, збільшується і міцніє приватне рабовласництво. Рабів стало так багато і продавалися вони так дешево, що навіть єгипетська біднота — ремісники, селяни, пастухи — мали по 3–4 раби.

Єгипетська армія набувала нових якостей і сили. З'явилися бойові колісничі, запряжені кіньми (до нашестя гіксосів єгиптяни коней не знали), бойові слони та ін. Єгипетська держава охоплює величезні території, простягаючись на 3200 км з півночі на південь. Правителі номів, місцева знать стали повністю підпорядковані фараонам. Небаченого розмаху набуває будівництво, розвивається архітектура, наука, живопис, швидко розвиваються продуктивні сили загалом. Столицею держави в той час були Фіви, де будують пишні споруди — храми, палаци, усипальниці.

Зміцнення влади фараонів, їх економічної і політичної могутності обумовили їхнє прагнення звільнитися від будь-якої залежності від світської і духовної знаті. Рішучий крок у цьому напрямку зробив фараон XVIII династії Аменхотеп IV (1419–1400 рр. до н.е.). Спираючись на середні верстви населення, налаштовані вороже супроти знаті, він, намагаючись підірвати могутність жрецтва, проводить релігійну реформу. Від старих богів відмовились, в т.ч. від “царя богів” Амона. Жерцям уже не давали дари і не приносили жертви. Єдиним божеством Єгипту і всесвіту оголошується Атон — сонце, а фараон — його єдиним сином. Він прийняв нове ім'я — Ехнатон (“милий Атонові”). Отже, фараон теж був оголошений божеством, його відповідно вшановують, на його честь будують храми тощо. Збудовано нову столицю — Ахетатон за 300 км на північ від Фів, яка незабаром стала величезним містом. Тут не було ні старої знаті, ні старих жерців. Фараон сам оголосив себе верховним жерцем нового культу. Однак на сімнадцятому році правління Ехнатон помер. Знать і жрецтво доклали всіх зусиль, щоб повернутись до старого. Невдовзі стара знать повернула собі панівне становище у суспільстві.

За умов внутрішніх незгод у Єгипті на його азіатські володіння посилюється натиск численних азіатських племен хеттів, які в XVII ст. до н.е. утворили могутню державу, відібравши в Єгипту Фінікію, Сирію, Палестину. Тривалу боротьбу з хеттами вели фараони XIX династії, особливо Рамзес II (1317–1251 рр. до н.е.). Після впертої боротьби між Єгиптом і Хеттською державою був укладений договір про припинення воєн і взаємодопомогу.

З 1206 р. до н.е. у Єгипті з початком правління XX династії настають тяжкі часи. Одні за одними нападають на Єгипет чужоземці. В середині країни повстають раби, біднота. Панує свавілля, корупція, хабарництво серед урядовців. Знать і жерці багатіють, простий людя під тягарем непомірних податків і поборів дедалі зубожіє. Країна і царська влада поступово слабнуть і занепадають. Від Єгипту відпали володіння в Азії. Фараони часто змінюються на престолі, їх наставляють у своїх інтересах жерці, знать, воєначальники. Знову починається процес децентралізації, зміцнюються правителі номів. Падає військова міць Єгипту. В армію набирають все більше найманців. Наприкінці Нового царства країна розпалася на дві частини. Над півднем і Ефіопією панують весильні фіванські жерці, а на півночі зберігається ще влада фараонів. На троні фараонів щораз частіше з'являються чужоземці.

Настає період *Пізнього царства*. Почалося правління XXI династії. Це був час повільної загибелі Єгипетської держави — як результат

загострення внутрішніх протиріч, так і постійного нашествия лівійських, ефіопських, асирійських і перських завойовників. У певні періоди Єгипет піднімається, відновлює могутність, зокрема в роки правління XXII династії фараонів (X–IX ст. до н.е.). Потім на декілька десятиліть Єгипет захопили ефіопи, а в VII ст. до н.е. — асирійці. Після тривалої і жорстокої боротьби, в якій брали активну участь різні сусіди Єгипту, переслідуючи власні цілі, Єгипет відновив незалежність, але дорогою ціною: країна, де постійно точилися війни, була вщент зруйнована, населення її винищене. Це сталося при фараонах XXVI династії, які доклали багато зусиль для зміцнення держави і досягли певних успіхів. Однак в VI ст. до н.е. на Єгипет напали перси, завоювали його (525 р. до н.е.), і перський цар Камбіз проголосив себе фараоном Єгипту, започаткувавши XXVII династію.

Отже, Єгипет остаточно втратив незалежність. На цьому закінчується історія держави і права Стародавнього Єгипту. З 525 р. до н.е. до македонського завоювання Єгипет був під владою персів і недовговічних династій єгипетських фараонів (XXVII–XXX), які повставали проти персів. У 332 р. до н.е. Єгипет був завойований Александром Македонським, а після його смерті опинився в руках греко-македонської династії Птолемеїв, заснованої полководцем А.Македонського Птолемеєм Лагом. З 30-х років до н.е. Єгипет став римською провінцією, згодом увійшов до складу Візантії, аж поки в VII ст. був завойований арабами.

2. Суспільний лад

З давніх часів основним заняттям населення Єгипту було землеробство, ремесло і скотарство. Для розвитку землеробства тут були достатньо сприятливі природні умови. На початку літа, коли в Центральній Африці йшли великі дощі і водночас у горах, де беруть початок притоки Нілу, танув сніг, води Нілу виходили з берегів і широко розливалися. Земля не тільки добре зволожувалась, а й покривалась шаром чорного, дуже родючого мулу — тому в давнину Єгипет називали “Чорна земля”. Проте землі для сівби в долині Нілу доводилося відвойовувати у пісків, боліт і заростей. Єгиптяни вирубували чагарники, обгороджували низовини дамбами, у дамбах робили ворота і крізь них пропускали на поле воду. Землероби копали канали, якими воду підводили до ділянок, куди не доходив розлив. Потім будівництво іригаційних споруд ускладнилося, і його проводили у загальнодержавних масштабах. Отже, землеробство потребувало величезної затрати праці, натомість

земля давала багатючі врожаї пшениці та ячменю, льону, городини, фруктів.

У дельті Нілу й оазисах розводили велику й дрібну худобу, птицю. Інтенсивно розвивалося ремесло. Ремісники виробляли зброю, одяг, взуття, посуд, меблі, вишукані прикраси, будували будинки, палаци, судна та ін.

Зручний водний шлях, що проходив по Нілу і його притоках, полегшував обмін товарів, торгівлю. Морем і сушею відбувалася жвава торгівля з сусідніми країнами. Вже в IV тис. до н.е. Єгипет був великою, багатою, густо населеною країною.

Панівними верствами в суспільстві були жерці, знать, цивільні та військові чиновники. Жерці поділялись на групи залежно від різних культів, різних богів, яким вони служили. На чолі кожної групи стояв верховний жрець, пророк даного бога. Кожна група мала свій центральний та інші храми, розташовані по всій країні. До найголовніших богів належали бог сонця Ра, бог загробного життя і суддя Озіріс, злий бог Сет, бог Анубіс та ін. Впливову групу становили царські жерці, що відали культом бога-царя.

Жерці в Єгипті мали величезний вплив. Єгиптяни вірили у загробне життя, в існування богів і були впевнені, що жерці зустрічаються з богами, які передають їм прохання людей, а боги через жерців оголошують людям свою волю. Слова жерця вважали словами бога. Тому люди несли у храми подарунки, пожертви. Багаті жертвували золото, рабів, худобу, фараони — землі, дорогоцінності. Головному храму у м. Фівах належало понад 80 тис. рабів. Щорічно у вигляді податей жерці Фів одержували близько 52 кг золота, 1090 кг срібла, 850 голів великої рогатої худоби, 290 тис. шт. птиці та ін. Фараон Рамзес V подарував їм 864 тис. агур орної землі (агура = 2730 м²), 433 ділянки садів, 83 судна, 65 міст і сіл, декілька тисяч рабів.

Жерці були звільнені від усяких робіт і повинностей на користь фараона, від сплати податків, виконання будь-яких повинностей взагалі. Вони займали важливі посади в державі — в центральному і місцевому управлінні, судовому відомстві, були вчителями, лікарями тощо. Жерці мали великий, нерідко визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику держави. Їм часто належало вирішальне слово при обранні того чи іншого фараона (якщо, наприклад, у попереднього не було спадкоємців). У середовищі жерців, які виступали як замкнуті привілейовані клани, високого рівня досягнув розвиток науки: математики, астрономії, географії, медицини та ін.

Привілейовану, керівну верхівку суспільства становила єгипетська аристократія. Вона складалася як з потомків колишньої родоплемін-

ної знаті, так і з вищих цивільних і військових чинів, іноді вихідців з низів, що дістали титул й посади від фараонів. Знать володіла величезними багатствами — палацами, землями, рабами, які постійно збільшувались за рахунок завоювань, пожалувань фараонів, експропріації общинних земель та ін.

Саме з середовища цієї знаті фараони призначали правителів номів — номархів, усе вище начальство, військових командирів та ін. Єгипетська аристократія мала також великий вплив на розв'язання державних питань.

Значний прошарок у суспільстві становили крупні *купці, торговці, лихварі*, багато дрібних крамарів, міняйлів та інших. Серед них були й впливові люди, які володіли великими багатствами, землями, рабами. Навіть фараони неодноразово у них позичали значні суми грошей, золото тощо.

Основну масу населення Єгипту становили *селяни-общинники і ремісники*. Вони були людьми вільними. Одні з них жили й працювали на державній землі замкнутими общинами, причому кожен з них мав окрему ділянку, за користування якою сплачував державі певну суму грошей і частину врожаю. Самовільно залишити землю й общину не дозволялось.

Інші були прикріплені до землі, яку надавали фараони в користування храмам, чиновникам, воїнам. Окрім ренти на користь держави, ці селяни повинні були віддавати частину врожаю володільцям землі (від 1/3 до 5/6). Вони не могли самовільно залишити закріплену за ними ділянку. За несплату ренти, податків їх можна було вигнати, позбавити засобів до існування. Згодом вигнання було заборонене і замінене тілесними покараннями.

Селян змушували також працювати на загальнодержавних роботах — на спорудженні іригаційних систем, палаців, храмів, пірамід, прокладанні доріг та ін. Під час цих робіт селянам і ремісникам виплачували невелику платню і скромно харчували. Від непосильної праці чимало з них гинуло.

Мобілізовані у випадку необхідності селяни і ремісники становили основу війська-ополчення.

Розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь виробництва, інші обставини і фактори об'єктивного і суб'єктивного характеру зумовлювали розширення сільських громад: одні селяни розорялись, біднішали, деякі багатіли, стан інших залишався без змін. Саме зі збагатілих селян сформувався прошарок більш-менш заможних господарів, власників — так званих *неджес*. З їхнього середовища поповнювалось чиновництво, писарі, жрецтво, деякі з неджес стали торговцями. Найбідніших селян називали *хуру*.

Щодо ремісників, котрих було чимало, то заможні з них мали власні майстерні, помічників, рабів. Проте більшість працювала в державних майстернях, рудниках, каменоломнях. Вони об'єднувались у групи по 10 осіб, за кожною з них наглядав спеціальний управитель. Серед ремісників були кваліфіковані майстри, які мали кращі умови життя і праці, вищу оплату. Це стосувалося й художників, скульпторів, архітекторів та ін.

Уже згадувалось, що необхідність виконання великого обсягу іригаційних робіт, значний обсяг державного будівництва (храми, палаци, піраміди та ін.) вимагали величезної кількості робочих рук, і це була одна з головних причин завойовницької політики фараонів — захоплення рабів. Рабами ставали не тільки військовополонені чужоземці, а й єгиптяни, переможені у міжусобних, внутрішніх війнах. До певного часу існувало боргове рабство, продаж у рабство своїх дітей (зокрема, за борги), віддання у рабство за злочин. Однак основним джерелом був полон. У переможних реляціях єгипетських фараонів обов'язково на першому місці називали кількість захоплених рабів. Так, Тутмос III повідомляє про захоплення в одному з походів 10000 полонених, його син Аменхотеп II — про 101218 осіб, ще інший фараон — про 120000. Отже, кількість рабів у Єгипті постійно збільшувалась за рахунок полонених і підкорених народів. Їх кількість обчислювалась багатьма десятками тисяч.

Захоплені у полон раби були власністю фараона, тобто держави. Вони могли мати сім'ю, своє майно, яким розпоряджались. У випадку скоєння злочину таких рабів заарештовували і карали згідно з державними законами. Держава дозволила рабам не тільки скаржитись на жорстоку поведінку чи знуцання господарів, а навіть шукати захисту і притулку в храмах. Храми, жерці могли перетворити такого раба в храмового слугу, тобто забрати його у господаря. Проте це явище не мало масового характеру.

Передаючи землі у користування чиновникам, храмам, воїнам, фараони давали їм одночасно рабів, але ні землі, ні ці раби їхньою власністю не ставали. Однак фараон міг подарувати комусь землю чи рабів і вони тоді ставали приватною власністю. Приватна власність на рабів у Єгипті теж була широко відомою. Сотні чи навіть тисячі рабів мали сановники, знать, номархи, володіли рабами навіть прості селяни, ремісники. Їх вільно купували, продавали, дарували, передавали у спадок, їх можна було й звільнити на волю. Тоді раб ставав повністю вільною людиною, рівною у правах з іншими вільними. Якогось особливого розряду вільновідпущеників, як згодом у Римі, в Єгипті не було.

3. Державний устрій

Як і у Вавилоні, держава в Єгипті мала характер своєрідної монархії — деспотії. Вся повнота державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) належала одній особі — монархові, котрий правив за допомогою централізованого, бюрократично організованого апарату, спираючись на великий штат чиновників та професійну армію.

Причини деспотичної влади монархів крилися у специфічних природних умовах цього регіону, збереженні поземельної, сусідської общини, у відсутності впродовж тривалого часу, а потім слабкому розвитку приватної власності на землю, в необхідності проведення великого обсягу загальнодержавних, громадських (зокрема, іригаційних) робіт, необхідності тримати у покорі велику кількість рабів та ін.

На чолі держави стояв спадковий монарх — *фараон*, його влада була необмеженою: він прирівнювався до бога сонця — Ра, матеріалізованого на землі, воля якого — священна. Фараон — це “джерело життя, здоров’я і радості”, оскільки він народився від бога і земної жінки. Починаючи з фараона Хефрена, титул великого бога Ра чи титул сина бога Ра обов’язково приєднувався до імені фараона. Ім’я його писали в овалі, що був символом сонця. Ідею обожнювання фараонів проводили за допомогою урочистих церемоній, пишних обрядів і свят. Перед ним падали ниць, ніхто не міг споглядати його обличчя, цілували землю біля його трону чи ніг. Великою честю вважали дозвіл поцілувати край одежі фараона чи обійняти його ноги. Написи повідомляють, що люди втрачали свідомість або й помирали при повідомленні, що з ними хоче говорити фараон.

Про авторитет фараонів, їх неосяжну владу засвідчують храми, споруджені на їх честь, грандіозні усипальниці — піраміди та інші будівлі, які споруджували впродовж десятиліть сотні тисяч людей. Фараону, і тільки йому, належала вся повнота законодавчої влади, його воля — закон; законом вважали все те, чого хоче фараон. Фараону належала і верховна виконавча, і судова влада, він був верховним воєначальником, іноді — й верховним жерцем.

Були, звичайно, періоди, коли влада фараона слабшала, їх убивали, усували з трону, особливо жерці, коли зміцнювались номи, домінували відцентрові сили. Але незабаром деспотична влада фараонів зміцнювалась і держава знову централізовувалась. Об’єктивні передумови впливали на це постійно. Насамперед, це необхідність будування і підтримання в робочому стані величезної, складної мережі каналів, водойм та інших іригаційних споруд. Така праця була не під силу не тільки окремим господарствам, громадянам, а навіть номам. Для її виконання

необхідно було об'єднувати зусилля всієї держави, а це вимагало міцної влади. Без сильної влади, що здійснювала загальний нагляд і керівництво виконанням усіх цих робіт, Єгипет швидко б занепав.

Фараон правив державою за допомогою великого розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату. Найголовнішим, найвищим з державних сановників був *джаті* (візир). Візирів призначали фараони спочатку зі своєї найближчої родини, а згодом із середовища служилої знаті. Візир очолював увесь чиновницький апарат, зосереджуючи і адміністративну, і судову владу. Він був начальником усіх царських скарбниць, усіх складів і сховищ, керівником усіх державних і царських робіт, його називали “начальником усієї держави, півдня і півночі”, “начальником усіх вельмож”, йому віддавали великі почесні: при появі його в приміщенні усі падали долілиць. Релігійна ідеологія підтримувала високий престиж візира, його оголосили “пророком справедливості”, верховним жерцем бога Тот, бога законів і порядку, і вірили в те, що його устами говорить сам бог Тот, який, в свою чергу, є візиром бога Ра.

Візир зосереджував усі важелі державного управління. Державні урядовці, незалежно від посади, доповідали йому про всі справи, від нього чекали вказівок і рішень. Оскільки апарат урядовців був суворо централізований, бюрократичний, то можна собі лише уявити безмежність його влади. Він був підпорядкований тільки фараонові, який у разі потреби давав йому безпосередні вказівки. Візир очолював Велику раду десяти — дуже важливий орган у системі управління, що була також, цілком імовірно, найвищою судовою інстанцією країни (не рахуючи фараона). В епоху Нового царства візир очолював також усі збройні сили країни.

Високим державним сановником був *головний скарбник* і одночасно хоронитель царської печатки. Функції його були ширші, ніж назва посади. Насправді йому підпорядковувались не тільки державна скарбниця, але ще й державні склади, комори, оскільки значну частину податків та різних інших зборів у Єгипті вносили натурою — зерном, худобою, птицею, плодами тощо. Тому його ще називали “завідувачем того, що дає небо, родить земля і приносить Ніл”. Він скріплював царською печаткою всі державні документи, угоди, закони. Над ними стояли тільки фараон і візир.

Головному скарбнику безпосередньо допомагали два “скарбники фараона”, які завідували каменоломнями, срібними і мідними рудниками, копальнями. Вони відповідали за поставлення будівельних матеріалів для царських робіт, могли ввозити їх з інших країн. Вони виконували також функції військового і морського міністрів.

Важливу роль відігравав “начальник усіх царських робіт” — так би мовити, міністр громадських (публічних) робіт. Існував ще ряд інших високих сановників, були й напівофіційні титули й посади, зокрема “єдиний друг фараона”, “фараонів знайомець” та ін.

Далі йшли правителі номів — *номархи*, яких призначав фараон зі знаті. Вони були наділені великою владою на місцях — законодавчою, виконавчою, судовою, військовою. Іноді влада номархів настільки зростала, що вони оголошували себе самостійними правителями, засновували свої династії, воювали між собою і з зовнішніми ворогами, будували собі піраміди, палаци, храми.

На нижчих щаблях влаштувався розгалужений чиновницький апарат з високорозвиненим письмовим діловодством, з численними секретарями, писцями тощо, з властивими для них формалізмом, бюрократизмом, тяганиною, хабарництвом. Ці чиновники вели облік усього державного господарства, управляли царськими маєтками, рудниками, копальнями, стягували податки, доглядали за порядком, керували поліцією.

Найчисленнішою категорією була категорія писців і наглядачів. На ці посади мали доступ усі вільні. Для набуття певної професії, у тому числі чиновників, існували спеціальні школи. Спостерігалась навіть певна спадковість професій, хоча примусово спадкового закріплення громадян за певними спеціальностями не існувало. З епохи Середнього царства зберігся документ, у якому батько, віддаючи свого сина у школу писців, наставляв його: “Я бачив пообої. Зверни серце своє до книг. Немає нічого вищого від них. Як у воді, плавай у книгах, і ти знайдеш в них опору: писець ніколи не був жебраком”.

Для службовців нижчих рангів і посад була відкрита дорога для підвищення по службі. З розряду писців, наприклад, вийшло чимало вищих сановників Єгипту.

За свою службу чиновники отримували від фараона платню, здебільшого натурою. Вищим чиновникам за добру службу фараон надавав у користування або й дарував землі, рабів, худобу та ін.

Важливе становище у державній службі займали жерці. Іноді навіть не було суворого розмежування між чиновниками і жерцями, оскільки останніх призначали на державні посади, а чиновники діставали сан жерців. В епоху Нового царства особливо зросла роль жерців у суспільстві і державі. Чимало жерців було призначено на високі державні посади: один із них був начальником флоту, інший — очолював усіх лікарів. У цю епоху небачено збагатились храми. За часів Рамзеса III, як засвідчують документи, храми володіли до 15 % усієї придатної до обробітку землі, до 500 тис. голів худоби, мали 53 майстерні, 88 ко-

раблів, десятки тисяч рабів; на них працювали тисячі селян. Храмам належали каменоломні, копальні, рудники.

Збройні сили. У період Стародавнього і навіть частково Середнього царства Єгипет не мав великої постійної армії. Професійною військовою силою були тільки загони особистої охорони фараона, його сім'ї, тобто царська гвардія. Існували ще нечисленні загони охорони внутрішнього порядку і кордонів — лівійські, нубійські лучники та ін. Військову охорону мали храми, збирачі податків. Така сама ситуація була і в номах. Крім того, в Єгипті здавна існувала поліція з нубійських негрів.

За необхідності скликали ополчення, основну масу якого становили селяни й ремісники. Кожен ном поставляв певну кількість війська. Такий же обов'язок покладали на храми та на інших великих землевласників.

Після вигнання гіксосів Єгипет мілітаризується, стає великою агресивною державою, небезпечною для сусідів. Створюється велика професійна армія, з'являються нові види зброї — колісниці, згодом — бойові слони. Роль воїнів у суспільстві і державі зростає. Вони одержують додаткові пільги, за службу — оплату, в тому числі земельні ділянки, рабів. В епоху XIX династії (XII ст. до н.е.) з'являються наймані (головним чином лівійські) війська, роль яких і потенційна вага в армії дедалі зростають. Наділений привілеями клан воїнів стає все більш замкненим, професійним. Воєначальники, військові командири щораз більше впливають на державні справи. Іноді вони навіть проголошували себе фараонами, в тому числі іноземці (XXII династія, від X ст. до н.е.).

Суд. Судові органи в Єгипті не були відокремлені від владних чи адміністративних. Вищі службові особи в державі одночасно виступали як судді. Отже, верховним суддею був фараон — земний бог, що ніби втілював найвищу справедливість. Внаслідок цього він міг будь-яку справу розглядати особисто, як і змінити рішення будь-якої іншої судової інстанції. Зазвичай здійснення верховного судочинства фараон доручав візирів. Тільки деякі справи, наприклад про державну зраду, він розглядав особисто.

В свою чергу, візир розглядав справи або одноособово, або як головуючий Ради десяти, що, як зазначалось, виконувала судові й адміністративні функції. В епоху V-ої династії як вищий судовий орган виникає "Палата шести", яку теж очолював візир. Вона здійснювала нагляд над усім судочинством країни, сама розглядала важливі справи. До її складу, який затверджував фараон, входили вищі сановники держави.

У період Нового царства виникла ще судова “колегія 30 суддів”, до складу котрої входили знатні громадяни найбільших міст країни.

У номах найвищу судову владу здійснював номарх. Він розглядав справи або самостійно, або за участю інших сановників, урядовців (знавців закону і звичаїв). У містах судочинство виконували правителі міст, в общинах дрібні, місцеві справи і спори розглядали старости общин. Судочинство з цивільних і кримінальних справ було однаковим. І ті й інші порушували за скаргою потерпілого, який підтримував звинувачення та просив суд винести певну міру покарання чи відшкодувати певну суму. Судочинство вели у письмовій формі. Своє рішення суддя не мусив умотивовувати: він прикладав до чола особи, котра виграла процес, зображення бога істини і справедливості, і це означало виграш справи. Стосовно санкції, то суд міг погодитись із тією, яку просив потерпілий, або визначити іншу, свою.

Крім державного існувало ще судочинство храмове, де жерці-ієрархи судили усіх нижчепоставлених жерців, залежне селянство, котре мешкало в храмових маєтках, рабів.

Доказами в судовому процесі були: власне зізнання, покази свідків, клятви, письмові документи, огляд місця події (наприклад, при оскверненні могил). Застосовували тортури. Римський історик Марцелін згадує, що єгиптяни були дуже стійкими до перенесення тортур, болю. Про ордалії прямих згадок немає, хоча, напевне, їх теж застосовували.

4. Джерела та характерні риси права

Джерела права. Основними джерелами права в Стародавньому Єгипті були звичай і закон. Найдавніші закони або їх збірники не збереглися. Про них лише згадують у працях грецькі та римські історики. Так, Діодор Сицилійський пише, що першим законодавцем Єгипту був легендарний Менес — перший фараон першої династії, а після нього — фараон Сазіхіс. Він навіть видав закони, згідно з якими забороняється брати у борг, якщо в заставу не давали мумію свого батька або свою власну мумію (на випадок смерті), яку не можна було хоронити, поки родина не сплатить боргу.

Велике законотворення пов'язане з іменем Рамзеса II (XIII ст. до н.е.). Згідно з Геродотом і Діодором, воно було скероване на формування армії, встановлення кастової організації суспільства, вдосконалення державного апарату.

Фараони Менес, Сезостріс III (бл. 1860 р. до н.е.) також відомі як визначні законодавці. У VIII ст. до н.е. з'явилась обширна кодифіка-

ція фараона Бокхора (Бокенранефа), яка складалася з 40 рулонів папірусу, проте до наших днів вона не збереглася. У цій кодифікації вперше було ліквідоване боргове рабство, селянам-общинникам дозволялось вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. Застосування права вже не було монополією жерців, а договори не писали мовою священних формул.

До наших днів у фрагментах збереглися закони фараона Хоремхеба, засновника XIX династії, що стосуються кримінального права, та ін. Збереглися папіруси, пергаментні документи, глиняні таблички, фрагменти написів на каменях та пам'ятки з різних епох, де записано зміст деяких законів, правових актів, судових протоколів тощо.

Право власності. Основним свідченням багатства в Єгипті були земля і раби. Формально вся земля в країні належала фараонові, однак з часом виникло декілька категорій земельних володінь, які фактично мали різний правовий статус. Це були землі, які фараони передавали у безстрокове, по суті, користування храмам, знаті, сільським громадам. Землю одержували на умовах служби окремі жерці, урядовці, воїни. Передавали землі у користування разом з рабами, залежними селянами, майном.

Управління храмовими землями здійснювали жерці разом з царськими чиновниками. З селян, котрі працювали на цих землях (як і весь результат праці рабів), храмові та царські збирачі податків стягували ренту — податок на користь храму і цареві. Документи засвідчують, що багато хто з цих збирачів зловживали своїм становищем, більш дбаючи про свої власні інтереси. Щоправда, при виявленні зловживань винних нещадно карали.

Селян, не спроможних сплатити натуральні і грошові податки, зганяли із землі — тільки з часів володарювання фараона Хоремхеба (XIV ст. до н.е.) їх уже не виганяли, а били палицями. З XIX-XX династій жерці самі управляли наданими їм землями, без втручання державних урядовців. Землею, закріпленою за селянськими общинами, управляли староста общини — ксерп і царський урядовець. Тут також хазяйнували царські збирачі податків. Така ж сама картина була і на землях, виділених знаті, урядовцям, воїнам.

У будь-який час фараон, тобто держава, міг позбавити особу чи громаду права володіння землею, якщо вони не виконували визначених державою обов'язків. Найтяжчою була повинність громадських робіт — будівництво пірамід, храмів, палаців, іригаційних споруд.

Отже, в Єгипті, як і в інших країнах Стародавнього Сходу, можна виділити такі характерні явища: по-перше, особливу роль держави,

яка дедалі зростала, набуваючи великої сили; по-друге, поруч з рабами, і навіть у значно більших масштабах, продуктивною працею займалися селяни і ремісники, общинники.

Водночас земля, що перебувала у володінні храмів та окремих осіб, з плином часу стала предметом купівлі-продажу, дарування тощо. У I тис. до н.е. агуру землі продавали за 1 дебен (91 г) срібла, а вартість рабині становила 4 дебени, раба — 20 дебенів. Повинності перед державою у випадку продажу землі переходили на нових володільців. Процедура продажу була, однак, досить складною.

Неорні землі (сади, забудови, будинки) фараон міг подарувати будь-кому і тоді вони переходили у повну приватну власність без будь-яких зобов'язань щодо держави. З XVIII династії фараони так само поводитись і з орною землею, надаючи її у володіння або даруючи своїм воїнам-ветеранам. Рухомі речі — раби, худоба, інвентар, прикраси тощо, якими фараон наділяв будь-кого чи які куплено або одержано як дарунок чи дано у спадок, ставали повною власністю даної особи, храму, громади.

У сільських громадах і в містах у заможних людей існувало ще недоторкане культове майно, його передавали з покоління в покоління і воно не могло бути продане, віддане комусь, подароване, бо прибутки з нього йшли на культові потреби, зокрема на поховання, що вимагало в Єгипті великих витрат (муміфікація, будівництво гробниць тощо).

Зобов'язальне право. З розвитком торгівлі й обміну в Єгипті з'явилися різні види зобов'язань, які набули певних правових форм. Упродовж тривалого часу договори укладали у формі урочистої клятви, яку виголошували перед жерцями і урядовцями. Тільки з часу царювання фараона Бокхоріса договірне право було звільнене від цієї релігійної обрядності, набуло світського характеру, хоч вплив релігії, зокрема значущість клятв, зберігся. За свідченням грецьких істориків, фараон Бокхоріс постановив, що коли хто-небудь заперечував свій борг (а договору і свідків не було), і в цьому присягне, то він буде увільнений від його сплати.

Договори укладали і в усній, і в письмовій формах. В обох випадках необхідна була присутність свідків.

Окремі договори. *Договір купівлі-продажу.* Вже в епоху Стародавнього царства є відомості про наявність ринків продажу і обміну товарів. Існували вже гроші — мідні, срібні, золоті монети. З часом торгівля набувала все більшого розвитку, охоплювала все більше коло товарів. Особливо це характерне для епохи Нового царства. Щоправда, не все можна було вільно продавати й купувати. Зокрема, землею могли розпоряджатися тільки представники вищих верств — служилої знаті,

храми, жерці. Селяни тривалий час не мали на це права. Тільки фараон Бокхоріс дозволив селянам продавати й купувати землі, які належали храмам (за їх згодою) або воїнам і чиновникам (теж за їх згодою). Общинні та царські землі селяни не могли ні купувати, ні продавати.

Договір купівлі-продажу нерухомостей укладали з дотриманням значних формальностей, зокрема в ранню епоху, а саме здійснювали послідовно три акти. Перший акт — це узгодження змісту договору, його письмове оформлення: визначення предмету, ціни, запису, що ціна сплачена. Продавець брав зобов'язання передати право власності, здійснивши відповідні формальності та гарантував покупцеві забезпечення від можливих претензій з боку третіх осіб.

Другий акт мав релігійний характер і полягав у підтвердженні угоди клятвою сторін.

Третій полягав у своєрідному введенні покупця у володіння землею, для чого його ім'я вносили у поземельні книги. Релігійна клятва згодом втратила значення. Право власності переходило лише з передачею речі (землі) у володіння покупця.

Договір позики. Цей договір теж здавна відомий і достатньо поширений. Об'єктом договору позики були речі, раби, продукти, зерно тощо. Забезпеченням повернення позиченого служив сам боржник або члени його сім'ї: при неповерненні боргу вони ставали рабами. Ще одним видом забезпечення зобов'язання були мумії батька, інших родичів та самого боржника (на випадок смерті), яких до сплати боргу не можна було поховати, тобто померлі, за віруванням єгиптян, не могли переселитися в потойбічний світ і продовжувати там життя.

За часів фараона Бокхоріса боргове рабство було скасоване. Селянам вперше дозволили заставляти землю, на якій вони працювали. Кредиторам було заборонено самовільно захоплювати як заставу майно боржника, зокрема весь сільськогосподарський та ремісничий інвентар. Це мали право зробити лише царські урядовці і храми. Бокхоріс обмежив розмір відсотків для позики, встановивши максимум у 30 % на рік для грошової позики і 33,3 % — для позики зерном. Загальна сума відсотків за час погашення боргу не повинна перевищувати розміру боргу. Було заборонено нараховувати відсотки на відсотки (знову ж таки за винятком державних органів і храмів — їм це дозволяли, і в подібних випадках допускалось доводити загальну суму відсотків до чотирикратної суми боргу).

Договір наймання. Цей договір також був поширений, причому двоякого виду: особистого і речового наймання. У першому випадку йдеться про наймання сільськогосподарських працівників, майстрів-будівельників, лікарських послуг, художників, ремісників та ін. У дру-

гому — наймання речей, тобто передача майна у тимчасове платне користування. Якщо виявляли, що річ непридатна до вжитку (раб, наприклад, хворий або непрацездатний), то її власник повертав отриману орендну платню у подвійному розмірі. Загибель (втрата) орендованої речі не звільняла особу, котра її найняла, від сплати всієї орендної платні. Вона повинна була повернути власнику речі також її вартість.

Сільськогосподарські угіддя в Єгипті віддавали в оренду строком на рік. Інші землі, в тому числі під забудову, а також будівлі, житлові будинки — на будь-який строк. Орендну плату за поле визначали, зазвичай, певною часткою врожаю. Обробіток орендованої землі був обов'язковим. Невирощення врожаю не звільняло від орендної платні.

Єгипетському праву відомий *договір поклажі*, тобто зберігання чужих речей. Зберігання було безоплатним. Зберігач повинен був ставитись до переданої йому речі з усією відповідальністю. Цей договір охоронявся ще й релігією. Існували також інші види договорів — *товариства, обміну* тощо.

Шлюбно-сімейне і спадкове право. Шлюб у Єгипті укладався за домовленістю між батьками молодих (зазвичай укладали договір). Іноді такі угоди укладали, особливо між знатними родинами, коли діти були ще зовсім малими. При укладенні угод здебільшого не зважали на згоду молодих. Укладення шлюбу відбувалося у релігійній, обрядовій формі. Єгипетська сім'я характеризувалась наявністю значних пережитків матриархату. Дітей називали здебільшого по матері ("син такої-то"). У гробницях Стародавнього царства покійника звичайно зображено з матір'ю, а не з батьком.

Серед родичів батько і брат матері користувались найбільшою пошаною. Поширеними, особливо серед знаті, були шлюби між близькими родичами, зокрема брата з сестрою, батька з дочкою, сина з вдовою свого батька. Так, фараон Рамзес II одружився зі своєю рідною дочкою.

Впродовж тривалого часу жінка у сім'ї посідала високе становище, користувалась авторитетом, повагою. Її називали "господинею дому". Однак згодом обставини змінюються. Приблизно з п'ятої династії фараонів в єгипетській сім'ї відбуваються зміни — розширюються права і зміцнюються позиції чоловіка. Дружину вже не вважають вищою чи навіть рівною чоловікові — вона знаходиться значно нижче. Допускається полігамія чоловіків: кожен чоловік, за винятком жерців, мав право взяти другу дружину, яка була рівноправною з першою. У заможних єгиптян навіть з'являються гареми. Жінки цих гаремів не мали прав законних дружин, а їх потомство не вважали членами сім'ї чоловіка.

Укладаючи шлюбний договір, батьки нареченої (або вона сама) намагались зберегти за нею певне правове становище. Так, за дружиною зберігалось її майно, і вона мала право ним розпоряджатися. Крім того, згідно з договором, чоловік був зобов'язаний виділяти певні суми на її особисті витрати. Для забезпечення цілості майна дружини склався його детальний опис і як застава його непорушності слугувало майно чоловіка. Іноді чоловік передавав дружині все майно сім'ї. Така угода, щоправда, потребувала затвердження візира.

Розлучення було для обох сторін простою справою, без зайвого формалізму і складності. Дружина повертала все своє майно, а також одержувала певну частку спільного майна чи грошей. Діти зберігали право на спадкування батьківського майна. Однак у тих випадках, коли розлучення здійснювали на вимогу чоловіка і він залишав сім'ю, все його майно переходило до старшого сина, котрий повинен був поділити це майно між усіма дітьми порівну.

Діти, особливо дорослі, користувалися певною незалежністю, зокрема у майновому відношенні. Вони мали своє майно і вільно ним розпоряджались. Батьки зобов'язані були їх виховувати, всіляко допомагали, у тому числі матеріально. На дорослих дітей покладался обов'язок утримувати старих батьків. Іноді з метою уточнення меж такого зобов'язання укладали спеціальні договори.

Спадкування проходило за законом: спершу спадкували діти, незалежно від статі, порівну. Діти спадкували майно батька, матері, а також рідних матері. Якщо сім'я була бездітна, майно спадкували брати і сестри померлого. Дружина забирала своє майно і виділену їй частину спільного чи чоловікового майна, рівну іншим частинам (дітей). Майно, виділене у сім'ї для заупокійного культу, розподілу не підлягало, залишаючись у сім'ї для тих же цілей.

Єгипетському праву відомий і *заповіт*. Спадкодавець мав право окремим розпорядженням заповідати збільшення чи зменшення часток спадкової маси різним спадкоємцям, дружині. Він міг розпорядитися стосовно передання певних речей чи іншого майна у фонд заупокійного культу. До V династії й дружина могла самостійно, без участі чоловіка, заповідати своє майно.

Кримінальне право. У кримінальному праві Єгипту передбачена система злочинів і покарань. Найтяжчими злочинами вважали будь-які посягання проти влади фараона, існуючого державного ладу, встановленої системи державних відносин, проти релігії, храмів, жерців. У випадках повстання, бунту, змови, зради, переходу на сторону ворога, розголошення державної таємниці карали не тільки винного, а й всю його родину — батьків, дружину, братів, сестер, а іноді й дітей. Тіло вин-

ного не можна було поховати — його кидали у воду, крокодилам. Карали смертю і такі дії, як порушення правил релігійних культів, чародійство.

Тяжкими злочинами вважали чаклунство, замовляння, виготовлення різного зілля і напоїв для чарів, навмисне вбивство священної тварини — ібіса, кішки, сови чи тварини, призначеної для храмів як жертвопринесення; викидання нечистот у Ніл; вживання в їжу заборонених продуктів; розкопування і пограбування могил; принесення у жертву тварин до того, як вони будуть позначені жерцями як жертви; пошуки місця поховання священного бика Апіса. До тяжких злочинів відносили й порушення традиційних правил лікування, викладених у священних книгах бога Тота, створення нових танців. Усіх винних у скоєнні тяжких злочинів карали смертю. Смертю карали й клятвопорушників за фальшиві клятви, умисні вбивства, неправдиві доноси.

Отже, смертну кару — просту і кваліфіковану — застосовували часто. До кваліфікованих її видів належало спалення, посадження на палю, четвертування та ін. Перед смертю завдавали різних мук. Так, за вбивство батьків винному виривали шипцями шматки тіла, потім клали на гострі шипи і врешті спалювали. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством. Крім смертної кари, широко застосовували й інші види покарання, зокрема членопошкодження: відрізання пальців, рук, вух, носа, язика, кастрацію. Так, за образи могли відрізати язик, за незначну підробку відрізуали руку, за підробку документів, печаток, монет — обидві руки. При подружній зраді жінці відрізуали ніс, а її співучасника кастрували, за згвалтування також кастрували.

За крадіжку приватної власності, зокрема царської і храмової, навіть незначної, винного карали відрізанням руки або побиттям палицями і штрафом у розмірі стократної вартості майна (якщо це була храмова власність). За крадіжку храмової худоби застосовували таврування або каліцтво і віддавали у рабство. Крадіжку в гробницях карали відрізанням вух, носа і садовили на палю.

Існували різні тілесні покарання, зокрема побиття киями, тяжкі примусові роботи, вислання, ув'язнення в царських в'язницях, грошові штрафи, виставлення біля ганебного стовпа, віддача у рабство або в "залежні люди".

Злочинець міг просити помилування у фараона, мав право шукати притулку у храмах.

Крової помсти не існувало, існуючі раніше грошові викупи за злочини давно зникли. Покарання було невідворотним, його здійснювала держава.

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

1. Утворення держави

Стародавня Індія — країна, розташована у Південно-Східній Азії, на півострові Індостан. Тепер на цій території створено дві держави — Індію і Пакистан. У стародавні часи вони становили єдине ціле в географічному, історичному й економічному відношеннях. Індія була заселена людьми ще у кам'яний вік, переважно негроавстралоїдної раси.

Розвиток суспільно-економічних відносин у різних регіонах країни відбувався нерівномірно. Це пояснюється різноманітністю її природних умов і вторгненням більш розвинених племен іззовні. Родючі землі сприяли розвитку землеробства, проте вимагали постійного зрошення. Виникає іригаційне будівництво. На півночі відбувалася боротьба з джунглями, які постійно наступали на поля. Крім землеробства і садівництва, тут розвиваються ремесло, скотарство. Зароджуються міста — економічні й торговельні центри, зокрема у південному Пенджабі. Виявлені їх рештки засвідчують високий рівень містобудування. Вдосконалюються знаряддя і засоби виробництва, з'являються вироби з металу, золота, перламутру. Виникає писемність.

Наприкінці IV–III тис. до н.е. швидкими темпами поширюється рабство. В результаті постають держави. Як вважають дослідники, це відбувалося приблизно у той час, що у Месопотамії та Єгипті. Можна припустити, що у Північно-Західній Індії існувало декілька сильних рабовласницьких держав. Їх політична історія, як і інших, що виникли у той час в Індії, нам невідома. Невідомі й деталі соціально-економічного розвитку цього найдавнішого в країні суспільства. Немає відомостей про право. Розкопки в країні, зокрема в Мохенджодаро і Хараллі, проводять повільно, а отже, для будь-яких наукових тверджень не вистачає фактів, доказів. Наявний же археологічний матеріал є надто бідний.

Наступну епоху в індійській історії (II тис. до н.е.) часто називають ведичною, оскільки основним джерелом відомостей про неї є літера-

турна пам'ятка “Веди”, що дійшла до нас з тих часів. Веди — це не історичні твори. Вони містять релігійні гімни, молитви, заклинання, які не дають змоги відтворити детальну економічну і політичну історію Індії, однак певний матеріал для цього з них можна зачерпнути.

Починається ведична епоха з вторгнення в Індію з північного заходу кочових світлошкірих племен аріїв (староіндійською мовою “арія” означає “аристократ”, “шляхетний” на противагу “анарії” — нижчий, гірший, яке застосовували до корінного населення). Звідки прийшли арії — науці достеменно невідомо. Існує припущення, що, можливо, прийшли вони з південної Європи — нинішньої України, Поволжя, а можливо, з Ірану. Є певні підстави для цих та інших припущень, зокрема в результаті досліджень їх мови, побуту тощо.

Вторглися арії на територію Індії в середині II тис. до н.е. Місцеве населення було частково витіснене в гори, частково асимілювалось з чужоземцями.

Отже, з часу завоювання Індії аріями починається новий, більш відомий науці період розвитку суспільно-політичних відносин. Дослідники розділяють його на декілька етапів: 1) розклад первіснообщинного ладу і утворення рабовласницької держави (друга половина II тис. до н.е.); 2) рабовласницькі держави в долинах Гангу та Інду (II тис. до н.е.–IV ст. до н.е.); 3) централізована держава Маур'їв (IV–III ст. до н.е.); 4) криза і феодалізація держави (III ст. до н.е.–IV ст. н.е.).

На час вторгнення в Індію арії перебували на стадії первіснообщинного ладу з досить чіткою організацією суспільства. Найнижчою ланкою цього суспільства була сімейна або родова община — гана (гр. *genos*, лат. *gens* — рід). Общиною або громадою управляли народні збори, ради старійшин і військові вожді. Общини об'єднувались у племена з племінною радою (саміті) і вождем – раджою, а племена — у племінні союзи. У них вже існував поділ праці, почала виділятися племінна знать, а також жерці — брахмани. Військові вожді та верхівка дружини становили привілейовану групу — кшатріїв. Це був прошарок заможної громадської аристократії. Прагнення зміцнити своє привілейоване становище згодом привело до появи особливої соціальної системи — системи варн, або каст.

Перехід від кочівництва до осілого землеробського життя, змішування з корінним населенням мали своїм наслідком дальший розвиток продуктивних сил і класову диференціацію, що прискорило розпад первіснообщинного ладу. Родова община перетворюється у сусідську, територіальну — “вішас” (старослов. — весь). Вона зберігається впродовж тривалого часу. Цьому сприяли особливості клімату і ґрунту (необхідність ведення громадських робіт — іригаційних, вирубування

лісу і боротьба з джунглями, будівництво храмів тощо). Декілька общин об'єднується у своєрідні центри, створюють свої міста, і таким чином виникає безліч маленьких, майже незалежних союзів. Общини були патріархальні з усеохоплюючою владою чоловіка у сім'ї. Залежність окремої людини від общини була цілковитою і охоплювала без винятку усі сторони життя.

Поділ на племінну військову знать, жерців і простих общинників, що відбувся раніше, дістав у аріїв після завоювання спадкове закріплення. Це виявилось в утворенні стародавніх станів — каст. Першу касту становили жерці (брахмани); другу — світська і військова знать (кшатрії); третю — прості общинники: селяни, ремісники, скотарі (вайші); четверту становило підкорене, але вільне місцеве населення — шудри. Раби, яких було багато, в касті не входили. Спочатку відмінності між кастами, особливо першими трьома, не були надто виразними, але згодом вони все більше поглиблюються. Касті отримують релігійне освячення, стають спадковими і перехід з однієї касті в іншу був вже майже неможливий.

Релігійна система вірувань Стародавньої Індії обґрунтовувала цю соціальну систему і привілеї трьох вищих каст, що нібито були утворені “прабатьком усіх живих істот” Пуруші: жерці утворені з його вуст; кшатрії — з його рук; вайші — зі стегон; шудри — ступень. Зважаючи на це, жерці — над усіма найвищі, бо вони служать богам, кшатрії керують суспільством і ведуть війни, вайші займаються землеробством, скотарством, ремеслом і торгівлею, а шудри служать трьом вищим кастам.

Отже, завоювання Індії аріями, перетворення значної кількості підкореного населення в рабів, розвиток приватної власності і майнової нерівності призводять до швидкого перетворення родового ладу в аріїв у організацію для завоювань, грабунку і пригнічення інших народів, для тримання під контролем власного народу. З органів народної волі органи управління аріїв перетворюються в органи панування, насильства, пригнічення — отож, знову виникає державність, край існування якої у попередній період саме арії і поклали.

Відсутність джерел не дає змоги і в цей період простежити процес утворення індійської державності. Деякі письмові джерела засвідчують, що починаючи з кінця II тис. до н.е. в Індії існувало декілька держав, які носили назви племен, що їх заснували: це Куру на заході, Панчала на схід від Куру, Кошала, Каші, Ватса, Магадха та ін. У V ст. до н.е. Магадха (в долині Гангу) об'єднала навколо себе низку областей і держав, розташованих між Гангом і Гімалаями, але єдиної, централізованої держави утворено не було. В басейні ріки Інду в цей період існувало багато дрібних держав, які вели постійні міжусобні війни і цим себе

взаємно послаблювали. Вони перші в Індії зіткнулися з персами, які в той час почали похід на схід. Перським царям вдалось захопити більшість держав басейну ріки Інд і ввести їх до складу своєї держави. Та незабаром сама Персія зазнала нищівної поразки від військ Александра Македонського. В 327 р. до н.е. він завоював значну частину території Індії. Після смерті Александра Македонського (помер у 323 р. до н.е. в м. Вавилоні) його держава розпалася.

Визвольну боротьбу в Індії очолили цар Магадхи Чандрагупта Маур'я (321–297 рр. до н.е.) та його наставник брахман Каутілья, якого вважають автором трактату “Артхашастра”. Цей цар та його наступники об'єднали під своєю владою значну частину території Індії, а також Афганістану та Белуджистану. В історії ця держава відома як імперія Маур'я. Найбільшого розвитку вона досягла у роки панування царя Ашоки (272–232 рр. до н.е.), коли було об'єднано майже всю Індію. Держава мала значний міжнародний авторитет, буддизм був визнаний державною релігією. Після смерті Ашоки держава розпалася. На півночі утворилося величезне індо-грецьке (Бактрійське) царство, в Магадсі утвердилася нова династія, на півдні ж виникло декілька дрібних держав, наймогутнішою з яких була Андхара. В усіх цих державах і надалі продовжувалася постійна міжусобна боротьба. Скориставшись цим, у Північну Індію в кінці II ст. до н.е. вторглися скіфські племена саків, які створили тут індо-скіфську (Кушанську) державу. У I ст. до н.е.–II ст. н.е. в Індії йде процес інтенсивного розкладу рабовласницького способу виробництва. Зароджуються і розвиваються нові, феодалні відносини. В IV ст. тут виникає величезна держава Гуптів, яка була вже ранньофеодалною.

2. Суспільний лад

У VI–IV ст. до н.е. економіка Стародавньої Індії досягла чи не найбільшого розвитку. Долини рік були перетворені у важливі землеробські райони країни; збудовано розгалужену мережу іригаційних споруд; у джунгліх відвойовано великі території і перетворено в орні землі та пасовища. Вдосконалюються землеробство, знаряддя виробництва. Розвивається садівництво і городництво. Високого рівня досягає ремесло, яке остаточно відокремлюється від сільського господарства. В джерелах того часу згадується багато різних, невідомих раніше професій: ювеліри, майстри по перламутру, ковалі, кушніри та ін.

Товарне виробництво почало відігравати основну роль у тогочасній економіці Індії. Йде процес поступового перетворення патріархальної

системи рабства, націленої на виробництво предметів споживання, в розвинену рабовласницьку систему, скеровану на виробництво додаткової вартості, прибутку.

Успіхи у розвитку сільського господарства, ремесла зумовили інтенсивний розвиток торгівлі, зростання старих і виникнення нових міст. Між містами прокладаються дороги, будуються заїжджі двори. Індійські купці ведуть обширну міжнародну торгівлю, зокрема з Китаєм, Персією, Єгиптом. Індійські товари щораз більше з'являються в Європі.

Розвиток продуктивних сил зумовлював встановлення тісних економічних зв'язків між окремими регіонами країни, державами Індії, сприяв їх об'єднанню. Водночас значно поширюється експлуатація рабів і вільних общинників, загострюються соціальні протиріччя.

Відбувається даліше зміцнення і остаточне відокремлення каст. Важливо пам'ятати, що їх не можна ототожнювати з класами. Серед вищих каст — брахманів і кшатріїв були й бідні люди. Багато брахманів, особливо дєрвіші, постійно подорожували по країні, навчаючи людей релігії, не маючи ніякого майна, крім одягу та посоха. І навпаки, серед вайшів чи навіть шудрів були досить заможні, навіть багаті люди. Водночас поділ на касты прискорив розклад родоплемінних відносин, відкриваючи можливість для об'єднання всіх тих, що приходять з різних племен, у рамках однорідних соціальних верств і однієї держави.

Як уже зазначалося, керування суспільством і державою було привілеєм тільки перших двох каст, які становили групу “благородних” або “двічі народжених”. Брахмани — найвища каста, не займалися фізичною працею: вони жили з пожертв, які відігравали у пізньоведичну епоху значну роль, будучи основним джерелом існування численних жерців. Наявність цієї дуже могутньої касты накладає значний відбиток на весь соціальний, державно-політичний та правовий розвиток країни. Світські правителі — князі-магараджі та інші були змушені поділяти з брахманами політичну владу. Без погодження з брахманами не можна було вирішити жодних важливих питань. Князі Стародавньої Індії не мали, зазвичай, навіть законодавчої влади. Вони не могли самочинно видавати закони — їх складали брахманські школи в кожній місцевості, князівстві. Закони діставали релігійне освячення, і князь повинен був тільки стежити за їх виконанням. Ця обставина сповільнювала державно-правовий розвиток у Стародавній Індії. Крім того, наявність такої могутньої жрецької касты робила неможливим підпорядкування релігії інтересам держави. Радше було навпаки.

Брахмани мали монопольне право тлумачити закони, давали вказівки і поради людям інших каст щодо їх застосування. Їх обов'язком було постійно вивчати Веди (священні книги) і навчати їх інших, приносити жертви за себе і за інших, дарувати і приймати подарунки. Жертвопринесення, як і інші явища соціального буття, що не обходилися без участі брахманів (шлюб, народження, смерть), супроводились складними обрядами, ритуалами. За їх виконання брахмани брали велику плату.

За вченням брахманів, між ними і кшатріями повинна існувати тісна співпраця і взаємодопомога: “Без брахмана не процвітає кшатрій, без кшатрія не процвітає брахман; брахман і кшатрій, об'єднавшись, процвітають і в цьому і в потойбічному світі”.

Брахманів вважали володарями усього живого і мертвого на землі, усі їхні бажання виконували безвідмовно. Особу і майно брахмана вважали недоторканими, а будь-яка образа, поранення, вбивство тягнули за собою суворі покарання, здебільшого мученицьку смерть. Виняткове становище брахманів, постійні дорогі жертвопринесення, яких вимагав брахманізм від усього населення, освячений ним кастовий устрій, вчення про переродження душ, згідно з якими душі померлих не потрапляють у загробний світ, а відразу відроджуються в іншому тілі (залежно від суми позитивних і негативних вчинків, здійснених за життя, особливо щодо брахманів — отже, після смерті людина за заслуги перед богами і брахманами може народитися представником іншої, вищої касті) — усе це викликало у суспільстві рух протесту, який знайшов відображення, зокрема, в нових релігійних течіях — буддизмі та джайнізмі. Обидві ці течії відкидали авторитет Вед, заперечували кастовий поділ. Вони твердили, що всі люди рівні, а долю людини визначає сума добрих і поганих справ предків. Способом для досягнення щасливого життя і потомства є не дотримання законів і наказів кожної з каст, а чернечий спосіб життя, незаподіяння зла живим істотам тощо.

Другій касті, кшатріям, ставили в обов'язок управляти країною, захищати її, охороняти підданих, здійснювати жертвопринесення і вивчати Веди, пильнувати, щоб усі люди дотримували законів і релігійних обрядів та ритуалів. Кшатрії — це була світська знать, наділена державною, політичною і військовою владою. Проте діяла вона не на свій розсуд, а під постійним контролем брахманів. Упродовж життя, аж до самої смерті, вчителями, опікунами, наставниками чи порадиниками кшатріїв були брахмани. Економічне становище кшатріїв було різним. Більшість з них були багатими, проте траплялись і незаможні, а дехто за борги навіть потрапляв у кабалу.

Найчисленнішою була каста вайшів — це безпосередні виробники, трудяще населення — селяни, ремісники, торговці та ін. Люди цієї касты були зобов'язані вправно і добросовісно працювати, примножувати своє майно, своєчасно і регулярно робити жертвопринесення, бути покірними волі брахманів, своєчасно сплачувати податки, забезпечувати всім необхідним себе і членів вищих каст.

Каста шудрів повинна була “смиренно служити” трьом першим кастам. Вона займала третьорядне становище. Дослідники зазначають, що шудри — це люди особисто вільні, вони не були рабами, мали право володіти майном, вільно ним розпоряджатися. Вони мали свої сім'ї, свої права і обов'язки. Як свідчать документи, шудра не повинен нагромаджувати багатство, навіть маючи таку можливість, оскільки, набуваючи багатство, він тим самим утискав брахманів. Цей припис, однак, не ставав на перешкоді деяким шудрам збагачуватись.

Оскільки переходи з касты в касту були суворо заборонені, категорично забороняли і мішані шлюби. Коли ж такий шлюб відбувся, то чоловік і дружина втрачали приналежність до каст, потрапляли у категорію “чандалів” — людей поза суспільством, відщепенців, які не мали жодних прав, не мали майна, їх усі зневажали і вони навіть не могли проживати в середовищі вільних людей.

Отже, саме цей своєрідний кастовий устрій Стародавньої Індії, кастова приналежність були визначальними у встановленні правового становища людини у суспільстві, а не соціально-економічний стан, як це мало місце у більшості країн Стародавнього світу.

Рабство тривалий час мало патріархальний характер, його джерелами, як відомо, були військовий полон, народження дітей від батьків-рабів, боргове рабство, перетворення вільного в раба за скоєння злочину. Водночас зазначимо, що раби-землероби часто жили громадами, мали свої сім'ї, а брахмани і кшатрії, забираючи у них більшу частину виробленої сільськогосподарської продукції, решту їм залишали, не втручаючись у їхнє повсякденне господарське життя. Таких рабів називали даса.

Раби в Індії були у приватній власності, храмовій, царській. Вони виконували різні роботи в домашньому та храмовому господарстві, у полі, в майстернях та ін. Багато рабів поруч з общинниками працювали на будівництві іригаційних споруд, палаців, прокладанні доріг, вирубуванні лісів. Рабів продавали, купували, дарували.

3. Державний устрій

За формою правління індійські держави були монархічними. Республік в Індії у стародавні часи не було. На думку деяких дослідників, влада царів, князів-магараджів тут не була деспотичною. Це припущення вони мотивують, по-перше, тим фактом, що надто самоізолюваними, замкненими були общини, сільські громади; по-друге, тим, що правителі повинні були виконувати особливу дхарму — певні обов'язки: захищати країну, охороняти підданих, здійснювати жертвопринесення, опікувати вдів, сиріт, хворих, організовувати роботу, спрямовану на ліквідацію наслідків стихійних лих, епідемій, запобігати голодові тощо. Треба пам'ятати і про те, що царі та князі управляли країною, по суті, за участю брахманів. Звичайно, ці обставини накладають відбиток на характер і повноту царсько-князівської влади. Такою всеохоплюючою, твердою, як у Єгипті чи Вавилоні, вона, напевне, не була, однак міцність її все-таки відчувалась у країні. Владу царів (раджів і князів-магараджів) обожнювали. Брахмани вчили, що цар є бог або намісник бога і його розпорядження треба виконувати як такі, що походять від бога. У законах прямо сказано, що цар є “великим божеством з тілом людини”. Цар мав “право життя і смерті” над своїми підданими (крім брахманів), володів величезними багатствами, численними палацами, маєтками, рабами. За будь-який непослух, особливо бунтарство чи підбурювання до нього, винних карали мученицькою смертю. Проте вищої релігійної влади він не мав.

В управлінні державою цар спирався на великий і розгалужений апарат урядовців — чиновників. Найважливішим з них був візир. Існувало також три відомства, три головні галузі управління, що здійснювали основні функції держави: фінансове, військове і відомство публічних (громадських) робіт.

При царі існувала рада (матрипарішад), що складалася з верхівки світської знаті, вищих урядовців. Для царя її рішення мали дорадчий характер. Зате рекомендації і поради брахманів були майже обов'язковими до виконання.

Безпосередньо допомагали цареві управляти його радники — мантрини і магаматри та деякі вищі урядовці — свого роду міністри. Серед них були брахмани. Призначав їх усіх цар з числа “хоробрих, досвідчених, шляхетного походження і випробуваних” людей. Саме вони разом з представниками від більших міст входили у раду. На всі інші, дрібніші посади в центрі та на місцях призначення урядовців проводили ці радники і міністри.

Дуже важливим було фінансове відомство, на чолі якого стояв го-

ловний збирач податків. Він керував великим штатом чиновників, які або контролювали збір податків, або (дрібніші) самі їх збирали. Податки сплачували всі вільні люди, крім брахманів та знаті. Ними були обкладені міста і села, рудники, ліси й сади, стада й торговельні шляхи, ринки й заїжджі двори та ін. Цареві належало віддавати п'ятдесятю частину кожного стада худоби, золота чи срібла, від шостої до десятої частини врожаю зернових культур, плодів саду, лікарських трав і коріння та ін. Брахманські школи склали спеціальні збірники вказівок, де точно зазначали скільки і чого саме кожна людина повинна платити цареві і брахманам, які повинності виконувати. Наприклад, кожний селянин, кожний ремісник, крім сплати податків, повинен був щомісяця один день працювати на царя і т.п.

Значну суму становили й штрафи, які накладали суди на винних, що скоїли проступки чи злочини, а також судові мита та ін. Податки і побори стягували не тільки грошми, а й натурою — продуктами, які йшли на прогодування царського двору, війська, царських слуг і рабів, брахманів, чиновників. Чиновники за свою службу отримували платню натурою або грошми, але частіше одержували в користування земельні наділи з рабами.

Щодо військового відомства, то верховним головнокомандувачем військових сил був цар, його міг заступати візир. Існувала військова рада, що складалася з 30 членів, розподілених на 6 колегій. Кожна колегія мала свого голову. Колегії відали різними родами військ, їх постачанням, транспортом.

Відносно відомства публічних (громадських) робіт, то відразу треба зазначити, що воно не набуло такого розвитку і не мало такого значення, як у Вавилоні чи Єгипті. В Індії протікає значно більше рік, ніж у названих країнах, отже, і потреба у системі іригаційних споруд була дещо меншою. Але й тут будували канали й водойми, осушували значні масиви заболочених земель. До того ж йшла боротьба з джунглями, які постійно наступали на поля; джунглі очищали і для здобуття нових плононосних земель. Отже, відомство громадських робіт потрібне було для керування усіма вказаними роботами, які виконували раби, вайші та шудри. За освоєння нових земель землеробів і навіть цілі сільські общини звільняли на декілька років (3–5) від сплати податків.

Місцеве управління. Згідно з вченням брахманів, держава тоді процвітає, коли цар розумно і добре керує своїми підданими. Тому організації управління як в центрі, так і на місцях надавали великого значення. Країна була поділена на провінції, на чолі яких стояли, як правило, царевичі (сини правителя). Провінції ділили на округи на чолі з окружними начальниками, що “думають про всі справи”. До складу ок-

ругів входили сільські поселення і міста. Сільські райони також були чітко поділені за кількістю господарств — на десятки, двадцятки, сотні, тисячі. На чолі цих адміністративних одиниць стояли відповідні управителі (старости десятків і двадцятків, сотські, тисяцькі), що одержували царську платню. Села теж мали своїх старост. Їх основним обов'язком було управляти життям поселення, наглядати за порядком, боротися з порушниками цього порядку і злочинцями. Найважливіші питання сільської громади вирішували на сходках жителів. По селах існували ще й ради старійшин. Старости й інші управителі збирали з підлеглого населення продукти, які регулярно доставляли в столицю цареві. Грушові податки збирали відповідні царські урядовці.

У містах теж існувала чітка система управління. На чолі кожного міста стояв царський урядовець — управитель міста. При ньому створювали колегіальний орган — міську раду, що складалась з шести колегій по п'ять членів у кожній. Кожна колегія мала чітко визначену сферу діяльності: 1) колегія, що керувала ремісничим виробництвом; 2) відала торгівлею; 3) вела облік населення; 4) забезпечувала місто водою і продовольством; 5) стягувала податки і мита; 6) організовувала і контролювала торгівлю іноземних купців.

Діяльність усіх місцевих органів управління контролювали спеціальні урядовці на чолі з окремим міністром. У кожне село, міський округ чи більше поселення призначали урядовців-контролерів, які наглядали за діяльністю службових осіб на місцях. Зловживання службовим становищем, згідно з законами, карали звільненням з посади та конфіскацією майна. Існував ще інститут секретних царських інформаторів та агентів, які наглядали за урядовцями різних рангів та за злочинцями, що відбули покарання.

Отже, апарат управління в Індії був великий, розгалужений, централізований. Нестійкі і неміцні економічні, торговельні зв'язки між окремими регіонами країни компенсувались, власне кажучи, централізацією органів управління, їх чисельністю і чіткою організацією. І як тільки цю централізацію порушували, єдина держава розпадалася на відокремлені самостійні частини.

Судова система. Суд в Індії в стародавню епоху не був відокремлений від адміністрації. Правосуддя, згідно з вченням брахманів, вважали одним з найважливіших обов'язків держави, царя. Отже, найвищим суддею був цар, який розглядав справи за участю вчених-брахманів. Зауважимо, що далеко не кожна людина могла звернутися зі скаргою безпосередньо до царя. Він же розглядав і скарги щодо рішень нижчих судових інстанцій, тобто водночас був найвищою апеляційною інстанцією. Здійснювали судочинство і царські радники, міністри, кожному

з яких для розгляду справ виділяли для допомоги по три вчених-брахмани. Судочинство на місцях здійснювали відповідні урядовці — правителі провінцій, округів, міст спільно з брахманами, котрі добре знали священні книги. Цар міг призначити, зазвичай із брахманів, і професійних суддів, які виїжджали або постійно діяли на місцях. У сільських місцевостях по громадах діяли суди самих громад зі старостою на чолі. На кожні десять сіл призначали колегію у складі трьох суддів, яка була апеляційною інстанцією стосовно рішень громад.

Якщо рішення суду не задовольняло сторони, то вони могли звернутися у вищу інстанцію.

Збройні сили були надзвичайно важливою опорою держави. В Індії існувало професійне військо, поділене на різні види — піхоту, кінноту, колісницю, бойові слони. Існував і флот. Воїни отримували за службу платню або земельні ділянки (насамперед командири). При необхідності скликали ополчення, в яке йшли всі вільні люди, крім брахманів, високих урядовців і шудрів. За наказом царя кожен правитель провінції, округу, міста і т.д. повинен був поставляти певну кількість воїнів.

4. Джерела та характерні риси права

Джерела права. В найдавніші часи основним джерелом права в Індії був звичай. З розвитком державності дедалі більшого значення набули закони, які створювали царі і брахманські школи. Характерною рисою джерел індійського права стародавньої епохи є його тісне поєднання, переплетення з релігією. Релігія пронизувала все суспільне, державне, особисте і громадське життя та діяльність людей. Релігія зобов'язувала всіх дотримуватись певних правил поведінки — дхарм. Для кожної касты були свої окремі дхарми. Норми дхарм мали релігійний, моральний і правовий характер. Вони були створені брахманськими школами на основі старовинних релігійних книг — Вед, норм звичайного права, судової практики, розпоряджень царів, законодавства. Брахмани привносили у дхарми і свої релігійно-етичні та моральні погляди, уявлення, що відображали їх світогляд і переконання. Не забуваймо і того факту, що більшість суддів у Індії теж були брахманами.

У різні часи в Індії з'являлися збірники дхарм, які часто називали законами — закони Ману, Гаутами, Анастомби, Нарада, Артхашастра та ін. Вони становили собою творчість різних шкіл брахманів і були не тільки регулятором поведінки, діяльності звичайних людей та урядовців, правителів, а й навчальними посібниками.

Одним з найдавніших збірників таких правил, етичних, моральних і правових норм стали “Законои Ману” (II ст. до н.е.–II ст. н.е.). Вони з’явилися у період гострої боротьби між брахманізмом і буддизмом. Буддизм, до речі, при царі Ашока став державною релігією. А брахманізм змушений був здавати свої позиції перед міцним союзом буддизму і держави. Але цей відступ проходив в умовах напруженої і гострої боротьби, що й відбито в “Законах Ману”. Вони складені брахманами і названі іменем “прабатька всіх людей” — Ману, від котрого нібито походять ці закони й правила.

Збірник складається з 12 розділів. Кожен з них містить велику кількість віршованих повчань, норм і правил поведінки. Умовно зміст законів Ману можна поділити на три частини: 1) релігійні приписи брахманів; 2) норми, що регулюють організацію і діяльність державних властей та взаємовідносини їх з громадянами; 3) норми цивільного, шлюбно-сімейного та кримінального права.

Ще одним збірником правових і морально-етичних норм була так звана Нарада, складена у пізніші часи, ніж закони Ману. Тут чіткіше виявлені симптоми кризи рабовласницької системи, зародження нових елементів соціально-економічних, правових і морально-етичних відносин. Цей збірник більшою мірою нагадує трактат з права. У ньому міститься багато норм різних галузей права, зокрема цивільного і кримінального, дано детальний опис механізму організації і діяльності суду, здійснення судочинства.

Крім збірників правових норм і законів, в Індії було чимало політико-економічних і юридичних трактатів. Один з найвідоміших — “Артхашастра” — “наука про політику”. Цю пам’ятку відносять до IV ст. до н.е., періоду імперії Маур’їв. В ній висвітлені питання державного устрою, засад здійснення правителями внутрішньої і зовнішньої політики, засади їх правової діяльності. Тут містяться норми цивільного і кримінального права, процесуальні норми і правила.

Право власності. Оскільки головною галуззю економіки Стародавньої Індії було сільське господарство, то земля належала до основних засобів виробництва і була свідченням багатства. Формально майже вся вона належала цареві. Значна її кількість перебувала також у власності сільських общин. У всякому разі, стародавні джерела згадують саме про царські і про общинні землі. Проте навряд чи можна сумніватися в тому, що існували й храмові землі.

Згодом виникла приватна власність на землю. Царські маєтки не були такі обширні, як у Вавилоні чи Єгипті. Ними управляли царські управителі, а працювали раби, засуджені злочинці, наймані робітники.

Землі, які належали общині, були її колективною власністю. Общинники одержували для обробітку ділянки, але розпоряджатися ними не могли. В пізнішу епоху, можливо, мали право їх продавати чи закладати, але документальних підтверджень цього немає. У законах Ману згадується тільки про те, що судові органи держави розглядають спори про земельні межі між общинами.

Як уже зазначалось, про приватну земельну власність у тогочасних пам'ятках права згадок немає.

Рухоме майно перебувало, поза всяким сумнівом, у повній приватній власності. Це підтверджується наявністю врегульованої правом великої кількості договорів, всіляких зобов'язань тощо. Правом передбачено сім основних способів набуття власності: 1) купівля; 2) дарування; 3) спадкування; 4) знахідка; 5) здобич; 6) оплата за виконану роботу; 7) позика під відсотки. Перший, третій і четвертий способи були законними для усіх каст; п'ятий — тільки для кшатр'їв; шостий і сьомий — тільки для вайш'їв; другий — тільки для брахманів. Відомими були й інші способи — виготовлення речі, набуття речі за давністю володіння (п'ять років, якщо володільець був сумлінним господарем, не звинувачувався у крадіжках). Виморочне, тобто безгосподарське, майно трьох нижчих каст переходило тільки цареві.

Зобов'язальне право. В законодавстві, у тому числі в законах Ману, нічого не сказано про форму укладення договорів. Однак при вирішенні спорів належало покликатися на свідків — отже, їх присутність була обов'язковою. Якщо свідків не було, то застосовували клятву й ордалії. З цього можна дійти висновку: єдиної, обов'язкової форми укладення договорів не існувало. Водночас були встановлені умови їх дійсності. Не вважали чинними (дійсними) договори, укладені з душевнохворими, дітьми, рабами, нетверезими, за допомогою обману, насильства, а також договори, укладені всупереч законові і звичаєві.

Праву Індії були відомі зобов'язання з договорів і з причинення шкоди.

Купівля-продаж. Об'єкт цього договору становили будь-які речі — відповідної ваги, обсягу, якості. Продавцем міг бути тільки власник речі. Згідно з законами Ману, продаж або дарування речі, здійснені не її власником, не можуть бути визнані дійсними. Коли ж все-таки річ була куплена не у власника, то покупець зазвичай притягувався до кримінальної відповідальності як співучасник злочину і тільки наявність свідків при здійсненні покупки звільняла його від відповідальності. Спірну річ повертали її власникові, збитки відшкодовували покупцеві, а продавця карали як злочинця.

При укладенні договору, крім присутності свідків, необхідно було показати куповану річ для виявлення всіх її вад. Якщо продавець намагався приховати недоліки речі, то він притягувався до відповідальності.

Позика. Предметом цього договору були, зазвичай, гроші та продукти сільського господарства. Їх передавали у повну власність людині, яка у визначений час мала повернути кредитору позичену річ або іншу у тій же кількості чи тієї ж ваги і якості. Позику брали під відсотки або без них. Гарантією повернення позиченого служили майно боржника та його особа. При несплаті боргу кредитор міг пред'явити до боржника позов у суді, і коли боржник не мав змоги віддати борг, то повинен був (чи його близькі, родина) його відпрацювати. Це не було боргове рабство, бо після відпрацювання позиченого боржник ставав знову вільним. Крім того, кредитор нижчої касті навіть через суд не міг змусити боржника з вищої касті відпрацьовувати борг. В "Артхашастрі", коли йдеться про заставу особи на певний час, тобто для відпрацювання боргу, прямо пишеться, що для аріїв не може бути рабства, і якщо хтось з них потрапив у заставу, наприклад дитина, то його намагалися якнайшвидше викупити. Продаж вільних у рабство розглядали як кримінальний злочин. Під вільними розуміли аріїв, тобто людей перших трьох каст.

Зберігання. Цей договір був достатньо поширеним. На зберігання віддавали найрізноманітніші речі. Зберігання було безоплатним. У випадку, коли особа, що зберігала річ, не хотіла її повернути, а в потерпілого не було свідків, то в суді проводили допит сторін, перевіряли чесність і порядність відповідача: у присутності свідків йому таємно підкидали золото чи якусь цінну річ. Якщо він повертав її, то справу припиняли, якщо ж присвоював, то силою змушували повернути і золото, і віддану на зберігання річ чи її вартість.

Особа, котра зберігала чужу річ, не несла відповідальності, якщо річ була у неї вкрадена і було доведено її добросовісне зберігання, або якщо річ була знищена внаслідок стихійного лиха.

Законодавство передбачало й інші договори — наймання (особистого і речового), дарування, обміну тощо.

Правові зобов'язання виникали між людьми не тільки в результаті договорів, а й з приводу заподіяння шкоди майну чи здоров'ю іншої людини. Пастух відповідав за втрату чужої худоби (якщо не міг довести непричетність до цієї втрати); винні особи несли відповідальність за спаш чужого поля, вирубку дерев, кущів; за шкоду, завдану візником при порушеннях під час їзди по вулицях міста (відповідав не тільки кучер, а й його власник), та ін.

Шлюб та сім'я. У Стародавній Індії відомі декілька різних форм укладення шлюбу. Найпоширенішою формою була купівля нареченої в її батьків, родичів чи опікунів. Друга форма — укладення шлюбного договору, де обумовлювались права й обов'язки сторін та ін. Передача

батьками дочки нареченому без договору давала йому повну владу над нею.

Хоч правове становище дружини у шлюбі й залежало від форми укладення шлюбу, проте, незважаючи на всі ці форми, дружина не мала повної правоздатності і дієздатності. Жінка, згідно з вченням брахманів, завжди потребувала опіки чоловіка, бо за своєю природою є особою неповноцінною, слабкою. Тому в дитинстві вона повинна перебувати під опікою батьків, потім — чоловіка, а у випадку його смерті — сина. Після укладення шлюбу майно, належне дружині (посаг, подарунки), повністю переходило в розпорядження чоловіка. Він мав і певні обов'язки щодо неї: піклуватися про житлові умови жінки, забезпечувати її всім необхідним, захищати і оберігати. Чоловіки могли вступати у шлюб при досягненні 24 років, дівчата — восьми років. Чоловікам дозволяли мати кілька дружин, найголовнішою з них була дружина з вищої касті.

Розірвання шлюбу мали право вимагати обидві сторони. Підставами для цього були: безпліддя сторін, подружня зрада, негідна поведінка, довга відсутність чоловіка, жорстоке поводження (доказом цього служили опіки чи синці на тілі). Для чоловіка розлучення було простішою справою, ніж для жінки. Ось що написано з цього приводу у законах Ману: чоловік може розлучитися з дружиною, котра його ненавидить, через рік; яка не народжує дітей — через 8 років; якщо народжує мертвих дітей — через 10 років; через 11 років, якщо народжує тільки дівчат. Але коли дружина сварлива, то розлучитися можна негайно.

Законодавство і звичаї передбачали спадкування тільки згідно з законом. Про заповіт ніде не згадується.

Майно батьків спадкували лише сини. Спадок ділили порівну, і тільки найстарший син успадковував додатково $1/20$ частину всього майна. Дочки батьківського майна не успадковували, однак брати були зобов'язані виділяти сестрам по $1/4$ свого майна для посагу. Це майно поділяли між сестрами порівну.

Батько міг ввести у коло спадкоємців і внука — сина дочки, якщо він про це заздалегідь оголошував, видаючи її заміж. Сини від різних дружин спадкували не рівні частини, якщо дружини належали до різних каст.

Якщо синів у померлого не було, то до спадкування залучали його родичів (чоловічої статі) за чергою аж до шостого коліна включно — батько, дід, брати рідні, двоюрідні та ін.

Земля спадкуванню не підлягала, оскільки тоді ще не була приватною власністю.

Кримінальне право. У кожному збірнику законів і правил, у кожній дхармі чимало норм стосується кримінального права. З одного боку, вони мають соціально нерівний, тобто класовий характер, а з іншого — в них багато пережитків, звичаїв, традицій ще з епохи первіснообщинного ладу. До них, зокрема, належали: 1) відповідальність сільської общини за злочин, скоєний на її території, якщо злочинця не виявлено; 2) вигнання злочинця чи порушника з общини та ін. Водночас індійське право містить норми, які засвідчували високий рівень розвитку правової думки і права. Так, розрізняли навмисність і необережність при скоєнні злочину, пом'якшувальні й обтяжувальні обставини, співучасть тощо.

У кримінальному праві була розроблена ціла система злочинів: проти релігії, державні злочини, проти особи, честі, проти сім'ї, моралі та ін. За релігійні та державні злочини, зокрема богохульство, перехід в іншу віру, образу богів, бунт, антидержавну змову, повстання, перехід на сторону ворога, зраду державної таємниці карали смертю. Вбивство теж здебільшого карали смертю, його розглядали ще й як релігійний злочин. Водночас брали до уваги такі фактори, як необхідна оборона, необережне вбивство — тоді покарання могло бути пом'якшене.

Суворо карали за тілесні пошкодження: побої, поранення, застосовуючи тілесні покарання, штрафи та ін. Тому, хто піднімав руку або палицю на людину вищої касті, відрізали руку, якщо вдарив ногою — відрубували ногу, якщо плював — відрізали губи, тягав за волосся — відрубували обидві руки. Якщо ж злочинець і потерпілий належали до однієї касті, то за поранення стягували штраф, за покалічення — крім штрафу, винного ще виганяли з поселення.

Суворими заходами охороняли честь і гідність осіб вищих каст. Кшатрій за наклеп на брахмана платив штраф у 100 пан (пан = 9,7 г срібла), вайшій — 150–200 пан, шудру били батогами. За наклеп на кшатрія брахман платив штраф у розмірі 50 пан, вайшій — 25, шудра — 12. Але коли шудра лаяв кого-небудь з вищої касті, йому відрізали язик. За злослів'я на своїх рідних — батьків, братів, сестер, дружину — карали штрафом.

Нещадно карали осіб, котрі вчинили злочин проти власності. Злодія, спійманого на місці крадіжки, карали смертю. За крадіжку з храмів, царських палаців, комор, арсеналів також засуджували до смертної кари, як і за крадіжку слонів, колісниць.

Рівноцінна кара, як і злочинців, чекала на співучасників у злочинах і за приховання злочину. Вигнання загрожувало особі, котра бачила крадіжку і не вчинила жодної протидії. Крадіжку вночі вважали обтяж-

ливою обставиною. Винному спочатку відрубували руку, потім садили на палю.

Крадіжку зерна, тварин та інших речей вартістю понад 50 пан карали грошовим штрафом у розмірі 11-кратної вартості вкраденого. За крадіжку худоби у брахмана відрізали частину ноги (ступню).

Велику увагу приділяли боротьбі зі злочинами проти сім'ї та моралі. Навіть за розмову з чужою заміжною жінкою карали штрафом, а людину з нижчої касті ще й били батогами. За статевий позашлюбний зв'язок з брахманкою вайшій втрачав усе майно, кшатрій платив 1 тис. пан, брахман також платив штраф або його виганяли з даної місцевості; шудру ж карали смертю не тільки за зв'язок з брахманкою, а й з жінкою будь-якої вищої касті. Невірну дружину зацьковували собаками у людному місці, а її співучасника клали на розпечене залізне ліжко.

Отже, покарання були різноманітні та жорстокі. Однак про криваву помсту жодних згадок немає, хоч інші пережитки первіснообщинного ладу були тривкими. Ймовірно, вона була витіснена системою суворих державних покарань.

Найпоширенішими покараннями, отже, були: смертна кара — проста і кваліфікована (спалення, посадження на палю, четвертування, заливання горла розтопленою олією або сріблом, затоптування слонами та ін.). Поширеними були й калічницькі покарання (відрізання ніг, рук, пальців, язика, губ, виколювання очей). До тілесних покарань належали побиття батогами, палицями тощо.

Ці покарання здебільшого застосовували до осіб, котрі вчинили злочин проти представників з вищих каст, і від них відкупитись було неможливо. Якщо злочин був учинений представником вищої касті, то покарання були м'якші (ув'язнення, штрафи).

Обтяжливими обставинами при винесенні вироку вважали насильство, повторність, злочини і проступки стосовно осіб з вищих каст; пом'якшуючими — приналежність до вищих каст, необхідна оборона, ненавмисність тощо.

Різниці між цивільним і кримінальним процесами не існувало. Справу починали з ініціативи потерпілого (крім державних і релігійних злочинів). Він же і підтримував звинувачення. Доказами були власне зізнання, для чого до представників нижчих каст могли застосовувати тортури, документи, покази свідків (вартість свідчення залежала від касті свідка). За браком таких доказів вдавались до ордалій, яких було декілька видів: за допомогою води, вогню, отрути, зважування (якщо при повторному зважуванні звинувачений був легший, то вважали його невинним). Велике значення як доказ мали клятви.

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

1. Виникнення держави і права, їх періодизація

Стародавня історія Китаю здавна привертала увагу вчених багатьох країн. Проте наукове її вивчення почалося тільки з кінця XIX ст., причому спочатку воно йшло шляхом перекладання стародавніх пам'яток китайської літератури, на підставі яких і робилися різні припущення про шляхи розвитку давньокитайського суспільства. Скільки-небудь значних археологічних матеріалів, які могли б підтвердити вказівки літературних та історичних пам'яток про самотність китайської культури, не було. У зв'язку з цим виникають різні концепції, теорії, припущення щодо походження китайського населення та його культури. Висловлювалися, зокрема, думки, що китайська народність прибула на ці землі з Середньої Азії або Західного Сіньцзяну (американський вчений Ріхтгофен); що китайська раса неспроможна до прогресу; робили спроби довести “застійний” характер китайського суспільства та ін.

Тільки наприкінці XIX ст. досить своєрідно були виявлені необхідні речові докази щодо справжньої історії Китаю. Китайський історик Ван І-жун купив у знахарів лікувальний засіб — так звані кістки дракона, що виготовлялися з тваринних кісток, знайдених у землі. На одній із таких кісток він виявив висічений ієрогліф. Так були відкриті знамениті написи на кістках тварин і панцирах черепах, зроблені у XVI–XI ст. до н.е., у часи правління династії Ін. Таких написів знайдено понад сто тисяч. Це було доказом того, що Китай не стояв осторонь стовпових шляхів розвитку людства, що китайське суспільство, перш ніж встановилися феодалні відносини, пройшло у своєму розвитку етапи первіснообщинного ладу і рабовласницької формації.

Велике значення у вивченні історії Китаю мають “Історичні записки” (Ші цзи) Сима Цяня — батька китайських істориків (155–88 рр. до н.е.). Це перша зведена історія країни, що охоплює період від найдавніших часів до I ст. до н.е. Автор використав доступні у той період джерела (II–I ст. до н.е.), які, однак, з часом були втрачені.

Крім археологічних знахідок, виняткове значення для вивчення стародавньої історії Китаю мають пам'ятки китайської історії та літератури “Шу цзін” і “Ші цзін” (“Книга історії” і “Книга пісень”), історичні хроніки “Чуньцю”, “Цзочжуань”, політико-економічні трактати “Іцзінь”, “Сюньцзи” та ін.

Історію Стародавнього Китаю звичайно поділяють на періоди, які називаються в історичній літературі за іменем правлячих династій:

1) період Шан (Інь) — XVIII–XII ст. до н.е. — рабовласницький період;

2) період Чжоу (XI ст. – III ст. до н.е.) з підперіодами Чуньцю (VIII–V ст. до н.е.) і Чжаньго (V–III ст. до н.е.). У цьому періоді з підперіоду Чуньцю, як вважають, виникає феодалізм;

3) період Хань (III ст. до н.е. – III ст. н.е.).

Проте щодо часу виникнення феодальних відносин у країні навіть серед китайських дослідників-науковців немає єдності.

За кліматичними і природними умовами Китай можна поділити на три великі зони: 1) гірсько-пустинні райони Північно-Західного Китаю і Сікан-Тібетського плоскогір'я з різко континентальним кліматом; 2) басейни рік Хуанхе і Янцзи з помірним теплим кліматом, з родючими лесовими ґрунтами; 3) райони субтропіків у Південному і Південно-Західному Китаї.

Люди з'явилися у Китаї в сиву давнину, ще в епоху нижнього палеоліту. Згодом формується переважно монголоїдна раса людей. У V–IV тисячоліттях до н.е. неолітичні племена й общини переходять до осілого способу життя, примітивного землеробства, ремесла, скотарства. Первісна орда (стадо) переростає в первісні общини, які об'єднуються у племена, виникають багаті культури Яншао (3000–2200 рр. до н.е.), Луншань (2200–1700 рр. до н.е.) та ін. Північно-китайські племена, скупчені в долинах Хуанхе і Янцзи, стали предками китайців, а інші неолітичні племена північно-східних, північно-західних та південних районів країни — предками багатьох сучасних малих народів Китаю.

Час існування північнокитайських неолітичних племен збігається з періодом правління легендарної династії Ся, описаної в китайських хроніках. Це був, згідно з легендою, “золотий вік”, коли країною правили три царі та п'ять імператорів, кожен з яких дав населенню щось з необхідних речей: рибальські гачки, сіті, мотику і плуг; інший навчив будувати житла і палаци, ще один — ткати матерію на одяг, будувати іригаційні канали і греблі.

Північнокитайські племена мали в той час родовий лад. Родова община будувалась на кровній спорідненості, майно переходило у спад-

щину по материнській лінії. Основним заняттям людей було землеробство — вирощування рису, що вимагало, з одного боку, достатнього зрошування полів, з іншого — захисту їх від затоплення примхливою рікою. Займались також розведенням свійських тварин. Великого розвитку досягло ткацтво, виготовлення керамічного посуду. Розвивається обмін, торгівля.

Найвищу владу в роді мав старійшина, якого обирала вся община, в тому числі жінки, думка яких мала велике значення. Старійшина керував також виконанням релігійних обрядів. Згодом ці функції перейшли до шаманів-віщунів, частіше — до шаманок — "уші".

Кілька родів об'єднувалися у плем'я, на чолі якого стояв вибраний вождь. Його обирали з числа родових старійшин.

Внаслідок розвитку приватної власності, поглиблення соціального розшарування відбувається відокремлення родової верхівки від решти членів роду. Це засвідчують місця і багатство знайдених поховань.

У війнах між племенами, які відбуваються все частіше, зростає роль чоловіків-чужинців, які, одружившись, прийшли у плем'я. Вони навіть обирають, поряд з колишнім, свого вождя — воєначальника. Наявність двох вождів є характерною рисою первіснообщинного ладу в китайців. Зростає і роль військово-дружинної знаті. Війни сприяють накопиченню багатств, призводять і до ранньої появи рабства. Рабів стає щораз більше, на них покладаються найважчі роботи.

Специфічні умови виробництва, пов'язані з необхідністю керівництва колективними зусиллями общин, спрямованими на зрошення земель, попередження згубних наслідків розливів рік, а, отже, на будівництво розгалуженої системи іригаційних споруд, вирубування лісів для розчистки земель під посіви, необхідність захисту територій від набігів сусідів та, у свою чергу, організація воєнних набігів на них — зумовили все більше зростання влади племінних вождів — ванів. Вони формують свої військові дружини, влада їх стає спадковою. Виникають правлячі династії у племенах чи навіть союзах племен. Так, по середній течії Хуанхе жили племена, підлеглі династії Ся, по нижній течії і дельті ріки, а також узбережжі Східно-Китайського моря — династії Ін, на північному сході, північному заході та півдні від них жили кочові, скотарські племена цянів, ту, гуй, цюань тощо.

Наявність рудних копалин у Шандуні дало змогу інським племенам раніше від інших вступити на шлях виготовлення бронзових знарядь, це привело до зростання продуктивності праці, а бронзова зброя допомагала вести успішні війни з сусідами.

Наприкінці III тис. до н.е. інські племена, об'єднавшись у союз, захоплюють чимало земель і здобичі у племен Ся та у кочовиків, у т.ч. рабів.

До початку II-го тисячоліття до н.е. процес розкладу первіснообщинного ладу виявився цілком очевидно. Він проходив у безперервній боротьбі як всередині племен, так і між племенами та їх союзами. Отож, поглиблення класового розшарування суспільства, майнової нерівності, безперервні війни привели до ліквідації родового ладу і створення держави.

Згідно з китайською історичною традицією та хроніками приблизно у XVIII ст. до н.е. (за найновішими даними — у 1600–1580 рр. до н.е.) правитель ван інців Чентан, розбивши кочові північно-східні племена, а потім — племена Ся, тобто завоювавши обширні території Північного Китаю, заснував державу і династію Шан (Інь).

Значні військові події були фактором, який прискорив чи завершив процес розпаду первіснообщинного ладу й утворення держави.

Давньокитайська держава сформувалась як рабовласницька за своєю суттю, її столицею у різний час були різні міста — Шанцю, Хао, Аньян та ін. Ван перетворюється з племінного вождя-воєначальника в обожнюваного правителя-царя, наділеного обширною владою. Утворюється адміністративно-виконавчий апарат, що складається з численних управителів, намісників, військових командирів, жерців та ін., який допомагає ванові-цареві управляти масою общинників, тримати в покорі рабів. Утверджується верховна власність вана-царя на землю, чому сприяє уява про вана як про земне божество.

В 1360 р. до н.е. на престол вступив ван Паньген, котрий правив країною близько 30 років і з часів якого (та його наступників) дійшло багато написів на кістках тварин і черепах, численні предмети матеріальної культури, що дає змогу відтворити соціально-економічні відносини того часу. При ньому столиця держави була перенесена у район сучасного міста Аньян (провінція Хенань), де вона знаходилась майже три століття — до падіння династії Інь. Місто було великим політичним і торговельним центром інців, займаючи площу понад 6 км², було обнесено дерев'яною стіною і ровами, мало численні храми, водопровід, житлові будинки аристократів, царські палаци. В інших районах Китаю подібних міст археологічні розкопки не виявили.

Інське суспільство, в період якого відбувається перехід від неоліту до бронзового віку, характеризується низкою нововведень: це і бронзове лиття, великі гробниці — мавзолеї, де зазвичай приносились масові людські жертви, це поява бойових колісниць, це численні війни, порівняно розвинена писемність, поглиблена соціальна диференціація.

І що найголовніше для юристів-правознавців — це виникнення давньокитайської державності, перетворення племінного вождя у

правителя, вана-царя, влада якого спадкова, це формування апарату управління в центрі й на місцях, професійних збройних сил, тобто так званої публічної влади, відокремленої від народу.

Поступово оформляється й інший елемент державності — поділ держави і населення на територіальні одиниці, прикріплення населення до певної території. З XIV ст. до н.е. повністю припиняються часті до цього часу переселення інців, населення міцно зв'язане зі своєю територією. У написах на кістках згадується розмежування на західні, східні, північні, південні, центральні землі, з'являється суто територіальне поняття “і” — поселення, а столиця називається “Да і” — велике поселення.

Одночасно з появою публічної влади, відокремленої від народу, складається стародавнє китайське право. У родовій общині основним засобом впливу на осіб, котрі не дотримувались загальноприйнятих звичаїв і правил поведінки, був публічний осуд. У Стародавньому Китаї він виявлявся у специфічній формі — винного виділяли серед людей, розмальовуючи його одяг і шапку, тим самим піддаючи загальній ганьбі та зневазі. Але у міру виникнення і розвитку держави до винних застосовуються значно дійовіші міри покарання: биття палицями, тілесні пошкодження, перетворення у рабів.

Процес виникнення давньокитайського права відбитий також у різних джерелах у взаємовідносинах підданих і правителя, людей різних соціальних верств, батьків і дітей тощо. Правові норми захищали інтереси правлячої верхівки суспільства, і їх виконання забезпечувалось примусовою силою держави.

У соціальному і політичному розвитку народів всього басейну ріки Хуанхе значні зміни відбулись у зв'язку із завоюванням царства Інь наприкінці XII ст. до н.е. чжоуськими племенами, які прийшли з північного заходу. Вони підкорили населення всього Північного Китаю, численні розрізнені родоплемінні общини і племена, що перебували на різних ступенях розпаду родових відносин.

Чжоуський верховний вождь Уван позбавив влади останнього правителя династії Інь Дісіня, проголосив себе верховним ваном завойованих територій, поклавши початок новій династії — Чжоу. Завойовані землі він передав, розділивши їх на провінції, у спадкове володіння своїм наблизеним, які одночасно одержали різні титули. Спочатку центральна влада була міцною, однак з VIII ст. до н.е. удільні правителі починають набувати все більшої незалежності. Влада вана обмежується його володінням — доменом. Стаючи місцевими царками, удільні правителі самі починають наділяти землі за службу, обростаючи своїми васалами, своїм апаратом управління.

Отже, у чжоуській державі починається роздрібленість із характерними для неї міжусобними чварами, війнами, боротьбою за центральний престол, захопленням дрібніших царств більшими, сильнішими. За гегемонію в країні боролися головно правителі семи найбільших царств — Чу, Ці, Цінь, Цзінь, У, Юе, Сун.

Безперервні війни призвели до економічного занепаду, знищення іригаційних систем, міст, сіл, зрештою — до зрозуміння необхідності встановлення миру, зближення народів Китаю. Нові погляди, настрої стали активно поширюватися проповідниками конфуціанської релігії. Починають посилюватися економічні та культурні контакти різних районів і народів, що приводить до їх зближення, групування навколо названих семи крупних китайських царств.

В історії Стародавнього Китаю V століття до н.е. у багатьох відношеннях стало переломним. У цей час зароджується дія тих факторів, які приводять до об'єднання окремих царств в єдину імперію, єдину державу, де панівною політичною ідеологією стало конфуціанство.

Виплавлення заліза, поширення залізних знарядь праці сприяють різкому піднесенню економіки. Освоєння нових земель, поліпшення іригаційних споруд, зростання сільськогосподарського і ремісного виробництва сприяють розвитку товарно-грошових відносин, складанню внутрішнього ринку, виділенню купецтва.

За цих умов відбувається інтенсивний розпад общинної власності на землю й утвердження приватної власності, створення крупного приватного землеволодіння. В останні два-три століття до н.е., що названі епохою “Чжаньго”, тобто “Держав, що борються”, чітко виявляється протиборство двох тенденцій у розвитку китайського суспільства. Перша — це тенденція створення великих приватних земельних володінь, отже, шлях роздрібленості, міжусобиць. Друга — зміцнення державної власності на землю і створення єдиної централізованої держави. Утверджується другий шлях, носієм якого виступає царство Цінь. Воно різними способами, переважно війнами, приєднує до своєї території низку сусідніх держав. У 221 р. до н.е. правитель Цінь проголосив себе Цінь Шіхуанді, тобто “цінським першим імператором”.

Китай стає єдиною і могутньою централізованою державою. На цей час завершується також тривалий процес складання єдиної китайської народності, чому сприяє політичне, економічне і культурне об'єднання країни.

Цінь Шіхуанді проводив широку завойовницьку політику. До Китайської держави були приєднані обширні області на півночі, заході та півдні країни, населені не китайськими народностями. За цього імператора Китайська держава займала велику територію, її кордони про-

стягалися на півночі до центральних районів Монголії, на півдні — до В'єтнаму, на заході — до пустелі Такламакан, на сході — до Кореї. Цінь Шіхуанді дбав про економічний розвиток країни. Китайська культура широко проникає в інші регіони азіатського континенту.

Щоб запобігти можливим виступам колишніх правителів і знаті підкорених областей, імператор розпорядився 120 тисячам членів аристократичних сімей з усієї країни оселитися у столиці. Він активно продовжує будівництво Великої Китайської стіни, розпочате ще IV ст. до н.е. Згодом вона перетвориться у потужну оборонну споруду протяжністю понад 4 тис. км при висоті від 6 до 10 м і приблизно такій же ширині. На її будівництві, а також численних палаців, міських мурів працювали десятки тисяч рабів, сила-силенна селян і ремісників, яких зганяли на будівництво з усієї країни.

Тяжке становище народних мас викликало численні бунти і повстання. Один з керівників повсталих, селянський староста Лю Бан в 207 р. до н.е. захопив столицю імперії. До повсталих примкнули всі сепаратистські налаштовані сили. В 202 р. до н.е. Лю Бан був проголошений верховним правителем-імператором під ім'ям Гао Ді, започаткувавши нову династію — Хань. Щоб зміцнити своє становище, імператори ханьської династії проводять заходи, спрямовані на зміцнення державної влади й економіки країни. Передусім зміцнюється центральний державний апарат, обмежуються права спадкової знаті. Для збільшення державних прибутків запроваджується відкупна система збирання податків, проводиться широкий продаж титулів. Проводиться політика захоочення землеробства, розширюється будівництво іригаційних споруд. У перші роки були зроблені деякі поступки на користь селян: земельний податок знижено до 1/15 частини врожаю, а в 60-х роках II ст. до н.е. селян було двічі звільнено від сплати щорічних податків. Влада в селах здійснювалася виборними старійшинами, яких затверджували місцеві урядовці.

На початку нашої ери імператор Ван Ман, коли внутрішня ситуація знову ускладнилася, чиновництво і великі землевласники тяжко експлуатували низи, провів в інтересах широких верств населення реформи. Земля, що належала аристократії, була конфіскована. Всі поля оголошувалися власністю держави. Заборонялося купувати і продавати землю, рабів. Кожна сім'я одержала в користування земельний наділ розміром 100 му. Місцевим властям заборонено карбувати монету. Збільшено податки на торговців, встановлено роздачу грошей бідним, на жертвоприношення і похорони.

Не всі ці реформи були запроваджені у практику, доведені до кінця. Так, незабаром Ван Ман скасував указ про оголошення землі держав-

ною власністю, дозволив її купівлю і продаж, як і рабів. Після смерті Ван Мана в Китаї тривала боротьба за престол. Продовжувалися повстання, на країну часто нападали гунни та інші вороги.

У 220 р. династія Хань припинила існування. Єдиний Китай був знову поділений на кілька держав.

2. Суспільний лад

Основним заняттям населення в епоху Шан (Інь) було, як зазначалось, землеробство. Природні умови, розселення іньців (м'який помірний клімат, родючі лесові ґрунти, наявність розвиненої річкової системи) сприяли цьому. Вирощували переважно рис, просо, пшеницю. Існував календар чіткої регламентації строків сільськогосподарських робіт. У ньому також постійно позначалися всі значні природні явища — посухи, повені, затемнення сонця і місяця тощо. Велика увага до його дотримання з боку всього населення, вана, жерців зафіксована в усіх старокитайських джерелах. Початок польових робіт виглядав як велике обрядове свято із жертвоприношенням.

Значного поширення набули садівництво і городництво. В цю епоху вдосконалюються знаряддя праці, спеціалізація. Для їх виготовлення використовували дерево, камінь, бронзу. В сільському господарстві як тяглова сила широко використовуються свійські тварини, навіть приручені слони. Скотарство, рибальство і полювання мали допоміжне значення, зате активно розвивалося ремісничє виробництво. Воно швидко відокремилось від сільського господарства і перетворилося в самостійну галузь виробництва, притому зі своєю спеціалізацією. Скупчене у великих містах Іньської держави, воно перебувало під контролем центральних властей, зокрема, ливарне, виготовлення зброї, кінської упряжі для армії, предметів розкоші та ін.

Іньські ремісники-майстри славились у всьому Китаї і далеко за його межами. Успішно розвивалося також прядіння і ткацтво.

Успіхи в розвитку сільського господарства і ремесла викликали розвиток торгівлі — як всередині Іньської держави, так і між іньцями та їх сусідами. Центрами торгівлі, де виникають ринки, стають міста. Особливо це спостерігається в епоху Чжоу, коли виділяються скотарські й землеробські райони, виробництво втрачає свій замкнутий, натуральний характер, торгівля стає регулярнішою, розвиваються товарно-грошові відносини. Спочатку грошовими одиницями були черепашки кауру, потім монети — бронзові, залізні, срібні, золоті.

В епоху Цінь з метою зміцнення економічних зв'язків між окремими

ми районами країни будували дороги, мости. Відбулася грошова реформа, уніфікація одиниць міри й ваги.

Значний перелом у розвитку виробництва настає в VII–VI ст. до н.е., коли в Китаї освоюються плавка й обробка заліза.

В шан-інському (XVI–XII ст. до н.е.) і ранньочжоуському (XI–X ст. до н.е.) періодах здійснюється перехід від общинно-родового до класового суспільства. Вже після “перевороту Чентана” первісна родова община почала руйнуватися, замість неї виникла сільська, територіальна, що дістала назву “Г” — поселення. На думку китайських істориків, “Г” була територією з певним населенням і становила економічно-адміністративну одиницю. В цих общинах-поселеннях було об’єднане фактично все сільське населення країни.

Китайський історик У Цзе зазначає, що “Г” виникло спочатку як поселення переважно кровних родичів. Земля общини “Г” в період Інъ була власністю держави, і члени “Г” платили певний податок за право користування цією землею. Крім того, в нагороду за зроблені правлячому дому послуги видатним воєначальникам і старійшинам родів виділяли ділянки на завойованих землях, які мали бути заселені й на яких треба було збудувати поселення; ці дарунки також називалися “Г”.

Знать. У зв’язку з економічним розвитком країни, систематичними війнами, пов’язаними з ними загарбаннями і збільшенням кількості рабів виникають класовостанові границі між різними соціальними верствами населення. Вже в епоху пізнього Шань-Інь та раннього Чжоу формуються верстви світсько-духовної знаті, вільних селян-общинників та безправних слуг і рабів. До аристократичної знаті належали такі групи осіб: 1) ван та вся його рідня; 2) правителі окремих областей з ріднею, воєначальники, вищі чиновники державного апарату; 3) жерці, гадателі, віщуни; 4) вожді та старійшини підкорених племен, так звані панбо.

Трохи нижче від світської і жрецької та родової аристократії стояли дрібніші чиновники, наглядачі за рабами, переписувачі, воїни-охоронці вана, царських палаців тощо, тобто своєрідна гвардія.

При Чжоу в становій ієрархії пануючого класу оформляється декілька розрядів — соціальних рангів. Верхівку цієї піраміди займає ван; далі йдуть підпорядковані йому місцеві правителі-гуни; потім — найближчі помічники правителя, різні високі урядовці-сановники — ціни, дафу (кожне з цих звань мало ще три ступені) і рядова знать — ші.

Відповідно до рангу представники аристократії наділялись певними правами. Життя, здоров’я і майно рабовласницької знаті держава захищала суворими заходами. Для сановників і вищих урядовців існували навіть спеціальні привілеї при призначенні покарань. На цій ос-

нові в період Чжоу виникає спадкова аристократія, яка складається з членів знатних родин, володільців пожалуваних територій тощо. Її представники обіймали найважливіші посади в державному апараті, до того ж передаючи їх у спадок синам чи іншим родичам. Крім того, вони володіли великими маєтками з рабами та іншим населенням, передаваним їм разом з пожалуваними землями.

Поряд з цим у V–III ст. до н.е. у верхівці суспільства відбуваються певні зміни. Зріс вплив так званої нової знаті — крупних лихварів — банкірів, купців, власників майстерень тощо. Ці люди теж проникають у державний апарат. У ньому з'являється багато осіб, що вийшли з різних верств населення, отже, не були пов'язані кровною спорідненістю з аристократією, хоча стали дуже впливовими.

Відчутний удар родовій аристократії був завданий реформами в IV ст. до н.е. у період Цинь. Встановлено ранги знатності, які присвоювалися не за аристократичне походження, а за заслуги перед правителем. Всього встановлено 20 таких рангів, причому з 243 р. до н.е. дозволено їх купувати. Отже, докорінно змінився принцип отримання рангів знатності. Аристократія потрапляла у пряму залежність від правителя, який з цього часу визначав, наскільки відданість, здібності, багатство претендента заслуговують присвоєння того чи іншого рангу. У відповідності до рангу строго регламентувався одяг та інші відзнаки чи прикраси. Ранг визначав розміри житла і землі, кількість рабів, розмір платні. Ті, котрі мали заслуги, отримували всілякі пільги і привілеї, які не мали — не могли бути внесені у списки привілейованих, тобто у ранги, незважаючи на багатство і знатність.

Отже, у законодавчому порядку на перше місце висувалась нова знать — військова, торговельно-лихварська. Вона відтісняє на задній план більшість старої знаті, частково зливається з нею.

Загалом не зважаючи на наявність різних прошарків всередині правлячої верхівки суспільства, клас рабовласників був панівним, маючи економічну могутність і політичну владу.

Селяни-общинники і ремісники, дрібні торговці. Це була друга, найчисленніша верства вільного населення Стародавнього Китаю. Селяни-общинники, що згадуються в джерелах як мінь (народ), сяомінь (дрібний люд), існували впродовж усього рабовласницького періоду в Китаї. Відбувалися різні зміни, процеси розшарування і диференціації, але загалом селяни продовжували існувати.

Згідно зі стародавньою пам'яткою “Цзочжуань”, держава Інь поділялася на 13 родів, за “Шіцзі” — на 21 рід. Поки що точно не встановлена роль організацій, які називалися родами, в іньському суспільстві. Проте одні й ті самі терміни, що означають то рід, то територіальну

общину, дають змогу припустити: родом називалась, за традицією, община “Г”.

Отже, все вільне селянське населення Інь об'єднувалося в територіальні общини — численні за кількістю населення і великі за територією. До складу кожної общини входило декілька великих груп або сімей. Таких сімей у складі общини налічувалось від декількох сотень до тисячі. Жили вони компактно, займаючи іноді декілька поселень — лі.

Кожна територіальна община володіла землею, що для неї виділяван. Землекористування в цей час у Китаї пов'язують з так званою системою цзиньтянь (“колодяжних полів”). Суть її зводилась до того, що отримана від вана земля поділялась в общині на дві частини: “загальне поле” (гун) і “приватні” поля. На загальному полі працювали спільно, всім колективом, а урожай з нього повністю надходив вану чи іншій особі, якій ван передав у володіння цю територію.

В загальному користуванні общини були також пасовища, ліси, водойми.

“Приватна” земля розділялася на ділянки, які передавались в користування окремих селянських родин. За ці ділянки селяни теж повинні були платити податок державі, вану, а також вносити пожертвування у фонд общини, що призначався для культових потреб. Орна земля періодично перерозподілялася між общинниками.

Знаряддя праці, худоба, насінневий фонд перебували у приватній власності селян. Селяни виконували також військову, будівельну, гужову і інші повинності. Крім територіальних зв'язків, члени общини об'єднувалися традицією спільних культових свят, збереженням норм звичаєвого права. Всі члени общини вели походження від одного спільного предка, якому вони поклонялися. В кожній общині існувала своя кумирня, де влаштовувалися різні обрядові церемонії. Кожна община мала родове кладовище. Всі сім'ї були зв'язані круговою порукою перед державою: будь-який злочин однієї особи тягнув за собою покарання всієї общини.

Розвиток товарно-грошових відносин, поглиблення майнової диференціації всередині общини призводять до того, що вже в період Чжоу порушується традиційний принцип розподілу в общині землі. Родова аристократія (так звані памбо), користуючись своїми посадами старійшин, розподільвачів сільськогосподарських робіт та інших захоплювали кращі ділянки, які переходили у спадок. Вона привласнювала й частину доходів з фонду общини, збагачувалася. У зв'язку з цим відбуваються зміни у системі обкладення податками. Податки починають персоніфікуватися, їх розмір і види залежать від кількості оброблюваної землі. З VI ст. до н.е. земельні ділянки напостійно за-

кріплюються за окремими домогосподарствами."Спільні" землі зни- кають, їх теж розділяють між селянами.

Найповніше ліквідація системи цзиньтянь була проведена внаслідок реформи Шан Яна в 350 р. до н.е. Була дозволена купівля-продаж земель, встановлені податки натурою і грішми з кожного землевласника чи володільця. Податковий гніт все більше зростає, оскільки перманентні війни, створення великої постійної армії, розбухання чиновницького бюрократичного апарату вимагають великих коштів. Це призводить до розорення рядових общинників і розвитку лихварства. Щоб розплатитися з боргами, селяни стали продавати у рабство своїх дітей і самі часто перетворювалися на рабів.

Отже, селянство розорювалось, втрачало свою землю, іноді й свободу, а одночасно відбувалося збагачення і концентрація земельної власності в руках общинної верхівки.

В часи Цінзьської і Ханьських династій появляються зародки нових, феодальних відносин. Розвивається дрібна оренда землі, у значних масштабах використовується праця найманих працівників у землеробстві. Історичні джерела періоду Хань часто згадують про захоплення селянських земель, розорення й обезземелення общинників. Землі окремих осіб із знаті простягалися "від області до області", а їх вплив і влада безперервно зростали. Це були вже господарства нового, феодального типу, які ґрунтувалися на використанні праці залежних селян-орендаторів.

Всі ці переміни викликали різке загострення соціальних протиріч. Форми пасивного протесту змінювалися відкритими бунтами і повстаннями. Навіть сама держава намагалась іноді обмежити потреби феодальної знаті, шляхом реформ пом'якшити гострі класові протиріччя в країні. Але ці спроби були нерішучими, не доведеними до кінця. Бунти тривали. Так, 209 р. до н.е імперію Цінь охопило велике селянське повстання під проводом Чень Шена і У Гуана. Хоч воно і було придушене, але викликало невдовзі народну війну, внаслідок якої впала імперія Цінь. Проте й історія династії Хань, що наступила після Цінь, була заповнена майже безперервними народними виступами. У 18 р. н.е. вибухає повстання "червонобрових", які навіть здобули столицю держави, обрали свого імператора, котрий, однак, не утримався на троні; 184 р. почалось повстання селян і рабів, відоме як повстання "жовтих пов'язок" (вони носили їх як відмітний знак), що тривало понад 20 р.; потім повстання "армії Чорної гори", що підірвало могутність династії Хань і привело її до падіння.

Раби. Вони знаходились на протилежному, безправному полюсі давньокитайського суспільства. Джерела рабства були різні. Основне —

військовий полон. Крім того, іньські правителі отримували рабів від підкорених племен у вигляді данини. В часи Чжоу практикувалось перетворення у рабів злочинців та членів їх сімей. Рабами ставали розорені селяни-общинники зі своїми дружинами і дітьми. Часто мав місце продаж бідняками у рабство своїх дітей. У рабів перетворювали схоплених волоцюг, жебраків, бездомних. В епоху Цінь і Хань було поширене боргове рабство.

Єдиного найменування для рабів в Китаї не існувало. Існували їх назви залежно від джерела рабства, статі, віку, виду роботи, приналежності тощо. Так, раби, зайняті у землеробстві та хатньому господарстві, звались “пу”, “чень”, “ї”, “чжун”, “цзень”; в скотарстві — “ну”; в ремеслі, торгівлі — “сі”, “доу”, “ю”; “юй” і “ше” — які служили на військових колісницях візниками і використовувались на полюваннях.

Отже, праця рабів використовувалась в усіх сферах виробництва, торгівлі, на війні, а також у ремеслі, зокрема в державному, зосередженому переважно в столиці держави. Багато рабів працювало на будівництві розкішних палаців і храмів, гробниць-могил, прокладанні доріг, будівництві іригаційних споруд, Великої Китайської стіни та ін.

Раби стосовно форм власності поділялись на державних, якими розпоряджався ван, храмових, приватних і общинних, що належали общині загалом.

Раби у давньокитайській державі були повністю безправні, їх можна було продавати, купувати, дарувати, передавати у спадок, їм не дозволялося мати сім'ю. За непослух, злочини проти господарів чи влади їх жорстоко катували, страчували або таврували обличчя. Раби зазвичай працювали у кайданах, під контролем наглядачів. Був поширений звичай приносити рабів у жертву на честь обожнюваних предків, богів чи сил природи. Їх вбивали і ховали разом з тілом померлого господаря.

3. Державний устрій

Центральні органи влади й управління. Як і в інших країнах Стародавнього Сходу, в Китаї існувала деспотична форма правління з великим і громіздким державним апаратом. Це було потрібно для організації передусім великомасштабних суспільних робіт, зазвичай іригаційних, що зумовлювалося економічними потребами країни, необхідністю тримати в покорі масу рабів, бідні верстви власних громадян, а також експансіоністським характером давньокитайської держави, яка постійно з кимось воювала, захищалась або нападала.

Тенденція до монополізації главою держави всієї повноти влади

проявилася дуже швидко, ще в іньському Китаї, де спочатку не існувало чіткого порядку престолоспадкування — спадкували брати, сини, племінники. Наприкінці Інй престол передавався до найстаршого сина. В цей час складається й адміністративний апарат, у якому чиновники з покоління в покоління обіймали одні і ті ж посади, які передавались у спадок, проте з дозволу вана.

Уже в період пізнього Шан (Інь) правитель зосереджує не тільки всі функції управління країною, організатора економіки, а й верховного жерця, військового вождя тощо. Це й знайшло відбиток у появі титула “ван” — верховного правителя всієї країни. В іньських написах ідентичним терміном “ван” для позначення правителя держави є терміни “ді” і “цзи”. “Ді” походить від слова “Шанді” — найвищого божества, представником якого на землі є “Земний ді”, або “Нижній ді”, тобто “ван”. Згодом “ді” означало “імператор” або “цар”. “Цзи” має буквальне значення “син”, а в даному випадку — це титул царя, “сина божества”. Він широко вживався і в інші періоди історії Китаю.

Ван користувався необмеженою, деспотичною владою. Йому належала вся земля в державі. Він був найбільшим рабовласником. Інські написи засвідчують, що в державі все робилося з наказу вана: “Ван наказав збудувати палац”, “Ван наказав послати рабів прокопати канал”, “Ван наказав цянам виступити у похід проти ту” тощо.

Все населення держави Шань-Інь, а також усі підлеглі племена повинні були беззаперечно підкорятися вану; за непослух піддавали жорстоким покаранням. Ван був верховним воєначальником, особисто очолював всі більші походи інців проти сусідніх племен з метою загарбання нових територій і полонених, був також першосвящеником; тільки він мав право робити жертвоприношення Небові. Йому віддавали шану як “синові Неба”, і ця назва згодом (у ранньочжоуський період) перетворюється в офіційний титул — “Тяньцзи”. Його називають “батьком і матір’ю” підданих, народ не мав права вимовляти його ім’я, щоб не осквернити Неба. Померлого вана ховали у великій гробниці-могилі, приносячи в жертву і ховаючи у тій же могилі його слуг, рабів, дружину, численні дари — все, що могло служити йому в потойбічному світі.

Великою була влада вана і в початковий період Чжоу, коли вона поширювалась не тільки на царські володіння, а й на підлеглі території правителів різних рангів.

Розпад держави Чжоу потягнув за собою значне послаблення влади вана. Зросло значення місцевих правителів, так званих чжоу хоу, які вийшли з його підпорядкування і стали укладати між собою на з’їздах “клятвенні договори” про союз і взаємну підтримку. Проте ут-

вердження династії Цінь, при якій країна знову була об'єднана, різко посилило могутність верховного правителя.

В ціньсько-ханьському Китаї формується централізована деспотична імперія. Перемогу централізаторських тенденцій можна пояснити низкою сприятливих обставин і причин. Це, зокрема, етнічна духовна і культурна спільність більшості населення Китаю, яка почала формуватися в результаті асиміляції племен ще в Інській державі. Власне інське суспільство, інська народність, культура лягли в основу китайської народності та культури. Це комплекс соціально-економічних причин, який об'єктивно вимагає створення єдиної системи господарства, єдиного внутрішнього ринку, єдиної системи мір, ваг, грошей, митної політики. Це усвідомлення найдалекогляднішими представниками правлячих кіл Китаю необхідності об'єднання, припинення постійної міжусобної боротьби “всіх проти всіх”, що дуже послаблювала країну. Їхня підтримка політики створення міцної централізованої влади виразилася у поширенні в епоху Чжаньго ідеології легістів, тобто прихильників міцної бюрократичної держави, строгих, обов'язкових для всіх законів, які б становили основу державного управління.

“Влада — це те, чим володіє лише правитель”, — писав у IV ст. до н.е. Шан Ян, один з ідеологів легізму і державний діяч Ціньської імперії. Діяльність легістів, котрі відстоювали в якості домінуючих інтереси правителя, держави, казни, була відповіддю на сваволю місцевих правителів, розвиток приватної земельної власності, що загрожувала традиційній системі експлуатації селянсько-общинних мас.

Власне Шан Ян провів серію реформ, про які вже згадувалося і які вели до централізації царства Цінь (введення єдиного податку на землю залежно від розміру землеволодіння, чіткого адміністративно-територіального поділу, кругова порука в десяти- і п'ятидвірках, заборона кровної помсти, введення єдиної міри, ваги тощо).

Політика легістів у царстві Цінь завдала серйозного удару головному противнику централізації — потомствений титулованій аристократії, оскільки згідно з новим положенням про ранги знатності вони присвоювались не у зв'язку з аристократичним походженням, а за заслуги перед правителем.

Засновник Ціньської династії Ін Чжен, котрий прийняв у 221 р. до н.е. титул найвищого імператора — хуанді, відомий в історії під іменем Цінь Шихуана, знову зосередив у своїх руках всю повноту влади. Він правив жорстоко, свавільно, нещадно розправлявся з всілякими проявами невдоволення — чи то знаті, чи широких верств населення. Вся зброя у приватних осіб була конфіскована, знищені приватні замки, інші оборонні споруди. За його наказом були живими закопані

у землю 460 конфуціанців, котрі виступали проти сваволі імператора, спалено численні стародавні книги, манускрипти.

Владу монарха у цінзьсько-ханьському Китаї знову почали обожнювати. Вважалось, що він отримує повеління всемогутнього Неба на управління країною, яка називалася “Піднебесною”. Небесний владика дає йому в управління і населення всієї країни, а також землі далеких некитайських “варварських” народів. Отже, вже тоді насаджувалась думка про китайського імператора як владика всіх китайських, а також відомих і невідомих некитайських земель. Саме в ці часи появляється твердження, що “всюди під обширним Небом немає такої землі, яка б не належала вану”.

В розпорядженні верховного правителя знаходився численний, розгалужений апарат управління, на який він опирався, здійснюючи свою владу. До його складу, з одного боку, належали близькі та дальші родичі правителя, а з іншого — його особисті слуги та довірені урядовці. Це відобразилося на назвах службових осіб і їх становищі в державі.

У джерелах епохи Шан (Інь) зустрічається близько 20 офіційних титулів. Цих службових осіб за їх функціями можна розділити на три категорії. До першої належать цивільні урядовці, які допомагали вану в різних видах адміністративної роботи. До другої — військові командири (вищих рангів), до третьої — різні дорадники, консультанти, літописці, ворожбити та ін.

У період Чжоу центральні органи управління стали ще більше розвиненими і різноманітними. Уточнено розподіл функцій між органами й окремими урядовцями. При цьому, як засвідчують джерела, чжоуці в управлінні державою багато чого перейняли в інців. Тому тут зберігалась значна спадкоємність у структурі та функціях державного механізму.

Найвищим після вана сановником в період Чжоу був сян. Він безпосередньо керував всіма вищими урядовцями, виконував різні доручення вана — державні та особисті, зосереджував всі нитки управління країною. Від імені вана він здійснював верховне судочинство, за його дорученням командував армією тощо. Сяном зазвичай був якийсь родич правителя або особливо довірена інша особа.

В числі інших вищих сановників джерела подають ще трьох головних дорадників вана. Один з них називався великим вихователем (тайбао), другий — великим вчителем (тайші), третій — великим наставником (тайфу). Вони виховували і навчали спадкоємця престолу, а коли він ставав ваном, то були його довіреними дорадниками.

Безпосереднє управління найважливішими галузями державного життя здійснювалося вищими державними урядовцями. Особливе

місце серед них посідає п'ять осіб. Це: *сима* — вищий військово-адміністративний чиновник, який командував військом. Вище від нього в цій сфері стояли тільки сян і, звичайно, ван. *Сикун* відав громадськими роботами, питаннями землеробства, торгівлі, ремесла, наглядав за справністю іригаційних систем. *Ситу* займався питаннями, пов'язаними з повинностями населення, сплатою податків, стягненням данини з підлеглих народів. *Сикоу* відав накладенням покарань. Ще один вищий чиновник відав культом. Він контролював виконання релігійних обрядів, принесення жертв предкам чжоуських ванів та ін.

В столиці, зокрема при палаці вана, було немало інших високих чинів. Вони обслуговували палац, все палацове господарство, виконували різні доручення вана і найвищих чиновників, оберігали царську скарбницю, забезпечували палац усім необхідним.

Важливу роль відігравали в період Чжоу писарі та історіографи, в руках яких знаходились ведення документації, різних книг, хронік та ін.

Отже, в Стародавньому Китаї оформляється типова двірцево-вотчинна система управління з трьома основними відомствами: внутрішніх справ, військових справ і громадських робіт. Ці ж засади управління збереглися і в наступні періоди, хоча створення централізованої імперії зумовило деякі зміни у центральному апараті. Як засвідчують джерела, ван Цінь Шихуан “навів порядок у країні, ввів єдине законоположення і єдину (нову) систему управління”.

Найближчим помічником імператора (у цінський період) стає перший дорадник — *ченсян*, котрого призначає сам імператор. Він очолює роботу всього державного апарату і реалізує всі вказівки імператора. Важлива роль належить *тайвею* — командувачеві всіма збройними силами імперії. Особливе місце в центральному апараті посідав *шаофу*, що відав збором податків “з гір, морів, штучних водойм і озер”. В його підпорядкуванні знаходились службовці, котрі відповідали за будівництво і ремонт зрошувальних споруд, водойм і збір податків за користування іригаційними спорудами; також ті, хто збирав податки за видобуток солі, розробку корисних копалин, виплавку заліза та ін.

За зберігання зібраного з населення продовольства відповідав “начальник імператорських складів”. Питання судочинства і покарань належало до компетенції *тінвея*; він “відав усіма законами про покарання”. Окремі чиновники здійснювали управління різними народами і племенами, що залежали від імперії. Були чиновники, які відали справами, пов'язаними з членами імператорського роду. Один з чиновників відповідав за царських охоронців; інший — за вартових царського палацу; ще інший — за здійснення релігійних обрядів у палаці,

принесення жертв. Спеціальні чиновники розслідували всілякі змови, злочини, спрямовані проти імператора.

Поведінку, працю, побут царських чиновників контролював один з найвпливовіших сановників — *юйші дафу*, який мав численних помічників, інформаторів, шпигунів. Цей сановник відповідав і за державний архів, зберігав різні документи, звіти, міжнародні договори та ін. Отже, ці троє сановників — ченсян, тайвей і юйші дафу — дістали назву “трьох гунів”, “підвалин” Ціньської імперії.

У Ціньській імперії чітко проявляються ознаки східної деспотії, що виникає в Китаї, — державної форми, якій притаманні необмежений характер влади правителя, двірцева система управління, наявність трьох основних відомств у державному управлінні, поєднання суворой централізації з системою общинного самоуправління.

Крім трьох основних відомств, що продовжують розвиватися, вдосконалюватися, розростатися, як у Ціньський період, так і ранній при династії Хань (206 р. до н.е. — 25 р. н.е.), в центральному апараті держави існували й інші відомства: судове, обрядів, землеробства, ремесла, імператорського двору, двірцевої охорони. Їхні керівники завжди запрошувались до імператора на наради, де обговорювались важливі питання державного життя.

В імперії Хань державний апарат Китаю серйозних змін не зазнав: вся ціньська система органів і службових осіб продовжувала діяти.

Обов'язки першого міністра, канцлера продовжував виконувати ченсян. Щоправда, спочатку їх було два — “лівий” і “правий”, потім — один. Функції його розширились: належало розробляти фінансову політику держави, іншими словами, складати бюджет, контролювати надходження і видатки. Він же відповідав за оборону країни, військові приготування.

Оформилось особливе відомство обрядів, яке очолював верховний жрець. Уніфіковані релігійні ритуали мали служити соціальному згуртуванню, вихованню населення у дусі признання непорушності та святості існуючих порядків. Характерно, що верховний жрець здійснював нагляд над створеною в 124 р. до н.е. імператорською академією, що готувала кадри високопоставлених урядовців.

Створено відомство цензури, очолене верховним цензором. Чиновники цього відомства пильно стояли на варті існуючих порядків як у центрі, так і на місцях. Вони були “очима і вухами” імператора, стежили за благонадійністю службовців всієї держави, розслідували відповідні справи.

Загалом порівняно з державним апаратом інших давньосхідних деспотій навіть центральний апарат Стародавнього Китаю вирізнявся ба-

гатованостю, більшим обсягом повноважень, що визначало й більшу соціальну значущість, питому вагу, престиж чиновництва.

Місцеве управління. Держава, яка виникла в Китаї у період пізнього Шан (Інь), не була єдиним, цілісним організмом з міцною централізуючою владою. Навпаки, джерела зображають Стародавній Китай як сукупність великої кількості територіальних колективів чи володінь зі своїми вождями — правителями, котрі підпорядковувались верхній владі іньського вана. Відомо декілька термінів їх титулів (можливо, рангів) — фан, хоу, бо, цзи та ін. Потім їх називають терміном “чжоухоу”.

Між цими правителями-вождями і ваном склалась певна система взаємовідносин, близька до системи сюзеренітету — васалітету. Чжоухоу повинні були регулярно з'являтися у вана, що було виразом визнання влади останнього, підпорядкування йому. Ван мав право видавати їм розпорядження стосовно різних аспектів господарського життя, військової справи. Місцеві правителі були зобов'язані приводити вану при потребі свої ополчення, присилати людей і рабів для виконання громадських робіт, а також доставляти різну данину — зерно, рис, худобу, пшеницю, коней, частину мисливської здобичі та ін. Доставляли також полонених — рабів, захоплених у війнах.

Отримувана ваном від місцевих правителів данина мала для нього не тільки важливе господарське значення, а й не менш важливе політичне: вона засвідчувала підпорядкованість, покірність чжоухоу вождів різних племен, у тому числі й некитайських. З іншого боку, при нападі ворогів кожен із чжоухоу міг розраховувати на військову допомогу вана.

Система чжоухоу збереглась і у період Чжоу. До неї входили брати, сини, племінники й інші родичі та соратники вана, які отримали “свої” території після завоювання Іньської держави, царства і території, що раніше знаходились під владою Інь тощо. Отже, чжоуське завоювання не змінило статусу дрібних правителів у іньську епоху. Вони, правда, повинні були з'явитись до двору чжоуського вана, виразити свою покірність і отримати від вана грамоту на право управління відповідною територією. Невиконання ними зобов'язань, зокрема несплата данини, суворо каралися: ван ішов на них війною.

Водночас саме існування системи чжоухоу засвідчує недосконалість, нетривкість політичного об'єднання держави в епоху Чжоу. Відсутність міцних зв'язків між окремими регіонами, єдиного внутрішнього ринку, етнічна різноманітність населення, відмінності у рівні суспільно-економічного розвитку різних регіонів — все це утруднювало об'єднання, сприяло виникненню відцентрових тенденцій.

За таких умов влада чжоуського вана щораз більше слабшала, зростала могутність окремих місцевих правителів. Внаслідок цього у VIII ст. до н.е. держава Чжоу по суті розпалася на велику кількість майже незалежних царств, які вели між собою безперервну жорстоку боротьбу.

Непоодинокими були випадки, коли декотрі місцеві правителі, об'єднавшись, протиставляли себе, навіть воювали з чжоуським ваном. У 681 р. до н.е. виникла так звана ліга князів, куди входило 36 князівств як своєрідне автономне об'єднання у складі Чжоуської держави. Вона була визнана ваном, представник котрого був присутній на її зборах. Правителі всіх князівств з'являлись на ці збори особисто в супроводі вищих сановників.

Невпинна міжусобна боротьба привела до того, що в VII–V ст. до н.е. в Китаї виділилось п'ять могутніх князівств, правителі яких присвоїли собі титул “ба-вана” (“правитель-гегемон”). Вони підпорядкували собі всі дрібніші князівства і території. Це були Ці, Цзинь, Цінь, Сун і Чу. Чжоу перетворилось в таке ж володіння, як і інші царства, може, навіть слабкіше від названих п'яти, хоча його правитель носив титул вана, а правителі царств-гегемонів формально вважались його васалами.

У V–III ст. до н.е. Китай вступив у епоху “Князівств, що борються”, коли 7 найбільших з них вели напружену боротьбу за лідерство у країні. Поступово їхні правителі стали суверенними, ніким не обмеженими монархами, перестали підпорядковуватися чжоуському правлячому домові, захоплювали чужі землі та міста, змушували слабших правителів платити данину. Аж до кінця епохи Чжоу ці царства становили основний тип державних утворень у Китаї. В кожному царстві був власний апарат управління, причому принципи його організації та діяльності як у чжоуського вана, так і в окремих царствах майже нічим не відрізнялися. До характерних його ознак відносились, наприклад, багаточисельність посад і чиновників загалом, своєрідна структура апарату з “потрійністю” посад — три гуни, дев'ять цінів, двадцять сім дафу тощо, незначна роль жрецтва.

В умовах політичного розпаду держави Чжоу у Китаї тривалий час не існувало чіткого адміністративно-територіального поділу. Країна складалась із величезної кількості різних за розмірами князівств, володінь, наділів, общин. Значна частина території окремих царств і князівств перебувала під юрисдикцією спадкової аристократії, там не існувало монаршої адміністрації.

У середині IX ст. до н.е. в Західному Чжоу з'являються перші елементи територіального поділу. Тут введено округи, що були податко-

вими і військовими одиницями. Приблизно з VII ст. до н.е. правителі царств починають боротьбу з аристократією за повноту влади. Одним з проявів цієї боротьби було, власне, встановлення чіткого і стабільного територіального поділу.

В окремих царствах створюються адміністративні повіти, очолені чиновниками, яких присилали з центру. Вони повністю несли відповідальність перед правителем царства. Це згодом відіграло велику роль у ліквідації самої удільної системи, зміцненні влади центру на місцях.

У 350 р. до н.е. Шан Ян провів адміністративну реформу в царстві Цінь. Територію імперії поділено на провінції та округи (36, потім 40); округи ділились на повіти, волості й тіни — адміністративні одиниці, до складу яких входило по 10 общин.

На місцях діяла складна система управління. Очолювали провінції губернатори, котрі призначалися правителем і перед ним несли відповідальність. В округах діяли начальники (теж призначалися правителем). Губернатори і начальники округів зосереджували цивільну владу. Військова перебувала у відповідних командирів військового відомства. Тільки у прикордонних областях у руках губернаторів зосереджувались цивільні та військові повноваження. Судові функції перебували в руках окремих судових чиновників (губернського чи окружного судді). Знаходились там і представники інших центральних відомств — іригаційних робіт, двору, фінансового тощо.

У повіті справами керували начальник і два його помічники, один з яких допомагав у вирішенні управлінських справ, інший — у проведенні слідства і розшуку правопорушників. До компетенції чиновника, який очолював волость, передусім належало забезпечити надходження податків і натуральних поставок, порядок, розгляд спорів між населенням, виявлення злочинців. Він мав двох заступників.

Аналогічні функції були у начальника тіна і двох його помічників. Община, незважаючи на руйнування общинного землеволодіння, продовжувала відігравати роль відносно самостійної адміністративно-територіальної одиниці. Керівництво справами тут перебувало в руках старости і “батьків-старійшин” — фулао. Староста (“лічжен”) спочатку обирався з їх середовища, згодом став призначатися царськими урядовцями.

Нижчий адміністративний персонал, починаючи з волосних старійшин та кінчаючи тінною і общинною адміністрацією, не входив до складу чиновництва, а отже, не отримував державної платні. Їх утримували відповідні територіальні колективи. В тінах і общинах представники адміністрації, як і інші общинники, платили податки,

виконували трудові повинності, але мали владні функції, — аж до мобілізації селян-общинників для захисту своєї території від нападу ворогів. На чолі міського самоуправління стояла рада старійшин (саньлао) та міський голова.

В імперії Хань адміністративний поділ серйозних змін не зазнав: область, повіт, волость, місто, село (община). Один з імператорів у I ст. до н.е., намагаючись зміцнити центральну владу, розділив всю територію імперії на 13 великих провінцій — чжоу. Потім, у зв'язку з розширенням території, кількість їх постійно зростала.

Певні зміни відбувались у способах комплектування й утримання чиновницького апарату. Тривалий час у Китаї вирішальна роль у системі управління належала аристократії. Її представники обіймали майже всі вищі посади в центральних і місцевих органах управління, в армії, передаючи їх у спадок. Крім того, широко практикувалась передача у володіння представникам аристократичних родів, військово-службової знаті різних за величиною і значенням територій.

Серйозні зміни відбулись тільки в III ст. до н.е., коли вся величезна армія чиновників Цінської імперії була поставлена на державне грошове і натуральне забезпечення. Начальники центральних відомств, наприклад, отримували по 2 тис. даней (60 тис. кг) зерна на рік; їх заступники — по 1 тис. даней; інші чиновники центрального апарату — від 300 (9 тис. кг) до 600 даней зерна.

В епоху Хань вводиться екзаменаційна система підбору на державні посади. Вперше спеціальні екзамени для бажаючих вступити на державну службу були встановлені в 121 р. до н.е. при імператорі Уді.

Характерною рисою управлінського апарату стародавнього Китаю, крім його численності, був суворий бюрократичний контроль, система взаємного стеження, доносів, кругової поруки, коли за проступок чи злочин чиновника відповідали й ті, що працювали поруч з ним та його начальники.

Збройні сили. Армія відіграла у Стародавньому Китаї велику роль, що пояснюється як частими оборонно-наступальними війнами, так і селянськими повстаннями.

В державі Інь постійної професійної армії не існувало. Хоч іньський ван мав професійні збройні загони, але вони не були численними. Військові походи здійснювались за допомогою ополчень, які надавались у розпорядження вана підвладними правителями (чжоухоу). Спочатку такі ополчення були невеликі — 3-6 тис. воїнів, але в міру розширення території держави і, відповідно, кількості населення все більше зростали.

Воїни мали бронзову зброю і поділялись на дві основні частини:

піхоту і колісницю. В епоху Чжоу армія професіоналізується, виникає певна система набору до неї. Кожен селянський двір повинен був виділити по одній людині. Крім того, населення поставляло тяглову худобу, вози, провіант і фураж. Наприкінці періоду Чжоу в армії появляється ще один рід військ — кіннота. Найнижчою військовою одиницею була п'ятірка солдатів; далі — десятка, двадцятьп'ятка, 100, 500 і 2500 воїнів. Вони об'єднувались у армії — по 12500 осіб. Почали появлятися річні і морські військові флотилії.

Основною стала армія вана. Армії окремих областей чи князівств мали допоміжний характер. Воїни, які входили в армійські групи, розміщувались у військових поселеннях і таборах. Їм виділялась земля, з якої вони вирощували врожай, розводили худобу. В епоху пізнього Чжоу налічувалось вже 14 армій, які були в розпорядженні вана. Посади командувачів армій та їх груп часто передавались по спадкоємству.

В цей же період появився і спеціальний апарат управління військами. Очолював армію полководець, який призначався імператором. Крім цього головного полководця були полководці прості, полководці у прикордонних землях тощо. Вони командували групами армій або окремими арміями. Були й інші військові чини: командири відділів, молодші командири та ін. Існувала військова рада, яка регулярно скликалася імператором і засідала у храмі його предків. Головні полководці отримували від правителів грамоту на право командування військом, печатку. Вони приймали присягу від воїнів.

В період роздріблення кожне царство мало свою армію з тими ж родами військ, тією ж структурою.

В середині IV ст. до н.е. в царстві Цінь Шан Ян провів військову реформу. Ціньське військо було реорганізовано і переозброєно, введено залізну зброю. Бойові колісницю виключено із складу армії. Збільшено кількість кінного війська, зросла його роль. Армію розділили на п'ятірки і десятки воїнів, пов'язаних круговою порукою. Воїни, котрі проявили боягузство, суворо карались — аж до смертної кари включно.

В імперії Цінь значно зросла чисельність збройних сил, комплектування яких проводилось шляхом мобілізації чоловіків з 23-річного віку. Збройні сили централізовано, місцеві армії ліквідовано. Верховним головнокомандувачем був сам імператор. Над командним складом встановлено нагляд: його здійснювали спеціальні інспектори (юйші), яких призначав імператор, а вони вважались його представниками.

В період імперії Хань все чоловіче населення за винятком вищих урядовців та жерців, багатих купців і банкірів було зобов'язано відбу-

вати військову повинність (у віці від 23 до 56 років). Ця повинність поділялась на три види: місячна служба в повіті чи окрузі; річна служба у війську; служба з охорони кордонів. На охорону кордонів без вказання строку служби зазвичай посилались опальні чиновники, боржники, які втратили волю, злочинці, бродячі торговці та ін.

Від військової служби можна було відкупитися, дозволялось замість себе наймати іншу людину. Населення і далі зобов'язане було нести гужову, дорожню повинності, забезпечувати армію кіньми, продуктами харчування, фуражем, будувати оборонні споруди. Поступово почали формуватися і постійні збройні сили, які перебували на утриманні держави. Це були частини, що охороняли столицю, імператорські маєтки, палац тощо. В II ст до н.е. ери їх кількість сягала 20 тис. На них покладались і поліцейські функції. Зокрема, вони ловили розбійників, грабіжників, злодіїв. Начальник імператорської гвардії, начальник тілоохоронців вана займали важливе місце при дворі.

В період раннього Хань створюються дві постійні армії — північна і південна. Вони розміщалися близько столиці та в далекі походи не ходили. Для цього існували інші війська.

Для Стародавнього Китаю постійним явищем було здійснення експансіоністської політики, особливо в часи Цінської і Ханьської династії. Саме в період першої з них починається серія агресивних походів проти В'єтнаму. Ханьська династія вела тривалі завоювальницькі війни проти сусідніх народів сюнну, цянь, проти давньокорейської держави Чосон. Джерела повідомляють, що анексія чужих територій часто супроводжувалася повним знищенням корінного населення. Ідеологічно ця політика обґрунтовувалась вченням про верховенство “Сина Неба” над всіма землями, всіма народами — далекими і близькими.

Виходячи з її засад всі народи світу, особливо сусідні, близькі, розглядалися тільки як данники і васали Китаю, не зважаючи на те, які насправді були між ними стосунки. Називалась ця політика “цаньші” — “поїдання” сусідніх земель (подібно до того як шовковичний черв'як поїдає листя).

У боротьбі з сусідніми народами, які часто виявляли жорсткий опір, китайські правителі широко застосовували політику “придушення одних варварів, використовуючи інших варварів”, тобто нацькування одних народів на інші. В результаті такої агресивної, експансіоністської політики Китаю його територія постійно зростала.

Судова система. Впродовж тривалого часу в Стародавньому Китаї суд не був відокремлений від адміністрації. Судові функції виконували численні представники державного апарату. Верховним суддею був

ван, у періоди розпаду і децентралізації — правителі окремих царств, і згодом — імператор єдиної держави. Крім цього, до складу центрального державного апарату входив чиновник, який відав питаннями суду і покарань. У часи Чжоу він називався *сикоу*. Ще один відповідав за розшук злочинців.

В епоху Цінь усі важливіші судові справи проходили через руки тінвея і двох його помічників. В епоху Хань питання верховного судочинства, крім імператора і тінвея, належали ще одному членові імператорської ради. На місцях розгляд судових справ належав керівникам відповідних адміністративних структур.

Зі створенням Ціньської імперії в усіх округах введено посаду особливого судового чиновника. Судові спори розглядали начальники волості. Дрібні конфлікти у межах общини розглядали органи общинного самоуправління (фулао і лічжен) на підставі звичаєвого права. В усіх місцевих адміністративних структурах велика кількість різних чиновників почала займатися питаннями організації боротьби зі злочинністю, розшуком злочинців та віддачею їх до суду.

В Ціньській імперії, власне, виникає спеціальне судове відомство на чолі з тінвеєм і великою кількістю провінціональних суддів. Судові функції, отже, відділяються від адміністративних. Але, здається, це стосувалося тільки кримінальних справ. Провінціональний суддя був одночасно начальником місцевих в'язниць. Судове відомство строго наглядало за застосуванням кримінальних та інших законів. Водночас як у Ціньський, так і в Ханський період судові справи мали повне право розглядати і різного рівня адміністративні органи. До компетенції судових і адміністративних органів належала також боротьба зі зловживаннями своєю владою чиновників.

Цивільні спори, сімейні, спадкові розглядали переважно адміністративні органи, починаючи з повітової адміністрації і вище. Отже, якщо у повіті справа не була вирішена, то вона скеровувалась губернатору провінції, а при потребі той скеровував її в центр, начальнику судового чи іншого відомства. В якості останньої, найвищої інстанції, виступав імператор.

4. Джерела та характерні риси права

Початковими джерелами права у Стародавньому Китаї були звичаї, потім звичаєве право. Дуже швидко з'являються записи діючого права. Як засвідчують джерела, чжоуці після перемоги над царством Інь захопили іньські “книги із зводами законів” і “правила ведення судових

справ”, які й почали використовувати у сфері судочинства, та власні звичаї і закони. Є відомості про існування в часи Чжоуського Мувана (X ст. до н.е.) Уложення про покарання (Фусін). Воно налічувало близько 3 тис. статей і передбачало кваліфіковано розроблену систему злочинів і покарань (за свідченням історика Сима Цянь (II-I ст. до н.е.)). До наших днів воно не дійшло.

Бурхливо розвиваються законодавча діяльність і кодифікаційні роботи під кінець періоду Чжоу.

В цей час оформляються дві основні течії в ідеології: конфуціанство і легізм, які відстоювали принципово різні методи управління країною. Згідно з вченням великого китайського філософа Конфуція (VI ст. до н.е.) вважалось, що головною лінією розвитку людства є лінія гармонії, рівноваги у світі. Це гармонія між людьми і природою, гармонія між самими людьми; поведінка людей повинна відповідати “природному порядку”, історичним моральним засадам. Засобом підтримання порядку є власне дотримання традицій, моральних норм (лі), які закріплюють дотримання міри у всьому, уникання крайностей, конфліктів. Тому конфуціанці закликали до збереження старих, традиційних порядків, зміцнення влади старої спадкової аристократії, покладення в основу всього державно-політичного і сімейно-побутового життя традиційних морально-етичних норм (відданість і слухняність нижчих перед вищими, молодших щодо старших, дітей — стосовно батьків тощо); у державі повинні були домінувати добродійність, прагнення допомогти ближнім, справедливість. Саме цими і подібними якостями, а не законами, і мають керуватися люди і держава.

Легісти, або прихильники напрямку фацзя (“школи закону”), навпаки, вважали, що в основі управління повинні міститися чіткі й обов’язкові для всіх закони (фа). Вони проповідували ідею недоцільності та неможливості існування людей поза межами чітких законів, немінучих і жорстоких покарань за правопорушення, індивідуальної і колективної відповідальності за них.

Власне школа фацзя відіграла велику роль у розвитку давньокитайського права, в обґрунтуванні ідеї щодо необхідності створення централізованої міцної держави, деспотичної влади імператора. Загострення протиріччя двох ідеологій, яке дало сильний поштовх становленню традиційних рис та інститутів древньокитайського права, відноситься до другої половини III ст. до н.е. Тоді легізм у його крайніх формах став офіційною ідеологією першої китайської імперії Цинь (221–207 рр. до н.е.), а легісти прийшли до влади, втілюючи в життя свої ідеї, притому в жорстокій формі, намагаючись витерти з масової

людської свідомості конфуціанські догмати, зокрема, через переслідування їх прихильників і носіїв, знищення конфуціанських книг та ін. Згідно з легендою, Цінський імператор Шихуанді, як уже згадувалося, в 213 р. до н.е. наказав спалити всі конфуціанські книги і рукописи, а близько 400 учених-конфуціанців стратити.

Щоправда, пізніше, при династії Хань, конфуціанство знову відроджується. В III ст. до н.е. – III ст. н.е. відбувається злиття легізму і конфуціанства. Виникає нове вчення — ортодоксальне ханське конфуціанство. Згідно з ним керівною ідеєю є ідея нерівності людей — у суспільстві, сім'ї, побуті залежно від станових, рангових, вікових, майнових та інших відмінностей. Мораль і право повинні збігатися, закони ґрунтуватися на моральних традиціях, зокрема конфуціанських. Але повернімося до кодифікацій і збірників законів.

Отже, в 536 р. до н.е. у царстві Чжен, як повідомляє хроніка, з бронзи “відлили триніжок з текстом законів”, який встановили на площі у столиці. Основною засадою цих законів стало поняття “у син” — п'яти видів покарань за злочини: таврування, відрізання носа, відсічення однієї або обох ніг, кастрація, смертна кара.

В цьому ж столітті були складені так звані бамбукові закони Ден Сі, записані на бамбукових дощечках.

Одним з перших писаних законів у Китаї був Закон про поземельний податок (VI ст. до н.е.), прийнятий у царстві Лу, що закріпив ліквідацію там колективного общинного землеволодіння і перехід до приватного.

В 513 р. до н.е. відлито у царстві Цінь залізний триніжок з текстом законів, складених Фань Сюаньцзи.

Однією з найповніших була кодифікація, проведена на рубежі V–IV ст. до н.е. у царстві Вей одним з апологетів позитивізму Лі Фуем — Фацзин (“Книга законів”). У ній були зібрані найбільш поширені правові та звичаєві норми, які діяли у різних регіонах Китаю і які, згідно з традицією, вважалися законами предків. Весь матеріал “Книги законів” був розділений на шість розділів: закони про злодіїв; закони про розбійників; закони про арешт і ув'язнення; закони про спіймання злочинців; закони про визначення покарання та знаряддя допиту і страти; інші закони.

Незважаючи на недосконалість кодифікаційної техніки і протиріччя в систематизації матеріалу, “Книга законів” Лі Фуя слугувала основою для подальших кодифікаційних робіт.

У царстві Цінь досвід Лі Фуя був використаний сановником Шан Яном, який, серед інших реформ, продовжив кодифікаційні роботи, зберігши попередню систему розташування матеріалу, перейменував-

ши, щоправда, розділи на “настанови”. Оскільки надалі під владою династії Цінь країна була об’єднана в єдину імперію, то це вимагало і в праві ліквідації місцевих правових відмінностей, введення єдиної системи. Це завдання виконав Цінь Шихуан. Як повідомляє один з написів, він “ліквідував неясні звичаї і закони шести царств і увів єдине законодавство”.

У ханьському Китаї III–II ст. до н.е. теж проводились великі роботи щодо зібрання, описання, відновлення, коментування стародавніх законів, систематизації нових. Зокрема, “Книга законів” була доповнена декількома новими розділами (про військову справу, про фінанси, про шлюби і сімейні відносини та ін.).

Отже, з одного боку, під кінець рабовласницького періоду у Китаї появляються численні збірники права, багато нових, писаних законів, а з іншого — значне місце в регулюванні поведінки людей, у тому числі правових відносин, продовжували зберігатися правила стародавньої моралі, звичаї, конфуціанські настанови, накази вищестоячих чиновників. Тобто писані закони не витіснили діючих в усі часи і династії поширених норм звичаєвого права, які регулювали найрізноманітніші сторони суспільного життя.

Право власності. До утворення держави норми приватного права не отримали в Стародавньому Китаї самостійного розвитку. Основні знаряддя і засоби виробництва перебували у колективному, общинному володінні. Передусім це стосується землі. Через раду старійшин общинники отримували у користування рівноцінні ділянки орної землі.

З виникненням держави виникла та стала збільшуватись і міцніти державна власність у вигляді власності правителя-вана. В період Чжоу появилось дієслово “ю” у значенні “мати власність”. Чжоуський ван дарував своїм наблизеним поля, сади, право отримувати податки з певної території. Щоправда, такі пожалувані мастки чи землі перебували лише у користуванні цих осіб, вони могли бути у будь-який момент відібрані ваном. У джерелах наголошується, що “земельні ділянки не продаються”. Це, однак, не означає, що приватної власності взагалі не було. Вона відома ще з часів Ін-Шань: на худобу, рабів, знаряддя праці, дорожчості та ін.

У VIII–VII ст. до н.е. у земельних відносинах відбуваються значні зміни. Розширюються права власників земельних пожалувань. Вони вже звичайно передаються від батька до сина. Їх володільці дістають право віддавати частину території своїм родичам і наблизеним. В V–III ст. до н.е. володільці пожалуваних земель отримали назву “цзюнь” — пан. Є вказівки, що їм належали широкі права щодо цих земель — близькі до приватних. Поступово переходять у близьку до приватної

власності наділи общинників. Це відбувається у другій половині I тис. до н.е. Написи на різних предметах (кістках, бронзі, каменях) повідомляють і про оренду землі, її заставу.

З середини I тис. до н.е. у деяких царствах зустрічається і купівля-продаж землі — спочатку присадибних ділянок, садів, городів, а далі й орних земель. У VI ст. до н.е. приватна власність на землю отримує офіційне визнання у більшості великих царств Китаю: Лу, Чу, Чжен та ін. У 350 р. до н.е. Шан Ян узаконив це право в царстві Цінь.

Поява приватної власності на землю призвела до її концентрації в руках нової знаті: цивільних і військових сановників, купців, торгівців, банкірів — як за рахунок земель неоплачених боржників, общинно-селянських земель, так і воєнних територіальних загарбань. Зокрема, значна концентрація землеволодіння спостерігається у період Ханьської імперії. Земля вільно продається і купується, дарується, переходить у спадок, продається чи захоплюється за борги.

Проте зазначимо і таке явище: які б правові перетворення землекористування не проходило, абсолютно повного права приватної власності на землю у Стародавньому Китаї не було. На шляху до цього стояла всесильна, могутня держава, яка повсякчас зберігала домінуючу роль у господарському житті. “Азіатська” соціально-економічна структура виключала правові та політичні гарантії щодо створення умов для процвітання приватної власності взагалі, на землю — зокрема. Це проявлялося у тому, що правитель міг будь-коли забрати (за компенсацією чи без неї) будь-яку ділянку, а також у проведенні час від часу реформ, які відновлювали економічний контроль держави у суспільстві.

Зрештою, значна частина земельного фонду завжди знаходилась у руках правителя. Це були так звані державні землі. З них імператор і далі міг наділяти різних людей ділянками, які переходили в їх умовну (але не беззастережну) власність. Ці землі могли передаватися у спадок, але їх власники мусили служити імператору, щорічно з'являтися при дворі, приносити імператору подарунки.

Незважаючи на перетворення основної маси общинних земель у приватну власність, зберігається навіть на початку нашої ери общинне землеволодіння. Община в цілому могла цими землями розпоряджатися, виступала як договірна сторона при укладенні поземельних угод. Укладати договори купівлі-продажу землі могли й жінки та державні раби.

Текст договору писався червоною кіновар'ю на мідних чи бронзових табличках, скріплювався підписами сторін і свідків.

Змінювалися, розвивалися і форми власності на рабів. У період Інь раби, як і землі, були державною колективною власністю. Тільки в епо-

ху Чжоу появилась приватна власність на рабів. Їх можна продавати, купувати, дарувати, обмінювати.

У V–III ст. до н.е. вже офіційно існували дві категорії рабів: державні і приватні, причому кількість останніх постійно зростала, торгівля ними велась вільно і у широких масштабах.

Знову ж таки ці процеси держава намагалась стримувати або хоч би контролювати. Так, у 9 р. н.е. Ван Ман оголосив усі землі державними, які підлягають розподілу за принципом цзиньтянь, всіх рабів — “приватнозалежними”, а работоргівлю заборонив. Проте згодом він же мусив знову дозволити торгівлю як землями, так і рабами.

Дозволялось кожному займати цілині й безгосподарські землі. Через певний строк вони записувались у державний кадастр як ті, що належать особі, яка їх зайняла. Так було і щодо безгосподарських рабів.

На початку нашої ери дещо пом’якшується становище рабів. У I ст. імператор Уді видав указ про звільнення осіб, перетворених у державних рабів, “якщо попередніми законами не було передбачено такого покарання за скоєні ними злочини”. Були звільнені й раби, що продали себе у рабство через нужду й голод або були насильно продані у рабство (наприклад, наложниці, діти). Заборонено таврування рабів.

Зобов’язальне право. Воно у Стародавньому Китаї, незважаючи на домінанту державної й общинної власності, було досить розвиненим. Відомі різні види договорів. Насамперед — це договір купівлі-продажу.

Розвиток обміну, розвиненість ремесла, садівництва, скотарства зумовили появу ринків, де продавались різноманітні товари, з періоду Чжоу — ще й раби, а з середини I тис. до н.е. — сади, городи, земля.

При купівлі-продажу рабів, землі, всіякої нерухомості вимагалось укладання контракту і, крім того, державі виплачувалось певне мито. В IV–III ст. до н.е. на ринках угоди укладались у присутності спеціальних чиновників, які їх реєстрували і збирали мито. Обов’язковою була і присутність свідків. При продажу нерухомостей їх імена включались у текст угоди. В одній з таких угод, текст якої дійшов до наших днів, писалося, що “віднині покупцеві належить все, що росте на цьому полі, і все, що над ним до неба, і під ним — до підземного царства”.

Поширеним був також договір дарування. Численні написи на кістках, панцирах черепах, бронзових предметах (тарілках, табличках та ін.) свідчать, що дарували землю, рабів, дорогоцінності, колісниці, зброю та інше майно.

Приблизно під кінець періоду Чжоу набули значного поширення договір позики і лихварство. Його об’єктом були переважно гроші,

зерно. Позика оформлялася борговою розпискою, зареєстрованою у відповідного чиновника.

Були відомі відтермінування сплати, її розстрочка. Існували й гарантії виконання зобов'язання — завдаток, поручництво, застава.

У разі невиконання зобов'язання боржник був змушений заставляти чи продавати свою землю чи інше майно, віддавати у рабство членів своєї сім'ї, а часто — й себе самого. Так виникло, причому ще в Іньську епоху, боргове рабство.

У часи Цінь і Хань увійшло у звичай віддавати в заставу за позику своїх синів чи дочок. Кредитор міг використовувати їх на будь-яких роботах — до часу, поки буде повернений борг. У разі неповернення дитина ставала рабом.

Існували й відсотки на позики, причому дуже великі (аж до 100%). Тільки в 10 р. н.е. держава взяла під контроль позичкові операції, заборонивши приватне лихварство і встановивши відсоток не більше десяти у рік.

У V–III ст. до н.е. у Китаї появився договір земельної оренди. В часи імперії Цінь орендна платня становила половину врожаю, а в часи Хань досягала семи чи навіть восьми десятих. При цьому орендар повинен був ще платити державні податки, виконувати різні повинності.

Відомі були й договори особистого та речового наймання. Праця найманих робітників використовувалась у сільському господарстві, у торгівлі, ремеслі, на будівництві тощо.

Шлюбно-сімейне право. Спадкування. Основи шлюбно-сімейного права базувались на конфуціанському вченні про сім'ю як про первинну соціальну ланку, що функціонує на основі природних законів про загальну систему соціального порядку. Основною метою шлюбу вважалось забезпечення фізичного і духовного відтворення роду, яке досягалось народженням перш за все синів, щоб чоловік, як записано в “Книзі мудрості”, був у змозі правильно служити померлим предкам і мати можливість продовжити свій рід. Відсутність потомства конфуціанці розглядали як прояв синівської неповаги до батьків, найбільш тяжким серед інших проявів неповаги.

Для укладання шлюбу слід було дотримуватись певних умов і традицій. Сім'ями нареченого і нареченої укладався шлюбний договір (або самим нареченим), порушення якого тягнуло за собою не тільки значні матеріальні втрати, але й покарання в кримінальному порядку для старших у сім'ї, оскільки існувало традиційне переконання, що шлюб — це не тільки угода між живими, але і померлими предками. Здобуття хорошої, добропорядної, плодovitої жінки вважалось відповідаль-

ною справою і втілювалося у відповідному ритуалі сватання, який включав не тільки принесення подарунків сім'ї дівчини від сім'ї нареченого, а й молебень у храмі предків.

У книзі Лі Цзи були закріплені нижчий і вищий шлюбний вік: для чоловіків — з 16 до 30 років; для жінок — з 14 до 20 років. За дотриманням цих вікових меж слідкувала й сама держава: особливі чиновники складали списки неодружених і наглядали “за порядком” у цій справі.

У період Шан (Інь) у Китаї допускались шлюби між кровними родичами, але потім вони були заборонені. Навіть утвердилось правило, що наречений і наречена не повинні мати одне і те ж прізвище, бо коли так, то це засвідчувало якусь віддалену спорідненість, що є недопустимим.

Не можна було одружуватись особам, які знаходились у жалобі за померлими родичами. Заборонялись шлюби з особами, які вчинили злочин, а також різного соціального стану, особливо між вільними і рабами. За такі шлюби загрожувала кримінальна відповідальність.

Одним з основних принципів шлюбного права був принцип “один чоловік — одна жінка”. Але діяв він своєрідно — тільки для дружини. Чоловік міг мати “другорядних” жінок і наложниць (особливо у випадку безплідності жінки), кількість яких залежала від соціального становища чоловіка.

В домах знаті утримувались десятки наложниць, а в палацах правителів — цілі гареми. Перша дружина звичайно вважалась головною, всі їй мусили підкорятись (крім чоловіка, звичайно).

Серед аристократії в часи Чжоу була поширена така форма шлюбу, при якій чоловік одружувався одночасно з декількома жінками-сестрами.

Виходячи заміж, жінка втрачала всілякий зв'язок з попередньою сім'єю. Сім'я була патріархальна, з абсолютною владою чоловіка і батька, якому підпорядковувались усі члени сім'ї: жінки і наложниці, сини і дочки, їх діти, слуги і раби. Великою була і роль брата глави сім'ї. Останній виступав і як власник та розпорядник всього майна сім'ї. Поняття “батько” визначалось ієрогліфом “фу”, що означав руку, яка тримає прут — символ покарання за непослух. Глава сім'ї міг справді фізично покарати усіх членів сім'ї за непослух, віддати за борги для відробітку або й у рабство.

Міцні патріархальні сім'ї з необмеженою владою глави родини стали слабнути разом з розвитком приватної власності на землю. Цей процес прискорювався політикою легістів, які вимагали надати більшої дієздатності повнолітнім членам сім'ї.

Ведучи боротьбу проти сепаратизму впливових великих сімей, родовитих сімейних кланів, які стояли на шляху створення сильної централізованої влади, Шан Ян в 356–350 рр. до н.е. санкціонував примусовий розділ великих сімей. Але загалом такі сім'ї з їх патріархальними звичаями і обрядами, жорсткими порядками як соціально-господарські одиниці не зникли й у наступні століття.

На відміну від більшості інших східних правових систем розлучення у китайському традиційному праві не тільки дозволялося, а й було обов'язковим під страхом покарання у випадку “порушення подружнього обов'язку”. Малось на увазі спричинення поранень, систематичних побоїв, знущань, образ, причому не тільки комусь з подружжя (чи взаємно), а й родичам подружжя. Вимога розлучення могла пред'являтися не тільки сторонами у шлюбі, а й їх близькими родичами, членами сім'ї.

Чоловік під страхом покарання мусив розлучатися, якщо дружина “не виправдала сподівань предків”, була неслухняною щодо свекра і свекрухи, безплідна, розпутна, заздрісна, надто говірка, тяжко хвора, розтринькувала сімейне майно. Чоловік безкарно міг вбити дружину та її коханця, коли спіймав їх разом.

Однак якщо чоловік вимагав розлучення безпідставно, то йому загрозувала каторга. Не міг він розлучатись негайно й тоді, коли дружині нікуди було піти. Розлучена дружина вдруге заміж вийти не могла.

Дружина, якщо вчинила якесь правопорушення (крім тяжких злочинів), не каралась державою, її відпускали чоловікові на поруки. Смерть дітей, онуків, невістки від побоїв батька, матері, діда і баби по батьковій не каралась.

Зате карались діти й онуки, які без дозволу намагались відокремитись від сім'ї чи привласнити частку майна.

Щодо спадкування, то спочатку єдиним спадкоємцем померлого вважався його молодший брат. Але вже у іньців утверджується перехід майна від батька до старшого сина від першої дружини. Тобто поділення майна не допускалось. Цей порядок був офіційно визнаний у Чжоу.

Якщо у померлого не було синів, то це право переходило до його найближчих родичів по чоловічій лінії (братів, батька, діда), і тільки при їх відсутності спадкувала дружина і дочки.

Кримінальне право. Власне ця галузь — кримінальне право — була розвинена найбільш досконало. Норми мали ніби надгалузевий характер, пронизуючи всі інші галузі права — цивільне, зобов'язальне, шлюбно-сімейне.

Отже, це право було не тільки найбільш значимою частиною всієї правової системи Стародавнього Китаю, але й усієї традиційної конфуціанської культури і моралі.

Саме у цій сфері найбільш чітко проявлялась багатівікова суперечка між конфуціанством і легізмом: що є найкращим засобом управління — моральна норма (лі) чи покарання (сін).

Злочини. Поняття злочину пов'язувалось з проявом злочинної навмисної волі людини. Злочинець розглядався як “підла”, “низька” людина. Його підлість, низькість визначалась тим, що він виступав носієм згубної, злочинної волі, яка залежно від тяжкості злочину могла заподіяти непоправну шкоду навколишньому світові, економічному чи політичному середовищу або порядкуві, гармонії у тій соціальній групі, до якої злочинець належав.

З перемогою конфуціанства і, отже, з визнання пріоритету моральних норм впливало, що ступінь вини і міра покарання повинні визначатися не стільки характером самого злочину чи проступку, скільки інтенсивністю злочинної волі, душевним станом правопорушника.

Конфуціанська засада “якщо воля добра, то людина не порушує закону” стала визначальною у ханьському Китаї при визначенні міри покарання. Це навіть було закріплено у законі 120 р. до н.е.

Згідно з цією вимогою в китайському кримінальному праві стали розрізняти (швидше, ніж у багатьох інших східних країнах) злочини, скоєні навмисно, передбачливо (заплановані) чи випадково, а також помилково. Залежно від цього й обиралася міра покарання.

Крім того, кримінальне право брало до уваги різницю між закінченим правопорушенням і посяганням на нього. За останнє передбачалось покарання більш легке, хоча і там, і тут була в наявності злочинна воля. Однак посягання (ще не скоєний злочин) на засади суспільно-політичного устрою, владу правителя, намір вбити кровних родичів каралися як скоєний злочин. Отже, багато тут залежало від волі суддів, оскільки нечіткість дії загальних принципів кримінального права, які деформувались під впливом конфуціанських догматів, сприяли цьому.

Засада домінанти “злочинної волі” визначала й зміст таких інститутів, як співучасть і груповий злочин. Щодо останнього, то склалось правило, що організатором і керівником злочинної групи є особа, що задумала злочин, спланувала його.

Злочин вважався груповим, якщо він був здійснений за попередньою змовою учасників. Якщо змови не було — кожен відповідав за свої конкретні дії. Організатор групи, вина якого вважалась найтяжчою, отримував і найсуворіше покарання.

Передбачало давньокитайське право пом'якшувальні і обтяжливі обставини (поняття неосудності не було відомим). Ці обставини теж визначались вченням Конфуція: “Належить любити батьків і родину насамперед, переважно перед іншими, всіляко виявляти повагу старшим, проявляти співчуття до калік і милосердя до дітей”. Згідно з цією заповіддю звільнялись від тілесних покарань діти до восьми років і літні люди понад 70 років.

Зрештою, включення тих чи інших протиправних дій у список злочинів, визначення міри покарань за них залежали від цілого комплексу обставин: від домінації тих чи інших правових концепцій: конфуціанських чи легістських, від суб'єктивної волі імператора і суддів та ін.

Цей список постійно змінювався, переважно поповнювався, часто мав невизначений характер.

Вже у Чжоуському Китаї, як повідомляють джерела, було визначено близько 500 різновидів злочинів.

На першому плані стояли антидержавні злочини: зрада правителя, змова проти нього, невиконання його наказів, паплюження його імені, навіть критика його діяльності; наступні — бунт, зрада державної таємниці, налагодження контактів з ворогом, поширення і зберігання забороненої літератури, старовинних книг (де, наприклад, мались положення, небезпечні для імператорської влади).

Під час правління Цінь Шихуана за найменший прояв невдоволення підлягало знищенню все населення общини. Того, хто ганьбив ціньські порядки і покликався притому на стародавні традиції, страчували разом з усім його родом.

Передбачалися правом і різноманітні злочини проти особи: вбивство, нанесення тілесних пошкоджень, образа, обмова тощо. Серед інших жорстоко карались злочини проти батьків, інших кровних родичів. Показово, що вбивство батька у період Чжоу прирівнювалось до вбивства правителя.

Серйозна увага приділялась і злочинам проти власності. В “Книзі законів” Лі Фуя передбачались крадіжка, грабунок та ін. Причому йшлося про конкретні види цих злочинів — крадіжка із храму, крадіжка предметів культу, крадіжка раба, великої чи дрібної худоби, зерна, реманенту, дорогоцінностей, човна, дерева в саду і т.п.

Передбачались і службові злочини: чиновників, військових. Чиновників карали за зловживання службовим становищем, хабарництво, різні проступки по службі, недбайливість, помилки. Традиційною стала відповідальність вищих і нижчих співробітників винного чиновника за те, що прогледіли, не стримали, не поправили, а особливо якщо знали про злочин чи проступок, та не донесли про нього.

Що стосується військових злочинів, то вони виділялись в окрему групу. Смерть загрожувала тому, хто не з'являвся у визначений термін на місце збору, тинявся без діла або їздив чвалом у розташуванні військ; воїну, який перейшов на бік ворога, не проявив мужності у бою, втік з поля бою, не виручив товариша, не виконав чи осуджує наказ командира. При пом'якшуючих обставинах винного били батогами, таврували, відрізали ніс. Карались найдрібніші прояви недисциплінованості — погана виправка, невичищена зброя, гамір у строю, марширування не в ногу тощо.

В армії теж була введена система кругової відповідальності. Наприклад, якщо воїни щось знали про порушення, але не видали винного, смертний вирок загрожував усім.

Покарання. Покарання за злочин чи інше правопорушення визначалось терміном “бао”. Воно розумілось як вчинення належної відплати за скоєне — за принципом таліону, що застосовувався ще з епохи первіснообщинного ладу. Цим же пояснюється і збереження вже у класовому суспільстві звичаю кровної помсти, з яким довго і безуспішно боролись китайські правителі.

Отже, вибір покарання за скоєний злочин, з одного боку, залежав від характеру останнього: вони повинні були “співмірними”. З іншого боку, покарання у Стародавньому Китаї відзначалися своєю жорстокістю — страта, наприклад, загрожувала як за спробу підняти повстання чи змову проти правителя, так і за пияцтво.

Крім смертної кари (простої і кваліфікованої) в період Шан (Інь) відомими були калічення, тілесні покарання (биття батогами), віддача у рабство, таврування, конфіскація майна, штрафи.

Значно зростає кількість покарань у період Чжоу. Уложення Мувана (X ст. до н.е.) називає п'ять видів тяжких покарань — таврування, відрізання носа, відрубування рук чи ніг, кастрація і смертна кара у вигляді відтинання голови. Проте джерела того часу інформують про наявність багатьох інших покарань: смертну кару у вигляді розрубання тіла наполовину, спалення, четвертування, відрізання вух, пальців, колінних чашечок, віддача у рабство, скерування на тяжкі роботи у копальні, державні майстерні, на будівництво різноманітних споруд тощо. Широко практикувалось биття палицями — тонкими або товстими — від 100 до 500 ударів. 500 ударів товстими палицями було рівносильним смертній карі.

В імперії Цінь чітко проглядається нова мета покарань — залякування. Як повідомляють джерела, “всі дороги були забиті засудженими”, в'язниці переповнені в'язнями. Людей карали на дорогах, площах, базарах, кожен день утворювались гори трупів. Того, хто страчував більше людей, вважали відданим слугою.

У цей час покарання стають ще більш жорстокими — злочинців варили у котлах, виривали у них ребра, сверлили голови, закопували живцем у землю, розрубували на частини з насаджуванням голови на палі у людних місцях. Широко застосовувались каторжні роботи, заслання у віддалені, прикордонні райони та ін.

Особливо жорстоко карались злочини, які були небезпечними для держави, правителя, правлячих кіл. У цьому випадку карали не тільки самого злочинця, а і його родину по батькові, матері і дружині аж до третього покоління. “Винних” перед смертю мучили, знущались над ними. У тих злочинців, що паплюжили чи обмовляли імператора, сановників, попередньо відрізали язик. Тих, хто не доніс на злочинців або переховував їх, розрубували навпіл.

Правда, конфуціанці в цій сфері теж вели боротьбу з легістами, виступаючи за введення більш легких покарань. Під їх впливом ще з часів Мувана стало можливим відкупитися від покарань. У першу чергу це дозволялося родовій і новій знаті, представникам заможних верств населення.

Від таврування, наприклад, можна було відкупитися за 100 шуа (грошова одиниця), від відрізання носа — за 200 шуа, від смертної кари — за 1000 шуа.

Мали пільги й урядовці, різні чиновники. В імперії Цінь, якщо чиновник вчинив незначний проступок, то його понижували у ранзі. У випадку серйозного злочину — позбавляли всіх звань, пільг і посад та посилали рядовим воїном на прикордоння. Лише за злочини державного характеру винного чекала смертна кара. При цьому стосовно членів правлячого роду і високопоставлених сановників практикувалась так звана “почесна страта”, коли імператор посилав винному шнурок або меч, що означало наказ покінчити з собою.

Розширення такого роду привілеїв чиновництва продовжувалось і в часи Ханьської династії. Так, згідно з одним імператорським указом (195 р. до н.е.) особи 15 і 16 рангів знатності, а також родичі імператора по чоловічій і жіночій лініях звільнялись від калічницьких покарань і присуджувались до більш м’яких — збирання дров для храмів, догляду за рисовими полями тощо.

Навіть коли чиновники п’ятого рангу і вище були заарештовані та закуті у кайдани, а також ті, кого імператор знав особисто, то до них слід було “в ув’язненні бути поблажливими”.

І ще одне: ще в шансько-інському Китаї, як і пізніше, була відомою особлива система символічних покарань (“сян”). Відрізання ноги, наприклад, замінялось (за викуп або завдяки знатності) замалюванням тушшю коліна, смертна кара — носінням грубої полотняної сорочки і т.п.

Проте з іншого боку, коли у ханьському Китаї в 167 р. до н.е. Сяо Вень спеціальним указом відмінив тілесні кари і замінив їх символічними, то навіть конфуціанці виступили проти цього, заявивши, що тяжкість покарання повинна збігатися з мірою скоєного “лі”, бо інакше будь-яка невідповідність порушує гармонію, породжує ненависть, заздрість. Указ був відмінений.

Судовий процес. З самого початку, з перших кроків китайської державності судовий процес мав змагальний характер. Сторони збирали і передавали у суд докази, забезпечували явку свідків і т.п.

Процес починався з ініціативи потерпілого, який звертався за скаргою до судових властей. У суді сторони виступали з промовами, представляли докази. Іноді застосовувалась і ворожба. Судді, розглядаючи справу, повинні були враховувати “п’ять зовнішніх ознак”, що стосувалося поведінки і зовнішнього вигляду сторін і свідків: по мові, по обличчі, по диханні, по реакції на питання, по погляду очей.

Проте досить швидко, вже в часи пізнього Шан (Інь), стали вводиться елементи обвинувально-розшукового процесу, який згодом утвердився остаточно і безроздільно.

У першу чергу обвинувально-розшукова форма стала практикуватися у випадку скоєння суспільно-небезпечних, антидержавних злочинів. Держава стала активно втручатись у розшук і покарання злочинців. У “Книзі законів” Лі Фуя є спеціальні розділи “виявлення” та “затримання”. Створюється система вистежування злочинців.

Справа починалась з заяви чи доносу у відповідні органи (повітову управу чи окружне управління). Донос мусив бути точно визначеним, неточність каралась. “Право” на донос залежало від соціального становища особи і її місця у системі кровної спорідненості. Жорстко, на основі принципу “повернення звинувачення” карався лжедоносець. Тобто фальшивому донощику загрожувало те ж покарання, яке наклалось би на обвинуваченого, якби донос був правдивим. Донести щодо замисленого злочину проти імператора і держави міг будь-хто. Донощику видавалась винагорода, як і тому, хто вбив ворога.

Але заборонялось під загрозою смерті доносити на батьків, діда, бабу та інших близьких родичів, окрім вбивства батька, коли можна і слід було донести навіть на матір. Заборонялись анонімні доноси.

Глава сім’ї мусив видати своїх людей, передати в суд винних домоладців і слуг та рабів, інакше підлягав покаранню. Йому ж надано право вбивати рабів за провини чи інакше карати їх.

Розслідуванням справ займалися окремі чиновники — ліньші. Розслідування тяжких злочинів передавалось в окружні управління, при

яких для цієї мети в часи Цінь і Хань створено спеціальний численний апарат чиновників.

У процесі розслідування і судового розгляду справи доказами служили власне зізнання (для чого широко застосовувались тортури), покази свідків, письмові документи, речові докази, добуті при огляді місця події, клятва та ін.

Діяв принцип презумпції невинності обвинуваченого.

Водночас існували певні гарантії щодо злонаміреного застосування слідчими тортур та інших мук: слідчого карали каторжними роботами за смерть обвинуваченого під тортурами. Допускалось винесення судових рішень за аналогією з попередніми, подібними.

Тіла або голови страчених злочинців виставлялись для публічного огляду на відкритому полі, на оборонних стінах, базарах чи у дворі палацу, якщо страчений був сановником.

Частина II

ДЕРЖАВА
І ПРАВО
АНТИЧНИХ
КРАЇН

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Глава I

ГОМЕРІВСЬКА ГРЕЦІЯ

Історія Стародавньої Греції розвивалася майже одночасно і у взаємозв'язках з історією країн стародавнього Сходу. Більше того, як засвідчують розкопки останніх десятиліть, південь Балканського півострова є одним з найдавніших місць людського поселення — тут жили люди ще в добу палеоліту. У III тис. до н.е. на Балканському півострові, особливо на півдні та на островах, існувало вже відносно розвинене суспільство, зокрема, висока крітомікенська культура і писемність. Жили тут племена пеласгів та ін. Водночас у цей період, як розповідають стародавні джерела, відбуваються постійні великі переміщення народів. Так, наприкінці III тис. до н.е. у центральну та південну частину Балканського півострова з півночі переселяються племена ахейців та іонійців, а в XII ст. до н.е. — грецькі племена дорійців. У I тис. до н.е. давньогрецькі племена остаточно переселились і сформувались. Отже, на півночі Греції і частково в середній частині проживали еолійці. Східну частину середньої Греції, Аттику та деякі острови заселяли іонійці. Ахейці оселились на півночі та в центрі Пелопонесу, а на півдні — дорійці. Впродовж тривалого часу греки розмовляли на різних діалектах, а єдина мова сформувалася лише в період еллінізму.

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первіснообщинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Ще одним наслідком цього завоювання було масове переселення переможених (ахейців, іонійців) зі своїх земель на острови та узбережжя Малої Азії. Тут виникають їхні численні колонії (у тому числі Троя, Ефес, Галікарнас). Грецькі колонії виникають і у Північній Африці, Італії, навіть Франції (Массалія — нині Марсель) та Іспанії (Сагунт), Криму і Кавказі. Колонізації сприяли й такі фактори, як нестача придатних для заселення й обробітку земель. З тогочасних джерел дізнаємось, що в Греції навіть виникла необхідність обмежувати дітонародження, зо-

крема синів, щоб не дробити господарство. Адже Балкани — країна гориста, і землеробство було можливим тільки на рівнинах, тому хліб довозили. На схилах гір вирощували виноград, оливки, фрукти, але у зв'язку з бідністю ґрунтів на це витрачали багато праці. Розвивалося скотарство, проте через нестачу прісної води це була переважно дрібна худоба — кози, вівці та ін. Водночас Греція була достатньо багата на корисні копалини: залізо, мідь, срібло, золото, глину, будівельні матеріали (камінь, мармур, граніт). Отже, інтенсивно почало розвиватися ремесло. Географічне положення Греції (тепле море, берегова лінія з численними затоками, безліч островів та ін.) сприяло розвитку мореплавства, рибальства, морської торгівлі. Економічному розвитку Греції сприяла і близькість до країн стародавнього Сходу, які вступили на історичну арену швидше й економічно та культурно були розвиненішими.

Отже, як значалося, дорійське завоювання і переміщення племен прискорили розклад родоплемінних відносин. Розвивається приватна власність, поглиблюється майнова нерівність, відбувається класоутворення. Особливо інтенсивно ці явища спостерігаються у XI–IX ст. до н.е. В історії цей період називають “гомерівським” за іменем легендарного сліпого співця Гомера, якого стародавні греки та в пізніші часи вважали автором знаменитих епічних поем “Іліада” й “Одіссея” (нині це беруть під сумнів). Тривалий час майже всі знання про цей період черпали саме з цих творів. Потім їх доповнювали численними археологічними знахідками.

Отже, в XI–IX ст. до н.е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на роди, декілька родів об'єднувалися у фратрію, а декілька фратрій — у плем'я, так звану філу. Членів філ пов'язували спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу (власне опікунське божество та осередок його культу). Племена вже об'єднувалися в невеликі народи, родові відносини ще були міцними. Людина, котра не належала до якогось роду, була поза суспільством, вона ніким і нічим не захищалась. Зберігається звичай кривавої помсти. Залишити вбивство родича без помсти вважали безчесним, це викликало б гнів богів і накликало б біду на весь рід. Проте вбивця за згодою роду міг відкупитися — заплатити штраф родичам вбитого або піти у вигнання. Земля перебувала ще у колективній власності общини (роду), але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї. Спочатку ділянки розподіляли щороку за жеребом (клерос), потім вони закріплювалися за сім'ями назавжди, а врешті перетворювалися у приватну власність і були одним з основних мірил багатства.

Населення, крім землеробства, активно займалося скотарством, ремеслами, торгівлею. У гомерівських поемах згадуються лікарі, ворожити, гончарі, ковалі, зброярі, кушніри, столяри, каменярі та ін. Здійснюється перехід до використання заліза, золотих і срібних виробів. Виникають численні укріплені міста, які стають осередками господарського, культурного, політичного життя. Розвивається торгівля. Платежі здійснюють спочатку зерном, худобою та іншим, потім з'являються гроші. Однак загалом господарство мало ще натуральний характер, продукція виготовлялася головно для власного вжитку і споживання. Численні ремісники працюють не у власних майстернях, а вдома у замовника, користуючись його матеріалом і знаряддям.

У цю епоху з'являється вже рабство, яке має домашній характер. Рабів ще небагато, здебільшого — це домашні, дворові люди, які допомагають вести господарство, у польових роботах чи ремеслі, пасуть худобу, їхня праця не є основною в господарстві. Іноді господарі дають їм невеликі земельні ділянки, хату, дозволяють мати сім'ю.

Серед вільних поглиблюється майнова і соціальна диференціація. Верхівка общини поступово виділяється в родову знать — це вожді, старійшини, герої. Вони володіють кращими і більшими наділами землі, мають багато рабів, худоби, золото, срібло. До них потрапляють в економічну залежність щораз більше збіднілих общинників, котрі позичають у багатіїв зерно, інвентар, насіння, гроші. Чим людина багатша, тим вона впливовіша, авторитетніша, краща. Вже у поемах Гомера біднота характеризується як елемент ненадійний, хиткий, непевний, словом — жалюгідний. Але багатії і знать ще не зовсім відокремились у суспільстві. Вони особисто працюють у своєму господарстві, виконують різні, у тому числі важкі роботи.

Організація суспільства гомерівської доби

Держави у греків у той час ще не існувало, проте певні органи управління суспільством, безумовно, існували. Найважливішими з них були такі постійнодіючі органи:

1) *Рада старійшин* — була. До її складу входили всі старійшини роду, а якщо їх було надто багато, то обирали осіб з їхнього середовища. Своя рада старійшин була не тільки у кожному роді, а й у фратрії та племені. Старійшини виступають представниками даного роду, фратрії, філи, у переговорах з чужинцями чи іншими грецькими племенами дають клятви від імені общини, беруть участь у родоплемінному суді. Вони ж разом з вождем розв'язують усі питання стосовно життя і діяль-

ності роду, фратрії, філи. В епоху Гомера рада старійшин — це вже не зібрання мудрих, досвідчених літніх людей, а орган найважливіших представників родової знаті, заможної верхівки суспільства.

2) *Вождь* — *базилевс*. Його обирали всім чоловічим населенням роду, фратрії, філи. Це — військовий керівник, воєначальник, який командував військом і мав завдання захищати народ і землю. Базилевс — це не король, не правитель з необмеженою владою чи щось подібне до того. По-перше, його обирав народ, він відповідав перед народом і був його лідером. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом з ними, у битвах з ворогами виступав у перших рядах війська. Однак накази його були обов'язкові до виконання. На війні він мав необмежене право життя і смерті над своїми воїнами. Він повністю відповідав також за результати битви. Зате у випадку перемоги він діставав кращі трофеї, більше, ніж інші воїни, рабів та почесні. У мирний час влада базилевса мала швидше “батьківський” характер: він розглядав і вирішував різні поточні справи, спори і конфлікти, управляв життям колективу, приносив разом з жерцями жертви богам, керував релігійними обрядами тощо. Разом із старійшинами базилевс розв'язував різні важливі справи, судив з ними порушників традицій і звичаїв.

На користь базилевса були встановлені серед населення певні пожертви, якими покривали його витрати, наприклад, на прийняття чужоземців, бенкети і подарунки для них та інших почесних гостей. Базилевсу виділяли найкращу ділянку землі — теменос. На випадок його одруження чи одруження його дітей населення робило внески, зате всіх запрошували до нього на святкування. Ні корон, ні мантій базилевси не носили. Єдиною відзнакою їхньої влади був скіпетр — багато прикрашений жезл або посох.

3) *Народні збори* — *агора*. Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії чи філи. Їх скликали базилевс чи рада старійшин в міру потреби, здебільшого для розв'язання найважливіших проблем війни і миру, про хід військових подій, з приводу епідемій, стихійних лих та ін. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи в руки спеціальний жезл, — знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а волю свою народ висловлював криком. Отже, базилевс чи рада старійшин або вмілі оратори могли легко повести за собою маси. Збори повинні були закінчуватися до заходу сонця.

Дальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь і засобів виробництва, поглиблення соціальної та майнової диференціації, збільшення кількості рабів і посилення їх експлуатації, щораз ширше використання рабської праці в усіх галузях господарства — усе це призводить до остаточного розкладу родоплемінних відносин,

первіснообщинного ладу загалом. У VIII–VII ст. до н.е. в Греції зміцнюється влада і зростають привілеї родової знаті. З'являється боргове рабство неоплатних боржників. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні та політичні суперечності між родовою аристократією, яка тепер уже перетворилася на правлячу групу багатих землевласників, та простим міським і сільським населенням — демосом — нащадками рядових общинників гомерівської доби. Поступово виникає і посилюється торгово-ремісничя верства міського населення, не пов'язана безпосередньо з сільським господарством. Демос, зокрема міський, зі зміцненням своєї економічної сили почав активніше домагатися своєї участі в управлінні суспільством і водночас обмеження влади родової аристократії. Це був період зародження у Греції державності.

На території Балкан виникло багато невеликих так званих держав-полісів (поліс–місто). Форми правління у них були різними. Спочатку здебільшого виникали тиранії. Тирані — одноособові правителі — вихідці з аристократії, що примкнули до демосу, або з верхніх прошарків самого демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфісковували частину її земель, вбивали або виганяли найактивніших прибічників старих порядків. Попри всю недосконалість тиранії це була прогресивна на той час форма влади. Щоправда, тирані часто проводили непослідовну політику і тим самим налаштували проти себе демос, що їх обрав. Ранні тиранії були недовготривалими. Поваливши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу і виявлялися непотрібними. Під час тиранії зростали і набували політичного досвіду політики, які послідовніше відстоювали інтереси демосу, в результаті народ знову повставав — тепер уже проти тиранії.

Після повалення тиранії в найбільш економічно розвинених полісах звичайно встановлювали нові форми правління демосу. Зокрема, у тих полісах, де майнове розшарування громадян було порівняно невеликим, виникала стародавня демократія (“демос” — народ, “кратос” — правління, влада), тобто правління вільних корінних жителів, усього поліса. А в тих полісах, де майнове розшарування виявилось різким і вплив багатіїв великим, виникала олігархія (тобто влада небагатіих). Слід чітко розуміти відмінність між аристократією (теж владою небагатіих) і олігархією. Аристократія була владою в ранньоробовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Це влада родової знаті. Олігархія виникає на вищому економічному і соціальному рівні. Олігархами були не обов'язково родові аристократи. Влада олігархів ґрунтувалася на їхньому багатстві та

пов'язаній з ним економічній і політичній могутності. В складі олігархів були і найбагатші представники демосу, і нащадки родової аристократії.

Рабовласницька демократія й олігархія, які виникли в VI ст. до н.е., повністю розвинулися в V ст. до н.е., тобто вже в наступному, класичному періоді.

Отже, на території Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато відносно невеликих держав. Що зумовило їх появу? Причини слід шукати насамперед у природних та економічних умовах розвитку Греції. Природні умови — високі дикі гори, порослі густими лісами, урвища, ущелини, які покривають Балканський півострів, не сприяли об'єднанню племен, єдиному господарському розвитку, формуванню єдиного внутрішнього ринку, встановленню тісних контактів та взаєморозумінню між людьми. Навпаки, природні умови їх роз'єднували. Крім того, Греція була заселена різними народами, які прийшли туди в різні часи, були на різному ступені соціального розвитку, являли собою різні племена, кожне зі своїми мовними, етнічними, релігійними та іншими особливостями.

Глава 2

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНІХ АФІН

1. Утворення Афінської держави. Реформи Тесея

Серед грецьких держав-полісів, які виникли на території Балканського півострова, найбільш могутніми і впливовими були Афіни і Спарта.

Афінська держава виникла у південно-східній частині Балканського півострова, так званій Аттиці. Аттика — кам'янистий півострів, майже без родючих земель, зате там була якісна глина, родовища срібла, свинцю, мармуру. Природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва та скотарства. Населення активно займалося й торгівлею, вимінюючи ремісничі вироби на зерно. Тут поселилися племена іонійців і виникло багато міст-полісів, які між собою вели постійні війни, що гальмувало процес об'єднання (синойкізм) та зумовлювало пізнє утворення державності. Серед полісів Аттики на перше місце незабаром виходять Афіни, де, як і в інших грецьких общинах, діяла рада старійшин, базилевс, Народні збори. У X–IX ст. до н.е. тут розгорнулася

гостра боротьба між родовою аристократією і демосом. Влада аристократії була ще міцною. У зв'язку з ускладненням функцій управління суспільством за домаганням аристократії створено нову посаду — архонта (начальник, старший), якого обирали на Народних зборах за звичай із середовища родової знаті. Утворено й спеціальну посаду військового вождя — полемарха. Посада базилевса, хоч і не була остаточно скасована, стала другорядною. За ним зберігалися лише релігійні функції.

На ці нові посади почали обирати виключно представників родової знаті: спочатку пожиттєво, потім на 10 років, а з першої чверті VII ст. до н.е. — щорічно. Причому обирали вже не одного, а дев'ять архонтів, які створили колегію. До її складу входили і базилевс, і полемарх. Очолював колегію архонт — епонім, який здійснював нагляд за управлінням і виконував судові функції. Його іменем називали рік, упродовж якого управляла колегія. Після закінчення своїх повноважень архонти автоматично і пожиттєво входили до складу ареопагу (див. нижче).

Подібна доля спіткала і раду старійшин — буле, яка за нових умов не влаштувала родову знать. Вона була витіснена новим органом — ареопагом, який хоч і обирали на Народних зборах, але тільки з представників найбільш знатних і багатих сімей. Ареопаг збирався на узгір'ї, названому іменем бога війни Ареса. До нього перейшли функції обрання архонтів, він розв'язував усі найважливіші питання управління суспільством, здійснював контроль над діяльністю службових осіб. Народні збори скликалися зрідка. Держави у той час ще не було.

Першим кроком до утворення держави стали реформи легендарного грецького героя і мудреця *Тесея* (VII ст. до н.е.). Тесеєм об'єднав чотири найбільші племена (філи) Аттики в один народ з центром у Афінах. Поряд з племінними органами управління було утворено єдині Народні збори, колегію архонтів та ареопаг. Створено культ богині Афіни — опікунки міста і народу. Кожне з чотирьох племен поділено на три фратрії (усього – 12), а кожну фратрію на 30 родів. Усіх вільних повнолітніх громадян чоловічої статі Тесеєм поділив на три розряди: благородних (евпатридів), землеробів (геоморів) і ремісників (деміургів).

До розрядів входили громадяни незалежно від приналежності до племені. Евпатриди — це родова знать, аристократія. Вони покликани були управляти суспільством. Землероби і ремісники повинні були працювати відповідно до роду занять. Отже, влада в суспільстві вочевидь закріплювалася за знаттю.

Всі справи, що стосувалися всього народу, вирішували тепер центральні органи. Почало зароджуватись спільне для всіх афінське право.

Громадян усіх об'єднаних племен не вважали тепер безправними чужинцями на території будь-якого з об'єднаних племен, як це було раніше — вони стали рівноправними з місцевими громадянами.

Згодом, коли утворюється військовий флот для захисту Аттики й охорони морської торгівлі, країна була поділена на невеликі територіальні райони — наукрарії, кожен з яких мав збудувати і спорядити військовий корабель. Їх налічувалося 48 — по 12 на кожен філу. Очолювали такі райони притани, які теж належали до евпатридів. Отже, розпочався поділ населення за територіальною ознакою, і виникла ще одна посада.

Родовий устрій дедалі більше розпадається. Колегія архонтів, ареопаг — це вже не органи всього суспільства, що виражають волю широких мас населення, а органи родової аристократичної, землевласницької та рабовласницької знаті. Все інтенсивніший розвиток ремесла і торгівлі, зростання товарності сільського господарства, втрата ним замкнутого натурального характеру, розширення функцій грошей — це поступово, але невпинно розхитувало первіснообщинний лад, який був безсилим проти переможного наступу приватної власності, грошей.

Евпатриди на той час захопили майже всю найкращу землю, залишивши колишнім общинникам — геоморам — невеликі неродючі ділянки, переважно на схилах гір. Геомори, аби прожити до нового врожаю, часто змушені були брати позики натурою чи грішми під заставу своїх ділянок або навіть під заставу особи самого боржника. За вчасне неповернення боргу у геоморів кредитори забирали частину ділянки або й всю, а боржник ставав залежним орендарем, сплачуючи часто кредитору до 5/6 частин врожаю. Якщо ж позику зроблено під заставу особи чи дітей, дружини боржника, то вони ставали борговими рабами кредитора. Така ситуація ще більше загострювала відносини між родовою аристократією і демосом. До речі, серед демосу теж було немало багатих людей — власників торгових домів, ремісничих майстерень, кораблів, а також лихварів і купців та політично безправних, які всіма засобами намагалися захистити себе від насилля знаті. Зрештою, і серед самих евпатридів відбувається певне розшарування. Декотрі з них починають організовувати торговельні промисли, ремісничі майстерні, зближуються за своїми інтересами з багатими елементами міського демосу.

Глибокі соціальні протиріччя афінського суспільства у будь-який момент могли призвести до вибуху або політичного перевороту. Грецький історик Плутарх писав про тодішні Афіни: "...різка нерівність між багатими і бідними дійшла до крайніх меж, суспільство було зовсім

розхитане кризою, увесь народ був у боргу в багатих". У 30–40-х роках VII ст. до н.е. спробував вчинити переворот переможець Олімпійських ігор Кілон. Але народ ще не був готовий до активних дій проти евпатридів, і Кілон був змушений утекти, а його прихильників перебили. Евпатриди одержали перемогу, але змушені були піти на деякі поступки. Зокрема, вони погодились на запис законів, проти чого тривалий час заперечували, бо відсутність писаного права давала їм змогу судити населення на підставі вигідних їм звичаїв, ними ж придуманих правил та ін. У 621 р. до н.е. архонтові Драконтові доручено провести запис діючого права, що він і зробив. Докладніше про це розповімо далі.

2. Реформи Солона

Проте запис законів не міг покласти край суперечностям між евпатридами і демосом, бо майже не змінював економічного становища демосу і зовсім не торкався його політичного, як і раніше, безправного стану. Сили демосу зростали. Крім власних громадян його ради поповнювали люди інших полісів, які прибували в Афіни, приваблені швидким економічним розвитком. Ці люди нерідко були дуже багатими і мали значний вплив у суспільстві, хоч стояли поза общиною і були позбавлені політичних прав.

Арістотель зазначив, що народ, позбавлений будь-яких прав, на решті повстав проти своїх правителів, і ця боротьба була тривалою. На політичну арену вступив Солон (згідно з легендою, один з семи знаменитих грецьких мудреців). Він належав до евпатридів, походив з роду легендарного афінського базилевса Кодра, який свого часу врятував Афіни від дорійців. Солон був поетом, людиною середнього достатку, багато подорожував, займався торгівлею. З його ініціативи і під його керівництвом афіняни після багатьох невдач звільнили від мегарців острів Саламін, з якого контролювався вхід до афінської гавані Пірей. Цим самим Солон здобув надзвичайну популярність в Афінах. У 594 р. до н.е. він був обраний архонтом з надзвичайними повноваженнями. Солон добре розумів необхідність проведення докорінних перетворень у Афінах. За переконаннями він твердо стояв на боці демосу, зокрема його торговельно-промислових кіл. За словами Арістотеля, він був тим, хто перший з евпатридів виступив на захист інтересів народу. Спираючись на активну підтримку Народних зборів, Солон приступив до проведення реформ. Умовно їх можна поділити на економічні та політичні.

Економічні реформи. Головна економічна реформа Солонна відома під назвою “сисахфія”, що означає “скидання тягара” у прямому і переносному розумінні. Вона полягала у “скиданні тягара” боргів, тобто у повному анулюванні будь-яких боргів. Із полів, заставлених земельних ділянок бідняків були прибрані боргові камені, а ділянки повернено їх попереднім володільцям.

Другим важливим кроком стала ліквідація боргового рабства. Такі боргові зобов'язання, через які заставлялася особа боржника чи його рідня, були заборонені. Всіх афінян, що стали борговими рабами, та членів їх родин відпускали на волю. Солон ужив усіх заходів, щоб купити за рахунок громадських коштів громадян, проданих у рабство за межі Аттики.

Арістотель наводить і такий факт, що Солон встановив максимум землеволодіння в одних руках, проте це іншими джерелами не підтверджено. Був виданий закон про свободу заповітів, чого раніше не було. У тому випадку, коли заповідач не мав законних дітей, він міг заповісти своє майно будь-якій особі чи віддати його на суспільні потреби. До речі, з цього часу під виглядом заповідання в Афінах почали продавати і купувати землю, а Аттика на тривалий час перетворилася в країну середнього і дрібного землеволодіння.

До Солонна в обігу були різні грецькі гроші, навіть родові міри та монети. Солон запровадив нову єдину монету, нову систему мір і ваги, запозичивши їх у Евбеї, що розширило торговельні контакти Афін. В інтересах міського демосу він заборонив на деякий час вивозити з країни продовольство, за винятком олії. Через Народні збори було видано закони, які сприяли створенню нових і розширенню старих виноградників, садів, городів та регулювали правила користування городами та колодязями, зрошувальними системами.

Щоб успішніше розвивалися ремесла і торгівля, був виданий закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а інакше син мав право відмовитись допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці. Видано закон проти неробства.

Політичні реформи. У політичній сфері реформи Солонна теж були вагомими і глибокими. Він скасував генократію (гр. “генос” – рід) — владу родової аристократії, що існувала до цього часу, і замінив її тимократією (гр. “тима” – ціна, вартість) — владою, яка ґрунтувалася на майновому цензі. Аристократію було позбавлено привілеїв, пов'язаних з пережитками родового ладу.

Усіх вільних громадян чоловічої статі було поділено на чотири розряди за майновим цензом. До першого, найвищого розряду, належали громадяни, які одержували з землі не менше 500 медимнів сипучої

або рідкої сільськогосподарської продукції на рік (медимн становив у середньому 50 кг або літрів). Згодом до них були прирівняні інші громадяни (не тільки землевласники), що мали майна на таку ж суму. Їх називали п'ятсотмірниками, вони мали обов'язок оснащувати військові кораблі, тримати їх у доброму стані, а також служити у важкоозброєній піхоті. До другого розряду належали громадяни, які одержували не менше 300 медимнів, їх називали вершниками, оскільки вони повинні були служити у кінноті на власному бойовому коні або у важкоозброєній піхоті. До третього розряду належали громадяни, котрі мали прибуток не менше 200 медимнів — зевгіти (гр. зевгос — запряг волів). Вони також служили у піхотному ополченні й повинні були мати власне важке озброєння. До четвертого розряду належали всі інші громадяни, тобто ті, які мали прибуток із землі менше 200 медимнів або відповідне рухоме майно, їх називали фетами (виробниками), вони служили у легкоозброєній піхоті й на флоті.

Тепер уже політичні права, як і взагалі правове становище людей у суспільстві, повністю залежали не від знатного, родового походження, а від майнового стану громадян. Отже, бути архонтами, членами ареопагу, займати інші високі посади в державі могли тільки громадяни, котрі належали до першого розряду. Всі інші посади обіймали громадяни другого і третього розрядів. Фети не могли бути обраними на жодні посади — вони тільки брали участь у Народних зборах. Але й це мало неабияке значення, бо саме Народні збори обирали всіх службових осіб, тут вони звітували про свою діяльність, тут приймалися закони і, власне, в Народних зборах фети становили більшість.

Саме ця реформа завдала найвідчутнішого удару пережиткам первіснообщинного ладу. Права і обов'язки громадян з цього часу почали визначатися залежно від їхнього майнового стану, а не від родової знатності. Народні збори з часів Солона стали відігравати значно більшу роль у житті суспільства, компетенція їх розширилась. Вони мали назву "еклезія", тобто збори викликаних, оскільки про день зборів заздалегідь повідомляли оповісники, закликаючи всіх громадян.

Солон також дещо послабив ареопаг, вилучивши з його компетенції підготовку справ для обговорення їх у Народних зборах. Для підготовки цих справ, а також загального управління країною він створив новий державний орган — Раду 400. До неї кожне плем'я (всього чотири) обирало на своїх зборах з громадян перших трьох розрядів, що досягли 30-річного віку, по 100 представників (щорічно).

Збереження племен (філ) було поступкою родоплемінній знаті, одним з проявів незавершеності, половинчастості реформ Солона. Це засвідчило також збереження ареопагу, який був і залишався далі оп-

лотом родової знаті. Ареопаг зберігав за собою нагляд за дотриманням законів, контроль за діяльністю Народних зборів і службових осіб, судові функції, які навіть були розширені. За словами Солона, Рада 400 і ареопаг — це ті якорі, які повинні стримувати державний корабель від наслідків бурі.

Зберіг Солон і колегію архонтів, яка була наділена виконавчою владою, здійснюючи також судові та релігійні функції. Кожна філа обирала з-посеред своїх громадян першого розряду по 10 кандидатів (усього 40). Народні збори Афін обирали серед них дев'ять архонтів і одного секретаря. Про це йдеться докладно далі.

Солон заснував ще один новий орган — суд присяжних (гелією). До складу цього суду обирали громадян усіх чотирьох розрядів. Гелією була не тільки найвищим судовим органом країни з обширною компетенцією, а й мала важливі політичні функції, зокрема у сфері законодавства (див. далі).

Зберігши чотири племена, Солон зберіг і поділ країни на наукарарії (48 – по 12 на кожне плем'я) з їхнім обов'язком поставляти державі по бойовому кораблю на рік. Провів він ще й інші реформи. Так, було прийнято закон про політичну активність громадян, згідно з яким, обговорюючи важливі питання у Народних зборах стосовно долі країни, всього народу, присутні повинні були висловити свою думку, відкрито сказати “так” або “ні”, не ховатися за спину інших, не відмовчуватись. Будь-який громадянин мав право притягнути до суду злочинця, порушника. Раніше таке право мали тільки сам потерпілий або представники його роду. Прийнято закони щодо фізичного виховання молоді, проти марнотратства жінок та ін.

Реформи Солона мали надзвичайно велике значення. Він, по-перше, розпочав еру так званих політичних революцій, які давно назрівали в афінському суспільстві. По-друге, Солон завдав рішучого удару залишкам первіснообщинного ладу в усій Аттиці. Він продовжив розпочату колись Тесеєм справу розбудови Афінської держави, створив, по суті, цю державу у цілісному вигляді, її механізм, систему державних органів. Після вилучення у евпатридів земельних ділянок, які вони захопили за борги, скасування боргів і боргового рабства та повернення земельних ділянок селянам з'явилося багато дрібних власників, яких евпатриди не мали змоги поневолювати. Ці реформи привели до розвитку рабовласницького господарства на основі ввезення рабів з-за кордону і, отже, заклали основи для розвитку античного рабства. Реформи Солона, спрямовані проти засилля евпатридів, зміцнювали становище міського демосу. Розділена за майновими ознаками на різні розряди, родова аристократія втратила колишню силу і вплив. Тому

вона активно виступала проти Солона, його реформ, намагаючись відновити старі порядки.

Не зовсім задовольняли реформи Солона і низи демосу, зокрема селян. Вони сподівалися на переділ земель, конфіскацію великих володінь знаті, проте Солон не насмілювався на такий крок. Окрім збереження старих племен, впливу знаті в ареопазі, це було ще одне свідчення половинчастості його реформ. Отже, знать вважала реформи надмірними, а низи — замалими, неповними, всі разом вимагали їхнього удосконалення.

Отож, гостра політична боротьба в Афінах, щоправда, вже іншою спрямування, ніж попередня, продовжувалась.

Намагаючись зберегти реформи, Солон вирішив зректися своєї посади, всіх повноважень, і, взявши з громадян обіцянку не змінювати реформ, зберігати їхню дію і перевірити її часом до його повернення, на десять років покинув Афіни.

3. Реформи Клісфена

Цей крок Солон не зупинив боротьби. У 584 р. до н.е. було вирішено збільшити кількість архонтів до десяти, причому евпатриди погодились, що троє з них будуть геоморами і двоє — деміургами. Але й це не розрядило ситуації. Спираючись на міську і сільську бідноту, 560 р. до н.е. владу захоплює Пісістрат, який у молоді літа прославився, відвоювавши (за ініціативою Солон) у мегарців острів Саламін. Він проголосив себе тираном, ставлеником демосу і перебував на цій посаді 33 роки. Реформ Солон він не змінив, усі попередні органи теж залишались. Пісістрат та його сини дбали тільки про те, щоб на всіх важливих посадах були їхні прибічники. Тиран конфіскував частину земель у евпатридів, наділивши ними бідних селян, запровадив державний довгостроковий кредит селянам і ремісникам, увів інститут роз'їзних суддів, щоб люди з місць не мусили їздити по судових справах у Афіни. Він призначив єдиний поземельний податок (залежно від розміру землеволодіння), сприяв створенню афінських колоній, зокрема на кримському і кавказькому узбережжях Чорного моря, зробив спробу захопити Дарданелли (Геллеспонт), вів в Афінах обширне будівництво. У 527 р. до н.е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, їхня політика була дещо іншою: збільшувались податки, чинились розправи над політичними супротивниками, посилювався терор. Незабаром одного з них вороги тиранії вбили, другий 510 р. до н.е. був змушений зректися влади.

Боротьба між аристократією та демосом спалахнула з новою силою. Спроба спартанців втрутитись у події і допомогти аристократам відновити свою владу закінчилась невдачею. Демос переміг. На чолі Афін став вождь демосу, непримиримий противник тиранії, аристократів і спартанців Клісфен, що походив зі знатної родини Алкмеонідів.

У 509 р. до н.е., ставши першим архонтом, Клісфен провів серію реформ. Ці реформи остаточно ліквідували залишки родового ладу і сформували систему афінської демократії, яка зберігалася з невеликими змінами впродовж усього періоду існування Афінської держави. Основною метою Клісфена було остаточно ліквідувати вплив і силу реакційної землевласницької родової знаті, демократизувати суспільно-політичний устрій Афін.

Насамперед Клісфен ліквідував чотири родові племена і натомість запровадив територіальний поділ: поділив Аттику на 10 територіальних філ. При цьому враховувався природний поділ країни на три основні регіони: міський (Афіни), прибережний і внутрішній. У двох перших переважав демос, у третьому — аристократія. Кожна філа поділялася на три частини — триттії: по одній з кожного регіону. Отже, всього було 30 триттій. Філи не становили єдиної, цілісної території, бо питання, з яких саме триттій складатиметься філа, вирішувалося жеребкуванням. Часто триттії однієї філи не мали спільних кордонів, бо розташовувались далеко одна від одної. Клісфен мав на меті згуртувати раніше розірваних родовими і племінними відносинами людей з різних частин Аттики. Причому у кожній філі 2/3 населення були міські жителі і ті, що тяжіли до міст, і тільки 1/3 — сільські, де відчутними були вплив і влада аристократії. Клісфен увів до складу філ не тільки корінних афінян, але й значну частину метеків та інших чужоземців, що оселилися назавжди в Афінах.

Водночас ця обставина (розкиданість триттій) у зв'язку з невеликими розмірами території Аттики не утруднювала управління такими черезсмужними філами.

Клісфен поділив територію Афін на 100 ще дрібніших одиниць — демів. На триттію припадало по три-чотири деми та по 10 демів на кожному філу. Згодом кількість демів зростає. Кожного афінського громадянина було приписано за місцем проживання до якогось дему. Приналежність ця була спадковою. Називати себе родовим походженням заборонялось. Кожен громадянин поруч зі своїм іменем повинен був зазначати ще й назву дему. Тільки приналежність до дему давала громадянам повноправність. Отже, на той час була така адміністративно-територіальна структура: 10 філ, 30 триттій, 100 демів.

Найвищим органом влади філи були Народні збори (агора), поточне управління здійснювала колегія трьох епімететів, яку обирали щорічно Народні збори (здебільшого це були начальники триттій, але не обов'язково). Кожна філа мала свого покровителя — бога або легендарного героя. У тритті діяли свої Народні збори, які щорічно обирали начальника. У демах також управляли Народні збори і щорічно обирали ними староста (демарх). Його обов'язками було скликати Народні збори, виконувати їхні рішення, здійснювати поточне управління. Народні збори обирали також скарбника та інших урядовців. Деми, з одного боку, мали свою, внутрішню, автономну компетенцію, з іншого — виконували доручені їм державою справи (наприклад, ведення обліку військовозобов'язаних — каталогів, збирання податків — ейсфора). До демів перейшли усі фінансові, поліційні та інші справи, якими раніше відали наукаррії, проте самі наукаррії збереглися (замість 48 їх стало 50 — по п'ять на філу). Вони і далі повинні були щорічно будувати по одному військовому кораблю.

Клісфен утворив нові державні органи. Рада 400 у зв'язку з ліквідацією чотирьох племен була теж ліквідована. Замість неї утворено Раду 500 — по 50 осіб від кожної філи (докладно це розглянемо далі).

Створено також колегію десяти стратегів — по одному від філи. Головно це були військові вожді, але не тільки — вони мали також важливі адміністративно-політичні повноваження.

Інші державні органи — геліея, ареопаг, колегія архонтів — з деякими змінами в їх компетенції залишилися і діяли.

Щоб зміцнити демократичні засади суспільства, зокрема запобігти відновленню тиранії чи влади аристократії, Клісфен запровадив так званий остракізм — суд черепків (гр. остракон — черепок). Один раз на рік на головних зборах шостої пританії (про це докладніше — далі) присутні повинні були відповісти на запитання, чи є в державі людина, яка своєю діяльністю шкодить демократії, існуючому суспільству, устрою. Якщо народ на це запитання відповідав ствердно, то присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшістю голосів таку людину виганяли з Афін на десять років (згодом на п'ять) без позбавлення громадянських чи будь-яких майнових або спадкових прав.

Отже, реформи Клісфена, завдавши остаточного удару пережиткам родоплемінного устрою, завершили так звану епоху політичних революцій і формування афінської державності.

4. Реформи Ефіальта і Перікла. Розвиток афінської державності та її падіння

У першій третині V ст. до н.е. Афінській державі разом з усією Грецією (Елладаю) довелося пережити тяжкі часи. На близькому і середньому сході на той час утворилася велика і могутня Перська держава. Вона завоювала цілу Малу Азію, Вавилон, Єгипет та багато інших стародавніх держав і середньоазіатських територій. Перські царі називали себе царями усіх чотирьох сторін світу і претендували на світове (в їхньому розумінні) панування. Невеликі, але багаті грецькі держави, які існували буквально під боком Персії, викликали у перських царів бажання негайно їх завоювати, тим паче, що противник, як їм здавалося, був слабкий, сили його розпорошені. Приводом для нападу послужила допомога Афін і деяких інших держав Еллади грецьким колоніям у Малій Азії в їхній боротьбі проти Персії. У 492 р. до н.е. перський цар Дарій I спорядив велике військо і флот на Балкани. Над усією Грецією нависла смертельна загроза бути поневоленою. Ця загроза була цілком реальною, бо серед греків виникали постійні суперечки, грецькі держави ворогували між собою, вели безперервні міжусобні війни. Але грекам, які так і не зуміли на той час об'єднатися, доля дала шанс врятуватися від поневолення. Перський флот потрапив (біля сучасного Афону) у жорстокий шторм і більша частина кораблів була знищена, а сухопутна армія зазнала значних втрат у боях з войовничими фракійськими племенами, територією яких просувалася до Греції.

Персам тимчасово довелось відступити. Цар, однак, відрядив у Грецію послів з вимогою дати Персії “землю і воду”, тобто добровільно підкоритися. Деякі грецькі держави так і зробили (у Фессалії, Беотії), проте більшість з них відмовилися. В Афінах перських послів скинули зі скелі, а у Спарті втопили в колодязі, говорячи, що там вони дістануть і землю, і воду.

У 490 р. до н.е. відбувся другий перський похід проти Греції. Головний удар був спрямований проти Афін. Афіни до бою залучили всіх, кого тільки можна, і було зібрано 10 тис. воїнів. Ще тисячу надіслало союзне місто Платеї. Інші держави вичікували. Спарта, до якої афіняни звернулися за допомогою, заявила, що вона готова допомогти, але у зв'язку з релігійним святом воїни не можуть виступити в похід. Персів же було понад 100 тис. Полководець Мільтіад звернувся до воїнів Афін із закликком: перемога або смерть чи неволя — це єдиний вибір. Афіняни перші пішли у наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, що відбувся у Марафонській долині, увійшов в історію як приклад нечуваного героїзму і безмежної любові до свого краю, народу, прагнення свободи.

З часу реформ Клісфена в соціально-економічному ладі Афін відбулися значні зміни. В економіці великого значення набули морська торгівля, ремесла, значно збільшився флот. У державно-політичному житті зріс вплив торговельно-ремісничих верств населення, зміцніли демократичні сили. Великі кошти були виділені на будівництво військових кораблів, оборонних споруд. Афіни стали наймогутнішою морською державою Греції, і це було надзвичайно важливо, бо Персія, яку після смерті Дарія очолював цар Ксеркс (486–465 рр. до н.е.), знову готувала похід проти Греції, який розпочався у 480 р. до н.е. За Геродотом, Ксеркс мобілізував величезні сили: понад 1 млн воїнів, 1200 суден. Хоч пізніші історики вважають ці цифри явно завищеними, не викликає сумніву, що вони були значними. Але й греки, навчені досвідом, не сиділи, склавши руки. Більшість грецьких держав об'єднали сили, хоча Фессалія та Беотія і далі стояли за персів, а Аргос оголосив нейтралітет. Невеликий загін грецьких воїнів, ядром якого було 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, декілька днів стримували персів у гірському Фермопільському проході. Всі вони героїчно загинули. Перська армія прорвалася в Аттику, Афіни були спустошені, але не підкорені. Війна продовжувалася. У 480 р. до н.е. об'єднаний грецький флот на чолі з афінянином Фемістоклом біля острова Саламін вщент розбив перський флот, а в 479 р. грецькі війська біля Платеїв розбили й сухопутну перську армію. Загроза перського поневолення була відвернена.

Наслідком греко-перських воєн стало зміцнення Афін, небувале зростання їхньої економічної і політичної могутності. Афіни організували великий морський союз грецьких держав. Члени союзу повинні були будувати кораблі для спільного флоту (війна з Персією ще не закінчилася) і робити щорічні внески (форос) у спільну скарбницю, що знаходилася на острові Делос. Незабаром будівництво флоту, як і керівництво союзом, було доручено Афінам. Та й скарбницю перевели в Афіни. З того часу Афіни щораз частіше використовували ці величезні кошти для своїх цілей. Вони захопили у знесиленої Персії її численні володіння у Фракії, на малоазійському узбережжі. Афінські колоністи, купці, работорговці розосереджувались по всіх островах і берегах Егейського, Чорного, частково Середземного морів. Афіни почали практикувати втручання у внутрішні справи союзних держав, поширювали на них дію свого права, встановлювали вигідні їм форми правління. У багатьох з цих держав були афінські наглядачі, контролери, там розміщували афінські гарнізони, створювали колонії афінських поселенців (клерухії). Встановлено обов'язок для всіх членів морського союзу розглядати спірні справи, що стосувалися союзу, в афінських судах, а згодом й усі інші справи, де сторонами були громадяни різних

міст– держав. Це збагачувало афінську скарбницю. Афіни самовільно збільшували або зменшували розміри членських внесків союзників. Вони стали могутньою, хоч і невеликою державою, жвавим центром грецької та міжнародної торгівлі, ремесла тощо. Обіг афінської торгівлі досяг величезних розмірів. “Усе, що є найкращого в Італії, Сицилії, на Кіпрі, в Єгипті, у Лівії, в Понті, в Пелопонесі і в інших місцях, усе стікається сюди, в Афіни, завдяки нашому пануванню на морі”, — зазначено в одному з політичних трактатів V ст. до н.е. Збільшуються населення Афін, кількість рабів, притік іноземців.

Надзвичайно високого розвитку досягла культура Афін. Їх вважали центром грецької науки і філософсько-політичної думки. Тут процвітають точні, природничі та гуманітарні науки, розвиваються основні напрями філософії, блискучих успіхів досягає образотворче мистецтво, література, поезія та інші галузі культури. І сьогодні грецька мова широко вживається в науковій термінології, значна частина наших імен грецького походження. Грецькі трагедії і комедії не сходять зі сцен театрів усього світу.

Важливим наслідком греко-перських воєн була дальша демократизація державного ладу та політичного режиму Афін. Цього вимагав демос, зокрема його низи — селяни, ремісники, на яких лягав основний тягар війни. Вже у 487 р. до н.е. обрання архонтів шляхом голосування було замінено обранням за жеребом. Крім громадян першого розряду допущено до цих посад громадян другого розряду. Роль архонтів, однак, падає у зв'язку з посиленням колегії стратегів.

Зазначимо, що в Афінах увесь час не припинялася боротьба між демократами і аристократами. Вона дещо стихла в час греко-перських воєн, проте згодом знову активізувалась (остаточний мир між грецькими державами і Персією був укладений 449 р. до н.е.). У 462 р. до н.е. вождь демократів Ефіальт, якого Арістотель називав людиною справедливою і непідкупною, провів ще одні реформи. Головним гальмом у зміцненні демократії Ефіальт вважав ареопаг, де й далі гуртувалася аристократія. Ареопагу, нагадаємо, належало право контролювати діяльність Народних зборів і службових осіб. Ареопаг міг накласти заборону на рішення Народних зборів і урядовців, наглядав за виконанням законів, за поведінкою громадян і т.д. Спочатку Ефіальт повів боротьбу з окремими членами ареопагу, притягнувши їх до судової відповідальності за зловживання службовим становищем, за хабарі. Підготувавши такий ґрунт, Ефіальт виступив проти ареопагу загалом і на Народних зборах домігся цілковитої ліквідації його політичної влади. За ареопагом залишилися лише деякі судові функції (докладно — далі) та нагляд за релігійним культом. Відбулося дальше зниження майно-

вого цензу для зайняття посад архонтів: до них допущено третій розряд громадян — зевгітів. Ефіальт поплатився за здійснення своєї реформи життям — його було вбито.

Після Ефіальта фактичним правителем Афин на посаді першого стратега став ще один вождь демократів (хоч походив з аристократів і мав великий маєток), знаменитий політичний діяч, оратор, переможець Олімпійських ігор Перікл. Він був глибоко відданий ідеям демократії, піклувався про поліпшення життя афінського демосу і метою свого життя поставив політичну діяльність на користь демосу. Перікл керував державою 15 років (443–429 рр.), помер під час епідемії, як тоді гадали, чуми. Коли перед смертю його запитали, що він вважає найголовнішим у своєму житті, Перікл відповів: “Те, що жоден афінський громадянин з моєї вини не одягнув чорного плаща” (знаку жалоби).

Період правління Перікла вважався “золотим віком” Афин, епохою їх найвищого розвитку. На цей час остаточно склалася демократична державність Афин, їх конституційне законодавство, правове становище громадян та ін.

Перікл також провів низку реформ. Він, зокрема, зрівняв усіх громадян у політичних правах і допустив їх, незалежно від розряду, тобто від майна, до будь-якої посади в державі. До правління Перікла державна праця, виконання громадських обов’язків не оплачувались. Отож, щоб зробити доступ незможних представників населення до державної служби реальним, Перікл домогся через Народні збори введення оплати за державну службу. Ввели оплату і за військову службу. Навіть за участь у Народних зборах почали платити гроші (2 оболи — розмір денного середнього заробітку ремісника). До речі, Народні збори при Періклі почали відігравати значно більшу роль, ніж раніше. Скликали їх регулярно, і вони розв’язували всі найважливіші питання в державі. Всі державні посади обирали за жеребом, щоб усі кандидати були рівноправними, ніхто, особливо знать, не міг скористатися своїм впливом, розгортати закулісну діяльність. Відкритим голосуванням обирали тільки стратегів і скарбників, оскільки вважалось, що для цих посад потрібна спеціальна підготовка.

Дбаючи про розвиток науки і мистецтва, просвіти, Перікл сприяв їхньому розвитку. Для найбідніших громадян він увів оплату так званих театральних грошей, щоб усі могли відвідувати театри.

Перікл організував велике оборонне будівництво. Афіни і “коридор” до їхнього порту Пірей були оточені стінами, велике і пишне будівництво велося у самому місті. Зі старого напівсільського міста Афіни перетворилися у велике місто світового значення, яке блиском затмарило всі інші міста Греції. В центрі його, біля храму богині Афіни,

стояла статуя цієї богині висотою близько 20 м, виготовлена зі золота та слонової кістки. Сюди з'їжджалися філософи, вчені, письменники, скульптори з усіх навколишніх країн. Тут деякий час мешкали і працювали історик Геродот, філософ Анаксагор, скульптор Фідій та багато інших, імена яких донині відомі всьому світові. Перікл мріяв, щоб афінські громадяни досягли людського ідеалу, були прекрасними. А прекрасною греки вважали людину з такими якостями: добродішність, хоробрість, духовна і фізична краса, почуття міри.

Однак у тому ж V ст. до н.е. Афіни спіткало ще одне випробування: вибухнула нова війна. На цей раз зі Спартою та грецькими державами так званого Пелопонеського союзу, який очолювала Спарта. Міжособний конфлікт між цими двома могутніми державами назрівав давно. Причин було багато — як економічних, так і політичних (оскільки Спарта була аристократичною державою). У 421 р. до н.е. війна розпочалася і зі змінним успіхом тривала близько 30 років. Супроводжувалася вона гострою внутрішньою боротьбою різних політичних сил. Зокрема, в Афінах та в деяких їхніх союзників підняла голову аристократія. Аристократія, землевласницька знать, прихильна до Спарти, об'єднувались, створюючи союзи, товариства, так звані гетерії. Афіни придушували їхні виступи, навіть повстання, безоглядно і жорстоко.

У 410–413 рр. до н.е. афіняни зазнали серйозної невдачі у Пелопонеській війні. Вони здійснили великий морський похід до Сицилії, яка забезпечувала Спарту продовольством та військовою допомогою. Проте флот потерпів там поразку. На суші афіняни теж були розбиті, воїнів, що уцілили, було продано у рабство. Невдача сицилійської експедиції, великі втрати у кораблях і війську, затрати величезних грошових і матеріальних ресурсів — усе це суттєво підірвало міцність Афінської держави, позиції демократів. До того ж Афіни охопила завезена зі сходу епідемія чуми (або тифу).

У 411 р. до н.е. в Афінах, за допомогою Спарти, стався олігархічний переворот. Була створена комісія у складі 30 осіб для вироблення нових законів. Ліквідовано низку демократичних інститутів, посад, усі виплати і допомоги громадянам. Створено новий орган зі знаті та верхівки демосу — раду 400, до якої перейшли повноваження всіх інших органів афінської демократії. Обмежено кількість повноправних громадян — до 5 тис. осіб (закон Ферамена). Оплату за здійснення державної служби скасували. Низи народу, отже, знову були усунені від влади. Оскільки олігархи обіцяли закінчити війну (а це було на той час основним), то народ спочатку їх підтримав, але незабаром відвернувся, бо миру зі Спартою так і не було укладено (з вини Спарти).

Олігархи спробували правити за допомогою терору, це скінчилося невдачею.

У 403 р. до н.е. демократію в Афінах було відновлено, але внутрішня боротьба політичних сил не припинилася. На рік раніше закінчилася Пелопонеська війна, Афіни були змушені капітулювати. Афінський морський союз було ліквідовано, більшість грецьких держав, у тому числі Афіни, введено до складу Пелопонеського союзу. Афіни втратили колишню свою славу і могутність, пальму першої у Греції держави.

Як сталося, що відстала Спарта перемогла набагато розвиненіші в економічному і політичному відношенні Афіни?

Причина полягає в тому, що Афінський демократичний уряд припустився суттєвих військових помилок, серед яких особливо грубою була сицилійська експедиція. Спарта мала кращу і міцнішу військову організацію, та головне те, що Спарті надавала велику фінансову допомогу Персія. Тому Спарта мала змогу постійно відновлювати свій економічний і військовий потенціал. Неміцним був і Афінський морський союз, де Афіни правили методами диктату. Нестійкою, небезпечною для демократії була внутрішня ситуація Афін, де підривну роботу постійно вели аристократи, знать.

Згодом Афінська держава дещо зміцніла, демократія знов перемогла. У 378 р. до н.е. навіть відновлено Афінський морський союз. Але Афіни вже не відігравали в ньому такої домінуючої ролі, як раніше. Скарбниця Афін збідніла, суспільство роздирають соціальні та політичні суперечності. Різко поляризуються розкіш небагатьох і бідність низів.

У другій половині IV ст. до н.е. грецькі держави стикаються з новою небезпекою: підноситься на півночі Греції Македонія (елліни, до речі, не вважали македонців греками). Македонія, створивши потужну армію, починає захоплювати одну за одною грецькі держави. У битві при Хіроней 338 р. до н.е. було розбито й афінське військо. Майже всі грецькі держави, крім Спарті, увійшли до складу імперії Александра Македонського. Після її розпаду (323 р. до н.е. Александр Македонський помер) усю Грецію (II ст. до н.е.), в тому числі Спарту, захопив Рим.

5. Суспільний лад

Громадяни. Населення стародавніх Афін поділялося на дві основні категорії — вільних і рабів. Серед вільних, у свою чергу, теж існував принциповий поділ: на громадян і негромадян. До останніх належали

метеки, чужинці, вільновідпущеники. Кожен грецький поліс, кожна держава, в тому числі Афіни, — це була тісно згуртована община громадян.

Повноправним громадянином вважали в Афінах тільки ту людину, чий батько і мати були афінськими громадянами і проживали у законно оформленому шлюбі. Щоправда, спочатку деякий час діяло правило, що для наявності громадянства було достатньо, аби тільки батько мав таке право, а мати могла бути й чужоземкою, але при законно оформленому шлюбі. Згодом з'явився закон, згідно з яким для повноправності дитини необхідно мати афінське громадянство обом батькам (час його прийняття невідомий). Його, однак, не завжди дотримувались. Тому Перікл у 461 р. до н.е. домігся через Народні збори підтвердження цього закону, встановивши так зване “чисте громадянство”. Водночас проведено перевірку усіх афінських громадян, внаслідок якої близько 5 тис. осіб виключили зі списків з усіма наслідками, що з цього випливали. Друга велика “чистка” була проведена у 345 р. до н.е. за архонта Арея. Позбавлення громадянства неодноразово супроводжувалося конфіскацією майна і продажем “самозваних” громадян у рабство.

Дієздатність афінських громадян наставала з 18-річного віку, коли вони набували право бути внесеними до списків членів дему, в якому числився їхній батько. За правильність внесення людей до цих списків стежили окремі службовці. Приймали громадян у члени дему на загальних зборах дему. Кожен повинен був скласти клятву і прийняти громадянську присягу такого змісту: “Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша в бою, буду захищати сам і з усіма все священне і заповітне, не применшу сили і слави вітчизни, але збільшу її, буду розумно коритися існуючій владі та законам, встановленим і тим, що мають бути прийняті, а якщо хтось намагатиметься знищити закони або не коритиметься їм, я не допущу цього і буду боротися проти нього і сам, і з усіма. Буду також шанувати вітчизняні святині. В цьому хай будуть мені свідками боги”. Відмову в прийнятті у громадянство можна було оскаржити до суду — гелієї. Але якщо суд підтвердив рішення зборів дему, то скаржника віддавали у рабство. Якщо ж визнав його скаргу правомірною, то його вписували до списків громадян дему.

Стародавні греки право громадянства вважали священним, ретельно оберігали його, бо воно вважалось за честь. Вчинки і дії, які плямували цю честь, тягли за собою (постійну або тимчасову, часткову або повну) втрату прав громадянства (“атімія”). Стародавні письменники та історики наводять чимало фактів атімії. Повне позбавлення прав означало для засудженого і його потомства позбавлення права з'явля-

тися у публічних місцях, на святах, ринках, у Народних зборах, бути позивачем і відповідачем у суді, служити у війську. Як додаткове покарання могла бути конфіскація майна. Повернення громадянських прав допускалось тільки за рішенням Народних зборів.

Афінські громадяни — і тільки вони — користувалися всією повнотою цивільно-правових, економічних і політичних прав. Уся їх купність називалася *tame* — честь. Звідси й атімія — безчестя.

Серед найважливіших прав були: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні державні, а також громадські посади (з 30 років), право на службу у війську (з 20 років), отримання у випадку успішних воєн землі, рабів, трофеїв, право на різну державну допомогу тощо. За важливі заслуги перед суспільством і державою, згідно з постановою Народних зборів, громадян наділяли пільгами і почесними правами, зокрема, звільняли від літургії (див. далі) чи податків, правом займати почесні місця на святах і в Народних зборах, носити почесний вінок, правом на почесний обід чи постійне харчування в приміщенні ради 500 та ін.

Політичні права громадян тривалий час (до реформ Перікла) залежали ще й від належності до одного з чотирьох розрядів (див. реформи Солона). Нагадуємо, що вищі посади в державі діставали тільки громадяни першого розряду, а фетів на жодну посаду не можна було обирати. Після реформ Перікла, як зазначалось, усі громадяни були зрівняні у політичних правах. Проте поділ громадян на чотири майнові розряди і у зв'язку з цим певні переваги і привілеї громадян вищих розрядів збереглись. Наприкінці IV ст. до н.е., однак, були введені деякі зміни: замість прибутку із землі критерієм належності до того чи іншого розряду слугував грошовий прибуток. Отже, до першого розряду віднесено громадян з річним прибутком 6 тис. драхм, до другого — 3 тис., до третього — 1 тис. драхм. Усіх інших, що мають нижчий прибуток, віднесено до четвертого розряду.

Врешті, як вважають дослідники, в Афінах були повноправними громадянами тільки 1/10 частина населення.

Громадяни Афін мали й певні обов'язки, серед яких найважливішим була військова служба. Звільняли від неї тільки членів Ради 500, державних урядовців та власників кораблів, які служили державі. Важливими були й обов'язки брати участь у роботі Народних зборів, виконувати певні повинності й сплачувати податок на користь суспільства, держави. Найбагатші громадяни (перший розряд) мали ще один обов'язок перед суспільством — так звані літургії. Чим багатший був громадянин, тим складнішими були літургії, пов'язані зазвичай зі значними видатками. Літургії поділяли на звичайні, тобто такі, які повторю-

валися регулярно, щороку, і надзвичайні. До звичайних належали хорегії (організація і фінансування музичних, хорових, поетичних змагань, театральних вистав та ін.), гімнасіархії (організація і харчування учасників спортивних змагань), фінансування спільних обідів під час різних святкувань та ін.

До надзвичайних літургій відносили трієрархію — обов'язок спорядити військовий корабель. Держава давала громадянину готовий корпус корабля з тим, щоб він повністю його обладнав, забезпечив усім необхідним для плавання. За це такому громадянину давалась змога рік командувати цим кораблем з правом отримання певної частки воєнних трофеїв.

Не можна було призначати комусь літургію двічі на рік, як і два роки підряд. Якщо громадянин вважав, що літургія для нього надто обтяжлива, то він мав право не погодитись з її прийняттям, назвавши при цьому багатшого громадянина. Коли ж і той заперечував, то перший міг запропонувати другому обмінятися майном і тоді виконати літургію. Такі випадки насправді траплялися. Водночас зазначимо, що багаті громадяни самі нерідко пропонували взяти на себе різні літургії — щоб здобути в суспільстві повагу і славу, популярність й політичні дивіденди. Як засвідчують джерела, щорічно близько 60 громадян виконували літургії.

Афінські громадяни, зокрема чоловічої статі, користувалися всією повнотою прав тільки в межах своєї держави, зрештою, як і громадяни всіх інших держав — полісів Греції. За межами свого поліса вони були безправними іноземцями. Це викликало гостру критику прогресивних політичних діячів, філософів Стародавньої Греції. Але до зрівняння в правах усіх греків незалежно від того, звідки вони були родом, не дійшов жоден поліс. Виникли, однак, міждержавно-правові інститути, які регулювали відносини різних міст-держав. Це зумовлювалось щораз тіснішими торговельними, дипломатичними, військовими та іншими зв'язками між грецькими державами. Так виникла *проксенія* — інститут "гостинності", що регулювала відносини громадян до іноземців-греків за принципом взаємності. Проксенія здійснювалась між окремими особами чи категоріями громадян різних полісів, а згодом між державами. Уряд доручав піклування про таких іноземців спеціальним уповноваженим — проксенам або одні держави посилали своїх проксенів у інші, щоб ті були захисниками і посередниками для своїх громадян перед громадянами і властями інших держав. Через проксенів вели й дипломатичні переговори з іншою державою, спершу звертаючись до свого проксена, який там проживав. Але, поза цією системою "гостинності", іноземець не

міг користуватися правами нарівні з місцевими громадянами, не мав жодних політичних прав, більшості цивільно-правових та ін. (не міг, наприклад, купувати нерухомості).

Потім виникає інститут “ісополітії” — коли дві чи більше держав бажають поєднатися узами дружби і взаємного сприяння. За такою угодою громадянам однієї держави надавали в іншій ті ж самі політичні та приватні права, що й місцевим громадянам. Ісополітія була двох видів: двостороння, тобто взаємна, або одностороння, тобто однібічна. Наприклад, платейці користувались ісополітією в Афінах. Ісополітія була й персональна, коли її діставали приватні особи, політичні діячі та ін.

У безпосередньому зв'язку з практикою ісополітії виникла ідея арбітражу, яка втілювалась в організації третейських судів — для розв'язання мирним шляхом спірних питань. Почало зароджуватися й міжнародне, точніше, загальногрецьке право, яке відповідало новим умовам економічного і політичного життя.

Отже, узагальнимо: всією повнотою економічних і політичних прав у Афінах користувались громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали. Не мали їх і чужинці, метеки і, звичайно, раби. Про чужинців-гостей ми щойно згадували. Але була в Афінах ще одна, як уже зазначалося, категорія вільних людей — *метеки* (або *метейки*). Це теж чужинці, але ті, які постійно проживали в Афінах. Звідси й їхня назва — “спільнопроживаючі”. Переважно це греки, вихідці з інших грецьких полісів, хоч зустрічалося немало людей з-поза Греції. Вони займалися переважно торгівлею і ремеслом, бо купувати землі чи здобувати їх якимось іншим шляхом (наприклад, через дарування) не мали права. Афінські власті загалом сприяли їх появі та поселенню в країні, тому кількість їх зростала і становила в певний період понад 10 тис. осіб. Прав громадян вони не мали, хоч іноді цілі їх покоління проживали в Афінах. Отже, вони не мали права брати участь у Народних зборах, обіймати державні посади, позивати і відповідати у суді, набувати нерухомість. Згодом їм дозволили купувати дім, але не дорожчий 2 тис. драхм, і навіть землю вартістю не більше 12 тис. драхм.

Шлюб метека з афінянкою (чи навпаки) вважався незаконним, діти від такого шлюбу прав громадянства не мали. Водночас це були люди особисто вільні, мали змогу вільно пересуватись по території країни, оселитись, де хотіли, виїжджати за межі Афін. Кожен метек повинен був, однак, вибрати собі з-посеред громадян опікуна-простата. Цей опікун був посередником між метеком і властями, захищав інтереси метека (можливо, й за оплату).

Метеків вносили по демах у спеціальні списки, тобто їх реєстрували. Вони сплачували державі окремий податок (метейкон). За нерестрацію, несплату податку або навіть необрання опікуна метек міг бути проданий у рабство. Метеки служили в афінському війську — в допоміжних загонах, легкоозброєній піхоті (лучники, пращники). Майнове положення метеків було дуже різним: серед них траплялися бідняки, люди середнього достатку і багаті. На багатих також покладался обов'язок проведення літургій.

Деяким метекам за заслуги перед Афінами надавали певні пільги: право купувати будівлі й землю, вступати у шлюб з афінськими громадянами, безпосередньо (без простата) спілкуватись з властями, звільняти від податку. Іноді їм надавали й афінське громадянство.

Подібним до метеків було правове становище вільновідпущеників — звільнених на волю рабів. Вони теж мусили мати простата, котрий представляв їх перед властями і в суді, платили той самий податок (метейкон) та ще й спеціальну оплату (тріоболон).

Раби. Говорячи про античні суспільства, античну демократію і культуру, не слід забувати, що ці суспільства були рабовласницькими. Рабоволодіння накладало відбиток на весь політичний лад, весь спосіб життя грецьких держав, у тому числі Афін. Раби становили основну масу трудового населення стародавнього світу.

Рабоволодіння і використання рабської праці почалося ще в найдавніші часи середземноморської культури, але провідним рабський спосіб виробництва у Греції став лише у так званий класичний період — у VI-V ст. до н.е. Соціально-економічна роль рабської праці залежала не тільки від епохи, а й від рівня економічного розвитку тієї чи іншої грецької держави. Рабовласницькими у повному розумінні суспільствами були суспільства з розвиненим товарно-грошовим господарством, до яких належали й Афіни (Корінф, Мілет та ін.). В економічно відсталих країнах рабство зберігало патріархальний характер, зокрема у Фессалії та Македонії.

Існування рабства в ту епоху вважали явищем природним і необхідним. На людей, які жили тільки зі своєї праці, наприклад, ремісників, дивилися зверхньо. Принципом рабського способу виробництва було застосування праці рабів не тільки як робочої сили, а й як знарядь праці. Найчастіше перше і друге збігалося. Адже недаремно Арістотель, висловлюючи погляд сучасників, називав раба живим знаряддям, розмовляючим інструментом.

Характерною ознакою рабського стану з юридичного погляду було абсолютне безправ'я. Рабів взагалі не вважали за людей, тому рабовласник міг вільно розпоряджатися рабом, який йому належав. Єди-

ним обмеженням сваволі рабовласника, та й то не всюди і не завжди, була заборона (в Афінах) вбити раба. Раб часто не мав навіть імені. Його називали якимось прізвиськом або назвою тієї країни, в якій він народився, наприклад, скіф, сирієць.

Рабів у Греції було багато. Так, пізній грецький письменник Афіней зазначає, що в епоху Александра Македонського, тобто в період найвищого розквіту рабоволодіння, кількість рабів у Егіні становила 470 тис., Коринфі — 460 тис. (при вільному населенні в 40 тис. осіб), в Афінах — 400 тис. при 21 тис. вільних громадян і 10 тис. метеків. Пізніші дослідники вважають цифру рабів завищеною, визначаючи її в Афінах у 100 тис. при 100 тис. вільного населення і 30 тис. метеків та вільно-відпущеників. Зрештою, точних цифр, документів з цього приводу не знайдено.

Головним джерелом рабства були війни з негрецькими державами і племенами (варварами). Зберігся переказ, що стратег Кімон після однієї з поразок персів вивів на ринок близько 20 тис. рабів. Захоплених у полон держава доставляла на спеціальні рабські ринки і продавала їх громадянам. Частина рабів використовували на державних роботах. Крім того, джерелами рабства були купівля рабів за кордоном, народження дітей від батьків-рабів, віддача у рабство за злочини та інші правопорушення, а до реформ Солона — за борги.

Розрізнялися раби державні та приватні. Державні були в дещо кращому становищі. Вони могли мати своє господарство, купувати й продавати майно, створити свою сім'ю. Державні раби працювали на рудниках, на будівництві оборонних споруд, фортець, прокладанні доріг, на публічних роботах, у державних майстернях тощо. З них вербували тюремних наглядачів, обслуговуючий персонал, виконавців судових вироків (у тому числі катів), писарів. Вони служили у відділах охорони громадського порядку (в поліції), оскільки афінські громадяни таку службу вважали ганебною. Іноді, у надзвичайних випадках, їх притягали до участі у військовому поході. Не раз за заслуги перед державою вони здобували волю.

Чимало рабів становили приватну власність громадян. Вони працювали в домашньому господарстві, ремісництві, полі, були серед них лікарі, масажисти, вихователі, будівельники, веслярі на кораблях та ін. Окремі рабовласники мали по 300, 400, 600 і навіть по 1000 рабів. У середньому на афінського громадянина припадало по 8-12 рабів. Відомо, що Арістотель мав близько 15 рабів, його учень Феофраст — 9, Стратон — 6, оратор Лісій — 12. Це були люди середнього достатку. В заможному домашньому господарстві, за словами Платона, працювало близько 50 рабів.

Велика кількість рабів працювала у приватних ремісничих майстернях, дуже поширених в Афінах (по кілька десятків у кожній). Майстерні називалися *ергастеріями*, в них виробляли одяг, взуття, зброю, прикраси, вози, меблі та ін. Багато з цих виробів вивозили за кордон. Підрахунки зазначають, що ергастерії приносили їх власникам великі прибутки. Так, ціна раба у V–IV ст. до н.е. становила 100–150 драхм (драхма = 6 оболом). Щоденний прибуток від раба дорівнював 1 оболі. Отже, за півтора року раб себе повністю окуповував. У збройовій майстерні батька афінського оратора і політичного діяча Демосфена (IV ст. до н.е.) працювало 32 раби, які приносили щорічний прибуток близько 3200 драхм. Хоч ергастерії й були у дечому подібні до пізніших мануфактур і багато рабів-майстрів досягали іноді високої досконалості, однак загалом таке виробництво було дрібним, без застосування складних приладів. Тут працювали простими, часто примітивними інструментами. Примітивною була й організація праці. У такій економіці спостерігалось ще багато елементів натурального господарства, надто повільним був розвиток виробничої техніки.

Дуже популярною формою експлуатації рабів було здавання їх в оренду. Рабовласник Нікій мав, наприклад, близько тисячі рабів, котрих здавав в оренду для роботи в копальнях. Інший багач, Гіппонік, здавав в оренду з 10% чистого прибутку 700 рабів.

Раб в Афінах, як уже зазначалось, був повною власністю господаря. Раб не міг без дозволу пана мати своєї сім'ї, набувати майно. Все, що йому вдалось зберегти або набути, вважалось власністю його господаря, який з ласки міг дозволити йому дечим користуватись. За шкоду, спричинену кимось здоров'ю раба, присуджену винагороду отримував його господар. Він же відповідав за шкоду, спричинену його рабом третім особам. У такому випадку господар міг звільнитися від відповідальності, віддавши раба особі, якій було завдано шкоду. Однак убити свого раба господар не міг. За це він ніс відповідальність перед судом. Тільки суд міг присудити раба до смертної кари. За вбивство чужого раба у публічному місці вільний громадянин міг бути засуджений на вигнання. Проте власники рабів мали інші можливості тримати їх у покорі. Вони широко застосовували до них фізичні покарання, морили голодом, жорстоко били. Навіть коли раб гинув від побоїв чи голоду, господар відповідальності не ніс — достатньо було принести очищувальну жертву богам. Водночас рабу дозволяли шукати захисту від жорстокостей господаря у спеціальних притулках для рабів, якими оголошено храм Тесея і вівтар еріній в ареопазі. Раб у такому випадку міг просити суд продати його іншому господареві. Засуджений на смерть раб,

якщо йому вдалось звільнитися з в'язниці, міг шукати порятунку в храмі богині Афіни.

У суді раб самостійно виступати не мав права. При потребі від його імені виступав господар. Свідчення рабів у суді зазвичай до уваги не брали, доказом не слугували, хіба що це було вкрай необхідно і, по-друге, якщо такі свідчення здобували під тортурами. Проте були й винятки. Так, раб міг самостійно вносити скаргу чи повідомляти про суспільно небезпечні та антидержавні дії будь-якого громадянина або іноземця, навіть свого господаря. Якщо таке звинувачення підтверджувалось, раб винагороджувався, а іноді йому надавали волю.

Звичайно, деякі раби, котрі перебували у приватній власності, мали кращі умови, ніж усі інші. Це раби-лікарі, вихователі, актори, музиканти. Були навіть раби-філософи. Деякі з них користувалися повним довір'ям господаря, мали своє житло, господарство, сім'ю. Так, раб Перікла Евангел завідував усім його господарством, був достатньо заможним, мав у своєму розпорядженні інших рабів, виконував різні серйозні доручення господаря.

Для збільшення прибутку, піднесення продуктивності праці рабів деякі господарі їх всіляко заохочували: краще харчували, давали одяг, взуття, дозволяли мати сім'ю, іноді відпускали на волю. Зазвичай це зазначалося у заповіті.

Такими були характерні риси та особливості рабства в Афінах. Треба сказати, що воно було легшим, ніж у багатьох інших грецьких державах. Це пояснюється, напевне, демократичнішим політичним устроєм Афін, високим рівнем їх економічного розвитку. Однак і тут становище рабів було нелегким. Достатньо згадати, що під час Пелопонеської війни понад 20 тис. рабів втекло з Афін до спартанців, у місто Декелею (413 р. до н.е.).

6. Державний устрій

Найважливішими органами державної влади й управління в Афінах були: 1) Народні збори; 2) Рада 500 — буле; 3) виборні службові особи — стратеги, архонти та ін. Брали участь у державному управлінні також ареопаг і гелієя.

Народні збори — еклезія. Це юридично і фактично найважливіший орган Афінської держави, який вирішував найважливіші справи країни. В засіданнях Народних зборів мали право й обов'язок брати участь тільки повноправні громадяни Афін чоловічої статі, які досягли 18 років, але фактично — з 20 років, бо молодь з 18 до 20 років

навчалася військової справи у спеціальних таборах і служила в охороні кордонів. Не мали права участі в зборах позбавлені політичних прав громадяни, жінки, метеки, чужинці та раби. Отже, кількість учасників Народних зборів була невеликою. Та ще й не кожен уповноважений до участі в зборах громадянин у зв'язку з різними обставинами міг з'явитися в Афінах на збори. Отож, незабаром був встановлений кворум — 6 тис. осіб. З меншою кількістю громадян збори не проводились. Місцем зібрань був пагорб Пнікс біля Акрополя, потім афінський театр або агора (площа в Афінах). Спочатку Народні збори скликали раз на місяць (місяців у греків було десять). Потім (у IV ст. до н.е.) — чотири рази на місяць, тобто 40 разів на рік. При потребі відбувалися позачергові, надзвичайні збори. Скликала збори урядова колегія Ради 500 — притани (див. далі). Вона складала й порядок денний Народних зборів, який вишувала за чотири дні до скликання зборів.

Збори скликали спеціальні герольди. При вході урядовці (сіархи) перевіряли за списками правомочність учасників. Кожному громадянину видавали значок (символ), на підставі якого потім виплачували за присутність на зборах гроші. За головні збори — по 9 оболов, за всі інші — по 6 оболов (з IV ст.). За порядком стежили 30 наглядців, що мали загін поліцейських — токсотів. Перші збори кожного місяця (пританії) вважалися головними (кутіа еkklesia). На них приймали найважливіші закони і загальнодержавні рішення, проводили перевірку діяльності вищих службових осіб (епіхайротонія). Кожне з питань, яке виносили на Народні збори, попередньо обговорювали у Раді 500, яка пропонувала свій проект рішення. Він, однак, не був обов'язковим для зборів. Другі збори були призначені для розгляду поданих громадянами всіляких заяв і прохань (зокрема, про надання громадянства). Кожен громадянин міг звернутися до Народних зборів з приводу як державних справ, так і особистих проблем, які не могли бути вирішені органами виконавчої влади. Треті і четверті збори призначалися для розгляду всіх інших державних питань, причому три питання порядку денного могли стосуватися культу, три — прийому послів і три — інших справ.

На головних зборах шостої пританії (шостого місяця) слухали питання про остракізм (докладніше про остракізм буде далі).

Присутні на зборах громадяни сиділи, де хто хотів, за винятком випадків, коли обговорювали надзвичайний закон стосовно долі громадянина. Тоді розміщувались і голосували по філах. Головував на зборах один з пританів, визначений шляхом жеребкування. Потім (з IV ст. до н.е.) Рада 500 обирала спеціальну колегію (президію) у складі дев'яти осіб.

Перед початком зборів приносили жертви, читали молитву. Обговорення питань починали з викладення їх суті й оголошення проекту рішення Ради 500 — пробулевми. Після цього приступали до голосування: 1) чи збори погоджуються з пробулевною; 2) чи слід знову розпочати обговорення питання. В обговоренні питань міг брати участь кожен громадянин. Виступаючий вставав на відведене місце й одягав миртовий вінок — в знак того, що він виконує державну функцію і в цей момент є недоторканою особою. Оскільки в Афінах було високо-розвинене і цінувалось ораторське мистецтво (існували спеціальні ораторські школи), то виступали зазвичай професійні політики, оратори (“демагоги”).

Щоб пропозиції громадян і рішення самих Народних зборів не суперечили вже існуючим законам країни, діючому праву, збори щорічно обирали спеціальну колегію семи номофілаків, які разом з головуючим зборів стежили за цією справою. Крім того, будь-який громадянин, покликаючись на незаконність пропозиції іншого, міг домогтися зняття її з голосування і навіть з обговорення, заявляючи, що порушить проти автора пропозиції судове звинувачення (*graphe paranomon*) (докладніше про це буде далі).

Голосування в Народних зборах проводилось у давні часи криком, згодом — піднесенням рук (хейротонія). Таємне голосування іноді також мало місце (білими і чорними камінцями) — у справах, що стосувалися окремих громадян. Остракізм проводили шляхом таємного голосування глиняними черепками, де писали ім'я людини, яку вважали за потрібне вигнати з Афін.

Компетенцію Народних зборів не було чітко визначено. Вони, як уже зазначалось, могли розглядати будь-які питання, що стосувалися як внутрішнього життя, так і зовнішньої політики Афін, як загальнодержавних, суспільних справ, так і справ окремих громадян. Компетенція Народних зборів постійно розширювалась паралельно з демократизацією афінського суспільства та політичного ладу. Народні збори передусім були законодавчим органом, а також найвищою інстанцією у сфері політичній, адміністративній і судовій. Вони ж обирали всіх службових осіб.

У законодавчій сфері розрізняли загальнообов'язкові закони (*nomos*), а також постанови, що торкалися конкретних справ чи осіб (*psephisma*).

Прийняття законів становило собою демократичну, проте складну процедуру. Щорічно на перших Народних зборах нового року можна було висувати питання про зміну існуючих законів чи видання нових. Якщо збори проголосували за таку необхідність позитивно, то грома-

дянину, що вносив цю пропозицію, пропонували подати у Раду 500 проект нового закону. Там його й обговорювали. Якщо проект був схвалений Радою, то разом з рішенням Ради його виносили на найближчі головні Народні збори. Законопроект одночасно публікували для всезагального ознайомлення. Схвалений Народними зборами законопроект ще, однак, законом не був — його передавали у суд присяжних — гелією. У гелієї в спеціальній колегії номофетів проводили судову процедуру розгляду законопроекту. Народні збори шляхом жеребкування обирали п'ятьох офіційних опонентів нового проекту, захисників старих законів — синдиків, або синегорів. Так відбувався своєрідний судовий процес: громадяни, які пропонували законопроект, доводили його доцільність і необхідність, а синдикки захищали старі закони. Номофети вирішували долю проекту голосуванням. У випадку позитивного вирішення законопроект набував сили закону. Отже, роль гелієї у прийнятті законів була, по суті, вирішальною.

З процесом законодавства пов'язана ще одна цікава процедура. Про неї вже була коротка згадка. Йдеться про *graphe paranomon*. Суть її полягає в тому, що на будь-якій стадії проходження законопроекту, навіть у колегії номофетів, проти нього міг виступити кожен громадянин, заявивши під присягою, що впродовж року порушить проти ініціатора законопроекту судову справу. Дальше проходження законопроекту чи його дія, навіть якщо він був апробований колегією номофетів, призупинялись. Справу передавали в гелією, де її розглядали під головуванням шести архонтів — фесмофетів. Ініціатор проекту відстоював його доцільність і корисність, а скаржник, навпаки, доводив його шкідливість для суспільства, антидемократичний чи навіть антидержавний характер. Якщо вигравав справу скаржник, то ініціатора законопроекту карали штрафом чи чимось іншим, а в особливо серйозних випадках він навіть міг бути засуджений до страти. Законопроект вважався скасованим. Той, хто тричі був засуджений на підставі *graphe paranomon*, надалі позбавлявся права вносити на Народних зборах законопроекти. І навпаки, коли справу програвав скаржник, то він втрачав велику грошову заставу (1 тис. драхм), яку мусив внести, складаючи скаргу (за умови, якщо не було зібрано хоч би $\frac{1}{5}$ голосів суддів).

Народні збори розглядали також питання про війну чи мир, фінансові питання (накладання податків, встановлення зборів, мит), питання заборони чи дозволу ввозити чи вивозити певні товари, культові справи, обрання державних урядовців, а у військовий період — військового командування. У будь-який час вони могли зажадати від урядовців звітувати про свою діяльність, притягати їх до відповідальності та віддавати до суду.

Народні збори виступали і як найвища судова інстанція. Вони розглядали справи про антидержавні злочини (зрада, перехід на бік ворога, видача державної таємниці, спроба повалити існуючий лад, бунт) і будь-які інші справи, розслідуючи їх від початку і до кінця, або тільки в принципі висловлювали думку стосовно винного з тим, щоб детальніше цю справу розглянув суд. Такий засіб розгляду справи переважно застосовували у тих випадках, коли виникало побоювання, що суд може виправдати впливових, знатних громадян, незважаючи на їх очевидну вину.

Народні збори розглядали скарги громадян з приводу хабарництва, зловживань державних урядовців владою, на зловмисних донощиків (“добросовісні” донощики одержували половину майна засуджених ворогів держави). В Афінах навіть були спеціальні люди, які порушували звинувачення проти недобросовісних урядовців і політичних діячів — сикофанти.

У Народних зборах, як уже згадувалось, проводився і *остракізм*. Для законності рішення на зборах мав бути встановлений кворум — не менш 6 тис. громадян. Засуджений остракізмом повинен був упродовж десяти днів залишити Афіни. Остракізм тривав десять років, згодом — п’ять. Засуджений не позбавлявся ні громадянських, ні інших прав, майно теж не конфісковувалось.

Рада 500 — *буле*. Створена Рада, як зазначалось, Клісфеном. Членів Ради обирали за жеребом у кожній філі — по 50 осіб. До реформи Перікла обраними могли бути тільки громадяни перших трьох розрядів, потім усі громадяни незалежно від розрядів, які досягли 30-річного віку і не позбавлені політичних прав. Потрібна була також згода самого громадянина. Особи, обрані у Раду, — булевти, проходили спеціальну перевірку Радою попереднього скликання — вивчали громадянську позицію булевтів, політичні погляди, моральність, відсутність компрометуючих фактів, боргів та ін. При виявленні якихось негативних відомостей булевта переобирали. Раду обирали на рік. Переобирати булевтів можна було тільки раз. Булевти склали клятву, що будуть сумлінно виконувати свої обов’язки і діяти відповідно до закону. Спочатку виконання функцій булевтів було безплатним. З часів Перікла їм виплачували по 5 оболов у день і ще по 1 оболу на обід. Під час засідань булевти накладали миртові вінки (на знак виконання державних функцій), у театрі, на видовищах їм виділяли кращі, почесні місця.

Після закінчення строку повноважень кожен булевт складав звіт про свою роботу. Під час діяльності Ради будь-який громадянин міг оскаржити дії булевтів до Народних зборів. За здійснені злочини булевти притягались до кримінальної відповідальності. Рада 500 виключала та-

кого булевета зі свого складу, його могли віддати до суду і кинути до в'язниці.

Засідання Ради відбувалися щоденно, крім святкових і траурних днів. На засіданнях могли виступати з власної ініціативи або викликані для цього службові особи держави.

З самого початку виявилось, що Рада 500 є занадто чисельним органом і тому обговорення рішень надто затягувалось, приймалися вони з труднощами. У зв'язку з цим виникла необхідність поділити Раду на 10 колегій по 50 осіб у кожній. Кожна колегія управляла країною місяць, а який саме — вирішували за жеребом. Час урядування називався пританією, а члени цієї колегії — пританами. З-посеред пританів щодня обирали головуючого (epistate — епістат). Таку функцію можна було виконувати під час своєї пританії тільки раз. Головуючий постійно, якщо була потреба, то й вночі, мусив знаходитись з третиною пританів у приміщенні Ради — фолосі. Тут вони вирішували всі справи, приносили жертви, обідали. Головуючий мав державну печатку і ключі від головної святині, де зберігались державна скарбниця й архів. Він головував на засіданнях усієї Ради і в Народних зборах. У IV ст. до н.е. такий порядок управління змінюється: головування у Раді та в Народних зборах перейшло до дев'яти так званих проедрів, яких обирали за жеребом на місяць — по одному від кожної з дев'яти неурядуючих колегій Ради. За жеребом обирали і головуючого — епістата проедрів. Ніхто не міг бути обраний на цю посаду двічі впродовж року.

Раду 500 при потребі збирали у повному складі в спеціальному приміщенні — булевертії або у храмі Деметри чи в інших місцях.

Засідання Ради, як і пританій, були переважно відкриті, хоч в окремих випадках їх оголошували закритими. На весь рік обирали трьох секретарів: один вів протоколи засідань Ради і Народних зборів, відав архівом; другий доповідав суть справ і скарг, оголошував рішення Ради і Народних зборів; третій контролював ведення фінансових справ.

Компетенція Ради 500 була широкою (це був своєрідний уряд країни), вона охоплювала законодавчу, виконавчу і судову сфери. Рада попередньо слухала і підготовляла всі питання, які виносили на обговорення Народних зборів, пропонуючи свій проект рішення (пробулеву). Без рішення Ради збори не могли прийняти жодного закону чи іншої відповідальної постанови. Рада брала участь у самому процесі прийняття законів: усі законопроекти Народні збори спрямовували у Раду для детального обговорення й оцінки. При відхиленні законопроекту Радою здебільшого його, не обговорюючи, відхиляли й Народні збори.

Рада 500 відала також впровадженням прийнятих законів у життя. Вона повинна була чітко дотримуватися рішень Народних зборів. Проте нерідко збори залишали Раді широке поле діяльності, навіть надавали їй майже необмежені повноваження щодо реалізації законів.

Раді належали широкі повноваження у сфері фінансового управління. Вона визначала джерела державних прибутків, статті витрат, відала всіма надходженнями в державну скарбницю, стягувала державні борги, здійснювала продаж конфіскованого майна, розподіляла допомогу між малозабезпеченими громадянами. Рада визначала розмір внесків у загальну скарбницю афінських союзників — членів Морського союзу, укладала різні угоди, давала на відкуп державні прибутки, відала випуском грошей. Під загальним керівництвом і наглядом Ради перебували військо і всі військові справи — військовий флот, армія, кіннота, будівництво нових кораблів, укріплень, нагляд за арсеналами, доками, гаванями, забезпеченням війська.

У галузі цивільної адміністрації Рада здійснювала все поточне управління країною, контролювала діяльність усіх органів адміністрації та службових осіб, могла порушити справу про притягнення їх до відповідальності. Рада відала дипломатичними зносинами з іншими державами: приймала чужі й виряджала свої посольства, вела переговори, укладала міжнародні угоди, заслуховувала звіти афінських послів про виконання ними доручених справ та ін.

Раді належала також судова влада. Спочатку вона була широкою, але з IV ст. до н.е. скоротилась, бо чимало судових повноважень Ради перейшло до Народних зборів і гелієї. До Ради, щоправда, надходили заяви про державні злочини, службові порушення та ін. Однак права стосовно покарання винних у неї були обмежені: вона могла накладати штраф — до 500 драхм, але й такий вирок можна було оскаржити в гелією.

Рада піклувалася про храми, громадські будівлі, влаштувала свята та ін.

Виборні службові особи. Колегії архонтів і стратегів, інші службовці. В Афінах, окрім Народних зборів і Ради 500, важливу роль у системі управління країною відігравали службові особи — державні урядовці. На ці посади їх обирали на Народних зборах чи зборах філ відкритим голосуванням або шляхом жеребкування. Особи, яких обирали, повинні були дати згоду на зайняття даної посади. Щоправда, така згода була не обов'язковою для тих, котрі обиралися за жеребом. Обраний не міг відмовитися від посади, хіба що мав на це важливі підстави, підтверджені свідками або особистою присягою. Жеребкування здійснювали білими і кольоровими квасолинами: з однієї урни витя-

гали квасолину, з іншої — табличку з іменем кандидата. Витягнута біла квасолина засвідчувала обрання даного громадянина на посаду.

Обирали таких осіб шляхом голосування:

а) військових командирів і службовців — 10 стратегів (командирів загонів), двох гіппархів (командирів кінноти), 10 філархів (командирів окремих загонів кінноти), каталогістів, які відали набором кінного війська, софроністів і епімететів — осіб, котрі відали набором та військовою підготовкою ефебів — юнаків з 18 до 20 років;

б) урядовців фінансового управління; державних скарбників-елленотаміїв; військових скарбників, скарбника видовищного фонду;

в) інших урядовців: відповідального за водопостачання і стан криниць та джерел; відповідального за будівництво суден; завідувача театральними виставами (містеріями) і 10 осіб, які відали влаштуванням свят Діонісія та інших видовищ і урочистостей.

Більшість кандидатур на названі посади попередньо розглядали на Раді 500. Необхідним було їх схвалення (рекомендація) Радою (зокрема, стратегів, гіппархів, скарбників).

Обрані шляхом відкритого голосування названі урядовці належали до категорії хейротонетой (хейротонія — голосування). Всіх інших урядовців обирали шляхом жеребкування — за філами. Вони належали до категорії клеротой (жереб). Сюди відносили архонтів, атлотеків (організаторів ігор, розваг) та ін. Крім звичайних, так би мовити, постійних урядовців, іноді обирали ще надзвичайних, тимчасових — для виконання одноразових доручень — послів, наглядачів за будівництвом якоїсь громадської споруди тощо.

Службових осіб обирали строком на рік. Не можна було обіймати дві посади одночасно або одну і ту ж саму посаду двічі підряд (за винятком військових посад, зокрема стратегів).

Спочатку за виконання своїх функцій, як уже зазначалось, службові особи жодної винагороди не одержували (крім тих осіб, що обіймали другорядні посади — герольди, писарі, та ін.). З часів Перікла майже усі вони почали діставати певну платню — діети. Лише стратеги і скарбники й надалі залишалися безоплатними, отже, ці посади могли займати люди заможні.

Всі урядовці, обрані на посади за жеребом чи голосуванням, повинні були пройти спеціальну перевірку, що мала назву докімасія, її метою було виявити професійні якості урядовця, відсутність (чи наявність) компрометуючих фактів, моральне обличчя та ін. Перевіряли його громадянство, вік, відсутність боргових зобов'язань, особливо перед державою, відношення до військової служби та ін. До деяких урядовців висували спеціальні, професійні вимоги. Так, архонти повинні

були довести своє громадянство щонайменше до трьох поколінь (по батькові і по матері), стратеги мусили мати землю в Аттиці та дітей від законного шлюбу, а також військові знання і досвід.

Архонти підлягали докімасії у Раді 500 і гелієї, інші урядовці — лише в гелієї.

До загальних ознак афінських урядовців належали: 1) безоплатність (до реформ Перікла); 2) колегіальність; 3) виборність; 4) підзвітність; 5) короткотерміновість.

Спочатку здебільшого посади були в Афінах колегіальними — колегії архонтів, стратегів та ін. Тільки деякі з них були одноособовими, наприклад, скарбник військового фонду. Колегії мали свого голову, всі інші члени колегії посідали приблизно рівне становище. Згодом, починаючи з середини IV ст. до н.е., тобто в часи занепаду Афінської демократії, спостерігається щораз частіше встановлення одноособових посад.

Між різними урядовцями звичайно не було безпосереднього ієрархічного підпорядкування. Однак воно існувало в сфері військового управління.

Всі службові особи були підзвітні, підлягали повсякчасному контролю. Зокрема, на перших зборах кожної пританії висували питання про те, чи сумлінно виконують свої функції службові особи. Відбувалася їх перевірка, залежно від результатів якої службовця або затверджували на його посаді, або звільняли з посади чи навіть віддавали під суд.

Усі службовці після закінчення строку служби звітували про свою діяльність перед гелієєю, їх письмові звіти, зокрема фінансові, до розгляду у гелієї перевіряла комісія 10 логістів, виділена Радою 500, та комісія Народних зборів теж у складі 10 логістів і виділених їм для допомоги 10 синегорів. До закінчення перевірки жоден урядовець не міг бути обраний на іншу посаду, не міг вільно розпоряджатись своїм майном або від'їжджати за межі держави. Затвердження звіту гелієєю, тобто схвалення діяльності урядовця, ще не означало кінця справи, бо впродовж трьох днів після рішення гелієї будь-який громадянин міг порушити звинувачення проти урядовця (наприклад, у зловживанні службовим становищем тощо). Справу розглядали у суді.

Виконання розпоряджень службовців було для всіх громадян обов'язковим. За непослух, невиконання чи порушення законів у межах своєї компетенції службовці могли на порушників накладати штраф. Це рішення, однак, можна було оскаржити до гелієї. Для накладання суворішого покарання винного можна було притягнути до відповідальності перед гелієєю.

Колегія архонтів. Тривалий час архонти були найвищими службовими особами Афін. У їхніх руках знаходилося управління державними справами, судочинство. З часу реформ Клісфена їх значення почало втрачатись, оскільки зростала роль колегії стратегів. Спочатку архонтів у кількості дев'яти осіб обирали за жеребом із середовища знаті ареопаг. З часу реформ Солона громадяни кожного племені, яких було чотири, обирали по 10 кандидатів — усього 40 осіб. З них на Народних зборах шляхом жеребкування обирали дев'ять архонтів. Клісфен встановив відкрите голосування, архонтів обирали тільки з громадян першого розряду. У 487 р. до н.е. було відновлено жеребкування, але з посеред більшої кількості кандидатів (500), яких обирали по демах. Тоді ж було дозволено обіймати посади архонтів і громадянам другого розряду, а в 457 р. до н.е. — третього. Після року урядування всі архонти автоматично входили до складу ареопагу.

Архонти обирали голову колегії — архонта-епоніма. Його іменем називали рік, упродовж якого діяла колегія. Він не тільки головував на засіданнях колегії, — до його компетенції входив також попередній розгляд сімейних справ, які потім при необхідності спрямовували до суду. Це, зокрема, справи про негідну поведінку дітей щодо батьків, жорстоке ставлення до сиріт, незгоди між подружжям, марнотратство, опіку, розподіл майна, спадкування та ін. Архонт-епонім здійснював загальну опіку над сиротами, вдовами, організовував деякі свята, споряджав посольства у священні місця (у Дельфи, о.Делос та ін.).

Другий архонт, базилевс, спадкоємець колишніх родоплемінних базилевсів, наглядав за здійсненням релігійних культів і водночас був ніби верховним жерцем. Він також відав містеріями та іншими святами, проведенням різних змагань, пов'язаних з деякими урочистостями. Він же приймав і скарги та головував у суді по справах з релігійного культу (безбожність, богохульство та ін.) і пролиття крові (вбивство, поранення), оскільки це вимагало сакрального очищення і покарання, яке відвернуло б гнів богів. Базилевс був також головою ареопагу.

Третій архонт — полемарх. Спочатку це був військовий вождь (до греко-перських воєн). Потім від керівництва військовими справами його усунули. Наприкінці першої половини V ст. до н.е. він здійснював жертвоприношення на честь богів війни Артеміди й Еніалія, влаштовував похорони загиблих воїнів і на їх честь — надгробні змагання. Полемарх також відав цивільними справами метеків та іноземців, переважно сімейними і спадковими. Він був для них тим, чим архонт-епонім для громадян. Полемарх порушував справи проти вільновідпущеників, які виявляли невдячність щодо своїх колишніх господарів, проти

метеків, які не обирали собі патрона (простата). Кожен з названих трьох архонтів міг підібрати собі двох помічників (так званих паредрів). Перед тим як приступити до виконання своїх обов'язків, вони повинні були пройти докимасію в гелієї, а після року — прозвітувати перед нею про свою діяльність.

Інші шість архонтів становили судову колегію фесмофетів. Вони порушували самі та приймали до розгляду судові позови про незаконне присвоєння громадянських прав, про одержання їх нечесним шляхом, хабарництво, фальшиві показання свідків, чужоложство. Самі вони судові справи не розглядали, а скликали для цього судові засідання гелієї чи її колегій, головували на них, особливо у таких важливих справах, як звинувачення в державних злочинах, при докимасії службових осіб, розгляді їх звітів та ін.

Вони мали обов'язок щороку здійснювати перегляд усього діючого законодавства стосовно його доцільності й ефективності та подавати Народним зборам пропозиції про необхідність прийняття нових законодавчих актів, уточнення чи зміни старих, усунення в них суперечностей, вад тощо.

Отже, в епоху розвиненої демократії компетенція колегії архонтів зводилась до справ релігійних, культових та судових. Та й судові повноваження полягали не у безпосередньому розгляді справ, а у прийнятті скарг, позовів, підготовці до розгляду справ у відповідних судових інстанціях та головуванні у цих судах.

Колегія стратегів. Замість військового вождя-полемарха, згідно з реформами Клісфена, для військового керівництва був утворений колегіальний орган — колегія десяти стратегів. Згодом (у V ст. до н.е.) вони стали не просто військовими вождями, а найвищими державними урядовцями країни.

Стратегів спочатку обирали по філах — по одному від філи. Кожен стратег командував ополченням своєї філи. З середини V ст. у зв'язку зі змінами в організації збройних сил обрання стратегів перейшло до компетенції Народних зборів. Вони обирали стратегів незалежно від приналежності до філ. Від кандидатів вимагали знань свого фаху — військової справи і певного майнового цензу (володіння землею у Аттіці). До них єдиних не застосовували річного строку обрання: стратегів могли переобирати без обмежень у строках. Перікла, наприклад, 15 разів обирали на цю посаду. Стратеги мали право вносити свої пропозиції у Раду 500 (нарівні з членами Ради), потім — безпосередньо Народним зборам.

Усі стратеги займали рівне становище і мали однакові права. У випадку війни всі вони вирушали на чолі війська і кожного дня інший

здійснював верховне командування. Народні збори могли визначати одного з них на увесь час походу як головнокомандувача. Траплялися випадки, коли одному чи декільком стратегам вручали всю повноту військової і державної влади з правом вирішувати державні справи незалежно від Народних зборів і Ради 500. Їх називали стратегами-автократорами.

У другій половині IV ст. до н.е. кожному стратегу почали шляхом голосування у Народних зборах визначати певну компетенцію. Дехто з них командував військом поза межами Аттики, інші відали такими ділянками: важкоозброєною піхотою; легкоозброєним військом; охороною країни і веденням війни у її межах; опікою портів і доків (двоє); командуванням флотом; наглядом за будівництвом і оснащенням кораблів. Всі інші стратеги виконували завдання залежно від обставин. Як керівники армії та флоту стратеги мали широкі повноваження у сфері закордонної політики (могли вести мирні переговори, укласти перемир'я, вносити свої пропозиції Народним зборам). У походах вони представляли державу, розв'язували від імені держави конфлікти і спори, затверджували заповіді воїнів, головували у судах, які розглядали справи про військові злочини, та ін. Стратеги мали право одноособово визначати винним воїнам покарання — усунення з рядів війська або штраф.

Колакрети, аподекти й управління фінансами. Колакрети до реформ Клісфена відали державним майном, контролювали всі прибутки і видатки держави. Потім їх компетенцію значно обмежили — вони почали відповідати лише за деякі державні видатки (на культові потреби, утримання пританів тощо). У IV ст. до н.е. ці урядові посади були ліквідовані в зв'язку з появою колегії аподектів. Вона складалася з 10 осіб, яких обирали на Народних зборах. Аподекти стали скарбниками Афін, контролювали надходження до державної скарбниці всіх платежів, вели книгу прибутків, видавали всім службовцям кошти на утримання та витрати, спрямовані на управління. Аподекти розглядали спори з приводу податків, дрібні (до 10 драхм) вирішували самі, а значніші передавали в гелію. Наприкінці IV ст. замість колегії аподектів створено посаду одноособового державного скарбника, а згодом — фінансову колегію.

Скарбницею храму богині Афіни завідували 10 скарбників священних скарбів. Це була окрема від державної скарбниці, але держава при потребі часто нею користувалася (у вигляді позик). Були також скарбниці храмів інших богів.

У середині IV ст. до н.е. створили касу для розподілу “театральних” грошей між населенням. Нею завідувала окрема колегія скарбників.

Кошти колегії склалися зі залишків державного бюджету. Наприкінці IV ст. до н.е. ці кошти передусім почали використовувати на військові цілі, для чого було створено окрему військову скарбницю. Очолював її скарбник військового фонду.

На місцях, у філах, діяли спеціальні урядовці (їх обирали Народні збори по одному на філу) — полети, котрі відповідали за збір податків і мита у доход держави, укладали від імені держави угоди з орендаторами її маєтків, копалень та іншими, продавали конфісковані землі, майстерні.

Обирали в Афінах і службовців державної поліції (в широкому розумінні цього слова). До них належали астиноми, які відповідали за чистоту, наглядали за будівельними роботами, благоустроєм міста; агораноми — наглядали за ринками, якістю продовольчих товарів; метрономи — контролювали за мірами і вагами; ситофілаки — контролювали ціни на ринках; інспектори портів і гаваней (митна служба); урядовці, котрі стежили за порядком під час видовищ, свят тощо. Були це органи колегіальні, по десять осіб у кожному. Обирали їх Народні збори шляхом жеребкування.

Існували й інші службові посади.

Гелієя, або суд присяжних. Утворена згідно з реформами Солона. Складалася з 6 тис. членів (геліастів), яких за жеребом щорічно обирали архонти з середовища повноправних громадян чоловічої статі кожної філи (по 600 осіб), що досягли 30-річного віку. Після жеребкування обрані геліасти складали клятву, потім, також через жеребкування, у делегації кожної філи визначали по 500 основних суддів і 100 запасних. Утворювалось у такий спосіб десять колегій — дикастерій. Кожна колегія виконувала свої безпосередні функції впродовж місяця. У випадку потреби (для розгляду важливих справ) скликали дві-три колегії разом. У повному складі гелієя засідала рідко. Гелієя діяла передусім як найвищий суд країни у ролі першої і другої (апеляційної) інстанцій. Вона також здійснювала контроль за діяльністю службових осіб, заслуховувала їхні звіти (докимасія), притягала при потребі до відповідальності. Гелієя брала активну участь у процесі законодавства: їй належало право вирішувати долю законопроекту, прийнятого вже Народними зборами.

Ареопаг. Як уже зазначалося, ареопаг у ранню епоху був у Афінах одним з найважливіших органів державної влади. Він контролював роботу службових осіб, діяльність Народних зборів, затверджував їхні рішення, мав судові й релігійні функції. Після реформ Ефіальта (462 р. до н.е.) ареопаг втратив політичне значення і став органом майже виключно судовим, частково — релігійним. До його складу входили діючі

архонти й усі колишні, які успішно пройшли докимасію. Члени ареопагу були обрані пожиттєво, вони щорічно звітували про свою діяльність, їх можна було притягнути до відповідальності. Винних засуджували, і вони втрачали свою посаду. Засідання ареопагу відбувалися на Ареєвому узгір'ї і були переважно закритими. Головував на засіданнях архонт-базилевс. Крім розгляду судових справ, про що йтиметься далі, ареопаг доглядав священні місця, святині, стежив за мораллю, додержанням звичаїв. Народні збори іноді доручали ареопагові проводити розслідування антидержавних злочинів, про результати якого треба було доповісти на зборах, після чого справа поступала на розгляд гелієї.

Судова система. Судові органи Афінської держави також зазнали певних змін. Найдавнішим судовим органом країни був *ареопаг*. Потім виник суд *ефетів*. Солон утвердив як найвищий судовий орган країни гелією — суд присяжних. При Пісістраті для розгляду дрібних справ, полегшення громадянам можливості вирішувати свої справи були створені суди за демами. Згодом створено ще інші судові органи — *колегію одинадцяти* та *колегію тридцяти* (згодом колегію сорока). Крім того, для розгляду цивільних справ існував суд *діететів* — третейських суддів. Були також своєрідні спеціальні суди, зокрема у справах заморської торгівлі, рудників, щодо порушення порядку проведення містерій та ін. Розглянемо детальніше судові органи Афінської держави.

Ареопаг. До його компетенції після реформ Ефіальта належали справи про навмисне вбивство, поранення чи спричинення каліцтва при замаху на життя людини, підпал і отруєння незалежно від того, закінчилися вони смертю людини чи ні (з мотивів, що могли закінчитися смертю). Справа підлягала компетенції ареопагу тільки у тому випадку, коли потерпілою стороною був повноправний афінський громадянин. Убивство громадянина вважалось не тільки антидержавною справою, а й антирелігійним вчинком, який викликає гнів богів. Тому такі справи слухали під відкритим небом, щоб присутніх не оскверняло перебування під спільним дахом зі злочинцем. Обвинувач і обвинувачений стояли на двох каменях, один з яких називався каменем образи, інший — каменем прощення. Найпоширенішим покаранням за вбивство була смертна кара, а за навмисне каліцтво, поранення — вигнання з країни з конфіскацією майна. Вирок виносили за більшістю голосів. При рівності голосів підсудного вважали виправданим. Після того як потерпілий пред'явив звинувачення, перед винесенням вироку звинувачений міг оголосити, що йде у вигнання. Тоді вирок не виносили, але злочинець ніколи не міг більше з'являтися у країні.

Ареопаг, як уже зазначалося, за дорученням Народних зборів міг розслідувати, але не розглядати, справи про антидержавні злочини. Компетенція ареопагу знову розширилася після битви при Хіронеї (338 р. до н.е.), коли йому було доручено судити всіх громадян, які не захищали батьківщину, покинули її напризволяще, а також під час римського панування.

Суд ефетів. Складався з 51 особи, по п'ять від філи, і головуючого. Обирали ефетів на Народних зборах громадян, яким минуло 50 років. Компетенція: 1) вбивство з необережності; намовляння до вбивства або співучасть у ньому; вбивство негромадянина; 2) справи про вбивство, дозволене законом (при самообороні; вбивство злодія, спійманого на гарячому, коханця дружини та ін.); 3) справи громадян, засуджених на вигнання за ненавмисне вбивство, але котрі знову вчинили вбивство. У цьому випадку злочинця, який не мав права вступати на територію Афін, саджали біля берега моря у човен, а судді були на березі; 4) справи про вбивство, коли злочинець не встановлений або якщо воно спричинено твариною чи предметом (упав камінь). Невстановленому злочинцю теж виносили вирок, а тварину чи предмет виставляли за межі Афін.

Геліея — найвищий судовий орган держави — діяла як перша і друга інстанції. Як перша судова інстанція вона розглядала найважливіші публічні та приватні справи. До публічних належали антидержавні — зрада, перехід на бік ворога, видання державної таємниці, завдання шкоди суспільству, державі та ін.; службові злочини і проступки. Приватні справи розглядали за приватними скаргами. Згодом приватні справи з компетенції геліеї вилучили і передали іншим судам. Антидержавні справи могли розглядати й Народні збори та Рада 500.

Як друга інстанція геліея розглядала скарги щодо рішень інших судових органів.

Колегія одинадцяти. Створена для розгляду інших важливих кримінальних справ: стосовно розбійників, злодіїв, викрадачів дітей і дорослих громадян та ін. Спійманого на гарячому також відводили у колегію. Якщо злочинець визнавав себе винним, то колегія тут же виносила вирок (здебільшого смертну кару). Якщо не визнавав або заперечував проти розгляду справи колегією, то злочинець залишався в ув'язненні, а його справу передавали на розгляд геліеї. Колегія одинадцяти здійснювала також нагляд над місцями ув'язнення і відповідала за виконання вироків (засуджених до смертної кари, тілесних покарань, ув'язнення).

Членів колегії одинадцяти обирали шляхом жеребкування Народні збори (по одному від філи і секретар).

Колегія тридцяти (потім — сорока). Вона замінила демних суддів, які діяли недовго — тільки в часи управління Пісістрата. Обиралася Народними зборами жеребкуванням, по чотири особи з кожної філи. Судді цієї колегії постійно виїжджали в населені пункти, розглядаючи дрібні цивільні (до 10 драхм), сімейні та кримінальні справи.

Вищою інстанцією з цивільних, зокрема майнових справ (понад 10 драхм) та дрібних кримінальних, були *суди діететів*, що діяли у філах і демах. Це були своєрідні *третейські суди*, але *державні*. На посади діететів обирали громадян з 60-річного віку, тобто тих, які відслужили військову службу. Діяли діетети одноособово, а не колегіально, їх завданням було мирно, за згодою сторін, вирішувати справи. Якщо ж це не вдавалось, то діетет виносив рішення від імені держави. Сторони могли з ним погодитись (тоді справа закінчувалась) або не погодитись (тоді справу передавали у гелією).

Крім публічних, тобто державних третейських судів, були *приватні*, котрих обирали самі сторони. Оскарженню їх рішення не підлягали.

Існував ще інститут так званих *ейсагогейсів* і *аподектів*. Ейсагогейси (їх було п'ять, по одному від двох філ) здійснювали нагляд за справами, для розгляду яких надавався строк не більше місяця. Зокрема, це були справи про повернення приданого вдові після смерті чоловіка чи дружині після розірвання шлюбу, несплату відсотків за позиками, скарги про вчинення образи та ін. Після спливу терміну ейсагогейси вилучали такі нерозглянуті чи незакінчені справи з місцевих судів і передавали гелієї. Аподекти розглядали скарги відкупників і проти відкупників.

Нарешті, справи, пов'язані з мореплаванням і морською торгівлею, перебували у компетенції *наутодиків* (їх обирали жеребкуванням — 10 осіб).

Збройні сили. Основою збройних сил Афін було ополчення громадян. З цією метою всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці з 18 до 60 років повинні були нести військову службу. Молодь з 18 до 20 років (ефеби) проходила військове навчання під керівництвом спеціально виділених фахівців (софроністів, педотрібів та ін.). Вони відповідали за фізичну справність, військову виучку і морально-патріотичне виховання юнаків. Ухилятися від військової служби було ганьбою. Це загрожувало позбавленням громадянських прав. І навпаки, хоробрість, взаємовиручку, мудрість у бою всіляко стимулювали, вшановували і відкривали дорогу до політичної кар'єри, високих посад у державі. Воїни старшого віку (понад 20 років) теж постійно загартовувались, займались фізичними і військовими вправами.

Головну частину війська становили загони важкоозброєної піхоти — *гоплітів*. У них служили громадяни перших трьох розрядів. Військо гоплітів поділялось на десять загонів, так званих *таксейс* (за кількістю філ) на чолі з *таксіархами* (яких обирали Народні збори). Загони в свою чергу поділяли на так звані *лохи*, командирів котрих призначали таксіархи. Фети (громадяни четвертого розряду) служили у легкоозброєній, рухливій піхоті, їх теж поділяли на загони за філами. Фети служили і на флоті. З метеків формували допоміжне військо.

Згодом з'явилися і наймані війська, легкоозброєна піхота — з крітян, родосців та ін. Була в Афінах і кіннота. Всі багаті громадяни (перший розряд) зобов'язані були мати коней і при потребі служити у кінноті (або в гоплітах). Налічувалося десять загонів кінноти, нею командували два обраних гіппархи.

З часів Пелопонеської війни в Афінах створено постійні професійні війська, загони *періполы* — для охорони кордонів, фортець тощо. Переважно це були найманці, частково — ефеби. Армія у ті часи, коли майже перманентно відбувалися оборонні або наступальні війни, відіграла велику роль у механізмі держави.

Фінанси. Бюджет країни складався з двох основних частин: прибуткової та видаткової. Прибутки афінської скарбниці поділялись на звичайні (постійні) та надзвичайні (непостійні, одноразові).

До звичайних прибутків належали:

а) надходження від державних маєтків, земель, лісів, рудників (особливо срібних і золотих); б) податки, що сплачували метеки та вільно-відпущеники (12 драхм на рік), а також податок за володіння рабами (3 оболи за раба); в) мита за ввіз і вивіз товару (2% його вартості), також ринкові оплати (за право торгівлі) та портів; г) судові мита, штрафи та інші надходження від судових присудів; д) членські внески членів Афінського морського союзу.

Надзвичайні прибутки: а) добровільні внески і пожертвування афінських громадян і чужинців; б) майновий податок, який стягувався за надзвичайних умов (для поповнення скарбниці) з громадян, що мали майно понад 1 тис. драхм; в) трофеї, захоплене на війні майно, цінності тощо.

Витрати держави також поділялись на звичайні та надзвичайні. До звичайних (постійних) належали:

а) оплата нижчих урядовців (герольдів, писарів, наглядачів), а з часів Перікла — всіх урядовців; б) одноразові або регулярні виплати і допомоги громадянам (наприклад, виплати біднішим громадянам “театральних” грошей — по 2 оболи для оплати права входу в театр); допомоги непрацевдатним, що мали майна менше ніж на 13 мін (міна = 100

драхм = 600 оболів; міна = 436 г. срібла); допомоги сиротам (за полеглих воїнів) — до досягнення ними повноліття; в) витрати на культові урочистості, ігри з нагоди свят та ін. Щоправда, покриття останніх видатків значною мірою здавна покладалося на найбагатших громадян (літургії); г) витрати на військові цілі, до речі, найбільші за питомою вагою: виробництво зброї, будова кораблів, фортець та інших оборонних споруд, верфей, обладнання гаваней тощо; д) витрати на громадські будівлі і споруди (храми, театри, службові приміщення, статуї та ін.); в) оплата воїнам (з часів Перікла) за час походу.

7. Джерела та характерні риси права

Джерела права. Пам'ятників давньогрецького права знайдено відносно небагато. До найдавніших нам відомих належать обширні фрагменти законів міста-держави Гортин на Криті (V ст. до н.е.). Ці фрагменти стосуються сімейного та спадкового права, частково кримінального. Знайдено фрагменти законодавства багатьох інших грецьких держав, численні документи практики (договори купівлі-продажу, позики, поручництва, застави та ін.).

Однак більшість інформації про грецьке право ми маємо з джерел посередніх, зокрема, з уже згадуваних епопей Гомера — Іліади й Одиссеї, з творів істориків, зокрема, Геродота (V ст. до н.е.), Фукидідеса (V ст. до н.е.), Ксенофонта (V–IV ст. до н.е.), Діодора Сіцилійського (I ст. до н.е.), Плутарха (I–II ст. н.е.), філософів Платона і Арістотеля. Так, Арістотель написав ґрунтовну працю, присвячену Афінам — “Афінська політія”, де йдеться і про право.

Важливим джерелом пізнання афінського зокрема і грецького загалом права є судові промови спеціальних промовців-ораторів. Вони виголошували їх самі або писали для інших. У цих промовах оратори покликаються на різні нормативні акти, а іноді наводять їхній зміст. Це промови Лізія (V–IV ст. до н.е.), Ізайоса (IV ст. до н.е.), Ізократа (V–IV ст. до н.е.), а особливо знаменитого Демосфена (IV ст. до н.е.). До нас дійшли 42 його судові та численні політичні промови. Однак повернімося до Афін. Отже, найдавнішим джерелом права в Афінрах, безперечно, був звичай. Дуже часто покликався на звичай на ранніх стадіях своєї діяльності ареопаг, пристосовуючи ті звичаї, що походили з епохи первіснообщинного ладу, до нових умов, відповідно їх трактуючи. Поступово з'являється щораз більше законів.

У 621 р. до н.е. в Афінрах архонт Драконт уперше видав систематизовані писані закони. Найвірогідніше, вони були записом діючих норм

звичаєвого права, які втілювали у судову практику. Не випадково джерела називають Драконта фесмофетом (архонтом-суддею) на відміну від Солона, котрого називають законодавцем (номотетесом). Якщо це були звичаї, то їх пристосували до нових умов, аби захищати інтереси власників. Їх запис, створення писаного права — це наслідок посилення ролі міських торговельно-промислових кіл, які були в цьому зацікавлені, бо писане право обмежувало сваволю епатридів, родової знаті, що монополізувала владу й судочинство.

Закони Драконта до нас не дійшли, хіба що окремі їх фрагменти. Як зазначає Плутарх, вони славились своєю суворістю. Не тільки свято-татцям і вбивцям, а майже всім іншим злочинцям загрожувала смертна кара, наприклад, за крадіжку овочів, плодів, предметів вжитку, навіть за лінощі та небажання працювати. Недарма деякі грецькі історики й оратори зазначали, що Драконт писав свої закони не чорнилом, а кров'ю. Поряд зі смертною карою закони передбачали й тілесні покарання, штрафи, безчестя та ін. Було встановлено різницю між навмисним і випадковим убивством. Якщо трапилось випадкове вбивство, то винний міг уникнути покарання — він міг піти у вигнання або відкупитись у рідних убитого. Для розгляду таких справ Драконт створив *колегію ефетів*, а справи про навмисне убивство розглядали в ареопазі.

З V ст. до н.е. основним джерелом права в Афінах стали закони. Їх приймали тільки Народні збори і вони містили загальні, обов'язкові для всіх правила поведінки, діяльності. Від законів відрізняли *псефізми*, що стосувалися конкретних осіб, справ, предметів. Тексти багатьох законів дійшли до наших днів (на металах, камені, у викладенні пізніших істориків).

Як же в Афінах регулювалися правовідносини людей? Як виглядали основні галузі та інститути права?

Нагадаємо, що повністю правоздатними та дієздатними були лише повнолітні громадяни чоловічої статі, вільні, не обмежені в громадянських правах. До 18-річного віку громадянин не був дієздатним і перебував під опікою так званого киріоса, тобто опікуна в широкому розумінні цього слова: батька чи опікуна в правовому, буквальному розумінні. Щоправда, проти малолітнього чи неповнолітнього (до 18 р.) можна було внести скаргу, але у суді його представляв киріос.

Жінка завжди перебувала під опікою киріоса. Спочатку це був батько, якщо не було батька — то повнолітній брат або його опікун, після одруження — чоловік. Вдову опікував її повнолітній син. А втім, у Афінах жінка мала деяку обмежену дієздатність. Вона, зокрема, могла самостійно укласти угоди, якщо вартість предмета угоди не перевищувала рівновартості одного медимна зерна. Коли ж вартість предме-

та угоди була більшою, то вимагали згоди опікуна. Дочка, яка через відсутність братів спадкувала після смерті батька майно, не ставала його власницею; власником такого майна був тільки її син.

Обмеженою була право- і дієздатність метеків.

Право власності. Спочатку приватна власність у Афінах була мало розвинена, оскільки зберігалася общинна, колективна власність. Проте у V-IV ст. до н.е. вона набула вже значного розвитку. Але і тоді ще не склалася уява про абсолютні права приватного власника, подібні до римських. Не виникло навіть таких термінів, які б означали ці права чи поняття власності взагалі. Термін *ousia* означав майно, сукупність речей, благ, якими володів власник, але не право власності. Приватну власність розглядали як сукупність майна і благ, наданих державою. Недаремно кожен архонт, обійнявши посаду, оголошував, що зберігає за кожним громадянином те майно, яке йому належить. А земельні володіння називалися *kleros* — жереб, що відображало колишні общинні порядки, коли землю надавали за жеребом. До того ж приватні власники, здебільшого багаті, були обкладені на користь держави, суспільства значними повинностями (літургіями, хорегіями та ін.), що означало, без сумніву, обмеження права приватної власності в інтересах усього суспільства. Це засвідчують часті експропріації державою у випадку надзвичайних обставин у громадян майна чи його частини.

Не знало грецьке право також розмежування понять і суті власності та володіння. Зате відомий поділ на різні види речей, зокрема, на рухомі й нерухомі. На рухомі речі індивідуальна власність з'явилася значно раніше. Власником рухомих речей міг бути як афінський громадянин, так і чужоземець. Власником нерухомих — тільки афінський громадянин, а чужоземець — лише після одержання спеціального дозволу. В Афінах громадянин міг набути нерухомість без будь-яких обмежень у межах свого дему (землі, будівлі). Якщо ж набута власність знаходилась в іншому демі, то сплачували певний податок адміністрації цього дему. Набути власність можна було первинним або похідним способами. Первинний — це коли річ раніше не була чиеюсь власністю. Похідний — коли річ раніше вже перебувала у чийсь власності. Похідні способи — це купівля, обмін, дарування тощо. При похідних способах обидві сторони діяли на підставі публічної угоди: наявність свідків або укладання угоди в присутності відповідного урядовця, публічне оголошення або реєстрація факту набуття речі у спеціальних реєстрах.

Право власності охоронялось декількома позовами. Один з них — це позов власника майна до володільця (скажімо, орендатора) про сплату домовленої ціни за оренду чи стягнення прибутків за користування

майном. Ще одним видом позову, складнішим, був позов про власність — (*dike ousias*). Можливо, що це стадії однієї процедури: якщо першого позову виявилось недостатньо для захисту права власності, то подавали другий. Для першого — достатньо було мати свідків або подати письмову угоду, для другого існували складніші докази. Власник майна мав ще третю можливість, щоб захистити свої права, а саме: він міг подати спеціальний позов про порушення володіння його майном з боку інших осіб. Сторона, яка програла справу, сплачувала ще й штраф на користь держави. Такий своєрідний позов міг подавати, наприклад, власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай.

Зобов'язальне право. Грецьке право розрізняло два види зобов'язань (*synallagmata*) — добровільні та примусові, які виникали відповідно на підставі договору (угоди) або правопорушення (делікту).

Договірні зобов'язання. Поняття договору Арістотель розкрив у “Риторичі”, зазначаючи, що договір — це начебто спеціальний закон, який пов'язує між собою особи. Кількість договорів не була обмежена. Будь-яка угода між сторонами (крім злочинної) могла слугувати підставою договірному зобов'язанню. Спочатку жодної спеціальної форми укладення договорів не існувало — достатньо було лише згоди сторін. Особливо це стосувалося простих угод, наприклад, купівлі продуктів на ринку. Однак у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати письмову форму. Текст договорів підписували обидві сторони. З'явився й інститут свідків. Нарешті, договір можна було укласти в присутності урядовця, зареєструвати його у спеціальних книгах. Отож, форму укладення договору обирали самі сторони. Формалізм порівняно швидко зник з афінського права, хоч, напевне, він мав місце на ранніх стадіях його розвитку (в гомерівський період, наприклад, велике значення мало виголошення певних сакраментальних слів, формул). Невиконання договірних зобов'язань до появи реформ Солона тягнуло за собою особисту відповідальність боржника, котрому загрожувало боргове рабство. Згідно з реформами Солона, встановлено лише майнову відповідальність. З'явилися й способи забезпечення виконання зобов'язань — *завдаток, застава, поручництво*.

Завдатком (*arrabon*) називали суму, яку виплачувала одна сторона іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору. При невиконанні зобов'язання: а) стороною, яка дала завдаток, вона його втрачала; б) стороною, яка його отримала — повертала у подвійному розмірі.

Другим способом забезпечення інтересів кредитора була *застава*. В заставу боржник міг давати рухомі або нерухомі речі. Рухомі речі, здебільшого, передавали у володіння кредитора, який зберігав їх у себе до сплати боржником боргу (а після сплати повертав). Прибутки від такої речі (якщо такі були) кредитор присвоював собі як відсотки за позичене. При невчасній сплаті боргу кредитор міг ці речі продати, компенсуючи позичене, а решту віддати боржникові.

Щодо нерухомостей, наприклад землі, то вони могли або залишатися у володінні боржника, або їх передавали у володіння кредитора, який мав право використовувати, навіть здавати їх в оренду, одержуючи від орендарів за це платню. Щоправда, здебільшого нерухомість залишалася у володінні боржника. Така застава дістала назву *іпотека* (hipotheka). Боржник не міг своє заставлене майно подарувати, продати чи своїми діями заподіяти цьому майну якусь шкоду. При несплаті боргу нерухомість переходила у розпорядження кредитора, який міг її продати, погасивши кредит.

Третім способом забезпечення виконання зобов'язань було *поручництво*. Третя, стороння особа, брала на себе відповідальність за своєчасну сплату боргу боржником. Це зазначали у договорі.

У випадку невиконання боржником зобов'язання кредитор міг звернутися з позовом до поручника, який повинен був повністю або частково (залежно від умов договору) віддати позичене.

Окремі договори. *Купівля-продаж.* Цей договір укладали у вигляді простої неформальної угоди сторін. Предметом договору могли бути різні рухомі та нерухомі речі, не вилучені з обігу, раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся, договір вважався недійсним. Винятки допускали тільки щодо конфіскованого майна. Укладення договору приводило до безпосереднього, без зайвих формальностей переходу права власності на річ до покупця. Однак попередньою умовою цього переходу була виплата домовленої оплати. Якщо цього не зробили або суму виплачували не повністю, то до повної оплати власником речі залишався продавець. Однак навіть у такому випадку ризик випадкової загибелі речі брав на себе покупець.

Отже, покупець залежно від умов договору повинен був виплатити продавцеві одразу всю встановлену за річ суму або сплачувати її частинами. Це допускалося. Продавець був зобов'язаний передати річ з усіма її приналежностями покупцеві й гарантувати неможливість її вилучення у покупця третіми, сторонніми особами. Насамперед це стосувалося нерухомостей.

Крім того, на випадок продажу землі, будівель тощо сторони мусили повідомити про свій намір властям, котрі вивішували відповідне

оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через герольдів. У такий спосіб виясняли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати.

Чи була відповідальність продавця за приховані недоліки речі — невідомо. Відомо тільки те, що в Афінах існував закон, який передбачав відповідальність за продаж хворого раба. Цей закон передбачав, крім того, можливість для покупця у такому випадку розірвати укладений договір.

Договір позики був також поширений у Афінах. Він укладався в письмовій або усній формі в присутності свідків. Жінка без згоди опікуна не могла укладати цього договору — ні як кредитор, ні як позичальник. Предметом договору позики були переважно речі, визначені родовими ознаками — вагою, кількістю, мірою (гроші, зерно, вино). В більшості випадків цей договір передбачав сплату боржником відсотків. У Афінах, як і в інших грецьких державах, процвітало лихварство. Були навіть спеціальні банкіри (трапезити), котрі займалися майже виключно кредитними операціями. Займалися ними і храми. Нормальним вважалося стягнення 12–18% на рік, хоч часто розмір відсотків досягав 25 і навіть 30%. При невчасній сплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки.

Відомою була і безвідсоткова позичка: позичка у друзів для викупу з полону, оплати штрафу тощо. Позичене слід було повернути одноразово або частинами. Кредитор і в цьому випадку мав право на судовий позов (у випадку неповернення боргу).

Взяте у позику боржник повинен був повернути у зазначений у договорі строк. При простроченні сплати боргу кредитор, по-перше, міг звернутися в суд з позовом до боржника. По-друге, якщо боржник мав поручника, — то до поручника. По-третє, якщо у договорі було передбачено, що кредитор самостійно може задовольнити свої претензії за рахунок майна боржника, то він це робив сам (ніби судове рішення відбулося).

Договір наймання. Його предметом було наймання рухомих (до них належали й раби) і нерухомих речей та наймання послуг (рабів, худоби, судна, будівлі, землі та ін.). Зокрема, був поширений договір наймання будинків метеками, оскільки вони як іноземці не мали права купувати нерухомість на території Афінської держави. Наймали майстерні чи підприємства разом з рабами, земельні ділянки, сади.

Договір укладали зазвичай у письмовій формі, його підписували сторони і свідки. Згідно з договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача якусь річ. Вона мала бути якісна, гарантована від будь-яких претензій з боку третіх осіб. Наймо-

давець не міг (і це часто передбачалось у тексті договору) продати цю річ третій особі до закінчення терміну договору.

Основне зобов'язання боржника — це своєчасне внесення обумовленої платні, яка, зокрема за землю й будівлі, була достатньо високою (іноді становила 7–8,5% вартості нерухомості щорічно). При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавали право звернутися до суду або самому вжити заходів для вигнання недобросовісних наймачів (розібрати дах, познімати вікна, двері тощо). Наймач був зобов'язаний ставитись до найнятої речі як добрий, уважний господар, а після закінчення договору повернути річ у такому ж стані, в якому він її отримав.

Строк, на який укладався договір, встановлювали самі сторони. Відомим було і безстрокове наймання (землі, будівель). Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок.

Щодо особистого наймання, то такий договір поширення не набув, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найнятих робітників. Однак договори особистого наймання в ті часи відомі, зокрема в сільському господарстві, домашньому господарстві, для надання різного виду послуг, особливо кваліфікованих (лікаря, будівельника тощо). Наймані робітники споруджували громадські будівлі, храми, кораблі та ін. Наймач повинен був забезпечити найнятого роботою та оплатити його працю (поетапно або після повного її виконання — залежно від умов договору), а найнятий — сумлінно і якісно виконати працю. Обидві сторони для захисту своїх прав та інтересів могли звертатись до суду.

Дещо відрізнявся від договору наймання *договір підряду*. Будь-яка особа чи група людей укладала договір на виконання громадських робіт, наприклад, проведення каналу, будівництво чи ремонт будівлі, дороги, осушення боліт тощо. Ця особа могла, в свою чергу, наймати робітників, спеціалістів, забезпечувати їх будівельними матеріалами, але не вони несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи, а підрядчик.

Договір зберігання речей (поклажа). За цим договором особа віддавала іншій на безоплатне зберігання певну річ без права користування нею. Особа, котра прийняла річ, була зобов'язана добросовісно берегти її і повернути власнику за першою його вимогою.

Якщо зберігач відмовлявся повернути річ, власник її міг звернутися до суду. В свою чергу зберігач міг вимагати відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи річ. Своєрідним різновидом цього договору було передавання на зберігання грошей банкірам (трапезитам). Вони могли користуватися грішми, повертаючи за вимогою вкладни-

ка інші монети. Цей договір близький до договору позики, але афіняни розглядали його саме як договір зберігання. Вкладники грошей також мали вигоди: за свої вклади вони отримували певний відсоток, за їхніми вказівками банкіри виплачували гроші кредиторам вкладників, так вони уникали ще й ризику бути обкраденими чи пограбованими.

Відомий ще *договір товариства*. В Афінах існували різні об'єднання громадян, свобода створення яких була визнана ще реформами Солона. Громадяни об'єднувалися на підставі договору товариства, який укладали переважно у письмовій формі, який передбачав утворення спільного майнового фонду. З цією метою всі члени товариства робили певні внески. Відповідно до їх вкладів (або порівну) вони ділили прибутки, несли один перед одним відповідальність за збитки, викликані несумлінним, безгосподарським веденням справ.

Товариства користувалися правом набувати через своїх представників майно (рухоме й нерухоме), розпоряджатися ним. У Афінах були відомі торговельні товариства, корабельні, банківські, товариства співтрапезників (звичайно нежонаті, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування), релігійні товариства, товариства поетів, артистів, музикантів (своєрідні клуби) та ін.

Афінське право знало й інші договори, наприклад, коли якусь річ передавали у безоплатне користування, договір доручення.

Зобов'язання з правопорушень (деліктів). У афінському праві незволнені дії, правопорушення, які завдавали шкоду особі чи майну громадян, інколи тягнули за собою не кримінальні покарання, а штрафи на користь потерпілих. Ці штрафи нерідко були великими, іноді перевищували за розмірами шкоду, заподіяну деліктом. Отже, покарання винного, яке відбувалося з ініціативи і в інтересах потерпілого, було відчутним.

Особа, майну котрої неправомірними діями іншої особи завдано шкоду, мала підставу для подання *спеціального позову* — *dike blabes*. Позов цей подавали, наприклад, на сусіда, з вини якого вода залила поле чи худоба якого отруїла посів; на особу, з вини котрої пожежа знищила майно чи втрачено річ. Можна було подати цей позов й особі, з вини якої зірвалася прибуткова справа чи позов про збитки, спричинені недбалим веденням справи, що була комусь доручена.

За шкоду, заподіяну чужому майну неповнолітніми, відповідав їхній батько, а рабом — його господар. В останньому випадку господар раба міг уникнути відповідальності, віддавши раба потерпілому. Деякі дослідники афінського права вважають, що позов *dika blabes* можна було застосовувати й у випадку учинення шкоди внаслідок невиконання або неналежного виконання договору. Проте єдиної думки в цьому питанні немає.

Шкода, завдана не майну, а особі, була підставою для інших позовів і скарг. Сюди відносять образу дією, словами, побої, різні насильства тощо. Тут вже йшлося, швидше, про злочини проти особи й суспільства, ніж про майнові інтереси.

Шлюб і сім'я. Вступ у шлюб в Афінах був обов'язковим. Платон згадує про закон, який зобов'язував громадян укладати шлюб. Небажання одружуватись, однак, не каралося, а розглядалося як лихо, нещастя, оскільки безшлюбність призводила до припинення роду, культу предків. Безшлюбність не давала можливості займати деякі державні посади, наприклад, архонта-базилевса, стратегів та ін.

Важливе значення мала форма укладення шлюбу. Законним, особливо з часів Перікла, вважали тільки шлюб між повноправними афінськими громадянами. Одруження з негромадянами, чужинцями засуджувалось. Шлюбний вік для чоловіків був встановлений 18 років, тобто з досягненням повноліття і прийняттям у члени дему; для жінок — 14 років. Платон у своїх працях, однак, висловлює думку, що для жінок найкращим для шлюбу є вік від 16 до 20 років, для чоловіків — 30–35 років; Арістотель — відповідно 17–18 та 35–37 років.

У гомерівську епоху шлюб укладали у вигляді договору між батьком нареченої та нареченим про купівлю дівчини. Наречений платив батькові дівчини чи її опікунові худобою, золотом та іншими цінними речами, а батько, в свою чергу, робив нареченому подарунок.

Сліди договірної форми укладення шлюбу зберігаються і в пізніші часи. Першим і головним актом була угода, укладена між майбутнім чоловіком нареченої та її батьком чи опікуном. Наречена грала пасивну роль, її не питали згоди. Платня за наречену — гедна — і далі була необхідною умовою укладення угоди. Обов'язковою була також присутність свідків. У процесі укладення угоди узгоджувався розмір приданого нареченої. На підставі цієї угоди вона переходила з-під влади батька під владу чоловіка, який ставав її опікуном.

Доповненням угоди була шлюбна процедура (гамос), поєднана з різними церемоніями, переважно релігійного характеру.

Крім цієї, найпоширенішої форми одруження, існувала ще одна, коли шлюб оформлявся в присутності державних урядовців або в суді. Цю форму застосовували в особливих випадках: при виході заміж дочки-спадкоємиці, при одруженні усиновленого.

Дівчина-спадкоємиця (якщо у батька не було синів), згідно з афінським правом, мусила вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля чи інше майно не потрапили до чужого роду (деми).

Перешкодою до укладення шлюбу були: близька спорідненість по висхідній і низхідній лініях, між братом і сестрою. Між ними допускався шлюб, якщо спільним був батько, а різні матері.

Афінська сім'я була моногамною (парною), при цьому дружина займала у ній другорядне становище. Для чоловіка допускалося співжиття з рабіннями, відвідування гетер — жінок легкої поведінки. Такі зв'язки не мали жодних правових наслідків. Дружина повністю підпорядковувалась волі чоловіка, вела замкнений спосіб життя. Вона мешкала в окремії, жіночій частині будинку, куди не допускали сторонніх чоловіків. Виходили жінки з дому тільки у супроводі рабинь чи служниць. Інтереси дружини обмежувались турботами про сім'ю, колом домашніх справ, управлінням рабіннями.

Припинення шлюбу наставало у зв'язку зі смертю одного з подружжя, внаслідок позбавлення чоловіка громадянських прав (атімія) та через розлучення.

Розлучення для чоловіка не становило труднощів. Він міг у будь-який момент, без жодних формальностей відіслати дружину до батьків чи опікуна, повертаючи, однак, її придане. Якщо ж розлучення було зумовлене негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік їй не повертав. Чоловік міг пробачити провинність дружини, але йому в такому випадку (якщо він все-таки не прагнув розлучення) загрожувало позбавлення громадянських прав (атімія). Дружина, бажаючи розлучення, мусила звернутись з письмовою скаргою до архонта-епоніма, який і вирішував цю справу. Підпорядковане становище жінки в сім'ї дуже ускладнювало її домагання розлучитися із чоловіком. Чоловік міг (за згодою дружини) видати її заміж за іншого. Так, Перікл (за свідченням Плутарха) віддав свою дружину другові, а банкір Сократ видав заміж за вільновідпущеника Сатира.

Навіть перебуваючи у шлюбі, дружина підлягала, крім влади чоловіка, ще й владі батька (чи опікуна).

Майнові відносини подружжя були такими: придане залишалося власністю дружини, чоловік лише ним управляв. Воно переходило у спадок дітям. Для забезпечення його цілісності встановлювали заставу (іпотека) майном чоловіка. Якщо сім'я дітей не мала, то придане після смерті дружини повертали її батькам чи спадкоємцям. Предметами (речами) особистого вжитку дружина розпоряджалась сама.

Влада батька над дітьми також була дуже великою. Впродовж перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував, чи це його дитина. Тільки після визнання дитини батьком вона ставала членом сім'ї. До Солона існувало право батька продати або віддати своїх дітей у рабство за борги. Солон ліквідував це право, але визнав право батька

вигнати дитину зі сім'ї за недостатню повагу, публічно зректися її. У такому випадку сина виключали зі списку членів деми, позбавляли права спадкування батьківського майна. Батько міг віддати дитину на виховання в іншу сім'ю, міг призначити опікуна на випадок своєї смерті, вибрав для дочки чоловіка та ін.

Навіть дорослі діти, які мали сім'ї, повинні були слухати батьків, поважати їх, при потребі — утримувати. За невиконання цих обов'язків їх могли притягнути до відповідальності.

Відомим було усиновлення (удочеріння), на яке мали право повноправні, дієздатні громадяни, котрі були бездітними або мали тільки дочок. Усиновлювати можна було тільки при житті або в заповіті. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення все одно залишалося дійсним, а усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми і спадкував майно батьків нарівні з ними. Не мав права усиновлювати той громадянин, який сам був усиновленим.

Здебільшого усиновлення мало на меті збереження у сім'ї родинного майна, традицій, вшановування культу родинних богів, принесення жертв богам і померлим предкам тощо (це могли робити тільки чоловіки). Усиновлення спричиняло вихід усиновленого з фратрії і дему попередньої родини, припинення спорідненості, звільнення від будь-яких попередніх обов'язків.

Усиновлення могло бути розірваним тільки за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг зробити це й односторонньо, з власної ініціативи, але тільки тоді, коли залишав названому батькові свого сина.

Поширена була й опіка, яку встановлювали над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису в заповіті або урядово (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити навчання і здобуття професії, захищати його інтереси, управляти його майном. Опікуна за невиконання чи недобросовісне виконання обов'язків можна було притягнути до відповідальності. Таке право мала родина підопічного або архонт-епонім.

Опіка закінчувалася з досягненням підопічним 18 років і прийняттям його до складу дему або з одруженням дівчини. Опікун звітував про свою діяльність. Упродовж п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

Спадкове право. На ранніх етапах розвитку афінське право знало тільки спадкування згідно зі законом. Реформи Солона встановили й спадкування за заповітом.

Отже, згідно зі законом, спадок мали передусім сини померлого. Дочки при наявності синів не спадкували. Однак вони мали право при виході заміж на отримання від братів приданого. Між синами майно

ділили порівну. Вони не могли відмовитись від спадку. Якщо син помер до отримання спадку, то його частку спадкували його сини.

При відсутності синів майно батька спадкували дочки. Позашлюбні діти прав спадкування не мали. Закон дозволив виділяти їм з батьківського майна не більше ніж по одній тисячі драхм.

Якщо померлий не мав дітей, то спадкували майно його бокові родичі — передусім брати і племінники (при їх відсутності — сестри й племінниці); потім — дядьки, двоюрідні брати та їхні діти. Чи мали право спадкувати батько та дід померлого — науці не відомо. В кожній покликаній до спадкування категорії кровні родичі ближчої лінії виключали родичів дальших ліній.

Спадкування за заповітом передбачало такі умови: заповідач повинен був бути дієздатний і правоздатний, при здоровому розумі, не складати заповіту під фізичним чи психічним примусом. Заповідати майно міг тільки той громадянин, у якого не було дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні й жінки, як і усиновлений син. Не мали права заповідати й особи, що обіймали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж до затвердження їх службових звітів. Якщо у спадкодавця була дочка, то він міг заповідати майно сторонньому, але за умови, щоб той одружився з нею (або з однією з них), а іншим виділив придане.

Заповіт укладали в присутності свідків у письмовій чи усній формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірєній особі чи власням. Заповідач міг у будь-який момент відкликати (анулювати) свій заповіт.

Кримінальне право. Злочином у грецькому праві впродовж тривалого часу вважали тільки таку дію, яка викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не брали характер волі правопорушника (злочин вчинено з наміром чи з необережності), посягання на злочин (коли дія не наставала з незалежних від волі злочинця причин) та ін. Однак уже Драконт у своїх законах розрізняв навмисне й ненавмисне вбивство. Проте й далі у питаннях про злочини й покарання зберігалось чимало пережитків первіснообщинного ладу. Це виявлялося насамперед у тому, що ініціатива у порушенні кримінальної справи, покаранні злочинця належала потерпілому чи його родичам, а не органам держави. Вважали цілком нормальним явищем домовленість родичів убитого з убивцею про матеріальну компенсацію за злочин. Якщо близьких родичів не було, то винагороду одержували 10 членів фратрії, до якої належав убитий. Позов, порушений родичами, мав *приватний* характер (*dike*), а не *публічний* (*graphe*). Допускали й самосуд: чоловік міг убити коханця дружи-

ни на місці вчинення зради; убити на місці злочину можна було й нічного злодія.

Держава виступала ініціатором у порушенні справи й винесенні вироку тільки при скоєнні таких злочинів, як зрада, втеча до ворога, видання державної таємниці, ухилення від військової служби. Ці злочини вважали такими, що порушували інтереси загалу, суспільства. Власне тому й виникли два види процесу: *dike* й *graphe* — *приватне звинувачення та публічне*. Причому до приватного звинувачення відносили дуже серйозні правопорушення, зокрема, як зазначалося, вбивство, підпал, пограбування, отруєння, зґвалтування та ін. У приватному процесі винний переважно відшкодовував потерпілій стороні матеріальним способом, а у публічному — ніс покарання аж до смертної кари включно. Потерпілій стороні нерідко надавали право вибирати між обома видами процесу. Є відомості, коли зі скаргою проти правопорушника виступала не тільки потерпіла сторона, а й будь-який громадянин Афін.

Згодом, у V–IV ст. до н.е., кримінальне право Афін досягло значного розвитку. Розрізняли такі злочини:

Антидержавні. Насамперед сюди відносили зраду, яку тлумачили достатньо широко: перехід на бік ворога, видавання державної чи військової таємниці, якщо здавали ворогові міста або здавалися у полон, поїздка у ворожий край без дозволу влади, поселення у чужому краї та ін. Сюди ж відносили й спроби повалити існуючий лад, шкодити демократії, спроби відновити тиранію. За зраду загрожувала смертна кара з конфіскацією майна й вивезення тіла злочинця за межі країни. За спроби повалити існуючий лад — позбавлення громадянських прав (атімія), причому не тільки самого злочинця, а й близької його родини.

Антидержавними злочинами вважали також обдурювання народу (неправдива інформація, фальшиві обіцянки) та підробку грошей.

Проти порядку управління. До них належали розтрати державних грошей (розтратник повинен був повернути суму в 10-кратному розмірі); зловживання владою; несумлінне виконання дипломатичної місії.

Проти релігії: блюзнірство (богохульство); зневіра в існуванні богів; невиконання обрядів. Оскільки релігія мала державний характер, то такі злочини карали смертною карою або вигнанням з конфіскацією майна.

Проти особи. Насамперед це злочини проти життя і здоров'я людини: вбивство, кваліфікованим видом якого було поранення інших людей при спробі когось убити, каліцтво, поранення. Сюди ж афіняни відносили й підпал.

Проти честі. Це образи словесні й дійові. При дійовій зневазі, якщо

зневажений у свою чергу відповів словесно чи дійовою образою, карали тільки ініціатора, призвідника.

Проти моралі. Сюди відносили подружню зраду. Коханця дружини, спійманого на місці проступку, можна було безкарно вбити; не спійманому на аморальному вчинку, але винному, загрожувало безчесття. З невірною дружиною чоловік мусив розлучитися, в іншому випадку йому загрожувало позбавлення громадянських прав. Невірна дружина навіть після розлучення не мала права з'являтися на свята, видовища, у храми.

До цих злочинів відносили розтління малолітніх — за це засуджувано до смертної кари або атімії.

Проти майна. Це крадіжка (явна або прихована) — злодій мусив повернути викрадену річ і платив штраф у подвійному розмірі її вартості. До кваліфікованих видів крадіжки належала крадіжка з храмів, предметів культу тощо (смертна кара). Пошкодження чужого майна, вчинення комусь збитків також вважали злочином проти майна.

Покарання за вчинені злочини були різними. Одним з найсуворіших покарань була смертна кара, що здійснювалася різними засобами. Так, винних скидали у провалля або застосовували отруту. Злочинцеві пропонували прийняти її самому, іноді на вибір пропонували ще й меч чи шнурок. Розбійників, злодіїв і рабів зазвичай вішали або вбивали, закидаючи камінням, розпинали на хрестах.

Ще одним видом покарання був продаж у рабство. Іноді так карали розбійників і грабіжників, метеків чи вільновідпущеників. Воно не застосовувалось до афінських громадян.

Відомі й тілесні покарання. Найсуворішим було членопошкодження (відрубання рук і ніг, кастрація), яке застосовувалось тільки до рабів, чужинців та й то дуже рідко. Частішим видом було побиття батогами (рабів).

Поширеним видом покарання були штрафи і конфіскація майна. Остання була як основним, так і додатковим видом покарання.

Ув'язнення як самостійний вид покарання не застосовували. В ув'язненні тримали злочинця тільки тимчасово, до суду, а державних боржників — до сплати боргу.

Достатньо широко застосовували позбавлення прав — атімію. Вона полягала у повному або частковому позбавленні політичних чи громадянських прав — на певний час чи пожиттєво. В деяких випадках атімія супроводжувалась конфіскацією майна. При повному позбавленні прав засуджений не міг обіймати жодних громадських чи державних посад, брати участь у Народних зборах, відвідувати храми, театри, видовища й свята, не мав права звертатися до суду.

Ще одним видом покарання було тимчасове (наприклад, при остракізмі) або пожиттєве вигнання. Якщо засуджений до пожиттєвого вигнання зволікав з виїздом чи повертався в Афіни без дозволу, то він підлягав смерті. Карався і той громадянин, який будь-чим допомагав вигнанцеві (переховував його, годував та ін.).

Процес. Подавати скарги, порушувати судові справи могли тільки афінські громадяни чоловічої статі. За жінок це робили опікуни, за метеків — їхні простати, за рабів — їхні господарі. Уже відомо, що в Афінах розрізняли два види судових справ і відповідно два процеси.

Процес приватний — *dike* — порушували за заявою потерпілої сторони або її законного представника — *kyrios*. Процес публічний — *graphe* — починали з ініціативи державних органів або за заявою повноправного громадянина незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси чи ні.

Процес приватний потерпілий міг у будь-який момент припинити, а процес публічний обов'язково треба було довести до завершення справи (під загрозою штрафу в тисячу драхм). Жодних матеріальних вигод при виграші справи зазвичай ініціатор процесу не мав, а програвши справу, сплачував штраф у тисячу драхм, якщо при голосуванні у суді на його користь було подано менше $\frac{1}{5}$ голосів суддів. Ініціатори приватного процесу сплачували судові мита. Ініціатори публічного процесу були від нього звільнені. Однак зауважимо, що при процесі *graphe* громадянин у деяких випадках міг мати матеріальну вигоду, а саме, якщо він скаржився на порушення фінансових інтересів держави (несплата податків, мита тощо) будь-якою особою. Якщо процес закінчувався виграшем, то ініціатор отримував частку конфіскованого майна чи штрафу, присуджену винному. Такий порядок призводив до появи специфічної групи людей — професійних донощиків (сикофантів). Водночас звинувачені громадяни мали право подати скаргу на дії сикофантів і почати проти них судовий процес.

Виклик обвинуваченого чи відповідача до суду здійснювали не органи держави, а потерпіла сторона, яка при свідках повідомляла його про день і годину розгляду справи. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу слухали без його участі.

Службова особа чи судовий орган, котрим подавали скаргу, вивчали справу. Відповідачеві (злочинцеві) давали можливість подати докази для свого виправдання (*paragraphe*).

Доказами вважали власне признання, документи, показання свідків, у тому числі навіть рабів (їх допитували здебільшого під тортурами), присягу сторін. Жінки, діти і раби свідчити не мали права.

Після закінчення попереднього слідства всі докази, зафіксовані в натурі та на письмі, вміщували в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази до уваги вже не брали. Після цього призначали день суду. На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час: зачитували закони, документи, покази свідків та ін.

Судове засідання закінчували таємним голосуванням суддів без попередньої наради. Голосували білими і чорними камінцями. При рівності голосів підсудного вважали виправданим. Оскільки не з усіх видів справ у законах було передбачено конкретне покарання, то відбувалося голосування щодо вибору міри покарання. Свої пропозиції стосовно цього могли вносити як потерпілий, так і засуджений. У відомому процесі Сократа, обвинуваченого у зневазі богів, він не визнавав себе винним, заявивши, що за заслуги перед суспільством його належить нагородити, а у крайньому випадку він погоджувався заплатити невеликий штраф. Суд, однак, погодився з пропозицією обвинувача і засудив Сократа до смертної кари.

Судові рішення і вироки можна було оскаржити, подавши скаргу до гелієї. До неї можна було апелювати навіть на рішення Народних зборів. Рішення гелієї було остаточним.

Виконання вироку (смертна кара чи тілесні покарання) належало до обов'язків колегії одинадцяти. Засуджений до штрафу на користь держави ставав її боржником і якщо у вказаний термін штраф не був сплачений, то боржника ув'язнювали і тримали за ґратами, поки він не сплачував боргу. Через деякий час борг подвоювався. У приватних позовах боржнику також надавали певний термін для сплати боргу. При його порушенні позивач мав право захопити майно боржника, а при вчиненні йому опору — подати ще один позов, унаслідок якого боржник сплачував на користь держави ще й штраф, рівний сумі позову.

Глава 3

ДЕРЖАВА І ПРАВО СПАРТИ

1. Утворення і розвиток Спартанської держави

Спарта є другою державою, на якій переважно зосереджується історія класичної Греції, представлена в традиціях, легендах і міфах, творах істориків та археологічних розкопках. Це була своєрідна країна — у розумінні як соціального ладу і побуту, так і державно-політичного

устрою та права. Значною мірою ці особливості пояснюються природними умовами. Спарта лежала у південній частині Балканського півострова — в Пелопонесі. Південь Пелопонесу, де була стародавня Спарта, — це Лаконська долина, зрошувана рікою Евротом, близько 30 км завдовжки і 10 км завширшки. З півночі вона була покрита високими горами, а з півдня болотами, які тяглися до самого моря. Для Лаконської долини характерні родючі землі, гарні пасовища, схили гір, покриті лісами, дикоростучими фруктовими деревами та виноградниками. Однак незначна площа цієї долини і відсутність зручних гаваней схилили місцеве населення, з одного боку, до замкнутості, а з іншого — до загарбницьких походів на своїх сусідів, особливо на західну територію Мессенію.

Із найдавнішої історії Спарти, або Лакедемону, відомо, що її територія була населена племенами ахеян. У Спарті, за переказами, правив базилевс Менелай, чоловік прекрасної Єлени, через яку почалася Троянська війна. Близько XI ст. до н.е. усю Лаконіку завоювали дорійці, що просувалися з півночі. Переможені племена ахеян були частково перетворені на рабів — ілотів, а частково (у важкодоступних гірських районах) — поставлені в залежність від дорійців і обкладені різними повинностями. Спарта стала економічним і адміністративно-політичним центром дорійців, їх столицею. Дорійці були настільки впевнені у міцності свого панування над Лаконікою, що навіть не збудували навколо міста укріплення. Це було єдине неукріплене місто в Греції.

Підкорення Лаконіки, необхідність тримати в покорі завойовані племена та керувати завойованими територіями прискорювали розклад первіснообщинного ладу у дорійців, стимулювали процес утворення держави. Сприяли цьому й часті сутички з сусідами, внутрішня боротьба, ріст продуктивних сил, поглиблення майнової та соціальної нерівності. Таким чином, після завоювання Лаконіки у дорійців досить швидко — приблизно в X–IX ст. до н.е. — розкладаються родоплемінні відносини й утворюється рабовласницька держава.

Крім того що вона виникла, як для Греції, дуже рано, держава мала тут ще й інші характерні особливості. Суспільно-економічний та державно-правовий розвиток країни відбувався повільно, носив застійний характер. Довгий час зберігалися численні елементи общинного ладу; міста, міське життя, торгівля й ремесло розвивалися слабо. Розташована на сприятливих для землеробства й скотарства землях Спарта стала країною аграрною, землеробство було основним заняттям переважної більшості населення. Господарство мало натуральний характер, майже не будучи пов'язане з ринковими відносинами.

З іншого боку, необхідність підтримувати своє панування над ма-сами поневоленого населення, кількість якого значно перевищувала число спартанців-дорійців, вимагала існування міцної держави, централізованого апарату примусу. Держава у спартанців набувала характеру військового табору зі збереженням аграрних рис.

Міцна, централізована влада у поєднанні з численними елементами первіснообщинного ладу, з домінуючим в економіці землеробством складають особливість всього спартанського (і взагалі дорійського) ладу.

Багато суспільно-політичних та державно-правових інститутів Спарти пов'язують з іменем легендарного мудреця і законодавця Лікурга, в образі якого злилися, згідно з легендою, риси людини і бога (VIII ст. до н.е.). Лікург, що був дядьком і вихователем спартанського царя, за повелінням дельфійського оракула склав збірник законів — ретру (буквально — “угоду”), оскільки в суспільстві на той час значно поглибилася майнова диференціація, загострилися соціальні відносини, росло незадоволення бідноти, почалися заворушення. Закони ці мали на меті згладити гострі суперечності, стабілізувати основи суспільного ладу й державного устрою країни.

Лікург, окрім того, провів велику земельну реформу, яка покінчила з існуючим доти засиллям аристократії, накопиченням в її руках земельних володінь. За переказами, Лікург поділив усю територію Спарти на дев'ять чи десять тисяч рівних ділянок (клерів) за кількістю спартанців-чоловіків, котрі становили ополчення. Кожен за жеребкуванням отримав ділянку, якою користувався, але не міг розпоряджатися (купувати, продавати, дарувати тощо). Вважаючи свою місію виконаною, він покинув країну, взявши з громадян присягу не порушувати встановлених законів і порядків. Після смерті Лікурга йому у Спарті збудовано храм, а сам він оголошений героєм і богом. Згодом ім'я Лікурга для спартанців стало символом справедливого та ідеального вождя, патріота.

В наступні століття відбувається значне розширення території Спарти, оскільки загарбання сусідніх земель стало рушійною силою зовнішньої політики країни. Однією із перших загарбано Мессенію, поневолено її населення. Далі захоплено ще декілька територій і міст — “полісів” Пелопонесу, інші примушено вступити у створений Спартою т. зв. Пелопонеський союз (Корінф, Мегари, Мікени, Мантінею та ін.). В результаті Спарта стала однією з найвпливовіших і наймогутніших держав Стародавньої Греції.

2. Суспільний лад

Як зазначалося вище, суспільний розвиток Спарти носив застійний характер. У правових відносинах, побуті, сімейному житті зберігалися численні пережитки родо-племінного устрою, діяли старі звичаї, обряди, традиції.

Усе населення Спарти поділялось на три групи: *спартанців*, *перієків* та *ілотів*. Пануючою верствою були, звісно, спартанці. Вони були наділені всією повнотою особистих, економічних і політичних прав та привілеїв. Всі здатні носити зброю і озброюватись власним коштом спартанці, тобто воїни, становили “общину рівних”. Община довгий час поділялася на три дорійські філи (племена), ті — на фратрії. Кожен спартанець належав до якої-небудь філи. Але все більше родовий лад витіснявся державним, і родові філи змінювалися територіальними. Щодо самих спартанців, то їхня держава, політичний режим, право були демократичними, а щодо маси залежного населення — аристократичною формою правління, тиранічною за методами і суттю.

Рівноправних спартанців у IX–VIII ст. до н.е. налічувалося близько 9–10 тис. чол., а у V ст. до н.е. їх вже було не більше 6 тис. Рівноправним спартанцем вважався тільки той, обоє батьків якого були громадянами Спарти.

Після досягнення повноліття — 20 років — спартанець ставав повноправним громадянином і воїном. Одне було невіддільне від іншого. Спартанець не воїн не був повноправним громадянином.

“Община рівних” була військовою общиною з колективною власністю і колективною робочою силою. Всі її члени вважалися рівноправними. Матеріальну основу общини становила земля, оброблювана підкореним населенням, — ілотами. З колективної землі кожен спартанець за жеребкуванням одержував ділянку (*kleros*) разом з ілотами, плодами праці яких і користувався. Ця земля передавалася у спадок, але не підлягала відчуженню: продажу, даруванню і т.п. Земельні наділи спочатку були однаковими, проте згодом з’явилася нерівність у майновому становищі різних громадян, хоч і надалі вони йменувалися *homoioi* — “рівні”. Нерівність виникала насамперед внаслідок поділу землі між спадкоємцями після смерті батьків: кожен із спадкоємців мав меншу ділянку, ніж інший громадянин, який свою землю не ділив. Крім того, якщо землю успадковували дочки, то при одруженні з ними хтось, звичайно, збільшував своє землеволодіння.

Сам спартанець не міг займатися господарством, працювати. Він повинен був мешкати у столиці, яка була, по суті, військовим табором.

Весь лад і все життя в Спарті мали військовий характер. Побут мирного часу спартанців мало чим різнився від умов воєнного часу. Більшу частину часу спартанці-воїни проводили разом в укріпленому таборі: займалися військовими вправами, гімнастикою, фехтуванням, боротьбою, бігом тощо. Кожен спартанець щомісяця вносив певну кількість продуктів для спільних трапез — так званій сиситій, участь в яких була обов'язковою. Нікому не дозволялось харчуватися вдома. Обов'язковою стравою на цих трапезах була юшка з бичачої крові, яка нібито додавала сили й мужності.

Ті громадяни, які через бідність не могли робити внески, виключалися з числа “рівних” і переходили в категорію “гіпомейонів” — збіднілих, опущених. Нових учасників спільних обідів приймали шляхом голосування (хлібними кульками). Якщо хоч один голос був проти (хлібна кулька роздушена) — кандидата відхиляли. У побуті довгий час домінували звичаї колективізму, суворой простоти, невибагливості. Житло спартанця повинно було бути збудованим за допомогою сокири й пилки, як і всі меблі. В обігу були тільки важкі й громіздкі гроші (монети), найбільші з яких доводилось перевозити возами (щоб не з'явилося бажання до їх накопичення).

Виховання дітей у Спарті було справою держави. Новонароджену дитину батько повинен був принести геронтам (див. далі), які вирішували: жити їй чи ні. Якщо дитина була слаба, мала фізичні вади, то її вбивали (вкидали у скелясте урвище). Залишали тільки міцних і здорових дітей, з яких виростали добрі воїни і матері. З семирічного віку хлопчиків забирали у батьків і віддавали у спеціальні табори, де вони під керівництвом особливих вихователів (педономів) проходили спеціальну виучку, їх виховували фізично загартованими, нечутливими до болю, голоду, втоми. Виховували почуття глибокого патріотизму, дисциплінованості, безумовного підпорядкування наказам властей і командирів. Дітей привчали споживати грубу, абияку їжу, одягатися в грубий, невибагливий одяг, спати на твердій постелі або й без неї, у простих житлах (без вікон і дверей) чи під голим небом.

Діти постійно перебували разом: разом вчилися грамоти, гралися, їли, спали. Голови стригли їм наголо, ходили увесь час босі. Голодним дозволялося самим здобувати собі додаткову їжу, навіть шляхом крадіжки. Але спійманих на цьому жорстоко били. Хлопці купались і мились тільки в холодній воді, нічим не змащували свого тіла. У старшому віці починалася військова виучка, яка тривала до 20-річного віку. Хлопців вчили скромності, невибагливості, маломовності. Спартанець повинен був висловлюватись просто, коротко.

Для перевірки фізичної витривалості у храмі Артеміди часто влаштовували справжні бичування підлітків. За езекуцією стежили жерці. Підлітків призначали на важкі фізичні роботи, які вони мусили виконувати без будь-якого ремствування. За поведінкою молоді стежили не тільки вихователі, а й усі громадяни під загрозою штрафу і безчестя за недбалість. В основу всього виховання був покладений принцип: перемагати в бою і підкорятися вождям. Це робилось, як вважали, з благородною метою: процвітання держави і добробуту її населення.

У віці з 20 до 60 років кожен спартанець повинен був відбувати військову службу. З 20 років наставала й громадянська рівноправність (не з 30, як вважалося раніше). Правда, деякі права спартанець набував тільки з 30-річного віку — одружуватись, бути обраним на посаду ефора (див. нижче). Одруження було обов'язковим. Небажання одружуватись, затягування з цим або одруження чи відмова від нього з корисливих міркувань — підлягали покаранню.

Немалу увагу в Спарті приділяли й вихованню жінок, які займали в суспільстві дуже своєрідне становище. Молоді спартанки до заміжжя вчилися грамоти, ведення домашнього господарства, займалися тими ж фізичними вправами, що й юнаки: гімнастикою, бігом, боротьбою, киданням диска та списа й ін. Виховання жінок розглядалось як важлива державна справа, бо на їх обов'язку лежало народження здорових дітей, майбутніх захисників батьківщини. Вийшовши заміж, спартанка цілком віддавалася сімейним обов'язкам. Формою шлюбу була моногамна сім'я, хоч зберігалось чимало пережитків групового шлюбу. Бездітні шлюби розривалися або чоловік міг брати ще одну жінку. З іншого боку, кілька братів могли мати спільну жінку; мужчина, якому сподобалася жінка його друга, за згодою останнього міг ділити її з ним. Не вважалося ганебним запропонувати свою жінку гостеві, подорожньому, від якого, до того ж, можна було сподіватися гарного потомства. Але таємне порушення подружньої вірності жорстоко каралось, аж до смертної кари включно. Жінки користувались у Спарті більшою повагою, самостійністю й авторитетом, ніж в інших грецьких державах.

Повертаючись до чоловіків-спартанців, зазначимо, що військові заняття, тренування, фізичні вправи були їх основним заняттям. Якщо спартанець порушив військову дисципліну, проявив на полі бою боягузтво, не допоміг товаришеві або втратив зброю — його позбавляли честі (накладали *атімію*), громадянських політичних і особистих прав. Тоді ніхто з ним не розмовляв, не подав руки, не бажав знаходитись

поруч. Земельна ділянка забиралась. Він потрапляв в категорію ніби прокажених.

На протилежній сходинці суспільної драбини знаходились *ілоты* (*гелети*). Як зазначалось, у процесі утворення Спартанської держави велику роль відіграли завоювання, внаслідок яких маси поневоленого населення перетворено в рабів — ілотів. У їх положенні теж було немало своєрідного. Це не були приватні, домашні раби, а колективні, державні, котрі не мали ні політичних, ні цивільних прав. Вони були розписані за клерами (ділянками) спартанців — по 10–15 осіб. Могли мати сім'ю.

Спартанець міг ілотів карати, в тому числі вбити, міг з дозволу властей відпустити на волю чи передати іншому громадянину. Але не міг продавати. Ілоти не мали своєї землі, але мали свої житла і сільськогосподарський реманент. Ілоти були зобов'язані щорічно платити господареві-спартанцю натуральний оброк — 70 медимнів (мір) зерна та 12 мір його дружині. Крім того, давати ще певну кількість масла, вина, винограду, м'яса та ін. Зменшувати розмір оброку не можна було. Помимо стягування оброку господар міг використовувати ілотів у своєму домашньому господарстві. Там використовувались і військовополонені — раби, яких держава продавала на публічних торгах.

Ілоти були зобов'язані при потребі відбувати військову службу в легкоозброєній піхоті, яка починала бій, маючи на меті розладнувати ряди і тил противника. Після бою зброю в ілотів відбирали.

Як зазначалось, ілоти могли мати свої сім'ї, залишали собі частину вищого врожаю та інших продуктів.

Ілотів у кількісному відношенні було значно більше, ніж спартанців, вони неодноразово, як засвідчують грецькі історики, піднімали повстання. Ці повстання нещадно придушувались. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами залякування і терору, тому й жили вони, по суті, у постійній бойовій готовності, в умовах військового табору. Не вдовольняючись окремими актами терору стосовно ілотів, спартанці щорічно оголошували беззбройним ілотам “священну війну” (так звані *крипті*), під час якої вбивали сотні й тисячі найміцніших, найрозумніших, найвідважніших ілотів. Недарма в центрі своєї столиці спартанці побудували храм Страху, а в Афінах стояв храм Милосердя.

При кожній нагоді і без неї ілотів нещадно били, щоб “вони ніколи не відвчилились почувати себе рабами”. Господарі-спартанці повинні були під страхом покарання вбивати тих ілотів, які виділялись силою, добрим здоров'ям, розумом.

Отже, не дивно, що ілоти при будь-якій нагоді піднімали бунти і повстання, іноді дуже загрозові. Так, під час землетрусу 464 р. до н.е. ілоти масово повстали, боролись майже 10 років, а Спарті навіть довелося просити військову допомогу в Афіні. Історик Ксенофонт, характеризуючи настрої ілотів, пише, що вони “готові були негайно з’їсти своїх панів зі шкірою і волоссям”.

Іноді ілоти відпускались державою на волю, передусім за здійснені військові подвиги. Це мало місце, зокрема, під час Пелопонеської війни, коли відразу 2 тис. ілотів надали волю. Щоправда, як розповідає Фулідід, вони тут же зникли невідомо куди. Очевидно, спартанці їх знищили. Відпущені на волю ілоти йменувалися *неодамоди*. Про їх правове становище певних відомостей немає.

Періеки (грец. *περίεκος*, дослівно *проживаючі довкола*). Це жителі сусідніх зі Спартою територій, на які Спарта поширила вплив, підпорядкувала собі (але не шляхом завоювання, бо тоді підкорене населення перетворювали в ілотів). Порівняно з абсолютно безправними ілотами правове становище періеків було значно кращим. Вони були особисто вільні, мали сім’ї, майно, у тому числі землю, яку могли продавати й купувати. Займалися переважно ремеслом і торгівлею, скотарством, менше — сільським господарством, оскільки проживали здебільшого на неродючих землях, у гірських районах тощо. Могли укладати різноманітні торговельні угоди, вільно розпоряджались своїм майном. Проте політично вони залишалися безправними, оскільки не були громадянами Спарті. На них не поширювались правила виховання, побуту спартанців, їх права і привілеї. Виконували на користь держави різні повинності (фізичні роботи, сплата оброку натурою і грошми), служили у війську в якості важкоозброєної піхоти (гоплітів).

У сфері управління користувались певною автономією, обираючи свою адміністрацію, різних службових осіб. Проте над ними був встановлений нагляд і контроль Спартанської держави в особі спеціальних урядовців—гармостів. Вказівки гармостів були обов’язковими до виконання. Для утримання періеків (а їх було значно більше, ніж вільних громадян) у покорі спартанці теж застосовували до них режим страху і терору. Зокрема, ефори без суду й слідства могли карати смертю будь-кого з періеків чи будь-яку їх кількість.

Ось таким був суспільний устрій Спарті. Наголосимо, що спартанці робили все для того, придумували всякі засоби і заходи, щоб утримати в рівновазі суспільний порядок, який історично склався.

Звідси походив їх консерватизм у поглядах, звичаях і традиціях, нормах поведінки, побуті, їх побоювання всього нового, невідомо-

то і що виходило за межі звичайного способу життя, підозріле ставлення до чужоземців та ін. Однак спартанський лад при всій його зовнішній стабільності і непохитності поволі руйнувався як ззовні, так і зсередини.

3. Державний устрій

Основи державного ладу Спарти були, як вважають, закладені реформами Лікурга. Тоді ж, у VII ст. до н.е., при царях Полідорі та Феопомпі пройшли реформи державного устрою. Були розширені права ради старійшин, якій надано право анулювати рішення Народних зборів, створено новий орган державної влади — ефорат.

Отже, в кінцевому вигляді структура органів державної влади й управління Спарти виглядала так: два царі; рада старійшин — герусія; Народні збори — апелла; колегія ефорів.

Царська влада. Очоловували державу два царі, влада яких, поза всяким сумнівом, походила з влади племінних вождів гомерівської доби. Подвійна царська влада пояснюється об'єднанням, згідно з легендами, у давнину двох дорійських племен, очолованих двома відгалуженнями знатного роду Гераклідів (потомків Геракла) — Агіадами (одне плем'я) і Еврофонтидами (інше плем'я). Царська влада була спадковою. Після смерті батька царем ставав його старший син. У випадку передчасної смерті сина спадкував трон його син. Якщо цар не мав синів, то трон переходив до його найближчого кровного родича.

Владу здійснювали царі колегіально. Кожне їхнє рішення мало бути узгодженим. Це часто зумовлювало спори між ними, конфлікти, які послаблювали царську владу, зміцнювали вплив інших органів, зокрема, ради старійшин і ефорів, які розглядали і вирішували ці спори. Існувала постійна ворожнеча і між двома царськими родами.

Посідаючи трон, царі перед ефорами і жерцями складали присягу, що будуть дотримуватись законів і звичаїв країни. Далі присягали ефори, що будуть шанувати владу царів, якщо останні дотримуватимуться присяги.

Спочатку царі мали дуже широкі повноваження: скликали Народні збори і раду старійшин, головували на їх засіданнях, оголошували війну й укладали мир, розглядали і вирішували будь-які спори і конфлікти громадян, здійснювали культові (жрецькі) функції, командували військом та ін. Згодом в їх компетенції залишились тільки військові, культові й деякі судові функції. Цареві у військовому поході належала

вся повнота влади. Тільки він видавав накази, йому доповідали про всі військові і невійськові справи. Рішення, наказ царя були обов'язковими.

За непослух, недисциплінованість, боягузтво цар міг карати воїнів на місці на свій розсуд — аж до смертної кари. Царі були зобов'язані очолювати військо у поході. Звільнялись вони від цього тільки у випадку фізичної неможливості йти в похід (наприклад, хвороба), а також при досягненні 60-річного віку.

З V ст. до н.е. у поході (чи на війні) кожного царя супроводжували два ефори, які контролювали його дії, але вмішуватись у командування військом не мали права. Потім вони складали звіт про дії царя і могли висувати питання про притягнення його до відповідальності. У такому випадку суд над обвинуваченим царем чинили ефори, герусія і другий цар. Найлегшою карою, яка могла спіткати винного, був штраф, найтяжчою — смертна кара. Могло бути ще позбавлення царського сану, вигнання, конфіскація майна.

Крім того, кожні дев'ять років ефори ворожили за зірками стосовно діяльності царів. Якщо на небі появилась літаюча зірка (яка рухається по небосхилу), то це означало негативну оцінку царської діяльності богами. Тоді здійснення влади царями призупинялося аж до отримання в'яснення від так званого Дельфійського оракула або з Олімпії. Коли це в'яснення було негативним для царів (чи так його інтерпретували ефори), то царів судили і позбавляли влади.

Царі, як зазначалось, здійснювали культові функції. Вони вважались представниками народу і держави перед богами, приносили богам жертви, власкавлювали їх, просили допомоги й підтримки. Щодо судових функцій, то за царями збережено право розглядати й вирішувати справи про спадкування майна померлого батька його дочками і їх видання заміж, усиновлення й удочеріння, будівництво і стан доріг.

Царям віддавали почесні, вони були оточені увагою й повагою, їм відводились спеціальні місця на зборах, іграх, видовищах, при їх появі усі вставали (крім ефорів). На користь царів встановлено з громадян різноманітні збори (переважно натуральні), вони отримували значну частину військової здобичі. Царів пишно хоронили, в країні оголошувалась десятиденна жалоба.

Герусія. Другим важливим органом державної влади у Спарті була рада старійшин — герусія. Вона бере початки, очевидно, з колишньої родоплемінної організації — ради племінних старійшин. Проте з утворенням держави до її складу входили вже не просто люди досвідчені, заслужені, а представники знаті, верхівки суспільства. До складу герусії

входило 30 осіб — два царі та 28 членів — геронтів. Обиралися геронти на Народних зборах, пожиттєво, з представників знатних родів, які досягли 60-річного віку, тобто не служили вже у війську. Вибори відбувалися примітивно: голосом, криком (за кого кричали голосніше, той і обраний).

Це відкривало можливості до зловживань з боку тих, хто керував виборами. Геронти не несли жодної відповідальності за свою діяльність. Герусію скликали спочатку лише царі, бо у ранню епоху вона вважалась дорадчим органом при царях. Вони й головували на засіданнях. Потім мали право скликати її й головувати на засіданнях також ефори.

Компетенція герусії, спочатку невелика, з бігом часу зростала (в міру того, як звужувалися повноваження царів). Уже з VI–V ст. до н.е. герусія стала, по суті, найважливішим органом влади й управління Спарти.

Отже, герусія розглядала й вирішувала усі важливі державні справи стосовно внутрішньої та зовнішньої політики, приймала чужоземні посольства і відправляла свої, попередньо обговорювала питання, які вважала за доцільне винести на обговорення Народних зборів, готувала проекти рішень зборів, які від імені герусії доповідав на зборах хтось з геронтів. На обговорення зборів герусія виносила й ті державні справи, з яких серед її членів не було одноголосності, тобто панували розбіжності. Герусія мала право (з VIII ст. до н.е.) накладати заборону, призупиняти будь-яке рішення Народних зборів. Для цього достатньо було геронтам і царям встати й піти зі зборів.

Герусія мала й судові функції. Вона розглядала кримінальні справи, з яких обвинуваченому загрожувала смертна кара, вигнання або позбавлення честі. До таких злочинів належали передусім державна зрада, скоєння вбивства, зловживання владою, хабарництво й ін. Герусія розглядала й справи зі звинувачення царів.

З IV ст. до н.е., особливо під час Пелопонеської війни, значення герусії почало зменшуватися у зв'язку зі зростанням у державному житті ролі ефорів.

Народні збори — *apella*. У Спарті їх поза всяким сумнівом можна вважати чи не найхарактернішим пережитком первіснообщинного ладу. Однак на відміну від демократичних Афінів тут вони не відігравали домінуючої ролі, не мали такого ж великого, як у Афінах, значення. Участь у Народних зборах мали право приймати лише повноправні громадяни чоловічої статі, котрі досягли 20-річного віку, мали земельні наділи та тісно пов'язані з їх володінням політичні права. Отже, спартанські жінки, молодь до 20 років, чужинці, періеки, ілоти в Народних зборах участі не брали.

Стосовно регулярності їх скликання, то одні дослідники вважають, що скликались Народні збори при потребі, інші — що регулярно, у певні строки, але не частіше одного разу на місяць. Заздалегідь вивіщувався порядок денний. Скликали збори за розпорядженням царів, у пізніші часи — ефорів. Вони ж і головували на зборах — спочатку обидва царі, а приблизно з V ст. до н.е. — ефори.

Виступати на зборах мали право не всі, як у Афінах, а тільки царі, геронти, ефори, інші службові особи, чужоземні послы, іноді (з дозволу властей) деякі інші особи. Згодом цей порядок дещо демократизувався і виступати дістали змогу й рядові громадяни. При необхідності могли скликатись позачергові, надзвичайні збори, в яких брали участь наявні на даний момент у місті громадяни. Ці збори називали малими (mikra apella).

Народні збори обговорювали і приймали закони, розв'язували питання війни чи миру, обирали геронтів, ефорів та інших службових осіб, командувачів військами, яких доводилось посилати на різні фронти, вирішували, хто з царів здійснюватиме верховне командування. Вони виносили рішення у випадку виникнення спорів з приводу спадкування престолу, укладення чи розірвання союзу з іншими державами, вибирали послів. Тут обговорювались справи “Пелопонеського союзу”, заслуховувались посланці його членів. Збори надавали або позбавляли громадянства.

Питання на засідання зборів і проекти рішень готували герусія та ефори. Народні збори могли їх прийняти або відхилити, але дискутувати з цього приводу, вносити поправки не могли. Голосування провадилось криком (у зачиненому будиночку спеціальна комісія слухала і вирішувала: кричать голосніше “за” чи “проти”). Якщо були сумніви, то учасники зборів розходились у різні сторони: в одну — ті, хто “за”, в іншу — хто “проти”.

Народні збори іноді виступали в якості судового органу. Це було тоді, коли порушувалось питання про усунення з посади за скоєний злочин будь-кого із службових осіб. Обвинувачем тоді виступав хтось з герусії або ефорів, а Народні збори лише голосували — усувати або ні.

Ефори. Вони посідали у Спарті виняткове становище. Коли виник інститут ефорату — не встановлено. Не було єдиної думки з цього приводу навіть у стародавніх істориків. Одні дослідники вважають, що ефорат виник ще до Лікурга, інші — що його створив Лікург, ще інші — що цар Феопомп у 755–754 рр. до н.е., бо саме з цього часу збереглись листи й рішення ефорів та роки стали називати іменами ефорів — епонімів (тобто тих ефорів, які у даний рік очолювали ко-

легію). Немає також єдиної думки стосовно компетенції ефорів у ті давні часи. Так чи інакше, при Лікургові вони вже існували. Та обставина, що у своїх реформах, рішеннях, законодавчих актах Лікурґ про них не згадує — засвідчує, ймовірно, про те, що він не вважав за потрібне змінювати їх правове становище чи компетенцію.

Вважається, що спочатку компетенція ефорів була обмеженою: вони здійснювали нагляд за способом життя і поведінкою громадян, над належним вихованням молоді, над періеками та ілотами. Під час першої так званої Мессенської війни (середина VIII ст. до н.е.) царі Феопомп та Полідор, перебуваючи тривалий час у походах, доручили ефорам здійснювати судочинство. Так пише Плутарх.

Надалі влада ефорів почала все більше й більше зростати. Вони нібито виступали в якості представників й захисників інтересів народу, а насправді — знаті, яка побоювалась царів, не була певна в їх відданості знаті, оскільки влада царів була спадкова, отже, мало залежала від знаті. Власне тому вона зробила свою ставку на ефорів, обрання яких узяла на себе. З цією метою встановлено, що ефори призначатимуться не царем, а їх обиратимуть Народні збори (кандидатури пропонувала герусія, котра, як відомо, керувала тоді роботою Народних зборів). Час проведення цієї реформи невідомий.

Ефорів (п'ять осіб) обирали на рік. Вони створювали єдиний колеґіальний орган — колеґію ефорів, під головуванням ефора — епоніма, іменем якого називався рік. Рішення у колеґії приймалися за більшістю голосів. Засідала колеґія при потребі.

Отже, влада ефорів, як зазначалось, при підтримці знаті зростала і у другій половині V ст. до н.е. досягла свого апогею.

Ефори скликали Народні збори та герусію і головували на їх засіданнях, очолювали їх діяльність. Причому скликали ці органи незалежно від волі царів, а іноді і всупереч їхньому бажанню. Відали зовнішніми зносинами — вели переговори з іноземними послами, висували перед Народними зборами питання про війну чи мир з різними країнами. У випадку війни оголошували і керували мобілізацією війська, видавали наказ про виступ у похід. Двоє ефорів супроводжували кожного царя у поході та на війні, контролювали його дії, доповідаючи про все це усій колеґії ефорів. Фактично у їхніх руках перебувало все внутрішнє управління країною. Ефорам і далі належали функції нагляду за способом життя і поведінкою громадян, періеків та ілотів, а також вихованням молоді. Їм належали обширні поліцейські функції, зокрема, нагляд за дотриманням законів і звичаїв країни, збереженням правопорядку. Обіймаючи посаду, вони зверталися до всього населення з вимогою голити вуса й шанувати закони, тобто неухильно підпо-

рядкуватись суворій дисципліні військового табору, за якою жила уся Спарта. Хоча самі ефори не так неухильно її притримувались. Так, вони не вставали при появі царів, харчувались не на спільних трапезах, а окремо.

Ефори контролювали всіх службових осіб, перевіряли їх звіти, у тому числі військових командирів, будь-яку службову особу за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків могли усунути з посади і віддати до суду: справу розглядала герусія або Народні збори. До відповідальності ефори могли притягнути й царів, котрих теж судила герусія чи Народні збори. Приватних осіб могли судити самі ефори, виносити й вирок — аж до смертної кари включно. Вони мали право видалити за межі держави (прогнати) й будь-якого чужоземця.

Ефорам належали судові функції зі цивільних справ громадян. У таких випадках вони розглядали справи одноосібно.

Після закінчення однорічного терміну урядування ефори звітувались про діяльність перед новообраною колегією ефорів. Остання могла при необхідності притягнути попередніх до відповідальності.

Судові органи. Окремих судових органів у Спарті, наскільки науці відомо, не існувало. Судовими повноваженнями були наділені царі, ефори, герусія і Народні збори. Царі розглядали дрібні кримінальні справи, справи про спадкування, видання заміж дочок-спадкоємиць, спори про стан і користування дорогами, справи воїнів під час військових походів. Ефори розглядали кримінальні справи приватних осіб, у тому числі чужоземців, цивільні справи громадян, перієків і чужоземців. Герусія і Народні збори розглядали важливіші кримінальні справи, справи про службові злочини і проступки службових осіб, у тому числі царів.

Збройні сили. Всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці від 20 до 60 років були зобов'язані нести військову службу в якості важкоозброєних воїнів (гоплітів). Це ж стосувалося і перієків. При необхідності в якості легкоозброєної піхоти залучали ілотів. Перієки, ілоти, частково спартанці служили й на флоті, який, однак, не був великим. Гопліти поділялися на 12 лохів — по 500 воїнів у кожному. Очолював лоху лохаг. Лохи (згодом мори) поділялися на дрібніші військові заго-ни — еномоти (по 40–50 осіб) на чолі з еномархами. Командував армією (чи окремими арміями) цар, котрого визначили Народні збори чи герусія. Якщо одночасно з однією армією йшли обидва царі — то один визначався старшим, головнішим. Помічниками царів у війську були полемархи. Кількість спартанців — гоплітів у різні часи коливалась від 7 до 9 тис. У часи Пелопонеської війни їх було близько 6 тис. Тисячу воїнів — найбільш молодих і старих — виділяли для охорони міста і держави.

У складі війська була й кіннота — невеликий загін у 300 осіб, де служили найбагатші громадяни, що могли мати й утримувати коней. У мирний час цей загін охороняв і супроводжував царів, забезпечував безпеку держави.

У війську панувала залізна дисципліна, безумовне підпорядкування наказам командирів. Утеча з поля бою, боягузтво, невірчення товариша вважались негідними спартанця. За це воїна позбавляли громадянства, земельного наділу, політичних прав, а іноді й карали смертю (залежно від тяжкості проступку). Хоробрість і стійкість воїнів у Спарті цінувались вище, ніж будь-які інші людські якості та цінності. Смерть на полі бою вважалась вартіснішою, ніж ганебне, непомітне життя.

4. Джерела та характерні риси права

Джерелами права у Спарті були звичаї, звичаєве право, потім закони. У VIII ст. до н.е. появився, як зазначалось, збірник законів — законодавство Лікурга. Однак незважаючи на це, у Спарті переважало неписане, звичаєве право, законодавство тривалий час не отримувало помітного розвитку. Загалом право країни було спрямоване на забезпечення прав і привілеїв спартанців та закріплення безправного становища ілотів.

Право власності. Пануючи над масами поневоленого населення, спартанці постійно мусили турбуватись про забезпечення повсякчасної консолідації вільних громадян, дотримання повної солідарності між ними. Власне тому тривалий час у Спарті зберігалась общинна власність на землю, а керівники держави докладали чимало зусиль, щоб не допустити до різкої майнової диференціації серед “рівних”.

Общинна земля, як зазначалось, була розділена на наділи, які щорічно за жеребкуванням розділялись між громадянами. Відчужувати ці землі не можна було. Проте згодом появилася і приватна власність на землю. Це передусім землі, які надавались державою громадянам за певні заслуги. Ними можна було вільно розпоряджатись. Далі — це землі, заселені періеками, тобто у гірських і передгірських районах, на окраїнах держави. Щоправда, їх купівля вважалася недостойною, мало чи не ганебною справою. Тому соціальна нерівність, у тому числі в земельних питаннях, все одно виникала.

У першій половині IV ст. до н.е. появився закон, який дозволяв дарування і заповідання будівель і земельних ділянок, що раніше суворо заборонялось. Хоч продаж-купівля землі все одно не допускали-

ся, але це вже був серйозний крок до ще більшої майнової диференціації.

Існувала в Спарті й заборона її громадянам займатися торгівлею, ремеслом, але й це не слугувало ефективною гарантією проти появи приватної власності, до речі, як і введення важкої, громіздкої монети.

Помимо спільної земельної власності збереження елементів первіснообщинних відносин проявлялося і у тому, що вважалось допустимим безоплатно користуватись чужими рабами, чужим реманентом, кіньми, мисливськими собаками, навіть брати з чужих комор харчові припаси. Це не означає, що у Спарті зовсім не було торгівлі, норм зобов'язально-договірного права тощо. Вони, очевидно, існували, діяли, але загалом договірне право було нерозвинене, непоширене, бо в країні домінувала не приватна, а спільна, колективна власність, існували численні пережитки первіснообщинних відносин. Купівля-продаж, позичка, обмін речей тривалий час відбувалися у простій, усній формі, щоправда, при свідках, зазвичай не за гроші, а у бартерній формі (товар за товар, річ за річ).

Сімейне право. У Спарті існував парний шлюб, але з багатьма специфічними рисами, елементами групового шлюбу. Як зазначалось, декілька братів могли мати одну дружину, а одна жінка — декілька чоловіків. Не вважалось ганебним “позичити” дружину товаришеві або запропонувати гостеві. Водночас жінки посідали у суспільстві високе становище, користувались повагою і пошаною. Спартанка сама вибирала чоловіка, без згоди дівчини шлюб не укладався. Жінки мали своє майно, розпоряджались ним, а коли у Спарті почали активніше розвиватись торговельно-грошові відносини, то появлялось немало багатих жінок, котрі мали свої землі, рабів, багатства.

У сім'ї жінка теж користувалась повагою, авторитетом. Вона керувала веденням всього домашнього господарства, вихованням малолітніх дітей, оскільки чоловік, постійно знаходячись у військовому таборі і там харчуючись, вдома появлявся нечасто. Однак влада чоловіка у сім'ї була великою, авторитет — беззаперечним, слово — вважалось законом.

Розлучення відбувалося без зайвих формальностей, за згодою сторін. У випадку сімейного конфлікту справу розглядали царі або ефори.

Спадкування майна померлого батька чи чоловіка відбувалося згідно зі законом. Спадкували передусім сини, при їх відсутності — дочки. Дружині померлого поверталось її придане, залишались подарунки чоловіка. У випадку відсутності дітей майно померлого спадкували його найближчі кровні родичі за чоловічою лінією — брати, батько, дід та ін.

Кримінальне право. Знову ж таки норм кримінального характеру, як і інших галузей права, існувало дуже мало. Діяли звичаї, традиції. Норми кримінального права обмежувались зазвичай вказівкою на заборону, каральність тих чи інших вчинків. Саме покарання обирали судді. Це могли бути штрафи, конфіскація майна чи навіть земельного наділу (клеросу), вигнання, позбавлення прав, позбавлення громадянства, смертна кара (мечем, задушенням чи скиданням зі скелі).

Позбавлення прав (атімія) вважають одним з найтяжчих покарань. Така людина не могла звертатися до суду для захисту своїх інтересів, брати участь у політичному житті, зазнавала постійної зневаги, бойкоту громади. Атімією карали за боягузтво на полі бою, втечу з бою, здачу в полон ворогові. За вчинення надалі якогось героїчного поступку, подвигу атімію могли з воїна зняти.

Оскарження судових вироків не допускалось. Тільки у виняткових випадках засуджений міг апелювати до Народних зборів.

Судовий процес між громадянами мав змагальний характер, але часто звинувачення брали на себе державні органи — царі, ефори, геронти. Доказами слугували власне признання, покази свідків, речові докази, документи, присяга.

Впродовж декількох століть Спарта зберігала зазначені риси військово-землеробської держави, з владою аристократії, численними пережитками родо-племінних відносин. Менш-більш серйозні переміни в її суспільно-політичному ладі, економіці намітились аж у V–IV ст. до н.е. Сприяли цьому передусім греко-перські війни, а також Пелопонеська війна (431–404 рр.).

Ставши в VI–V ст. до н.е. наймогутнішою державою Пелопонесу, в процесі греко-перських воєн Спарта стала поряд з Афінами фактичним організатором і керівником антиперської боротьби греків. Після перемоги у цій кривавій війні між Спартою і Афінами виник конфлікт, який завершився спочатку укладенням на 30 років перемир'я (446 р. до н.е.), а далі — Пелопонеською війною. На боці Спарти виступили держави Пелопонеського союзу та інші, де правила аристократія, на боці Афін — держави Афінського морського союзу та ті, де існувала демократія. Хоча чіткого такого поділу не існувало, бо, як засвідчують Фукидід та інші історики, у кожній грецькій державі постійно існували і боролись дві партії, дві сили — аристократична і демократична, і залежно від того, яка в даний момент перемагала, відповідно приєднувались то до Спарти, то до Афін.

Отже, війна була виявом антагонізмів — економічних, політичних, соціальних, які давно вже визрівали, накопичувались, двох різних укладів, двох систем. Не останню роль відіграла й торговельна конку-

ренція між Афінами та деякими членами Пелопонеського союзу. Війна продовжувалась 27 років і закінчилась перемогою Спарти з покладенням на переможені Афіни великої контрибуції.

Пелопонеська війна привела до серйозних змін в політичному ладі багатьох грецьких держав. По-перше, розпався Афінський морський союз, втратили свою економічну і політичну гегемонію у південній Греції Афіни, у багатьох державах прийшли до влади або зміцнили аристократичні кола, олігархії. Та й у самій Спарті перемога, притік афінського золота й срібла призвели до послаблення Лікургівського устрою, поглиблення майнової диференціації, розвитку приватної власності, торгівлі. Війни значно скоротили кількість повноправних громадян — спартанців. У V ст. до н.е. їх налічувалось уже 8 тис., а наприкінці IV ст. — 2 тис., далі — ще менше. Власті намагалися запобігти цьому процесові, вживали заохочуючих заходів до збільшення народжуваності дітей. Так, громадянин, який мав трьох синів, звільнявся від військової служби, а чотирьох — ще й від будь-яких податків. Але, з іншого боку, це вело до роздрібнення земельних ділянок, і немало спартанців потрапляло в категорію так званих гіпомейонів. Багатьом з них не подобався постійний військовий режим життя, побуту. Перша відома спроба здійснити суспільно-політичний переворот відноситься до 399 р. до н.е., коли владу, щоправда, невдало, спробував захопити спартанець з категорії так званих Кінадон. Зростало невдоволення свавільним, диктаторським пануванням Спарти у багатьох грецьких державах, де спартанці настановили своїх гармостів (намісників). Першими виступили Фіви. У битві 371 р. до н.е. під Левктрами спартанці вперше у своїй історії потерпіли нищівну поразку. Гегемонії Спарти у Греції покладено кінець.

Крім того, наслідком цієї поразки було чергове повстання ілотів і відродження держави Мессенії (369 р. до н.е.).

В 243 р. до н.е. проект докорінних реформ запропонував цар Агіс. Він спробував відновити суворі лікургівські звичаї і порядки, у тому числі щодо “спартанського” способу життя; з метою збільшення кількості повноправних громадян (яких тоді налічувалося всього близько 700 осіб) запропонував надати громадянські права частині періеків, деяким чужоземцям; провести перерозподіл землі, надавши кожному спартанцю однакову ділянку; ліквідувати всі борги та ін. Він перший віддав усі свої землі і майно для перерозподілу. Проте знать і багаті виступили проти Агіса, проти його реформ, віддали його до суду герусії, домоглися страти.

Але на цьому спробі реформувати суспільно-політичний устрій країни не закінчились. У 226 р. до н.е. цар Клеомен III, спираючись на

бідноту, переіків і найманців, яких було немало у війську, все-таки здійснив переворот. Він перебив ефорів та їх прибічників, ліквідував ефорат взагалі, а компетенцію герусії значно обмежив. Відновив сиссітії, спартанські методи виховання молоді. Надав громадянські права багатьом переікам, через що кількість повноправних громадян зросла до 4 тис. осіб. Проведено перерозподіл землі, лишки земель у знаті конфісковано. Дозволено ілотам викуплятися на волю, чим скористалося близько 6 тис. ілотів.

Переіакана спартанська знать запросила на допомогу македонського царя Антігона. У 221 р. до н.е. військо Клеомена було розбито, він утік до Єгипту, де незабаром загинув. Усі його реформи у Спарті були скасовані. У кінці III ст. до н.е. тут знову розгортається широкий рух за реформи, в якому поруч з біднотою активну участь беруть ілоти. До влади приходить тиран Набіс. Він надав права громадянства всім переікам та ілотам, ліквідував борги, конфіскував землі у знаті та наділив ними всіх безземельних, створив сильну армію. Але знову ж таки проти нього виступили Македонія, власна знать та ін. Набіс був розбитий, незабаром його вбили. Спарту змусили вступити у так званий Ахейський союз, створений під егідою Македонії. У 146 р. до н.е. Спарта разом з усією Грецією потрапила під владу Риму.

Розділ II

ДЕРЖАВА І ПРАВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Глава I

УТВОРЕННЯ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Історія держави і права Стародавнього Риму є частиною історії античних суспільств, що вивчає процеси виникнення, розвитку і причини загибелі найбільшої та найвизначнішої рабовласницької держави стародавнього середземноморського світу.

На прикладі історії Риму, яка охоплює кілька епох, що становлять разом понад тисячоліття, можна простежити зародження, розвиток і занепад рабовласницького суспільства і держави в найбільш розвинених, класичних формах.

Рим набув всесвітньо-історичного значення не відразу. Початкова його історія припадає на ту епоху, коли багато рабовласницьких держав, зокрема на Близькому і Середньому Сході, існували вже не одне тисячоліття. Та й у Греції почали виникати міста-держави, які згодом відіграли виняткову роль в історії світової культури, коли землероби і пастухи, що жили по нижній течії ріки Тибру, ще тільки об'єдналися у первісні общини і створили невелике поселення, назване Рома.

Отже, виникнувши і розвинувшись значно пізніше від східних деспотій і грецьких держав, використавши їх державницький досвід, досягнення науки, культури і техніки, удосконаливши їх, Рим піднявся на новий, вищий щабель у розвитку людства. Рабовласницька суспільно-економічна формація у межах Римської держави досягнула найвищого ступеня свого розвитку. Проте згодом вся система суспільних відносин у рабовласницькому суспільстві призвела до його кризи, і в надрах його зароджуються елементи феодальних відносин.

Римська держава, на відміну від грецьких полісів, поступово перетворилася з примітивної замкненої общини на могутню світову державу навіть за нинішніми оцінками, під владою якої перебували численні народи Європи, Азії та Африки, що знаходились на різних ступенях соціального розвитку. Рим створив найдосконалішу на ті часи струк-

туру державного механізму, який став своєрідним основоположником, зразком для наступних поколінь і держав, що виникли на руїнах Римської держави. Чимало його елементів, термінів, назв використовуються ще й сьогодні.

Підкоривши багато народів, племен, Рим управляв ними за допомогою тонко розрахованої політики “батога і пряника”, поклавши в її основу широко застосовуваний пізнішими різноплеменними і багатонаціональними імперіями принцип *divide et impera* — “поділяй і володарюй”.

Римська держава в своєму тисячолітньому розвитку пройшла різні етапи: від республіки, через тривалий перехідний період, до імперії, яка теж проіснувала декілька століть.

Християнство, що зародилося в перші віки нашої ери як релігія знедолених, у Римі незабаром перетворилося в державну релігію, яка відіграла величезну роль у всій подальшій історії людства і яку нині сповідує майже 1,5 млрд осіб у всіх куточках земної кулі.

Виняткове значення в історії становлення і розвитку багатьох правових систем світу має й римське право, що також пройшло декілька етапів розвитку. У свою класичну епоху воно досягло апогею, ставши найдосконалішою і найуніверсальнішою для античності системою права, своєрідним всесвітнім правом суспільства і економіки, побудованих на засадах приватної власності, суспільства приватних товаровиробників з його неперевершеною за логічністю, завершеністю і точністю розробкою всіх приватновласницьких правових відносин. Римляни вперше розробили право приватної власності, абстрактне право, право абстрактної особистості. Тут набуло завершеного формулювання чимало основоположних правових принципів.

Римське право стало найдосконалішою формою права, заснованою на приватній власності. Це стосується не тільки власне римської епохи. Річ у тому, що римське право пережило державу, воно живе, існує, застосовується донині, зокрема цивільна, зобов'язальна його галузь. Ще в епоху Середньовіччя почалася в Європі, а потім за її межами так звана рецепція — відновлення дії римського права. Багато законів, кодифікацій країн Європи, Латинської Америки, Африки мали і мають ще й тепер в основі норми та інститути римського права. Зокрема, у Німеччині лише з 1 січня 1900 р. припинив дію звід законів імператора Юстиніана (щоправда, він існував у дещо зміненому вигляді); знаменитий цивільний кодекс Наполеона 1804 р. теж ґрунтувався на римському праві. Подібних прикладів можна навести безліч. У зв'язку з проведенням в Україні докорінних реформ у економіці, переходом її до ринкових відносин, у створенні відповідної

правової основи, зокрема нового Цивільного кодексу, який називають другою Конституцією України, велику роль відіграють знову ж таки норми римського права.

Звичайно, не можна вважати римське право “писаним розумом” (*ratio scripta*), як й його часто називають. Однак не слід заперечувати того факту, що воно було прогресивним явищем порівняно з усіма іншими правовими системами стародавнього часу і навіть Середньовіччя. Римське право має велике історичне значення не тільки як право однієї з найбільших, хоч і давніх держав світу, а й становить взірць високого досягнення в галузі юридичної техніки: точність і чіткість визначень, логічність і послідовність юридичної думки у поєднанні з життєвістю і ясністю висновків, засвідчують високий професіоналізм і майстерність римських юристів, які відіграли величезну роль у розвитку юридичної думки, юридичного мислення.

Отож, вивчення історії держави і права європейських держав епохи Середньовіччя, Нового і Новітнього часу потребує як необхідну передумову дослідження історії держави і права Стародавнього Риму. Недарма дослідники історії людства прийшли до думки, що без основ, закладених стародавніми Грецією і Римом, не було б сучасної Європи і сучасної цивілізації.

1. Джерела римської історії

Історію Стародавнього Риму почали вивчати ще в античну епоху. Писемність у Римі з'явилася у VI ст. до н.е. Хоч твори письменників, істориків чи пам'ятки народної творчості, які були б аналогічні грецьким поемам “Іліада” й “Одіссея”, з цієї ранньої епохи до нас не дійшли, проте збереглися складені на їхній основі історичні твори наступних римських істориків. Це відомі праці Марка Катона Старшого (III–II ст. до н.е.), Марка Тулія Ціцерона (II–I ст. до н.е.), Гая Салюстія (I ст. до н.е.), Тіта Лівія (I ст. до н.е.–I ст. н.е.), Корнелія Таціта (I–II ст. н.е.), грецьких істориків Полібія (II ст. до н.е.), Плутарха (I–II ст. н.е.) та багатьох інших.

Достовірні відомості зі стародавньої історії Риму дають археологічні матеріали і документальні джерела. Часто документальні джерела історики цитують у працях. Зокрема, це закони, договори, частково текст першої римської кодифікації — законів XII таблиць. Значний документальний матеріал виявлено у написах (на каменях, колонах у залишках храмів, гробниць), особливо в імператорський період (знайдено близько 100 тис. написів).

Багато праць з історії Риму опубліковано середньовічними та пізнішими дослідниками — Карлом Сигонієм, Шарлем Монтеск'є, Едуардом Гіббоном, Теодором Моммзенем, Густавом Ферреро, Р.Віппером, М.О.Машкіним, І.С.Перетерським та ін. Опубліковано низку римських документів, текстів угод, законів, договорів тощо.

2. Періодизація історії держави і права Риму

Впродовж тривалого існування — з VI ст. до н.е. по V ст. н.е. — Римська держава і право зазнавали безперервних змін. Розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, збільшення кількості рабів і загострення соціальних суперечностей, розширення території і зростання чисельності населення та інші фактори зумовлювали зміни в системі органів державної влади й управління, у формах і методах діяльності, врешті, у формі держави, правових інститутах.

Отже, для систематизації навчального матеріалу з урахуванням тих змін, які відбувалися впродовж століть у системі державних органів, історію Римської держави дослідники поділили на такі періоди:

1. *Період розкладу родоплемінних відносин і становлення держави і права* (753 р. до н.е. — середина VI ст. до н.е.).

2. *Період Республіки* (середина VI ст. до н.е. — 27 р. до н.е.).

Його можна поділити на три епохи:

а) *Епоха ранньої Республіки* (середина VI ст. до н.е. — 60-ті роки III ст. до н.е.);

б) *Епоха розвиненої Республіки і боротьби за підкорення Середземного моря* (кінець III ст. до н.е. — початок 30-х років II ст. до н.е.);

в) *Епоха пізньої Республіки і громадянських воєн* (початок 30-х років II ст. до н.е. — кінець 30-х років I ст. до н.е.).

3. *Період монархії* (імперії) (27 р. до н.е. — 476 р. н.е.).

Цей період поділяється на дві епохи:

а) *принципат* (27 р. до н.е. — 284 р. н.е.);

б) *домінат* (абсолютна монархія) (284–476 рр. н.е.).

Щодо римського права, то, на думку окремих дослідників, етапи його розвитку не зовсім збігаються з періодами розвитку держави.

П е р ш и й е т а п — від утворення держави до середини III ст. до н.е. Його межею є закінчення першої Пунічної війни (264–242 рр. до н.е.). Тоді виробляється так зване *квіритське*, або громадянське, право (громадянське у тому розумінні, що воно стосувалося лише римських громадян). У праві в цю епоху ще зберігаються пережитки первіснообщинного ладу, спостерігається значний вплив релігії, складність

і формалізм правових інститутів, замкнутий національний характер права.

Другий етап — від середини III ст. до н.е. — кінець III ст. н.е. Його межею є панування імператора Діоклетіана. Римське право розквітає, виходячи за національні межі. Поряд з квіритським виникає і розвивається *преторське*, більш гнучке, оперативне, доступне, дієве право, а з нього, у свою чергу, виділяється так зване загальнонаціональне право, або *право народів* (jus gentium), яке регулювало правовідносини римлян з чужоземцями та між самими чужоземцями (на території Римської держави). Право цього періоду добре розроблене, чітке, усунуто його попередній консерватизм, символічність, казуїстику. Розвиваються найважливіші інститути права, що врегульовують відносини приватної власності, товарно-грошові відносини.

Третій етап — з кінця III ст. до VI ст. (до кінця правління імператора Юстиніана у Візантії). Право продовжує розвиватися, удосконалюватись, починає систематизуватись, з'являються його перші кодифікації. Із зародженням феодалних відносин, визнанням християнства державною релігією відбуваються зміни і у праві. Завершується процес його розвитку появою кодифікації Юстиніана (Corpus juris civilis) 528–533 рр.

3. Стародавня Італія

Природні умови. Апеннінський півострів, здавна названий Італією, займає центральне положення у північній частині Середземного моря. Зі заходу він омивається Тирренським морем, зі сходу — Адриатичним. Ці моря є частинами Середземного моря. Берегова лінія порізана менш, ніж на Балканах, у багатьох місцях берег наливний, існують численні обмілини. Отже, зручних гаваней для суден мало, тому боротьба серед місцевих племен за вихід до моря і морські шляхи велась уже здавна. З півночі Апеннінський півострів відмежовується від інших європейських країн високими і в давнину важко прохідними Альпійськими горами. Відгалуженням Альп є Апеннінські гори, що простягаються майже по всій Італії. Тут було чимало рік, здебільшого невеликих, несудноплавних. Найбільші зі судноплавних — ріки По і Тибр. Італія вирізняється м'яким середземноморським кліматом. Сніг, окрім північних районів, випадає зрідка.

Флора країни дуже багата і різноманітна — від середньоєвропейської до субтропічної. Фауна така ж, як і в інших європейських країнах. Назва "Італія" походить від греків. Спочатку вона стосувалася тільки

області племені італів, які жили в нижній частині Калабрії, згодом поширилась на всю країну.

Кліматичні та ґрунтові умови сприяли розведенню різноманітних культурних рослин, злаків. Сільське господарство стало основним заняттям жителів Стародавньої Італії. Найродючішими були на півночі області долини ріки По, в середній Італії — Кампанія. Гористі райони північної та східної Італії зручні для скотарства. Сприятливими були умови для садівництва, ремесла. У гористих районах добували мідь, олово, інші метали, глину тощо. Загалом корисними копалинами, лісами Італія поступалася перед іншими країнами Середземномор'я (зокрема, Піренейським та Балканським півостровами).

Найдавніші пам'ятки людської культури були знайдені у різних частинах Італії — камінна і кремінна зброя, предмети господарства тощо. Вони відносяться приблизно до IV тис. до н.е.

Населення. Згодом виникають культурні й торговельні центри, відбувається перехід до міді та бронзи, заліза, розвивається внутрішня і зовнішня торгівля з островами (Сицилією, Сардинією, Мальтою), Іспанією, Балканами. Отож, Італія була заселеною країною з давніх-давен.

Значну роль відігравали також часті переселення — міграції народів і племен, які відбувалися в далекі часи. Переселенці змішувалися з тубільним населенням і створювалися нові етнічні формування. Отже, в історичну епоху населення Італії в етнічному відношенні було дуже строкатим. Найдавнішими поселенцями прийнято вважати лігурів, які жили на півночі Італії, а також сикулів і сиканів, котрі заселяли інші частини Італії і Сицилію. В середині I тис. до н.е. більшість жителів Італії вже становили італіки, які склалися з відмінних між собою племен та союзів племен. Очевидно, ці племена утворилися внаслідок злиття різних етнічних груп. Найбільшою була група сабельських племен (самніти, умбри, оски, латини). Поряд з італіками в деяких областях жили племена іллірійського, балканського та інших походжень (венети, япіги та ін.).

Тривалий час італіки жили в умовах первіснообщинного ладу. Племена поділялися на курії (або фратрії), а курії — на роди. Всі вони зберігали пережитки тотемізму, маючи кожне за свій тотем певну тварину або птаха, яких вважали священними, наприклад, бика, вовка, дятла.

На півдні Італії, як і в Сицилії, у IX–VIII ст. до н.е. виникають грецькі поселення. Наявність грецьких колоній сприяла швидкому розвитку рабовласницьких відносин у тодішніх племен Італії.

Розклад первіснообщинних відносин відбувається тут у різні періоди. Першими народами, в котрих виникає і набуває домінуючої ролі рабовласницький устрій, були етруски і греки.

Етруски — це численні племена. Вони жили вже у VIII ст. до н.е. на півночі й частково у середній Італії. Питання про походження, соціальний лад цих племен — одне з найскладніших і заплутаних у науці про античний світ. Серед дослідників ще й на сьогодні немає єдиної думки про їхню етнічну приналежність. Не було твердого переконання щодо цього і у стародавніх істориків. Одні дослідники вважають, що етруски прийшли зі сходу морським шляхом, інші — що це місцеві жителі, автохтони.

Не розшифрована донині й мова етрусків (знайдено бронзові таблички, камені, надгробні плити з етрусськими написами та ін.). Важко навіть встановити, до якої сім'ї мов вона належить.

Археологічні пам'ятки та інші дані засвідчують високий рівень етрусського економічного і соціального розвитку. В Етрусії рано з'явилися міста, які за типом наближаються до грецьких міст-полісів. Вони правильно сплановані, здебільшого складаються з кам'яних будинків знатних родин і обгороджені міцними оборонними стінами й баштами. В етрусків тих часів відбувається суспільний поділ праці, соціальне розшарування, розвивається зовнішня торгівля. Починає розкладатися родовий лад, з'являється приватна власність, майнова і соціальна нерівність, виділяються аристократичні, панівні сім'ї. Особливістю етрусського соціального ладу було незалежне становище жінки. Жінок поважали, шанували, вони користувалися привілеями. Правдоподібно, що невдовзі в Етрусії виникло рабство. Одним з доказів його існування можна вважати бої гладіаторів, які влаштовувались при дворах аристократів. Згодом бої полонених-рабів перейняли інші італійські народи.

Суспільно-політичний устрій етрусків, найімовірніше, був строго аристократичним. Військово-жрецька знать становила привілейовану частину суспільства, якій підлягали всі інші верстви населення. Містами-общинами управляли царі. Царська посада здебільшого була виборною і в ході політичного розвитку послаблювалась аристократією. В деяких містах існували виборні урядовці-магістрати (цілати, або марунухи). Символами царської чи магістратської влади були зв'язки прутів із встромленими в них сокирами (їх несли попереду царя спеціальні урядовці), тога з пурпурною облямівкою і так зване курульне крісло, на якому засідав цар чи магістрат. Ці символи влади перейняв пізніше Рим, зрештою, як і саме поняття вищої влади (*imperium*).

Етруські міста були здебільшого самостійними містами-державами. Дванадцять з цих міст утворювали своєрідну федерацію — союз етрусських держав.

Головну роль у господарському житті етрусків відігравало земле-

робство. Заболочені ґрунти вимагали значних осушувальних, дренажних робіт, що було можливе лише за умови масового використання робочої сили і відповідної її організації. З одного боку, це спричинило ранню появу рабства, а з іншого — створення різних велетенських дренажних споруд, рештки яких збереглися до наших днів. Щодо цього, етруски мають багато спільного з єгиптянами й вавилонянами. Етрусія була першою в Італії країною великого землеволодіння. Розвиненими були ремесла і торгівля, у тому числі морська. Етруски торгували з Грецією, Карфагеном, Фінікією, Єгиптом. Вони добували мідь, залізо, славилися високою технікою обробки металів, керамічними виробами. Знайдені саркофаги зі скульптурними зображеннями, статуї, фрески, рештки архітектури засвідчують також про високий рівень етрусського мистецтва.

Політичне зміцнення етрусків припадає на VII–VI ст. до н.е. Вони захопили Корсику, на півночі їхні володіння досягли Альпійських гір, на півдні вони підкорили деякі області Лація і Кампанії. Етруське місто Адрія на північному сході Італії дало назву Адріатичному морю.

Етруски в союзі з Карфагеном постійно воювали з грецькими містами-полісами. Оскільки Етруська федерація ніколи не була єдиним цілим і достатньо міцною, то розквіт її тривав недовго, і з кінця VI ст. до н.е. настає період її послаблення. Між містами точилися постійні незгоди, та й усередині цих міст-держав, добробут яких ґрунтувався на надмірній експлуатації нижчих верств населення, загострювалися соціальні протиріччя.

У 524 р. до н.е., коли етруски в союзі з умбрами напали на м.Куми, демократичний правитель цього міста Арістодем завдав їм нищівного удару. Потім він переміг їх у Лації та під Аріцією. Приблизно з цього часу починається розпад Етруської федерації.

У 474 р. до н.е. грецький флот розбив морські сили етрусків. Водночас італійські народи піднімаються на боротьбу проти етруської гегемонії. На півночі їм доводилось безупинно боротися ще й з кельтськими племенами, серед яких почались заворушення. Територія етруських володінь зменшується, слабшають внутрішні зв'язки між їхніми містами-державами. Поступово, проте безповоротно, вони поступаються місцем сусіднім народам, зокрема римлянам. У середині I ст. до н.е. етруська народність зовсім занепала, а незабаром була забута й етруська мова.

Грецькі колонії. Велику роль у розвитку італійської культури, соціальному розвитку півдня Італії і Сицилії відіграли грецькі колонії. Грецька колонізація розпочалася в IX–VIII ст. до н.е. і тривала до кінця VI ст. до н.е. Завдяки грецьким містам Італія мала міцні зв'язки з Гре-

цією, і це відбилосся на її економічному житті. Після перемоги над етрусками у V ст. до н.е. в Сицилії набуває великої сили Сиракузька держава, а в Італії зміцнюється політична роль грецьких міст-держав. Проте вже з другої половини V ст. до н.е. починається їх послаблення. Причини цього, насамперед, приховуються у соціальних відносинах, гострій соціально-класовій боротьбі, яка відбулася всередині грецьких полісів і часто призводила до кровопролитних воєн між містами. До того ж у цих містах переважали аристократичні, або олігархічні, форми правління, що зумовило опір широких народних мас.

Поряд з внутрішніми суперечностями і ворожнечею між окремими містами-державами велику роль у послабленні грецького політичного й економічного впливів відіграло посилення місцевих італійських племен: самнітів, луканців і брутіїв. Близько 491 р. до н.е. самніти розбили об'єднані сили греків і з цього часу грецькі міста-держави (Тарент, Фурії, Регій та ін.) були неспроможні протистояти вторгненням італійських племен.

У Сицилії з IV ст. до н.е. посилюється вплив карфагенян, і вона майже повністю підпадає під їхню владу.

Грецькі міста-держави Італії та Сицилії, будучи центрами землеробства, ремесла і торгівлі, сприяли поширенню їх вищих, удосконалених форм на Апеннінському півострові. Великим був вплив і грецької культури, соціальних та політичних установ, грецької техніки, мистецтва, архітектури, релігії, міфології, літератури.

4. Виникнення Риму. Римське суспільство у переддержавний період (VIII–VI ст. до н.е.)

Становлення Римської держави. Історія виникнення Римської держави характеризується надзвичайною складністю за браком епіграфічних пам'яток, сучасних ранній епосі. Історична наука не має достатніх достовірних відомостей про найдавніший період римської історії. Дані переплітаються з легендами, переказами, факти — з припущеннями. У загальних рисах вимальовується така картина. На відміну від інших областей Італії район на півдні від нижньої течії ріки Тибру — Лацій почав заселятися порівняно пізно. Найдавніші археологічні пам'ятки стосуються початку I тис. або навіть X ст. до н.е. Згодом тут поселилися племена латинів. Як і умбробабельські племена, вони довго жили в умовах первіснообщинного ладу, спочатку родовими, потім сусідськими, територіальними общинами. Сусідами латинів були екві, герніки і вольски.

Легенда про заснування Риму пов'язує цей факт зі Стародавньою Грецією, з однією з популярних грецьких легенд про Троянську війну. Згідно з легендою, після цієї війни до Італії зі соратниками приплив троянець Еней, який заснував тут поселення і поріднився з місцевим правителем Латином та його племенем. Саме нащадки Енея — Ромул і Рем, котрих, за легендою, вигодувала вовчиця, заснували у 753 р. до н.е. місто Рим (Roma). Рем під час будови міста загинув, а Ромул завершив будівництво, давши йому своє ім'я.

Цю історичну легенду певною мірою підтверджує наука. Стратиграфічними розкопками встановлено, що у VIII ст. до н.е. на лівому березі Тибру приблизно за 25 км від його гирла на пагорбах Палатині, Есквіліні, Целії і Квіриналі з'явилися перші поселення. Згодом заселяються пагорби Авентинський, Капітолійський та Вімінальський (всього сім). Ось на них і розмістився стародавній Рим. На Капітолії збудовано цитадель, яка стає фортецею і осередком святинь молодого міста. Центром його економічного і політичного життя був Форум, виникнення якого відносять до першої чверті VI ст. до н.е.

Ромулу приписується організація римської общини: населення розділяли на три тріби — общини (Тіційів, Рамнів, Луцерів). Кожна тріба складалася з 10 курій, кожна курія — з 10 родів, у кожному роді було 10 сімей. Отже, римський народ налічував 3 тріби, 30 курій, 300 родів і 3000 сімей. Така чітка організація суспільства, очевидно, не була природною чи випадковою. Вона має сліди продуманої, створеної керівниками суспільства організації у вигляді воєнної демократії, бо війна стає однією з регулярних функцій суспільного життя.

Суспільний устрій Давнього Риму. Сукупність римських громадян — народ римський — називалася у старовину *квіритами* — *populus romanus quiritis* (дітьми бога Квірина). Основною суспільною одиницею був батьківський екзогамний рід, члени роду були пов'язані спільним правом успадкування, мали спільні релігійні свята, спільне кладовище. В ранню епоху рід мав і спільні земельні володіння. Родичі повинні були захищати один одного. Риси родового ладу довго зберігались у римських іменах. Імена склалися з двох частин: перша — особове ім'я (скажімо, Публій); друга — родове ім'я (Корнелій). Потім ще почало додаватись третє — прізвище, що стосувалося частини роду або окремої сім'ї — Сціпіон, чи почесне прізвище (Африканський). Окремі сім'ї могли приймати до свого складу чужинців, котрі ставали й членами роду.

Роди перетворились у своєрідні замкнуті корпорації, які свято зберігали родові традиції, обряди, пам'ять предків, мали святилища, опікунів-богів тощо. Хоч згодом первіснообщинний лад став розкладати-

ся, проте деякі його елементи ще довго зберігалися (у вигляді тих же традицій, обрядів та ін.). Разом з послабленням родових зв'язків посилювалась римська сім'я (*familia*). Вона впродовж століть залишалася основною суспільною і господарською одиницею суспільства. Римська сім'я — це не тільки подружжя та їхні діти, а організм значно ширший. Сюди входили й усиновлені діти, і клієнти (див. далі), інші близькі й залежні від сім'ї люди, раби. Очолював сім'ю її глава (батько — *pater familias*). Влада його над дружиною, дітьми та іншими членами сім'ї була необмеженою. Він мав над ними право життя і смерті. Всі особи, котрі перебували під владою батька, називалися *агнатами*. До них належали не тільки його дружина і власні діти, а й усиновлені, дружини синів, онуки, якщо вони жили в його сім'ї. Поряд з поняттям агнатства існувало ще поняття *когнатів*. Це кровні родичі, які вийшли з-під влади батька (наприклад, заміжня дочка, котра пішла в іншу сім'ю, де стала агнатом).

У цю ранню епоху з'являється рабство, переважно за рахунок військовополонених, оскільки з часу виникнення Рим майже постійно вів війни з сусідами. Даних про кількість рабів і їхнє становище в ті часи не виявлено. Можна лише сказати, що рабів було порівняно небагато і рабство мало патріархальний характер — раби вважалися “нижчими” членами сім'ї (*famulus*). Голосу раби, як і жінки, діти та чужинці, у вирішенні справ сім'ї, роду, общини не мали.

Отже, найпершою основною ланкою суспільства був рід (*gens*). Справи роду вирішувалися на зборах роду, до складу яких входили всі члени роду (чоловічої статі). Очолював рід виборний старійшина (*princeps gentis*). Разом з майновою і соціальною диференціацією влади в родах захоплюють найбагатші впливові люди, з середовища яких і обираються старійшини. Так формувалась спадкова аристократія з її привілейованим становищем. За нею закріплюється назва *патриції*. Згодом патриціями стали називати всіх повноправних римлян — членів 300 родів. Кількість членів роду не була однаковою. У складі роду Фабіїв у VI ст. до н.е., наприклад, налічувалось понад 300 воїнів. Рід Клавдіїв разом з жінками і клієнтами становив майже 5 тис. осіб.

Крім повноправних громадян-патриціїв у складі римського населення були ще клієнти та плебеї.

Клієнти (лат. *clientis* — *вірний, слухняний*). Вірогідно, ця соціальна верства утворилася, зокрема, з чужинців, відпущених на волю рабів, незаконнонароджених дітей. Клієнти перебували в особистій і спадковій залежності від повноправних римлян — так званих *патронів* (*patrones*). Клієнтів у патрона могла бути необмежена кількість — від декількох до кількох десятків чи сотень. Клієнт діставав від патрона землю, худобу, інвентар, входив у сім'ю патрона на правах молодшого члена,

брав участь у релігійних, сімейних і родових обрядах, святах, йшов разом з патроном на війну (проте у війську не служив), був зобов'язаний надавати патрону всіляку моральну і матеріальну підтримку. Клієнти — це вільні люди, котрі могли розпоряджатися своїм майном, торгувати на ринку тощо. Однак не мали права набувати нерухомостей. На одруження клієнт повинен був отримати дозвіл патрона. У свою чергу патрон опікував клієнта, захищав його інтереси, честь і гідність, майно та ін.

Відносини між клієнтами, а також між патронами та клієнтами ґрунтувалися на взаємному довірі, вірності (*fides*), закріплювалися звичаями, релігією і законами. У законах XII таблиць (див. далі) порушення патроном вірності розглядалося як релігійний злочин. Зокрема, у таблиці VIII наголошувалося: “Буде відданий підземним богам” (тобто проклятий) той патрон, який (навмисне) завдасть шкоду клієнтові.

Іншу велику групу вільного, але нерівноправного, другорядного населення становили *плебеї* (лат. *plebs* — *простий народ, простолюдини*). Це населення Риму, яке складалося з жителів сусідніх, підкорених і приєднаних до Риму латинських общин. Вони були близькими до римлян за мовою, релігією, звичаями, способом життя (на відміну від клієнтів, котрі вважалися “віддаленими” чужинцями, здалеку). Вони стояли поза сімейною і родовою організацією римської общини патриціїв, не брали участі в зборах общини, не мали жодних політичних прав. Плебеї не мали доступу до общинної землі, проте володіли невеликими ділянками навколо Риму на праві власності. Вони повинні були сплачувати податки, виконувати різні громадські функції, служили у римському війську, могли самостійно набувати будь-яке майно, укладати угоди, захищати в суді свої інтереси, тобто мали цивільну (але не політичну) громадянську правоздатність (*jus commercii*). Отож, вони не потребували патронів. Однак їм не дозволялось брати шлюб з патриціями, їх не обирали на жодні громадські посади; вони не одержували частки під час поділу державних чи захоплених у сусідів земель. Це викликало обурення серед плебеїв: адже вони нарівні з патриціями виконували суспільні обов'язки, платили податки, служили у римському війську, захищали вітчизну. Через усю давню історію Риму простежується невпинна боротьба плебеїв і патриціїв. Будь-якою ціною плебеї намагаються зрівнятися у всіх своїх правах з патриціями, які завзято оберігають свою знатність, привілейованість, замкнутість*.

* Серед науковців з приводу поділу на патриціїв і плебеїв існують різні думки. Деякі дослідники, наприклад, вважають такий поділ наслідком суто економічної диференціації; інші висловлюють думку, що патриції — це етруски, або самніти, котрі підкорили латинян, внаслідок чого завойовники стали патриціями, підкорені — плебеями.

Органи управління суспільством. Держави у Римі в той час ще не існувало. Але певні органи управління суспільством сформовані достатньо чітко. Розглянемо їх будову.

а) **Н а р о д н і з б о р и.** Ранній Рим продовжував ще зберігати риси військової демократії — для розв'язання найважливіших питань, що стосувалися всього населення, скликалися Народні збори. У них брали участь усі дорослі повноправні громадяни, чоловіки. Жінки, діти, клієнти, плебеї, чужинці, раби участі в них не брали. Народ збирався по куріях, тому збори називалися *куріатними коміціями* (comitia curiata). На зборах вирішували питання війни і миру, прийняття нових обцин до складу римського народу, обирали службових осіб та вождя, заслуховували звіти попередніх. Тут же розглядали справи культу, про спорудження нових храмів і громадських будівель. Коміції могли судити громадян, винних у скоєнні тяжких злочинів, розглядали скарги громадян, призначених до смертної кари, затверджували усиновлення та заповіти.

Рішення приймалося за більшістю голосів. Але голосування відбувалося не так, як у Греції (скажімо, в Афінах, де кожен голосував особисто, сам за себе). Тут голосування проводили у куріях, яких налічувалося 30. Кожна курія мала один голос. Для цього кожна курія збиралася окремо і за більшістю голосів приймала рішення, яке потім на зборах від імені курії висловлював її старійшина.

б) **Ц а р (вождь) — рекс (rex).** Очолював римський народ цар. Посада була не спадкова, а виборна. Обирали царя на Народних зборах, очевидно, пожиттєво. В урочистій обстановці у супроводі певних обрядів його “вводили у посаду”, надаючи від імені народу вищу владу (imperium). Народні збори в будь-який момент могли зняти царя з посади, притягнути до відповідальності. Зовнішні відмітні знаки царя — пурпурова мантия, золота діадема, скіпетр з орлом, крісло зі слонової кістки — так зване курульне крісло. Попереду царя завжди йшли *ліктори* (охоронці) зі зв'язаними пучками пруття на плечі, куди була встромлена сокира. Майже всі ці ісигнії, тобто відзнаки верховної влади, запозичені в етрусків.

Рекс найперше вважався воєначальником, верховним жерцем, суддею. Він здійснював поточне управління суспільством, розв'язував різні суперечки, конфлікти тощо. Межі його влади визначали звичаї. Він не був самодержцем, не мав необмеженої влади. Над ним стояли Народні збори, а нарівні з ним — *сенат*. Отже, рекс не міг бути визнаний абсолютним монархом, ймовіріше, він був племінним вождем.

Після смерті (або зміщення) рекса тимчасове виконання його функцій покладали на спеціальних службовців — *interreges*, призначених із сенаторів. Кожен *interreges* здійснював владу впродовж п'яти днів.

Основне завдання *interreges* — підготовка обрання нового рекса. Близько 509 р. до н.е. посада рекса була скасована. Замість нього стали обирати (з середовища патриціїв) двох консулів.

Римська традиція і легенди засвідчують правління у Римі сімох царів (рексів). Серед них були не тільки власне римляни-латини (до них належали, наприклад, Ромул, Тул Гостілій), а й сабіняни (Нума Помпілій), етруски (вся династія Тарквініїв) — (Тарквіній Древній, Сервій Тулій, Тарквіній Гордий). Вигнання царів і ліквідація царської влади, було, як засвідчує традиція, визволенням Риму від етруського панування.

в) *С е н а т* (*senatus*). За римською традицією вважається, що сенат створив Ромул у кількості 100 осіб, взявши за взірць стародавню раду вождів родів, яку при потребі скликали для розв'язання спільних справ. Потім кількість його членів була збільшена до 300 — за кількістю родів. Це сталося, ймовірно, після об'єднання римської та сусідньої сабінської общин. Слово *senatus* походить від *senex* — *старий, старійшина*. Членів сенату ще називали *батьками* (*patres*). Очевидно, у ранню епоху сенат складався зі старійшин родів — людей врівноважених, старших за віком, з певним життєвим досвідом, життєвою мудрістю.

Сенат вважався дорадчим органом при рексі, який повинен був узгоджувати з ним усі важливі ухвали. Насправді сенат відігравав значно більшу роль у суспільстві. В сенаті попередньо обговорювались усі основні питання, що розглядали Народні збори, і вносились свої пропозиції стосовно їх розв'язання. Всі рішення куріатних коміцій повинні були дістати схвалення сенату (*auctoritas patrum*). Великий вплив він мав на обрання рекса, яке повинен був затверджувати. Сенат оберігав батьківські традиції, брав безпосередню участь у справах управління, мав право укладати мир, договори з іншими народами та ін.

г) *Ж р е ц ь к і к о л е г і і*. Наступнику Ромула рексу Нумі Помпілію, котрий був сабіном, приписують релігійний устрій Стародавнього Риму. В тогочасному суспільстві жерці мали величезний вплив. Як вважалось, боги керують кожним кроком людини у земному житті, тому їм треба поклонятися, виконувати їхню волю, приносити щедри дари. Жерці ж вважались виразниками волі богів. Отже, при цьому рексі створено три основні колегії жерців, котрі відігравали велику роль у житті суспільства. Це були колегії *авгурів, понтифіків і феціалів*.

Авгури на основі релігійних ворожінь (за зорями, нутрощами жертвних тварин і птахів та за іншими прикметами) визначали волю богів стосовно тих чи інших дій і вчинків (так звані *ауспіції*). Вони не передбачали майбутнє, а визначали, чи сприятимуть боги задуманим діям.

Понтифіки оберігали і тлумачили звичаї, а в подальшому — звичаєве право. Вони наглядали за усіма громадськими і приватними бо-

гослужіннями, дотриманням обрядів, відали складанням календаря, веденням літописів; розглядали спірні справи і суперечки громадян, зокрема на релігійному тлі. Вони мали право засуджувати людей за релігійні злочини навіть до страти. Наприклад, жриць богині Вести, яка вважалась хранителькою загальногромадянського і домашнього вогнища — весталок, що відповідали за горіння цього вогнища у святилищі Вести і мусили зберігати чистоту та непорочність. За втрату непорочності або загашення вогню їх засуджували до смерті — закопували у землю або замурували живцем у стіну.

Феціали відали “міжнародними” відносинами: виконували посольські функції, вели переговори з іншими общинами і народами, уклали з ними договори, які затверджувалися потім Народними зборами чи сенатом. Феціали відали й ритуалом оголошення війни: вмочували спис у кров жертвовної тварини, йшли на територію ворога й встромлювали у неї спис.

Норм права в цей період ще не було. Різні суперечки і конфлікти розв’язувалися рексом і понтифіками на основі звичаїв, священних книг, традицій. Іноді конфлікти вирішували через самоуправство й кровну помсту. Зрештою, це самоуправство згодом було навіть легалізовано в законах XII таблиць (див. далі). Будь-які провини, злочини тлумачили не тільки як порушення встановлених звичаїв, допустимої поведінки, батьківських традицій, а й розцінювали як виступ проти релігії, богів. Наприклад, за порушення межевих знаків, знищення чи викрадення посівів, плодів, тварин, за чаклування винного не тільки карали люди, а ще й піддавали прокляттю (“*sacer esto*”) — тобто йому загрожувала й помста богів.

5. Реформи Сервія Туллія. Виникнення Римської держави

Зміни в соціально-політичному устрої римського суспільства. Розвиток приватної власності, поглиблення майнової нерівності та соціальної диференціації дедалі більше розхитували родоплемінний устрій. Успішні війни з сусідніми общинами давали змогу збільшити кількість рабів, захопити нові землі, трофеї.

Проте стару родову римську общину найбільш розхитувала безперервна і все гостріша боротьба плебеїв з патриціями. Плебеї, які на той час становили основну масу трудового населення, завдяки військовій виучці, озброєнню становили серйозну силу. До того ж серед них було немало заможних людей, впливових сімей, не менш давніх, з родинними традиціями і бойовими заслугами, ніж патриціанські. У плебеїв зо-

середжувалась майже вся римська торгівля, ремесла. Постійні конфлікти з приводу політичного безправ'я плебеїв, неможливість користуватися привілеями воєнної демократії (хоча й вони несли тягар повинностей і військової служби) нерідко призводили майже до громадянської війни. Були випадки, коли плебеї відмовлялися вступати у бій з ворогом і на знак протесту проти несправедливості щодо них покидали межі Риму разом зі своїми сім'ями. Назрівав соціальний вибух.

Вирішальний удар родовій організації і привілейованості патриціїв завдав шостий рекс Риму Сервій Туллій (578–534 р. до н.е.). Реформи Сервія Туллія за змістом і значенням можна прирівняти до реформ Солона і Клісфена в Афінах. Отже (і це найголовніше в його реформах), усе чоловіче вільне населення Риму — патриціїв і плебеїв — він розділив за майновим цензом на п'ять розрядів. При цьому до уваги бралось не будь-яке майно, а земля.

Відповідно до цієї класифікації поділяли обов'язки військової служби, рід військ і вид озброєння, а також (що дуже важливо) політичні права. Плебеї фактично були прирівняні до патриціїв, за ними визнавали майже повні політичні права: право брати участь у Народних зборах, голосувати, займати виборні посади (щоправда, не всі), брати участь у розподілі державних і захоплених земель, рабів та ін. Отже, правове становище людини в суспільстві стало визначатися не за походженням чи знатністю, а за майновими ознаками (землею).

Римська армія також будується залежно від класифікації на розряди. Кожен з п'яти розрядів повинен виставляти певну кількість військових одиниць — сотень (центурій) і мати певний вид озброєння. У ті часи воїни озброювались за власний кошт. Перший розряд, наприклад, повинен був мати повне озброєння: шолом, круглий щит, поножі, панцир (усе з бронзи), меч і спис. Другий розряд — все те ж, окрім панцира; третій — те, що перший, окрім панцира і поножей. Четвертий мав на озброєнні лише списи і дротики; п'ятий — луки і праці. Воїнів у кожній центурії поділяли на дві частини — молодшу (від 17 до 45 років) — *juniore*, яка призначалась для бойових походів, і старшу — *seniores* (від 46 до 60 років), котрі виконували гарнізонну службу.

Центуріатна організація мала такий вигляд:

Розряд	Кількість центурій	Майновий ценз	
		в югерах	грошова вартість землі, аси
I	80	понад 20	100000
II	20	15–20	75000
III	20	10–15	50000
IV	20	5–10	25000
V	30	менше 5	11000

Найбагатші громадяни, земля яких оцінювалася понад 100 тис. асів, виставляли 18 центурій вершників, які повинні були служити у війську на конях (кіннота). Коней їм давали за громадський кошт, але утримували вони їх за свій рахунок.

Окрім того, було утворено ще дві центурії ремісників та дві музикантів. Найбідніші громадяни, які не мали свого майна, не входили до жодного із розрядів і дістали назву *пролетарії* (лат. *proles* — *потомство*, оскільки крім дітей, у них нічого не було).

Отже, всього налічувалось 193 центурії. Центурії були не тільки військовими, а й політичними одиницями. Сходячись на збори, громадяни відтепер шикувалися за центуріями. Кожна центурія мала один голос, який подавав командир центурії — центуріон. Першими голосували вершники, потім громадяни I розряду тощо. Вони разом мали 98 центурій, тобто забезпечену більшість голосів у Народних зборах. У випадку однакості голосування цих центурій інших уже не було потреби запрошувати до голосування. Якщо ж траплялися розбіжності голосів вершників і I розряду, то запрошували до голосування II розряд, і т.д. Як пише римський історик Тіт Лівій, до участі в голосуванні останніх розрядів справа майже ніколи не доходила. Центуріатні збори незабаром стали основними в суспільстві.

Сервій Туллій розпорядився також провести, не відкладаючи, перепис населення, розподіливши його за розрядами. За свідченням Тіта Лівія, було переписано 80 тис. громадян. Тим, хто ухилився від перепису, згідно зі законом, загрожували рабство або смерть.

Друга частина реформи Сервія Туллія полягала у тому, що він чітко визначив межі поселення римського народу, поділивши їх на територіальні одиниці — триби (не плутати їх з попередніми трибами-племенами). Цих триб спочатку було створено 20 або 21, з них 4 міські та 16 (або 17) сільських. У територіальну трибу зачисляли всіх римських громадян, які мешкали в даному окрузі. Триби проводили свої Народні збори. У трибах проводили набір війська і стягували податок на військові цілі — *tributum*.

Кінець царського періоду. Реформи Сервія Туллія були справжньою політичною революцією, яка завдала вирішального удару пережиткам первіснообщинного ладу в Римі, родоплемінній організації суспільства і завершила перехід до держави. Ці реформи заклали основи нового поділу суспільства — не за родовою ознакою, знатністю, походженням, а за майновим і територіальним принципами. Зміцнення Риму внаслідок проведення реформ, консолідація населення, послаблення боротьби патрициїв і плебеїв забезпечило йому провідну роль у латинському союзі міст, а незабаром — в усій центральній Італії.

Важливо, однак, мати на увазі, що залишки родового ладу не могли бути ліквідовані відразу повністю й беззастережно. Тому ці реформи, які приписують Сервію Туллію, на думку істориків, не можна вважати одиничним актом, який водночас призвів до зміни соціально-політичного устрою римського суспільства. Ці зміни є результатом тривалих процесів, що відбувалися впродовж кількох століть. Органи родового устрою поступово модифікуються і стають органами державної влади; царська влада занепадає, і в Римі встановлюється республіка. Отже, організація влади, заснована на родовому ладі, продовжувала ще деякий час існувати поряд з організацією, заснованою на територіальному і майновому принципах. Ще майже понад 200 років тривала боротьба з первіснообщинними пережитками, а плебей не припиняли домагатися рівних з патриціями прав. Але було очевидним, що військова демократія як форма організації влади в період існування і розкладу родоплемінного устрою зжила себе безповоротно. Свідченням завзятої боротьби між старою і новою владою, старими і новими відносинами є збереження ще деякий час після реформ С. Туллія царської влади (рекса). Останнім римським царем вважають Тарквінія Гордого, який правив Римом після смерті Сервія Туллія ще близько 25 років*. Історична традиція змальовує його дуже самовпевненим і жорстоким, що викликало загальну неприязнь до нього. Безчинства і свавілля Тарквінія стали приводом до загального повстання (приблизно в 510--507 рр. до н.е.). Тарквіній і вся його родина були вигнані з Риму і повернулися до Етрусії, звідки й походили родом. Так закінчується у Римі царський період.

Замість царя вища світська влада у сфері управління була вручена двом магістратам — консулам, котрих щорічно обирали на Народних зборах тільки із середовища патрициїв. До них перейшли основні функції царів, за винятком жрецьких обов'язків. Свою владу вони ще тривалий час використовували в інтересах родової аристократії.

Ранньореспубліканський період. Молода Римська держава міцніла і розвивалася. Водночас їй доводилося вести напружену боротьбу з сусідами, які з усіх боків натискали на неї, але сміливими діями і вдалою зовнішньою політикою вона переможно виходила зі складних ситуацій, розширюючи свою територію, примножуючи населення за рахунок приєднання сусідніх общин. Зокрема, на півночі Рим довго воював з етрусками, на сході та півдні — з іншими латинськими племенами (сабінянами, еквами, вольськими, герніками та ін.). Ніхто з цих пле-

* Сервія Туллія, який правив Римом 44 роки, як засвідчують матеріали римської історії, вбили прихильники нового царя — Тарквінія Гордого.

мен не мав наміру добровільно поступатися своєю владою Риму. Молода Римська республіка тільки почала зміцнюватись, як несподівано на початку IV ст. до н.е. Рим (і вся Італія загалом) зазнає жорстокого нашествия галлів (кельтів), котрі прийшли із-за Альп. Римське військо потерпіло жорстоку поразку. Рим спустошено, спалено. Але галли не змогли взяти Капітолій, який облягали впродовж семи місяців і який було врятовано, за легендою, під час нічного штурму криком священних гусей. Врешті з'явилося римське військо із Вей, розбило галлів і вигнало їх з Риму*.

Нові загострення відбуваються і всередині держави. Час від часу вибухають конфлікти між плебеями і патриціями. Плебеї продовжують домагатися рівноправ'я. Вони і далі не могли обіймати посади консулів, не могли бути сенаторами, їм не дозволяли брати шлюб з патриціями, закони встановлювали боргове рабство і навіть смертну кару за несплачені борги, патриції володіли кращими землями та ін. Плебеї чинили тиск на патриціїв, вимагаючи нових, справедливих законів і порядків. У 494 р. до н.е., наприклад, на знак протесту покинули Рим, маючи намір заснувати окреме плебейське місто. Оскільки саме плебеї становили більшість римського війська, контролювали торгівлю і інше, то це надто сполошило римський сенат і патриціїв. Патриціям, щоб повернути плебеїв, довелося піти на поступки. Отже, плебеї здобули право обирати на своїх зборах у трибах двох народних (плебейських трибунів) — своїх уповноважених (потім їх стало 10). Вони захищали інтереси плебеїв, забороняли рішення державних органів і урядовців (крім Народних зборів), якщо ці рішення були несправедливі стосовно плебеїв. У подальшому трибуни домоглися права брати активну участь в управлінні справами всього римського суспільства.

Другою великою перемогою плебеїв було прийняття в 450 р. до н.е. збірки перших писаних законів — Законів XII таблиць (див. далі). Плебеї домоглися ще інших успіхів. У 445 р. до н.е. на пропозицію трибуна Канулея прийнято закон про легалізацію шлюбів між патриціями і плебеями. У 367 р. до н.е. трибуни Гай Ліциній і Луцій Секстій провели ще три дуже важливі закони, а саме: 1) відсотки за позику залічувалися у рахунок сплати боргу, причому сплата боргу дозволялася рівними частками впродовж трьох років; 2) кожному громадянину дозволено володіти ділянками землі з громадського (державного) поля не більше 500 югерів (югер=0,25 га); 3) відновлено владу консулів, яка була

* Деякі історики стверджують, що отримавши великий викуп, сплачений римлянами, галли самі відійшли на північ.

під час воєн ліквідована і замінена владою військових трибунів, і встановлено, що один з консулів має бути плебеєм. Плебеїв допущено і в сенат.

У 326 р. до н.е. законом Петелія ліквідовано боргове рабство, чого давно і наполегливо домагалися плебеї. Близько 300 р. до н.е. плебеї були допущені в жрецькі колегії понтифіків, авгурів і феціалів. І, нарешті, 287 р. до н.е. за диктатора — плебея Квінта Гортензія прийнято закон про те, що рішення плебейських трибутних зборів набувають силу закону для всіх громадян і не потребують схвалення сенату.

Так у загальних рисах закінчилась боротьба плебеїв за зрівняння у всіх правах з патриціями. Саме ця боротьба і призвела до швидкого розкладу родоплемінного ладу, прискорила процес утворення держави в Римі.

Глава 2

РИМСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ (VI–I СТ. ДО Н.Е.)

Римляни називали свою державну організацію республікою, що означає “народна справа” (*res* — *рiч, справа* і *publicus* — *публічна, громадська, народна*). Це немовби наголошувало, що державна організація, яка прийшла на зміну родоплемінній, також є справою всього народу.

З V до I ст. до н.е. — період інтенсивного розвитку і зміцнення Римської держави. З одного боку — внутрішнього, тобто поступової, хоч і тривалої відносної консолідації різних соціальних верств вільного населення (зокрема, патриціїв і плебеїв), а з іншого — підвищення міжнародного авторитету, впливу Римської держави, значне розширення її території, зростання кількості населення.

Проте на шляху до панування над усією Італією римлянам доводилось долати немало серйозних перепон як у внутрішніх справах, так і у зовнішній політиці. Довго і напружено триває боротьба плебеїв з патриціями, постійні конфлікти між заможними і неімущими верствами населення, громадянами і негромадянами, рабами і рабовласниками. На зовнішньому фронті також були неабиякі невдачі та прорахунки. Однак римляни наполегливо й чітко йшли до своєї мети — підкорення спочатку найближчих, а потім дедалі дальших сусідів, народів, племен не тільки всієї Італії, а й поза її межами. Зокрема, у IV–III ст. до н.е. були остаточно розбиті й підкорені етруски, а до того — ла-

тинські племена центральної Італії. Відбито два нашествия галлів, з якими у 332 р. до н.е. був складений мирний договір. Після трьох кривавих Самнітських воєн (IV–III ст. до н.е.) підкорено могутнє плем'я самнітів, котрі теж претендували на панування над Італією. Деякі з підкорених народів були частково винищені або продані в рабство чи переселені на інші території, їхні міста і фортеці зруйновані, а землі приєднано до Риму й заселено римськими поселенцями (така доля спіткала велітрійців, тибуртинців, пренестинців). Інші общини добровільно приєдналися до Риму, їм надано права повного римського громадянства (ланувійцям, жителям Ариція, Номент, Педа) або тільки цивільного громадянства, без політичних прав (кампанцям, фунданцям, форміанцям).

Невдачі спіткали римлян у битвах з епірським царем Пірром, якого запросила на допомогу з Греції грецька колонія на півдні Італії Тарент. Поблизу Гераклеї і потім в Апулії римські війська були розбиті. У цих битвах вони вперше зустрілися з бойовими слонами. У другій з цих битв Пірр зазнав таких втрат, що сам запропонував Риму мир (звідси походить вислів “Піррова перемога”, тобто перемога, але надто дорогою ціною). Проте римський сенат відмовився вести переговори. У 275 р. до н.е. в битві біля Беневента римляни під командуванням Манія Курія Дентата розгромили військо Пірра і здобули Тарент.

Цим завершилось завоювання Італії, яке тривало майже 200 років. У процесі боротьби за гегемонію Риму довелося зіткнутися, з одного боку, з такими противниками, які за суспільним розвитком стояли нижче від римлян — у більшості італійських племен зберігався ще родовий лад. Водночас Рим боровся й з народами, які стояли вище від нього в культурному відношенні: з етрусками, італійськими греками та ін. Проте в цих народів не було політичної єдності, їхнє військо складалося переважно з найманців, тому вони були підкорені Римом. В успіхах Риму велику роль відіграла дипломатія: принцип *divide et impera* (“поділяй і володарюй”) став провідним у зовнішній політиці держави. Майже у кожній війні Рим виступав у союзі з якими-небудь племенами і містами, водночас розладнував союзи своїх противників, і це приносило йому перемогу.

Зовнішньополітичні успіхи Риму не можна розглядати незалежно від внутрішніх відносин. Рим був молодого рабовласницькою державою, і перемога його над італійськими племенами була перемогою нового рабовласницького ладу над старим, первіснообщинним. Зрештою, не всі народи, племена й міста-общини Рим завойовував силою зброї. Немало з них добровільно визнали його зверхність у зв'язку з різними факторами й обставинами.

Наслідком встановлення римської гегемонії в Італії було створення своєрідної федерації племен та міст під керівництвом Риму і поширення рабовласницького устрою на всьому Апеннінському півострові.

Так виникла обширна Римська держава, до складу якої увійшли раніше вільні племена і народи разом з теренами, на яких вони проживали.

1. Суспільний лад

Поділ римського населення. Стародавній Рим був рабовласницькою державою. Основним, навіть з погляду римських юристів, поділом людей був поділ на вільних і невільників (рабів). Вільні люди, у свою чергу, поділялись на громадян і негромадян, чужинців. Громадяни — на повноправних і неповноправних.

Усією повнотою цивільних і політичних прав спочатку користувалися тільки *патриції*. Патриціат не втратив політичного значення навіть після реформ Сервія Туллія. Його вплив ґрунтувався на великій земельній власності, розвинених клієнтських зв'язках, взаємній підтримці членів одного і того ж роду. Деякі роди дотримувались певної політичної лінії, зокрема Фабії виступали як непримиренні супротивники вузьокласової аристократичної політики; для Еміліїв характерною була політика компромісу з плебеями. Видатні діячі знатних родів домогались обрання на вищі посади своїх родичів та осіб, котрі перебували з ними у клієнтських зв'язках.

В міру посилення впливу *плебеїв* поряд з патриціанськими з'являються впливові плебейські династії, політика яких нагадує політику патриціанських родів. У IV–III ст. до н.е. значний вплив мають родини династії Ліцініїв, Лівіїв, Генуціїв. Інколи дуже високі пости (консулів, диктаторів) обіймали інші видатні люди, не пов'язані з патриціанською чи плебейською знаттю (наприклад, Маній Курій Дентат), але це, швидше, було винятком, аніж правилом.

Римська знать була тісно пов'язана з аристократичними родами латинських і деяких інших італійських народів. У ранню епоху сабінські та деякі латинські роди увійшли до складу римського патриціату. Але рід Клавдіїв був, очевидно, останнім, що удостоївся цієї честі. З середини V ст. до н.е. і далі латинські, а потім інші італійські роди залічували тільки до римського плебсу. Однак і тут траплялися винятки. До складу римської аристократії увійшли Огульни і Перперни з Етрусії, Фульвії та Мамілії з Тускула, Атілії з Кампанії. З деякими іншими римська

знать перебувала у родинних чи ділових зв'язках. Окремі роди були пов'язані договорами "гостинності".

Як уже зазначалося, вільне населення Риму і завойованих ним територій поділялося на декілька груп, які розрізнялися за ступенем правоздатності. Правоздатність називалася *caput* (буквально — голова), суб'єкт права — *persona* (особа). Повну правоздатність мали тільки римські громадяни, вільнонароджені. Для цього треба було відповідати трьом статусам: статусу волі (*status libertatis*), статусу громадянства (*status civitatis*) і статусу сімейному (*status familiae*). Статус волі вважали чи не найголовнішим, бо раби, наприклад, були не суб'єктами права, а об'єктами. Дуже важливим був і статус громадянства. Воно набувалося: а) народженням від шлюбу римських громадян або хоч від матері-римлянки (щодо цього у різні періоди Римської держави різним було й правове становище дитини); б) звільненням римським громадянином свого раба; в) усиновленням (удочерінням) римським громадянином чужоземця; г) наданням державою громадянства цілим об'єктам чи окремим особам.

Громадянство втрачалося: а) якщо громадянин потрапив у рабство за борги чи у полон, де став рабом; б) був засуджений за тяжкі кримінальні злочини (відданий у гладіатори чи вигнаний із держави з загрозою повернення і надання йому "хліба, води й притулку").

Римляни, будучи великими патріотами, особливо в давнину, дуже пишалися своїм походженням та громадянством. Для них не було жорстокішого покарання, ніж втрата громадянства. Маючи іноді вибір — смерть чи втрата громадянства — вони завжди вибирали смерть*.

Що ж означала повна правоздатність? Це: а) *jus conubii* — право шлюбу, тобто право брати квіритський шлюб, який супроводжувався певними юридичними наслідками (батьківська влада, право дітей на спадщину батька сімейства та ін.); б) *jus commercii* — повна майнова правоздатність із правом звертатися до римського суду для захисту своїх матеріальних інтересів; в) *jus suffragii* — право подання голосу, тобто право участі у Народних зборах; г) *jus honorum* — право висувати свою кандидатуру на магістратські та інші посади.

Римське право знало повну або часткову втрату правоздатності. Повна втрата (*capitis diminutio maxima*) була наслідком втрати свободи. Часткової втрати (*capitis diminutio media*) зазнавали люди, позбавлені

* Коли, наприклад, епірський цар Пірр у 279 р. до н.е., розбивши римське військо і взявши у полон декілька тисяч римських воїнів, похвалив їх за хоробрість і запропонував зректися римського громадянства та перейти до нього на службу, погрожуючи в іншому випадку смертю, цією пропозицією не скористався жоден римлянин.

громадянства, але при збереженні свободи (наприклад, засуджені на вигнання). Відомим було ще обмеження або мінімальна втрата правоздатності (*capitis diminutio minima*) — одруження дівчини, усиновлення (коли самостійна особа потрапляла під владу домовладки).

Патриції та плебеї на початок III ст. до н.е. своєю правоздатністю вже не розрізнялися — плебеї також були повноправними громадянами Риму (*cives optimo jure*).

З найбільш багатих і знатних патриціанських та плебейських родів-династій з кінця IV і у III ст. до н.е. став формуватися так званий *благородний стан*, або “нобілі” (*nobilitas*). Переважно це були великі земле- і рабовласники. За деякими винятками, власне з цього стану обиралися вищі магістрати, комплектувався сенат. Саме нобілітет, ця нова (майнова) аристократія, захопила управління державою. Згодом їх стали називати *сенаторським станом* (*ordo senatorius*). Цей стан мав різні почесні звання, права (зокрема, право носити спеціальний золотий перстень, право мати почесні місця на видовищах, урочистостях, святах, право виставляти на похоронах зображення своїх предків). Для сенаторського стану згодом був встановлений майновий ценз у 1 млн сестерцій.

З II ст. до н.е. формується ще один стан — *вершники* (*ordo equester*), проте це не колишні вершники, що відбували військову службу у кінноті. До нього зачисляли громадян, майно яких становило не менше ніж 400 тис. сестерцій. Це були здебільшого крупні торговці, банкіри, лихварі, землевласники. З них комплектували штат вищих і середніх магістратур, вони брали участь у судових коміціях (див. далі), мали деякі почесні права (носити золотий перстень, мати почесні місця на видовищах, у театрі тощо).

Обидві ці верстви пануючого класу рабовласників (нобілі та вершники) були наділені такою повнотою прав і привілей, які навіть важко перелічити, у розв’язанні різних соціальних і політичних проблем вони зазвичай виступали однотайно. Однак нерідко і між ними виникали гострі конфлікти, що закінчувались тривалою ворожнечею.

Категорію *неповноправних громадян* (*cives non optimo jure*) становили, як відомо, *вільновідпущеники* (*libertini*). Вони не мали права на шлюб з *повноправними громадянами* (*jus conubii*), не могли бути магістрами (не мали *jus honorum*) і мали обмеження щодо права голосування (*jus suffragii*), брали участь лише у трибутних коміціях і то тільки в чотирьох міських трибах.

Чужоземці. У римському суспільстві додержавного періоду і часів існування республіки непорушним було положення, згідно з яким жодна особа, яка не належала до римського народу, не мала ніяких прав і

не користувалася ніяким захистом. Чужинця вважали потенційним ворогом — *hostis*, і тому його можна було безкарно вбити або перетворити у раба. Це положення у давнину впливало із замкнутості общини, із специфіки родоплемінних відносин і було характерним не тільки для римлян, а й для багатьох інших народів, коли зв'язки общин між собою були нерозвиненими, обмін і торгівля слаборозвинені, общини жили відокремлено. Щоправда, це положення ніколи не втілювалося у життя в категоричній формі — не всіх чужинців повністю позбавляли прав. З найдавніших часів, зокрема, визнавалися деякі права за латинами — найближчими сусідами римлян. У подальшому таке категоричне положення про безправ'я чужинців шораз більше пом'якшується, хоч загалом продовжує діяти. За чужинцями починають визнавати певну, обмежену правоздатність, причому тільки тією мірою, якою вона визнавалася римськими законами за тією чи іншою чужою общиною, групою чи народом. Безправне загалом положення чужоземців було виразом привілейованого становища римлян як завойовників інших народів чи племен.

Поступове пом'якшення цього положення в роки пізньої республіки та імперії пояснюється головно розвитком виробництва, розширенням ринків збуту і впливаючої з цього інтенсифікації торгівлі — внутрішньої і зовнішньої. Ринкові відносини зумовили необхідність удосконалення форм і засад їх правового регулювання, створення відповідної правової основи. Договірні відносини між громадянами і негромадянами вимагали хоч би деякої правоздатності останніх.

Тому вже в давню епоху виникли спочатку індивідуальні, а потім і групові винятки із правила безправ'я чужинців. Це виявлялось у встановленні для них інституту “гостинності” (*hospitium*). Для охорони чужих купців і торговців використовувався й інститут клієнтели. Гість-купець як клієнт вже користувався у Римі захистом і міг через свого патрона брати участь в укладенні угод з римлянами чи іншими чужинцями (котрі теж діяли через своїх патронів). Його права охороняли як звичаї (потім — закони), так і релігія. Зокрема, у Законах XII таблиць записано: “Хай буде проклятий патрон, який причинить шкоду клієнту”.

Отже, зміцнення торговельних контактів римлян з ближчими і далекими сусідами поряд з іншими причинами сприяли виникненню інституту “гостинності” та збереженню інституту клієнтели. З подальшим розвитком господарського життя повна або неповна правоздатність починають визнаватися за цілими категоріями негромадян.

Зазначимо, що римляни не виробили якихось загальних правил про правоздатність чужинців. Правове регулювання цього питання йшло

шляхом установаження певної правоздатності окремих осіб чи їх категорій. У цьому плані треба розрізняти дві основні категорії негромадян-чужинців: 1) латини; 2) перегрини (про плебеїв у Стародавньому Римі йшлося у главі 1).

Латини (*latini*). Це поняття спершу стосувалося жителів вільних латинських міст — общин, що входили до складу Лація ще до підкорення його Римом. Після їх завоювання чи добровільного входження до складу Римської держави вони не набували прав громадянства, а зберігали своє. У Римі їм надавалося право *jus commercii* (майнова правоздатність), право виступати в суді, іноді *jus conubii* (право на шлюб з римлянами), проте вони не брали участі у політичному житті Риму.

Згодом спеціальне право — *jus migrationis* — надало можливість громадянам союзних латинських міст дістати повне римське громадянство при переселенні в Рим, у тому числі політичні права.

Правове становище “латинів” римляни згодом почали надавати жителям інших латинських общин (з-поза Лація) і приєднаних до Риму територій, навіть цілих регіонів (крім права на шлюб з римлянами). Вони становили окрему категорію латинів — *latini coloniarii* (латини колоній) на відміну від “старих”, корінних латинів (*latini veteres* або *prisci*).

Після “латинської війни” (340–338 рр. до н.е.) більшість жителів міст Лація дістали право римського громадянства. Інші ж і далі називалися латинами, за ними зберігалось власне громадянство, однакова з римлянами майнова правоздатність, право на шлюб, проте вони не брали жодної участі у римському політичному житті.

Перегрини (*peregrini*). До категорії перегринів належали: 1) жителі провінцій, котрі входили до складу Римської держави, які не набули ні прав громадянства, ні прав латинів, зокрема, ті, що без бою здалися на милість римлян (*dediciti*); 2) жителі общин і держав, незалежних від Риму, але чимось з ним пов’язані, які дістали в Римі майнову правоздатність; 3) римські громадяни, засуджені на вигнання з втратою громадянства.

Перегрини у своїй общині зберігали громадянство, жили за своїми звичаями і правом. Правове становище їх у Римі визначалося конкретними договорами Риму з тим чи іншим народом (общиною, містом). Згодом для регулювання правових та інших відносин перегринів з римлянами чи між самими перегринами на території Риму було створено спеціальну правову систему — “право народів” (*jus gentium*), обирались і спеціальні магістрати, які розв’язували правові проблеми перегринів — *praetor peregrinus*.

Раби. Рабство виникло у Римі ще до утворення держави. Його поява призвела до першого глибокого соціального, класового поділу лю-

дей на вільних та рабів, а його подальший розвиток — до розкладу первіснообщинного ладу.

Напередодні утворення і на початку існування Римської держави, як уже зазначалося, рабство мало патріархальний характер: раби були нечисленними, жили в сім'ях господарів, разом з ними працювали. Їх навіть називали *famulus* — слово походить від лат. *familia*, що означає “сім'я”, “домочадці”. Проте в III ст. до н.е. внаслідок постійних завойовницьких війн кількість рабів зростає, і їхня праця використовується у щораз ширших масштабах. Рабство набуває античних форм, воно стає основою всього виробництва, витісняючи дедалі більшою мірою працю вільних селян і ремісників. Максимального рівня досягає експлуатація рабів, які перетворилися в основних виробників матеріальних благ. Рабовласники вдаються до найжорстокіших методів експлуатації, примушуючи їх працювати до повного виснаження. Раба не вважають за людину, його власник мав над ним право життя і смерті. Позбавлені найелементарніших умов людського існування, напівголодні та напівголі раби працювали від зорі до зорі, а за найменшу провину терпіли найстрахітливіші покарання. Раба можна було продати і за безцінь купити. На зміну терміна *famulus* приходять поняття — *instrumentum vocale* (розмовляюче знаряддя). Раб стає просто рабом — *servus*, або *sclave*.

На цьому ґрунті неухильно зростає антагонізм між рабовласниками і рабами, щораз частіше виникали повстання рабів, які набувають дедалі більшого обсягу (зокрема, у 419, 217, 198, 192, 182, 133, 104, 100 рр. до н.е.).

З юридичного погляду раб не був суб'єктом, а лише об'єктом права. За ним не визнавалося жодної правоздатності. До раба з боку господаря чи інших громадян було таке ж ставлення, як до речі, речі живої, тілесної, але речі — і не більше. Отже, як об'єкт права власності його можна купити, продати, подарувати, передати у спадок, віддати в заставу. Раба можна було і вбити. Держава у відносини господарів з рабами не втручалась (за винятком окремих випадків), жодних гарантій захисту рабів не встановлювала, навпаки, підтримувала щодо них політику терору і насильства.

Раби перебували у приватній і державній власності. Способи встановлення рабства були такі: 1) військовий полон або захоплення чужої людини, належної до общини-міста чи держави, не пов'язаної з Римом жодним договором. Рим, як зазначалося, вів зі сусідами та іншими країнами постійні війни, причинами яких серед інших було захоплення рабів, котрі користувалися великим попитом на внутрішньому ринку. Продавались вони великими партіями і за кордон — для поповнення державної скарбниці; 2) народження від рабині, навіть

якщо батько був вільним (окрім випадку усиновлення ним цих дітей); 3) купівля рабів за кордоном; 4) у стародавньому праві — продаж римського громадянина у рабство (за межі Римської держави) у випадку скоєння особливо тяжких злочинів або віддання в рабство при несплаті боргів. У період монархії віддача у рабство іноді заміняла присуд до смертної кари, а також пов'язувалась з присудженням до праці у рудниках. Такі раби називались *servi roepae* (рабство як покарання).

Способи припинення рабства були такі:

1. Відпущення на волю раба його господарем. Це робили в присутності магістрату, який оголошував раба вільним. Господар міг звільнити раба й своїм заповітом. Тоді раб ставав вільним після вступу заповіту в дію (смерті господаря). Спочатку жодних обмежень у цій справі в законах чи звичаях не існувало. Але потім вони з'являються (наприкінці існування республіки — на початку імперії). Отже, господар, котрий не досягнув 20 років, не міг відпускати рабів на волю без вагомих підстав. Звільнення рабів на шкоду кредиту (при житті господаря-боржника чи його заповітом) вважалося недійсним. Встановлюється також максимальна кількість рабів, яких можна відпустити за заповітом. Отже, якщо господареві належало від двох до десяти рабів, то можна було відпустити не більше третини; якщо від 30 до 100 — не більше чверті, понад 100 — не більше п'ятої частини, але всього не більше 100 рабів. У 10 р. до н.е. був виданий сенатусконсулт, згідно з яким підлягали страті всі раби, які знаходились під одним дахом з господарем, якщо його вбили. Винятки допускались тільки тоді, коли доведено, що раб захищав господаря з небезпекою для свого життя.

Щоправда, іноді були спроби обмежити жорстокість у поведінці господарів з рабами. Так, на початку нашої ери видано закон Петронія, згідно з яким господар міг віддати раба на розправу диким звірям лише за вироком судді.

Звичайно, не в усіх рабів становище було таким тяжким. Раби (зокрема з Греції, Єгипту) були й вчителями дітей господаря, лікарями, скульпторами, поетами, управителями маєтків та довіреними людьми. Вони могли мати навіть своїх рабів, заробляли гроші, одержували від господаря подарунки (землю, будинок), але нерухомість залишалася в кінцевому підсумку власністю господаря. Такі раби могли користуватися ринком, тобто продавати — купувати, але від імені господаря. За певними винятками, така діяльність рабів на господаря жодних зобов'язань не покладала. Матеріальне становище його у випадку дій раба могло лише поліпшуватись, однак не погіршуватись, бо тоді дії раба, що завдавали господареві шкоду, вважались недійсними.

2. Звільнення на волю рабів за ініціативою держави. Це мало місце переважно у випадках значної заслуги рабів перед суспільством, державою. Неодноразово, як засвідчує історія, римські урядовці, сенат довідувались від рабів-донощиків про антидержавні змови, заплановані повстання, таємні переговори з іноземними державами, наближення і плани чужих військ тощо. Таких рабів-донощиків держава викупувала у власників, звільняла від рабства, давала грошову винагороду, іноді навіть надавала право римського громадянства.

Інші випадки викупу рабів у власників (примусові) — у зв'язку з систематичною надзвичайно жорстокою поведінкою господаря з рабами. Рабів тоді не звільняли, а продавали іншому господареві.

Держава могла продати або дати волю покинутому (вигнаному) господарем рабові (наприклад, господар його вигнав як непотрібного через хворобу, старість).

Правове становище відпущених з рабства людей (*libertini*) визначалось положенням їх попереднього господаря. Вони набували його родового імені й потрапляли у правову категорію *вільновідпущеників*. У всіх випадках їх правоздатність була обмеженою. Вільновідпущеники не могли обіймати виборних посад у державі, брати шлюб з вільнонародженими. Зберігалася моральна і матеріальна залежність звільнених від їх колишніх господарів. Вільновідпущеник повинен був на свята і з нагоди інших урочистих подій приносити господареві подарунки, надавати різні послуги, підтримку, працювати певну кількість днів у його господарстві. Без дозволу магістрату він не мав права пред'явити господареві чи його дітям позов у суді. Господар на випадок смерті вільновідпущеника, якщо у того не було дітей, успадковував його майно. Інтереси патрона гарантувались ще й тим, що коли вільновідпущеник не виконував передбачених під час обряду звільнення обов'язків стосовно господаря, то колишній господар мав право карати винного на свій розсуд. У випадках значних проступків винний карався державними органами. В період імперії "невдячний" вільновідпущеник міг бути знову відданий у рабство його колишньому власникові або проданий, а його вартість віддавали господареві.

Якщо звільнення раба відбувалося без дотримання встановлених правил і обрядів або якщо власник раба був латином, то звільнені набували права латинян. Вони не тільки не мали політичних прав і не могли брати з римлянами шлюб, а й не мали права заповідати своє майно, взагалі складати заповіти, їх діти без дозволу влади не могли спадкувати майно батьків; якщо власником раба був перегрин, то й звільнений ставав перегрином; якщо ж власник (римський громадянин) був визнаний негідним мати права римського громадянина, то й

звільнений позбавлявся цих прав. Інтереси таких людей захищались лише нормами *jus gentium*, і вони не могли мешкати у Римі і в межах 100 миль довкола.

2. Державний устрій

Управління в період республіки. V–I ст. до н.е. — це період швидкого розвитку Римської держави. Внаслідок успішних воєн територія Риму безперервно зростає. Рим поширює панування на увесь Апеннінський півострів, потім на Іспанію, Францію, Британію, Балкани, частину Малої Азії, Сирію, Палестину, Північну Африку.

В перші століття після утворення держави у Римі формується правління у вигляді республіки, в якій ще порівняно довго зберігались органи з епохи первіснообщинного ладу, що виникли в умовах міської общини (Народні збори, сенат, жрецькі колегії).

За суттю це була аристократична республіка, оскільки керівну роль у державі, незважаючи на реформи Сервія Туллія, відігравали патриції. Впродовж тривалого часу лише з їх числа складався сенат, який в Римі мав більше значення, ніж Народні збори, з їхнього середовища обиралися найвищі урядовці держави — консули, претори, диктатори, цензори, тільки вони здійснювали судочинство, обіймаючи високі судові посади. З їх числа обирався рекс — цар, посада котрого певний час зберігалася навіть після реформ Туллія (щоправда, у царя була відібрана повністю вся світська влада, але залишено релігійні функції). Зберігали вплив жрецькі колегії (авгурів, понтифіків і феціалів), у складі яких до IVст. до н.е. були тільки патриції.

Незважаючи на загалом домінуюче становище патриціїв у суспільно-політичному житті та державі, яке зберігалось впродовж ще майже двох століть після реформ Сервія Туллія, римляни називали свою державу, як уже згадувалося, *Res publica* (суспільна, громадська справа), чим наголошували на верховенстві, суверенітеті народу (*populus romanus*). З будь-якої нагоди зазначався демократичний, народний характер державних інститутів. Безумовно, певні підстави для цього існували, адже формально Народні збори були найвищим, найавторитетнішим органом держави, і рішення їх вважались остаточним.

Народні збори. У Римі з давніх-давен, зокрема ще до виникнення держави, Народні збори вважались носієм вищої влади. Називали їх коміціями (*comitia*). Від зборів відрізнялися звичайні сходки населення, де попередньо обговорювали різні поточні питання. На відміну від

коміцій, рішення яких мало найвищу юридичну силу, рішення сходок юридичної сили не мали.

У період республіки існувало три види Народних зборів:

- 1) куриятні коміції (*comitia curiata*);
- 2) центуриятні коміції (*comitia centuriata*);
- 3) трибутні коміції (*comitia tributa*).

1. *Куриятні коміції*. Це найдавніший вид Народних зборів, які існували ще до виникнення держави. В нових умовах вони зберігаються як пережиток старого ладу, не відіграючи жодної політичної ролі. Основні їхні функції — затвердження усиновлень (удочерень) і релігійний обряд надання магістратам, обраним на центуриятних та трибутних коміціях, владних функцій (*lex de imperio*). З часом ці збори взагалі зникли. Остання з названих функцій перейшла до представників курій — 30 лікторів (за кількістю курій) і трьох авгурів (жерців).

2. *Центуриятні коміції*. Цей вид Народних зборів виник внаслідок реформ Сервія Туллія і був, по суті, зборами війська. Вони збиралися за межами міста (вважалося, що військо не може диктувати свою волю у священному місті Римі) на так званому Марсовому полі. Всі присутні на зборах воїни шикувалися за центуріями, яких налічувалося 193. Кожна центурія мала один голос (голосував її командир — центуріон, попередньо обговоривши питання на зборах центурії).

Центуриятні збори невдовзі стали основним, найважливішим видом Народних зборів у Римі, оскільки саме воїни вирішували долю народу, країни загалом, захищаючи її від ворогів, оберігаючи свій край, його населення від поневолення, захоплюючи нові землі, рабів тощо.

До компетенції центуриятних зборів належали такі питання:

- а) обрання вищих магістратів (консулів, преторів, цензорів);
- б) розв'язання питань про оголошення війни, укладення миру;
- в) прийняття нових общин, племен чи народів до складу Риму, надання громадянства;
- г) прийняття законів, обговорення законодавчих пропозицій магістратів і прийняття з цього приводу рішень;
- д) розгляд скарг на вироки про смертну кару;
- е) інші справи.

Ухвали з винесених питань приймалися за більшістю голосів. Як зазначалося, голосування починалося з центурій вершників, потім I розряду та ін. Викликали ім'я центуріона кожної центурії, і він подавав голос "за" чи "проти". Якщо було набрано 97 голосів ("за" чи "проти"), голосування припинялось, бо ця кількість становила більшість.

У IV–III ст. до н.е. центуриятна система була реформована. У IV ст. згідно з реформою, запропонованою цензором Аппієм Клавдієм, до

розрядів і центурій введено не тільки землевласників, а й інших громадян, котрі мали будь-яке майно зазначеної вартості (100, 75, 50, 25 і 11 тис. асів).

У III ст. була проведена ще одна реформа. Кількість центурій у розрядах змінили: кожному розряду надано по 70 центурій. Збережено 18 центурій вершників, 2 — музикантів і 2 — ремісників та 1 — пролетаріїв. Отже, кількість центурій зросла до 373. Ця реформа ліквідувала домінують вершників і I розряду. Тепер для розв'язання питання потрібно було 187 голосів. Вершники позбавлялися права голосувати першими, оскільки порядок голосування визначався жеребом.

Ще більше зросло значення центуріатних зборів після видання в III ст. до н.е. закону Менія, згідно з яким сенат позбавлено права затверджувати рішення зборів.

3. *Трибутні збори* виникли внаслідок реформ Сервія Туллія. На відміну від центуріатних зборів — зборів війська, трибутні були зборами всього населення триб (але громадян), тобто зборами за територіальним принципом. Розрізнялись два види трибутних зборів — спільні (патриціїв і плебеїв) і суто плебейські. Залежало це від того магістрату, який скликав збори. Якщо це був консул, претор чи цензор, то збори зазвичай скликали спільні; якщо плебейські магістрати — плебейські трибуни чи едили, то збори були плебейськими. У практику увійшло, що трибутні збори здебільшого були плебейськими. Постанови спільних зборів називалися *populiscita*, плебейських — *plebiscita*.

Спочатку трибутні збори порівняно з центуріатними вважалися другорядними. На них ухвалювали менш важливі рішення, обирали середнього рангу і нижчих магістратів (квесторів, курульних едилів та ін.), плебейських магістратів (плебейських, або народних трибунів та плебейських едилів), обговорювали й ухвалювали проекти законів, внесені преторами (*leges praetoriae*), розглядали скарги громадян на вироки про стягнення штрафів.

Трибутні збори скликали у Римі, в самому місті. Триб, як зазначалося, налічувалося 20 або 21. Однак кількість їх постійно зростала, і в III ст. до н.е. їх вже налічувалося 35, у тому числі 4 міські і 31 сільська. До цих триб потім входили й ті громадяни, котрі проживали в інших місцевостях (щойно завойованих Римом). Тобто триби вже не були територіальними об'єднаннями громадян за місцем проживання. Належність до тієї чи іншої триби стала спадковою. Звичайно, жителі віддалених сільських місцевостей навряд чи могли регулярно з'являтися на трибутні збори. Здебільшого в них брали участь мешканці міста і навколишніх регіонів. Але оскільки кворуму як такого тоді не існува-

ло, то й збори відбувалися за будь-якої кількості громадян. Голосування проходило за трибами. Кожна триба (35) мала один голос.

Роль трибутних зборів з часом зростала. Згідно зі законом Гортензія (287 р. до н.е.), рішення цих зборів стали обов'язковими для всього римського народу, всієї держави. Вони не потребували схвалення сенату. До трибутних зборів після закону Гортензія перейшла майже вся законодавча діяльність. Тільки питання війни і миру завжди вирішувалося центуріатними зборами.

Щодо порядку скликання названих зборів у Римі, винесення ними рішень, то скликалися вони не регулярно, а в міру потреби вищими магістратами, які мали верховну владу (докладно про це див. далі). Заздалегідь населенню повідомляли питання, які заслуховуватимуться на зборах. Якщо центуріатні збори, як відомо, обов'язково проводили за межами міста, то трибутні — спочатку в місті (на Форумі чи на Капітолії), а потім щораз частіше за містом — на Марсовому полі.

Починались центуріатні й трибутні збори на світанку і повинні були закінчитися до заходу сонця. Спочатку виконувались різні релігійні обряди, потім оголошувались питання і пропозиції стосовно їх розв'язання. При потребі відбувалося обговорення. Якщо не виникало такої потреби або були відсутні промовці, проводили голосування. В ранній період республіки воно було відкритим, а з III ст. до н.е. введено таємне голосування. Обираючи магістратів, кожен громадянин доставляв табличку, на якій писав ім'я кандидата. Потім центуріон чи представник триби голосували вже від імені центурії чи триби (теж табличками). Тим, хто голосував за закони, видавали дві таблички. На одній була написана буква "U" — *uti rogas* — "як пропонуєш", на іншій — буква "A" — *antiquo* — "як було попередньо". В урну кидали одну з табличок. Тим, хто розглядав скарги на вироки, також роздавали дві таблички з буквами "L" (*libero*) — "виправдати, звільнити" і "D" (*damno*) — "засудити, винен".

При потребі збори можна було продовжити наступними днями. Вони могли бути призупинені (але не під час голосування) жерцями, зокрема, з приводу "несприяття богів", вищестоящим, (ніж той, хто скликав збори) магістратом, плебейськими трибунами.

У ранньореспубліканський період Народні збори відігравали значну роль у державному житті Риму, проте не таку велику, як, скажімо, в Афінах. Тільки збори могли розв'язувати питання війни чи миру, тільки вони приймали і скасовували закони, обирали службових осіб тощо. Однак на відміну від Афін їх скликали нерегулярно, за бажанням сенату чи магістратів, багато важливих питань суспільного і державного життя вирішувалось поза ними.

З часом роль Народних зборів занепала. Про причини цього занепаду йтиметься далі.

Сенат. У Римській державі сенат мав дуже велике значення. Він зберігався ще з додержавного періоду і з утворенням держави став, по суті, відігравати серед державних органів домінуючу роль. У давнину кількість сенаторів становила 300 осіб — кожен рід (300) був представлений старійшиною. Хоч з утворенням держави родова організація втратила значення, проте кількість сенаторів збережено.

Спочатку сенаторів призначали консули, а з IV ст. до н.е. — цензори. Вони склали список сенаторів (*album*), записуючи їх у строгому порядку залежно від рангу (від попередньої посади, досвіду, авторитету). До складу сенату входили найперше колишні магістрати — консули (*consulare*), претори (*praetorii*) та інші поважні, заслужені особи, зокрема глави сімей, родів, полководці. Сенатора, який був у списку першим, називали *princeps senatus*. Він був своєрідним головуючим сенату (офіційно такої посади не існувало).

Сенат формувався на п'ять років. Після закінчення цього терміну список сенаторів переглядався. До наступного списку цензори могли декого і не внести (якщо попередній сенатор чимсь себе скомпрометував). Тривалий час сенаторами могли бути тільки патриції, а приблизно з 444 р. до н.е. — і плебеї (з найбагатших і найзнатніших родин). Обирали сенаторів здебільшого з вершників або громадян I розряду, тобто з найбільш багатих і впливових родин. Згодом ця знать виділилась у так званий *сенаторський стан*. Наприкінці існування республіки почали вимагати навіть певний майновий ценз для введення до складу сенату (значно вищий, ніж колись для “вершників” чи I розряду — не менше як 1 млн сестерцій). Так сенат став органом служилої спадкової аристократії.

Призначали засідання сенату і головували на них вищі магістрати — консули чи претори, а з IV ст. до н.е. — ще й плебейські (народні) трибуни. Сторонніх осіб на засідання не допускали. Після доповіді головуючого й обговорення питання сенат висловлював свою думку (за підсумками голосування) — *senatus consultum*, або *decretum*. Оскільки сенат вважався формально дорадчою установою при вищих магістратах, то його рішення не було для них обов'язковим. Проте фактично рідко який магістрат наважувався виступати проти або не виконувати рішення органу, де засідали найвпливовіші знатні та заслужені представники римського суспільства. Отож, сенат почав швидко і неухильно набувати авторитету, його рішення щораз більше впливають на хід державних справ, на розвиток римської історії загалом.

Визначилася й компетенція сенату — певне коло справ, які він роз-

глядав у обов'язковому порядку. Прийняті рішення стали обов'язковими до виконання.

Отже, по-перше, це були повноваження у законодавчій сфері, зокрема в VI–V ст. до н.е. закони, прийняті центуриатними і трибутними Народними зборами, а також рішення плебісцитів і проведені зборами вибори службових осіб потребували затвердження сенату (*patrum auctoritas*). Однак у III ст. до н.е. затвердження сенатом законів центуриатних зборів і результатів виборів було скасовано і замінено попереднім (до внесення у Народні збори) затвердженням проектів законів і списку кандидатів на посади. Очевидно, ці заходи мали на меті уникнути конфліктів сенату з Народними зборами, оскільки тепер вони виражали свою волю лише з питань, уже схвалених сенатом. У 287 р. до н.е., як зазначалось, була також скасована вимога щодо схвалення сенатом постанов плебейських зборів і законів, прийнятих трибутними коміціями. Але й після цієї реформи сенат, якщо були порушені формальні обставини під час скликання і проведення Народних зборів, міг анулювати їхні рішення.

По-друге, повноваження в адміністративній сфері. Сенат видавав розпорядження стосовно благоустрою, громадської безпеки. Зрештою, стало звичаєм, що кожен більш-менш важливий захід обговорювався спочатку в сенаті, від думки якого залежало його здійснення. Шляхом, скажімо, відмови у субсидуванні того чи іншого заходу сенат міг остаточно вплинути на його впровадження чи невпровадження у життя.

По-третє — це повноваження у фінансовій сфері. Сенат складав п'ятирічний бюджет внутрішніх державних видатків і річний бюджет військових витрат. Від сенату залежало надання дозволу на понадбюджетні витрати. Він же розпоряджався встановленням деяких податків і додаткових джерел прибутків, зокрема неодноразово звертався до громадян з проханням віддати на потреби держави особисті збереження — золото, срібло, прикраси тощо. Так було у критичні для Риму періоди його боротьби з ворогами. Сенат здійснював нагляд за управлінням державним майном, землями, їхнім розподілом. У розпорядженні сенату знаходилась державна скарбниця, під його наглядом — недоторканий запас золота і срібла, який зберігався у храмі Юпітера.

По-четверте, повноваження у галузі зовнішньої політики. Сенат вів переговори з іншими державами й народами, приймав і відправляв посольства, укладав мирні угоди (вони, щоправда, вимагали схвалення центуриатних зборів).

По-п'яте, повноваження у галузі військовій. Сенат затверджував розподіл провінцій (вони розділялися за жеребкуванням) і армій між воєначальниками.

По-шосте, повноваження у галузі культів. Сенат керував будовою храмів, призначав проведення релігійних церемоній, вводив культу нових богів тощо.

По-сьоме, при необхідності сенат був уповноважений вживати надзвичайні заходи стосовно управління чи порятунку держави. Отже, сенат у випадку особливої воєнної загрози Риму або виникненні внутрішніх масових конфліктів міг: 1) давати консулам розпорядження про призначення диктатора; 2) надавати магістратам надзвичайну і необмежену владу (це почало практикуватися з кінця II ст. до н.е., тобто в період різкого зростання соціально-економічних і політичних суперечностей у суспільстві).

Отже, як бачимо, сенат мав великі повноваження і відігравав важливу роль в управлінні суспільством. Особливо його роль зростає в другій половині періоду існування республіки, коли сенат зосереджує всі найважливіші державні справи. Значення сенату посилювалось передусім за рахунок зменшення ролі Народних зборів. Не випадково у той час (в останні століття республіки) всі офіційні документи, у тому числі дипломатичні, підписувались: *Senatus populus que romanus* (SPQR) — “сенат і народ римський”.

Магістратура. Цей державний інститут також виник внаслідок впровадження у життя реформ Сервія Туллія. З'явився він не відразу, не водночас, а поступово, “поструктурно”. *Магістрати* — це службові особи держави, урядовці — вищі, середні, нижчі — уповноважені представляти Римську державу і від її імені здійснювати державні акти в галузі управління і судочинства. Магістрат, як засвідчує зміст цього слова (*magister* — *начальник*), очолює народ, разом з народом є носієм державної “величі”. Образа його, зневажа прирівнювалися до образу всього римського народу. Під час перебування на посаді магістрат не міг бути притягнений до відповідальності або усунутий, зміщений з неї. Виконання обов'язку магістрату — не служба, а *honor* — честь, пошана.

Магістратури поділялися на *ординарні* (звичайні) й *екстраординарні* (надзвичайні). Магістрати не були наділені законодавчою владою, бо право видавати закони належало тільки Народним зборам. Не мали вони й права змінювати, виправляти чи доповнювати закони.

Інститут магістратури характеризується певними загальними рисами: 1) виборність; 2) колегіальність; 3) недовгочасність; 4) відповідальність перед народом; 5) безоплатність.

В и б о р н і с т ь. Усі магістрати, за двома винятками, обирались Народними зборами — *центуріатними* або *трибутними*. Тому не слід називати їх чиновниками, як це іноді трапляється в літературі, бо чи-

новники призначаються вищестоящими урядовцями. До невиборних, призначуваних магістратів належали диктатор і начальник кінноти.

Спочатку формально будь-який римський громадянин, що мав право участі в Народних зборах, міг виставити свою кандидатуру під час виборів на будь-яку посаду. Згодом (законом 180 р. до н.е.) були встановлені такі обмеження: 1) кандидат у магістрати повинен був упродовж десяти років відбувати військову службу, яка починалася з 17 років, отже, він повинен досягнути 27-річного віку; 2) для кандидатів на найвищу посаду — консула — вимагали попереднього перебування на посадах квестора або курульного едила чи претора; 3) між складенням обов'язків з однієї магістратури й обранням на нову посаду потрібна була дворічна перерва.

При Суллі у 81 р. до н.е. для посад магістратур був законодавчо встановлений віковий ценз: квестора — 30 років, претора — 40 років, консула — 42 роки.

К о л е г і а л ь н і с т ь. На кожен посаду (крім диктатора і начальника кінноти) обирали по декілька осіб. Особливість цієї колегіальності полягала у тому, що вони не мусили повсякчас діяти спільно, колективно, а працювали окремо, тобто розв'язувати питання одноосібно. Кожен з магістрів був наділений всією повнотою влади у межах даної магістратури. Але при розв'язанні важливих питань урядовці кожної магістратури повинні були ці питання між собою узгоджувати (скажімо, військовий похід). В іншому ж випадку магістрат міг рішення колеги позбавити юридичної сили, заявляючи протест словом *забороняю* — *veto*. Такий протест-заборона називався *інтерцесією*. Акт інтерцесії застосовувався не тільки щодо рішення рівних за посадою урядовців, а й нижчих за рангом магістратів (але не вищих).

Н е д о в г о ч а с н і с т ь. Ординарні (звичайні) магістрати звичайно обиралися на рік (крім цензорів, яких обирали на п'ять років). Римські політичні діячі вбачали у цьому джерело свободи громадян (*libertatis originem*).

В і д п о в і д а л ь н і с т ь перед народом. Кожен магістрат за діяльність відповідав перед зборами, які його обрали. Це також є свідченням, що магістратів не можна називати чиновниками. Однак вищих магістратів можна було притягнути до відповідальності перед судом Народних зборів тільки після закінчення строку їх повноважень, а середніх і нижчих — і в процесі їх діяльності. Фактично не несли відповідальності цензори і плебейські трибуни. Проти них можна було порушити справу лише в приватному порядку. Є, однак, відомості, що і їх іноді притягали до відповідальності перед зборами. Часом, зокрема в період пізньої республіки, траплялося засудження магістрату під тис-

ком його політичних противників (так, Цицерон I ст. до н.е. був вигнаний з Риму за те, що будучи консулом, домогся без суду страти соратників свого противника Катіліни).

Безоплатність. За працю магістрати не діставали винагороди. Праця магістрату вважалася почесною, тому ганебним вважали брати гроші за службу батьківщині. У багатьох випадках самим магістратам доводилось зазнавати чималих витрат, зокрема на виборчу кампанію, офіційні й неофіційні прийоми, оснащення війська тощо. Тому обіймати ці посади могли переважно тільки люди заможні. Водночас магістратура була й джерелом різних прибутків, часом і збагачення (наприклад, у випадку успішних походів).

Влада магістратів характеризувалася поняттями *potestas* та *imperium*. *Potestas* — це загальне поняття влади. Нею були наділені всі магістрати. *Imperium* — вища, верховна влада, якою були наділені тільки вищі магістрати.

Отже, за обсягом повноважень магістратів можна поділити на дві групи — наділених *imperium* (*magistratus cum imperio*) і магістратів, не наділених нею (*magistratus sine imperio*).

Поняття *imperium* охоплювало у Римі такі повноваження:

- 1) вища військова влада (право командувати військом, право укладати перемир'я);
- 2) право скликати сенат і Народні збори та голосувати на їхніх засіданнях;
- 3) право управляти суспільством, вирішувати спірні справи і проблеми, чинити суд, накладати покарання аж до смертної кари (в окремих випадках такі вироки могли бути оскаржені до Народних зборів);
- 4) право видавати загальнообов'язкові нормативні акти, які могли навіть доповнювати чи уточнювати закони, прийняті Народними зборами;
- 5) право здійснювати певні релігійні функції, обряди (ауспіції).

Середні та нижчі магістрати, наділені *potestas*, мали право: а) накладати штрафи на громадян за різні проступки і порушення, у тому числі за невиконання їхніх розпоряджень; б) видавати обов'язкові до виконання розпорядження.

Вища влада мала межі й залежала від того, де діяв магістрат: якщо у межах міста і території не більше мил навколо його стін (*imperium domi*), то влада магістрату була обмежена, і його дії можна було оскаржити (до сенату або Народних зборів); якщо ж магістрат діяв за межами міста (у воєнному поході) — *imperium militiae*, то влада його була необмеженою, рішення оскарженню не підлягали.

Магістрати були наділені правом у випадку невиконання їхніх розпоряджень вдатися до примусу: затримувати порушників, віддавати їх до суду, накладати штраф або арешт на їхнє майно. Під тиском плебеїв штрафи обмежили певним розміром.

Кожен з вищих магістратів мав допоміжний апарат урядовців, яких підбирав собі сам і які були на утриманні держави. Це рада при магістраті (*consilium*), канцелярія, куди входили секретарі, писарі (*scribae*), ліктори (воїни-охоронці, котрі носили на плечі пучок пруття з встромленою в нього секирою — *fasces* — фаски), глашатаї, посильні тощо.

Кожен, хто бажав висунути свою кандидатуру на посаду того чи іншого магістрата, повинен був заздалегідь повідомити про це діючого магістрата, який мав право скликати Народні збори. Назвавшись кандидатом, він одягав білу тогу (*candidatus* — людина, одягнута у білу тогу) і міг проводити передвиборчу кампанію — виступати перед народом та ін. У ході виборів кандидатів могли підтримувати різні політичні групи, товариства (упродовж тривалого часу — патриції та плебеї), які вживали всіх дозволених і часто недозволених засобів, щоб обрали саме їхніх кандидатів.

Окремі магістратури. *Ординарні* (звичайні) магістратури.

Консули. Найвищими і найранішими за часом утвореннями були посади двох консулів. Ця магістратура з'явилася відразу після скасування посади рекса — приблизно 510–509 рр. до н.е.

Спочатку консулами могли бути тільки патриції, але з 376 р. до н.е. (за законами Ліцінія і Секстія) плебеї домоглися доступу до цієї посади. Консулів обирали на центуріатних зборах і вони наділялися верховною владою (*imperium*). Їм належала вся повнота адміністративної влади, у тому числі право на присудження будь-яких покарань, аж до смертної кари. Якщо в Римі їхня влада ще обмежувалась Народними зборами і сенатом, то поза Римом вона була необмеженою. Консули мали великі повноваження і у військовій сфері. Їм належало верховне командування військом — кожен консул мав свою армію.

Отже, консули оголошували набір громадян у дві консульські армії, призначали всіх командирів, здійснювали правосуддя, розпоряджалися військовою здобиччю, мали право укладати перемир'я з ворогами.

Консулів усюди супроводжували ліктори (12 осіб), з їхньою появою всі громадяни повинні були вставати.

Претори. У відповідь на здобуття плебеями однієї з двох консульських посад патриції у 366 р. до н.е. домоглися створення посад двох преторів — заступників консулів, які обиралися на центуріатних зборах з патриціїв. Щоправда, патриції недовго тішилися успіхом, бо з 337 р. до н.е. ця магістратура стала доступна й плебеям. Оскільки консули

здебільшого перебували поза Римом (на війні), то претори повинні були виконувати всі їхні обов'язки і тому вони також наділялися *imperium*. Головним обов'язком преторів була так звана *custodia urbis* — охорона порядку в місті. Звідси випливала їхня кримінальна і цивільна юрисдикція, яка згодом стала основною компетенцією преторів. З 242 р. до н.е. один з них розглядав судові позови і спори римських громадян, інший, так званий *praetor peregrini*, — позови і справи іноземців та інших осіб, що не були римськими громадянами.

Володіючи правом вищої влади, претори вирішували справи, навіть якщо не було відповідного закону чи всупереч нормам існуючого, але застарілого права. Цим пояснюється та велика роль, яку відіграли претори в розвитку римського права. Незважаючи на часто архаїчні, застарілі квіритські закони, посилаючись на свою *imperium*, вони розглядали справи і виносили рішення, які були більш доцільними, справедливими, зрозумілими людям і відповідали вимогам часу.

Претори мали право (це траплялося, якщо був хворий або помирав консул) командувати військом, скликати Народні збори, сенат та ін. Кожного претора звичайно супроводжувало шість лікторів, а під час здійснення судочинства — два.

З розширенням території Римської держави і збільшенням населення кількість преторів зросла до восьми осіб.

Цензори. З 443 р. до н.е. за ініціативою патриців і з їхнього середовища центуріатні збори почали обирати двох цензорів. З 351 р. до н.е. доступ до цієї посади відкрили і плебеям. Законом Публія Філона (339 р. до н.е.) встановлено, що один з цензорів має бути плебеєм. Цензорів обирали на п'ять років, оскільки сенат також переобирався кожних п'ять років. До обов'язків цензорів входило: 1) визначення майнового стану громадян і розподіл їх за розрядами, центуріями і трибами; 2) складання списку сенаторів (згідно зі законом Овінія 312 р. до н.е.). Цензори мали право викреслювати з цього списку всіх тих, хто був, на їхню думку, не гідний цієї посади, і вписувати інших. Так само вони могли викреслювати з розрядів і триб тих громадян, хто втратив потрібне для цензу майно або чимось себе скомпрометував (з цим пов'язувалась втрата політичних прав), а натомість могли вписувати нових громадян.

У зв'язку з цими обов'язками виникли й нові функції цензорів, а саме: здійснювати нагляд за поведінкою, моральністю громадян, боротися з розкішшю, марнотратством (видавали, наприклад, едикти проти розкоші, встановлювали опіку над марнотратниками).

Цензори також брали участь у фінансовому управлінні державою, завідували державним майном, здавали на відкуп збір податків і оренд-

ної плати з громадських земель, керували будівництвом громадських споруд.

Рішення цензорів не могли бути опротестовані народними трибунами, хоч влада їх визначалася тільки як *potestas*, тобто вони не мали *imperium* — необмеженої влади. На ці посади обирали видатних громадян, дуже часто з тих осіб, хто раніше обіймав консульську посаду.

Трибуни (плебейські або народні). Ця магістратура мала особливе значення. Вона виникла в процесі революційної боротьби плебеїв з патриціями як певний результат — здобуток плебеїв (близько 494 р. до н.е.). Народні трибуни були з середовища плебеїв. Основне їх завдання — завжди і всюди захищати економічні, політичні та особисті права плебеїв. Обирали щорічно двох, потім п'ятьох (з 471 р. до н.е.), а згодом десятих (з 457 р. до н.е.) трибунів на зборах плебеїв у трибах.

Особа трибуна вважалася недоторканою. Трибуни дістали право контролювати дії всіх магістратів (крім диктатора і цензорів) та сенату (*jus intercessionis*). Їхнє *veto* скасовувало розпорядження магістратів, рішення сенату і навіть пропозиції, які виносились на розгляд Народних зборів. Вони скликали плебейські трибутні збори і головували на них.

У подальшому трибуни домоглися права вносити законодавчі пропозиції у Народні збори, почали виступати з обвинуваченнями колишніх магістратів у зловживаннях чи порушенні законів та звичаїв, домоглися доступу в сенат, засідання якого фактично були закритими, і навіть набули права скликати засідання сенату.

Отож, повноваження трибунів були достатньо широкими. Проте їх компетенція не простягалася за межі міста. Це дещо полегшувало ускладнення, які виникали через їхнє постійне втручання в усі сфери життя суспільства, іноді й пряме зловживання владою чи зведення особистих та політичних рахунків зі супротивниками, що часто дезорганізовувало державно-політичне життя країни. Адже вони були численні й мали майже необмежене право *veto*.

Едили. Належали до магістратів середнього рангу. Прийнято вважати, що у тому ж 494 р. до н.е., коли була започаткована посада плебейських трибунів, встановлено й магістратуру їхніх помічників — плебейських едилів. Плебейські трибутні збори щорічно обирали двох едилів. Місцем їх перебування був храм найшанованішої плебеями богині Цецери. Там зберігався і громадський скарб плебеїв, їхній архів, святощі.

Патриції не поступилися і в цьому випадку. З 366 р. до н.е. у трибутних (але не плебейських) зборах почали обирати ще двох так зва-

них курульних едилів, які були патриціями. Їх вважали дещо вищими за рангом, ніж плебейських едилів, оскільки під час вирішення справ вони користувалися правом сидіти у так званому курульному кріслі, що було привілеєм вищих магістратів.

З часом різниця між плебейськими і патриціанськими едилами стерлась. Усі четверо створили єдину колегію.

До їхніх обов'язків входили: нагляд за порядком у місті, протипожежним, санітарним станом, керівництво поліцейською та пожежною службами. Вони повинні були піклуватися забезпеченням міста продовольством, паливом, наглядали за дотриманням правил торгівлі на ринках, за правильністю мір і ваги, відали влаштуванням масових ігор, видовищ, на організацію яких нерідко витрачали значні власні кошти. Це сприяло їхній популярності, відкривало доступ до вищих посад, хоча посідати такі магістратури могли переважно люди заможні.

У зв'язку з широкою сферою діяльності едилів з часом у них з'явилася й своя юрисдикція (підсудність): цивільна, у торговельних справах та кримінальна — з різних порушень громадського порядку.

Тому, вступаючи на посаду, едили, як і претори, в своїх едиктах оголошували засади своєї майбутньої судової діяльності.

Квестори. Спочатку вони призначалися консулами і були їхніми службовцями — помічниками без чітко визначеної компетенції. Найчастіше консули доручали їм проведення попереднього слідства. З переходом розгляду судових справ до преторів ця функція квесторів відпадала.

З 447 р. до н.е. трибутні збори почали обирати чотирьох квесторів. Це були магістрати середнього рангу, наділені *potestas*. З 409 р. до н.е. ця посада стала доступною для плебеїв. Квестори відали державною скарбницею, вели прибутково-видаткові книги, були охоронцями державного архіву, супроводжували в поході консулів і відали військовою скарбницею, розподілом і продажем воєнної здобичі.

Екстраординарна (надзвичайна) магістратура. Диктатор. До цієї магістратури вдавалися за надзвичайних обставин: під час значної військової загрози або великих внутрішніх заворушень. Час виникнення посади диктатора невідомий. Очевидно, римляни запозичили її від сусідів. Відомо, що в давні часи диктатори очолювали деякі міста-общини (Альбу, Арицій, Цере); диктатор стояв на чолі Латинського союзу. Перші римські диктатори очолювали союзне військо.

Диктатора призначали консули за пропозицією сенату (якщо у Римі на той час перебував тільки один консул, то він один і призначав). Кандидатуру на диктатора звичайно підбирав сенат, зазвичай з колишніх консулів. У Народних зборах ця кандидатура не обговорювалась (хіба

що в сенаті) і ними не обиралась. Призначали диктаторів спочатку тільки з патриціїв. Першого диктатора з плебеїв призначено в 356 р. до н.е. Диктатор призначався строком на шість місяців. Якщо висунуте завдання він виконував швидше, то відразу складав свої повноваження. Диктатора ще називали *magister populi*. Собі на допомогу він призначав так званого начальника кінноти.

Впродовж терміну диктатури диктатору підпорядковувались усі магістрати, які не припиняли діяльності, військо, всі громадяни; можна було не скликати Народні збори, сенат. Отже, диктатору належала вся повнота військової та адміністративної (однак не законодавчої) влади. Вона називалася *imperium summum*. Ніяке *veto*, у тому числі плебейських трибунів, на нього не поширювалося. На знак виняткової влади диктатора супроводжувало 24 ліктори.

Десь з V ст. до н.е. по 215 р. до н.е. диктаторів призначали дуже часто. Потім у зв'язку зі зміцненням влади сенату ця магістратура вийшла з ужитку. Проте наприкінці існування Республіки, в період виникнення громадянських воєн, знову частішають випадки призначення диктаторів, причому на значно триваліший або навіть невизначений строк. Таку владу здобули, наприклад, Сулла у 84 р. до н.е., Цезар в 48 р. до н.е., а у 45 р. до н.е. Цезаря наділили диктаторськими повноваженнями пожиттєво. Це були перші кроки переходу до імперії.

Начальник кінноти — це ще один екстраординарний магістрат. Називався він ще *magister equitum*. Влади *imperium* не мав, а лише *potestas*. Як уже зазначалося, його призначав диктатор на час своєї діяльності, він був помічником, заступником диктатора у військових та адміністративних справах. *Veto* магістратів на нього теж не поширювалося.

Як начальника кінноти, так і самого диктатора можна було притягнути до відповідальності перед Народними зборами, однак тільки після припинення ними своїх повноважень, тобто припинення діяльності як магістратів.

Судова система. У найдавніший період особливих судових органів і спеціального порядку розгляду спірних справ не існувало. Здебільшого громадяни та інші жителі Риму самі повинні були захищатися від правопорушників, тобто широко практикували самосуд. У подальшому захист прав та інтересів особи й власності став вкладатися у чітко визначені релігією та правом форми і відкрите самоуправство було заборонене під загрозою покарання.

Розгляд спірних та судових справ уже в VII ст. до н.е. перейшов у відання спеціально створеної жрецької колегії понтифіків. Зрештою, звичаєві правила поведінки та зароджуваного права тоді тісно й без-

посередньо перепліталися з релігією, оскільки вважалось, що поведінка, взаємовідносини і загалом життя людей цілком залежать від волі богів, які постійно їх контролюють. Жерці вирішували справи, посилаючись на волю богів, дотримуючись складних релігійних обрядів, жертвопринесень, віщувань.

Органи держави, що частково виникли з попередніх органів родоплемінного періоду, а частково з'явилися вперше, відразу почали здійснювати, поряд з іншими державними функціями, й ті, що потім диференціювалися як судові. Навіть претори, котрі згодом стали основними суддями Риму, мали крім судових ще функції управління, у тому числі навіть правотворчі. Судові функції, отже, мали Народні збори, сенат, окремі магістрати (консули, едили). Навіть у період імперії в компетенцію імператора і вищих службових осіб входили і судові функції. Взагалі Рим упродовж усього розвитку не встановив окремої системи судових органів, відмежованої від органів державної влади.

На початку утворення держави судочинство здійснювала стара колегія понтифіків. Щоправда, значення її як судового органу дедалі зменшувалось, а з виникненням магістратури преторів основні судові функції перейшли до них.

Хоча самозахист і самосуд почали державою обмежуватись, а згодом були повністю заборонені (крім необхідної оборони), оскільки держава зосередила монополію на здійснення судочинства, все ж цей процес тривав довго. Навіть, скажімо, у II ст. до н.е. крадіжка вважалася доведеною лише тоді, коли були свідки її здійснення або у злодія виявляли вкрадену річ (також при свідках). Отже, розслідування крадіжки було "приватною справою", так само як і справи щодо різних майнових, особистих угод. Отож, сфера державного захисту порушених прав поширювалася поступово і повільно. Впродовж століть римляни були далекі від розуміння того, що будь-яке законне право повинно бути захищене на вимогу потерпілої сторони державою, що судовий захист прав нерозривно пов'язаний з існуванням і суттю самого права. Крім того, у давнину права особи захищали лише тоді, коли органи держави встановлювали для даної категорії справ можливість пред'явити позов. Не встановлено позову — немає можливості захиститися за допомогою держави. Це стосувалося приватних справ.

Якщо ж порушувались інтереси суспільства, держави, то і в найдавніший період органи держави застосовували каральні засоби, які вважали необхідними — смертну кару, вигнання, конфіскацію майна, штрафи тощо. Жодного особливого порядку розгляду таких справ не

існувало. Злочини й проступки у багатьох випадках розглядалися як порушення релігії, її законів і тягнули за собою релігійні санкції — прокляття винного.

З бігом часу судочинство, судовий процес, підходи до службової ролі права змінюються. Зокрема, з'являються поняття *judicium* (*ius dicere*) — *встановлення права*, тобто розв'язання конфлікту властями або застосування відповідною владою встановлених правил.

Поступово встановлюються дві категорії справ: а) *judicia publica* — справи, пов'язані з порушенням публічних, державних інтересів і б) *judicia privata* — справи, що стосуються окремих осіб. Виникають і дві галузі римського права: *публічне і приватне*. Докладніше про це йтиметься далі.

Поки що, беручи до уваги все сказане, розглянемо органи, які здійснювали судочинство. Отже, до утворення магістратури преторів розгляд справ проводився консулами, частково понтифіками. Не слід забувати, що колегія понтифіків (3, потім 6 осіб) — це не суто жрецький орган, бо жрецтва як численної, ізольованої верстви (на зразок східних деспотій) у Римі не існувало. Жрецькі колегії були своєрідними магістратурами, тільки релігійними, що теж обирались або затверджувались на Народних зборах.

Як засвідчують джерела, консули, котрі спочатку належали виключно до стану патриційів, стосовно плебеїв чинили сваволю. Тому 509 р. до н.е. на вимогу останніх видано закон Валерія, за яким смертні вироки, винесені консулами у межах міста, могли бути оскаржені до центуріатних Народних зборів. За межами міста вироки консулів були остаточними. Крім того, плебеї домоглися видання закону про обмеження розміру штрафів, накладених консулами, — до 30 биків або 3 тис. асів (закон Атернія Тарпея 454 р. до н.е.).

Розслідуванням справ займалися квестори.

З середини IV ст. до н.е. функції судочинства перейшли до преторів, а слідчі — до постійних слідчих комісій при них. Зі зростанням населення збільшувалась кількість спірних та судових справ і претори, навіть коли їх стало більше, та курульні едили не могли охопити обсяг навантаження. Тому при преторах формуються колегії професійних судів — спочатку невеликі, по декілька осіб, потім щораз численніші — по декілька десятків і навіть по 150–200 осіб. Суддями претори призначали осіб з числа внесених у спеціальний список. Спочатку вони мали належати тільки до сенаторського стану, згодом призначали й інших можливих громадян (*tribuni aerarii*), які мали майно вартістю не менш ніж 300 тис. сестерцій. До списку суддів (*judex unus*) наприкінці республіканського періоду вносили імена 900 осіб.

Поряд з преторами, еділами і судьями *judex unus* спори вирішувались і деякими іншими органами. Зокрема, в давніші часи існували ще *arbitri* (арбітри), котрі, очевидно, розглядали спори між родичами і сусідами (наприклад, про межі ділянок, розподіл майна). Вони здійснювали суд на місці знаходження майна, з приводу якого виникали спори. Можливо, арбітри розглядали й інші справи (наприклад, сімейні конфлікти). Арбітр відрізнявся від офіційного судді тим, що його обирали самі сторони, не звертаючись до офіційних властей (претора), і велике значення у вирішенні справи мало його особисте переконання. справи він міг вирішувати на власний розсуд, покликаючись або на закон, або на звичаї, традиції чи власну думку.

Деякі спори між римськими громадянами і палігрінами та між самими палігрінами розглядали так звані *рекуператори* (*recuperatores*) у колегіальному складі (5–7 осіб). Іноді суд рекуператорів встановлювався за договорами Риму з іншими державами. Проте про порядок його утворення і компетенцію достатніх відомостей немає.

Існувала ще колегія *decemviri stlitibus judicandi* — судова колегія децемвірів, яка в період республіки вирішувала справи про те, чи дана людина є вільною чи рабом (на початку імперії вона припинила існування).

Діяла також колегія *centumviri* — *центумвірів*, що складалася з 105 членів — по три від кожної триби і ділилася на декілька секцій. У компетенцію цього органу входили деякі категорії справ про право власності та спадкування. Докладних відомостей про неї також немає.

Суд над членами сім'ї продовжував чинити домовладник (*pater familias*). Розправу над рабами чинили їхні господарі або (в особливо небезпечних випадках) служителі поліції безпеки, що знаходились у розпорядженні вищих магістратів. Для придушення повстань використовували гарнізонні війська або армію.

Збройні сили. Піднесенню Риму, зростанню його володінь сприяла міцна і дисциплінована армія. У найдавнішу епоху римське військо, яке поділялося за родами і племенами, складалося з усіх громадян чоловічої статі, здатних носити зброю. Ця система, названа міліційною, збереглася й надалі. Отож, професійної армії не було, а римлянин водночас був і громадянином, і воїном, і господарем у своєму маєтку, і сім'янином. Після бойових походів, війни він повертався до повсякденних справ. Воювали римляни, не дотримуючись якихось правил, а беручи до уваги обставини. Не маючи спеціальної бойової виучки, вони вже в ті давні часи вирізнялися стійкістю і хоробрістю, почуттям патріотизму. Це засвідчують численні римські та інші історики.

Відома, наприклад, розповідь про патриціанський рід Фабіїв, який вирішив покарати ворогів Риму за спустошливі напади на римські землі. Всі 306 чоловіків і юнаків цього роду вирушили в похід, хоробро воювали, проте були замануті в пастку і загинули, але ворогові не здалися. Цей рід продовжив хлопчик, якого залишили в Римі як неповнолітнього. Відомий і легендарний Горацій Коклес, котрий ще з двома хоробрими римлянами завдавав нищівних ударів наступаючому ворогу, безстрашно бився, поки інші римські воїни організувались для відсічі. Цікава розповідь про подвиг юнака Муція Сцеволи, який пробрався у табір ворогів, що оточили Рим, — етрусків, з наміром убити їхнього царя Порсену. Помилково він замість царя убив пишно вбраного писаря. Етрусські воїни схопили його і відвели до Порсени, котрий, погрожуючи юнакові тортурами, вимагав видати змовників, що мали намір його вбити. Але Муцій на знак зневаги до ворогів і до тортур сам простягнув праву руку над вогнем і спалив її. Вражений Порсена уклав з Римом почесний мир, а громадяни прозвали Муція “Сцеволою” — лівшею.

Реформа Сервія Туллія змінила склад і структуру римської армії. Військову службу могли і повинні були відбувати тільки римські громадяни, зачислені в розряди, тобто ті, котрі мали відповідний майновий ценз — мінімум 5 югерів землі, а в подальшому — інше майно на суму не менш ніж 11 тис. асів. Відповідно до тогочасної ідеології військова служба вважалась не тільки обов'язком громадян, а й справою честі. Ухилення від неї викликало загальну зневагу або погрожувало втратою громадянства. Пролетарії, тобто неімущі громадяни, іноземці, раби не мали права служити в армії. Урядовці вважали, що неімущим громадянам нічого захищати, отже, і служити в армії вони не повинні.

Військовозобов'язані громадяни поділялись на дві військові категорії за віком: від 17 до 45 років — *juniores*, які брали участь у всіх військових походах, і від 46 до 60 років — *seniores*, що були у резерві, несли гарнізонну службу.

Набирали армію консули за кожною конкретною потребою на основі складених цензорами списків. Після бойових дій армію розформовували. Воїни повинні були мати своє озброєння, військово спорядження, продукти харчування. Кожному розряду приписувалось мати певне озброєння, та й шикувались воїни на полі за розрядами й центуріями. Найменш почесною вважалась служба на флоті, який упродовж тривалого часу був нечисленний, оскільки римляни займалися військовими і політичними діями на суші.

У V ст. до н.е. було проведено реформу збройних сил, яку приписують знаменитому полководцю диктатору Марку Фурію Камілли.

Військове спорядження та харчування війська взяла на себе держава. Воїни за час воєнних дій одержували плату (*stipendium*). Змінилась структура армії. Місце в строю визначалось уже не майновим становищем, а бойовою виучкою і досвідом. Отож, основною бойовою одиницею війська став *легіон* — 4500 осіб, з них 3000 були важкоозброєні піхотинці, 1200 — легкоозброєні, 300 — вершники. Важкоозброєні піхотинці поділялися на три групи — молодші воїни — *гастати* (*hastati*), досвідчені воїни середнього віку — *принципи* (*principes*) та старші, ветерани — *тріарії* (*triarii*). Гастатів і принципів у легіоні було по 1200, тіаріїв — 600. Кожен легіон ділився на дрібніші структурні підрозділи — когорти (по 400 осіб), когорта — на два маніпули (по 200 осіб), маніпул — на дві центурії (по 100 осіб). Кіннота кожного легіону (300 осіб) — *ала* (*ala*) поділялась на 10 турм (по 30 осіб). Вона була привілейованою частиною війська, і в ній служили здебільшого юнаки зі знатних патриціанських родів.

У той час було дві основні армії, якими командували *консули* або *диктатор*. Заступниками консулів були *легати*, а диктатора — *начальник кінноти*. Легатів спочатку призначали консули, а згодом їх обирали Народні збори (центуріатні). Легати командували легіонами, їм допомагали *військові трибуни*, які також належали до старших офіцерів. Вони обиралися Народними зборами (по шість на кожен легіон). Маніпулами й центуріями командували відповідно старші центуріони і центуріони.

До епохи Пунічних воєн основні збройні сили у римлян склалися з чотирьох легіонів*. Але поряд з римським військом дедалі більшого значення набувають війська союзників, які були зобов'язані виставляти певні контингенти.

Бій розпочинали легкоозброєні воїни-новобранці, котрі закидали ворога короткими списами і камінням з праць. Після цього вступали у бій гастати, вишикувані в 3–4 ряди, за ними — принципи. Тріарії були резервом, своєрідною гвардією. Перші ряди гастатів, озброєні дротиками (*pilum*), кидали їх з близької відстані у ворога. Далі йшли у бій з мечами — короткими, двосічними, пристосованими для битви впритул. Задні ряди мали довгі списи. Усі воїни були одягнуті в панцири, шоломи, мали щити. Кіннота розташовувалась на флангах, воювала в кінному або пішому строю (за розпорядженням командувача).

* При потребі кількість війська збільшували. Людських резервів для цього вистачало. У другій половині III ст. до н.е., наприклад, за свідченням римських істориків, кількість римських громадян, здатних носити зброю, становила від 120 до 150 тис. осіб.

Велику роль відігравали римські укріплені табори, влаштовані за певним планом, обов'язково оточені ровом, валом і частоколом. Їх завжди будували в тих місцях, де римське військо зупинялося хоча би на одну ніч і обов'язково — на полі битви. Вони були не тільки місцем ночівлі, спочинку воїнів, а й у випадку відступу служили захистом і опорним пунктом у всіх воєнних операціях.

В армії панували тверда дисципліна й усталений порядок. Командувач армії мав право засуджувати винних навіть до страти, і цей присуд оскарженню не підлягав. На свій розсуд могли карати воїнів й інші командири (крім смертної кари). Широко застосовували тілесні покарання. За втечу з поля бою воїну загрожувала смертна кара або втрата громадянства, а всього військового підрозділу — так звана *децимація* — тобто кожний десятий підлягав страті — тут же, після бою, перед усім строєм.

Однак не покарання підтримували дисципліну в армії, та їх і не доводилось часто застосовувати. Римська армія складалася з вільних, патріотично налаштованих і хоробрих громадян, які розуміли, що захищають свій край, свій народ, свої сім'ї і в переможних боях здобували для себе нові землі, рабів, багатство. Майже завжди саме воїни і командири діставали значну частину здобичі (інша надходила в державну скарбницю, в громадський фонд — земля, частина скарбів).

Римські воїни, які відзначалися в боях, діставали особливі почесні нагороди. Зокрема, полководець, який виграв велику битву чи війну, набував право на *тріумф* — урочистий в'їзд у місто на чолі переможного війська. Він їхав на колісниці у пурпурній, оздобленій золотом тозі, увінчаний лавровим вінком. За ним несли здобуті трофеї, вели полонених тощо*. При менших перемогах полководець мав право на *овацію* — урочисту, але дещо скромнішу процесію при поверненні до Риму.

Нижчі командири і воїни за хоробрість також одержували відзнаки: за врятування римського громадянина — почесний вінок з дубового листа (*corona civica*); за те, хто перший піднімався на стіну ворожого міста, палубу ворожого корабля, чи у табір противника — золотий вінок (*corona muralis*). Надавались і значні матеріальні заохочення.

* Тріумф надавався сенатом чи Народними зборами з їхньої ініціативи або на прохання самого полководця. Надавали тріумф за певними правилами — ним вирізнявся магістрат — полководець, наділений вищою владою — *imperium*, який повернувся до Риму зі своїм переможним військом і у битві знищив не менш ніж 5 тис. ворогів.

Часті війни сприяли тому, що воєнне життя стало у Римі явищем повсякденним, воїни постійно загартовувались й набували воєнного досвіду. Для представників вищих станів римлян тільки служба в армії могла відкрити шлях до політичної кар'єри.

З кінця III–II ст. до н.е. римська армія поступово перетворюється у професійну.

Фінанси. Фінансова система Стародавнього Риму була організована в такий спосіб, що витрати визначалися прибутками. Найважливіші статті витрат — утримання війська, будівництво фортець, оборонних споруд, військових кораблів, храмів, громадських споруд, потреби релігійного культу, утримання службового персоналу.

На військові потреби в період ранньої Республіки з громадян стягували спеціальний податок (*tributum*). Але успішне ведення війн, значні трофеї, захоплення нових територій дедалі збагачують державну скарбницю, і цей податок скасовують (у 168 р. до н.е.). Вважалося, що римські громадяни повинні бути звільнені від сплати будь-яких податків, і оподатковувались тільки негромадяни, котрі мешкали у Римі. Щоправда, існували непрямі податки у вигляді різних митних зборів, наприклад, увізне мито на закордонні товари, мито за відпуск на волю рабів (5% їхньої вартості).

Не сплачували податків і ті общини й міста в Італії, які добровільно приєдналися до Риму. Згодом звільнили від них, за словами німецького дослідника римської історії Теодора Моммзена, з нечуваною в історії проникливістю і великодушністю всіх італіків — у межах італійського союзу не було жодної оподаткованої общини.

Щораз зростаючі витрати держави покривали за рахунок загарбницьких воєн.

Засобом розрахунків між людьми тривалий час (упродовж декількох століть від заснування Риму) були рогата худоба і мідь на вагу. Монет довго не карбували. Монетною одиницею служив фунт міді (дорівнював 327,45 г), яку не карбували, а відливали. На ній були зображення бика, пегаса або орла. Цю монету називали асом, і вартість її становила 1/288 фунта срібла. В Римі були в обігу карбовані монети етрусків, інших італійських міст, грецькі монети. Перші карбовані римські монети (мідні, потім срібні, а далі золоті) з'явилися тільки під кінець III ст. до н.е. Найдрібніша з них — *секстант* (мідна) становила 1/6 частину аса; *квадрант* — 1/4 частину аса. Лише в 268 р. до н.е. римляни перейшли до самостійного карбування срібної монети. Нова монета називалася *денарієм* і дорівнювала 10 бронзовим асам, які карбували поряд з мідними. Встановлено відношення срібла до бронзи як 1:20. Дрібною срібною монетою був *сестерцій*, який дорівнював 1/4 денарія. Денарій став загальноіталійською монетою.

3. Місцеве управління

Організація місцевого управління Римської держави. Тільки у I ст. до н.е. остаточно склалося місцеве управління Римської держави. До того часу в управлінні приєднаними добровільно чи захопленими силою зброї Римом землями в Італії і поза нею не було чіткої системи. Зрештою, і сам Рим певний час на рівноправних засадах входив до федерації Латинських міст-держав, яка у різні періоди налічувала від 10 до 30 членів.

Зміцнення Риму і підкорення ним італійських племен і міст-общин ще не означало створення централізованої держави. Тим паче, що це був тривалий і складний процес, який попередньо завершився тільки після перемоги Риму над Пірром (III ст. до н.е.), а остаточно в II ст. до н.е.

Спочатку приєднані міста й племена жили ще самостійно, відокремлено. Сам же Рим зберігав характерні ознаки держави, з якою приєднані міста і області перебували в договірних відносинах. Проте ці договори (*foedus*) здебільшого були примусовими. Різні племена й міста увійшли до цієї примусової федерації не на однакових правах. Виділимо їх категорії.

Першій категорії міст-общин було дароване римське громадянство (інколи повне, інколи обмежене, без політичних прав). Такі міста-общини називалися *муніципіями*. Вони зберігали автономію у розв'язанні внутрішніх проблем, свої органи управління. Щоправда, іноді їх очолювали римські службові особи. Для вирішення судових справ туди надсилали спеціальних урядовців (*praefecti jure dicundo*), тому ці території іноді називали *префектурами*.

Другу категорію становили міста-общини, що приєднувалися повністю до Риму (теж з повним або обмеженим громадянством), їх населення приписувалося до однієї з римських триб. Тут управляли римські урядовці (магістрати).

Третя категорія — це міста-общини, жителі котрих мали латинське громадянство. Вони також мали своє самоуправління, яке діяло під контролем римських магістратів. У всіх цих містах-общинах стояли римські гарнізони. Всі вони мали певні зобов'язання щодо Риму — поставляти визначені Римом контингенти допоміжних військ, продовольство, озброєння тощо. Їхні жителі податків Риму не платили.

Ще одну категорію становили так звані *союзники* — васальні держави чи міста-общини, пов'язані з Римом відповідними договорами. У внутрішньому і зовнішньому житті вони зберігали значно більшу самостійність. Римських урядовців і гарнізонів у них не було. Проте

без відома і згоди Риму вони не могли укладати договорів з іншими державами, зобов'язувалися виставляти на допомогу Риму війська, не могли карбувати своєї монети. Такі союзники називалися *civitates foederatae*.

Іноді *союзники* зберігали повну самостійність. З Римом їх пов'язували рівноправні договори, а саме: про ненапад, взаємодопомогу тощо.

Особливу категорію міст-общин становили *колонії*. Перші колонії створені Латинським союзом. Серед поселенців у цих колоніях могли бути і латини, і римляни. Згодом і самі римляни стали засновувати колонії. Це були військово-землеробські поселення римських або й неримських громадян, засновані у новозавойованих областях. Колонії користувалися автономією аж до карбування монети включно і мали міський устрій, що нагадував римський: обиралися магістрати (дуумвіри), місцеві сенати або ради декуріонів та ін. У колонії в середньому мешкало від 2 до 6 тис. осіб. Кожному поселенцю виділялася земля (2–3 югери в давніші часи, 30–50 югерів у період пізньої республіки). Поселенці відбували гарнізонну службу, при потребі їх призивали до римського війська. Такими суто римськими колоніями були, зокрема, Остія, Анцій, Сена Гальська та ін. Головна мета заснування колоній у цю епоху — стратегічна. Розкидані у різних пунктах завойованих земель, вони повинні були захищати римські інтереси, втримувати місцеве населення від виступів проти Риму, а у випадку повстань — придушувати їх. Водночас засновуючи колонії, усували з Риму “зайве”, переважно малоіміщене населення, забезпечували його землею.

Дуже часто, невдоволені другорядною роллю у Римській державі, італійські общини, які брали активну участь у завойовницьких війнах Риму, виявляли непокору, бунт, що іноді виливалося в так звані *союзницькі війни* з Римом. Вони вимагали повної рівноправності з Римом, римського громадянства. У війнах Риму з Пірром чи карфагенянами, коли Пірр і Ганнібал воювали в самій Італії, деякі італійські общини навіть перейшли на їхній бік. Щоправда, після перемоги Риму над цими грізними ворогами вони жорстоко поплатилися за зраду.

Вперта боротьба *союзників* за рівноправність з римлянами врешті-решт завершилась перемогою: у 91–88 рр. до н.е. всім вільним жителям латинських общин і союзних італійських міст надано повне римське громадянство. Близько 150 міст-общин увійшло до складу римської держави і їх жителів розділено за вже існуючими і новоствореними трибами.

Управління провінціями. Іншим було управління *провінціями* — позаіталійськими територіями, завойованими Римом. Залежно від того,

чи ці території (племена, держави) здавались Риму добровільно, чи були завойовані силою зброї, жителі їх або ставали підданими Риму (зберігаючи свободу, але не набуваючи прав громадянства), або перетворювались у рабів. Їхні землі в обох випадках переходили у власність Римської держави. Ці землі частково віддавали під колонії римським громадянам, частково їх передавали у користування місцевому населенню, яке сплачувало за них значні податки і подорожні збори (грівши та натурою). Щораз частіше стягування податків надавалось у відкуп приватним особам, так званим *публіканам*, які не забували при цьому і про власні інтереси.

Провінції спочатку очолювали вищі римські магістрати, котрі отримували їх в управління за жеребом (консули, претори та ін.). Але оскільки вони не могли постійно перебувати у провінціях, то від їх імені часто там управляли легати, квестори, військові трибуни та інші магістрати.

Згодом, з III–II ст. до н.е., порядок управління провінціями (і розмір податків, обсяг повинностей) визначав сенат, який нерідко посилав у новозавойовані території спеціальні комісії з числа сенаторів для організації управління. Очолювали провінції спеціальні римські намісники з колишніх вищих магістратів, котрим присвоювались титули *проконсулів* (якщо він був у Римі консулом), *пропреторів*, *процензорів*.

Кожен намісник оголошував відповідні правила і засади свого управління провінцією в особливому акті — *lex data* або *lex provinciae*. Намісникові належала вся повнота влади: він був верховним адміністратором, воєначальником і суддею (лише римські громадяни могли оскаржити його вирок і рішення у Рим). При намісникові, який сам формував увесь місцевий апарат управління, знаходився присланий з Риму *квестор*, котрий відав фінансовими питаннями.

Основу управління підкореними територіями і народами становив широко відомий у пізніші часи принцип усіх колонізаторів: *divide et impera* — “розділяй і володарюй”. Створюючи привілеї одним, пригноблюючи і утримуючи за їх допомогою інших у покорі, він правив усіма. Характерним прикладом є надання привілеїв і прав римського громадянства аристократії міста Капуї, що залишилась на боці Риму під час латино-кампанського повстання проти Риму в 414 р. до н.е. Це значною мірою зумовило його поразку. Кампанська аристократична кіннота своєю хоробрістю вирішила битву римлян з союзниками при Сентіні на користь перших. Таких прикладів можна навести багато.

КРИЗА І ПАДІННЯ РЕСПУБЛІКИ

1. Зовнішня політика Римської держави

Зіткнення з Карфагеном. Пунічні війни. Після перемоги Риму над епірським царем Пірром і встановлення гегемонії над усією Італією Рим перетворився на одну з найсильніших держав Середземномор'я. Не випадково у 273 р. до н.е. навіть Єгипет встановлює з ним дипломатичні зв'язки. Проте зростання римської могутності призвело до зіткнення Риму з іншою могутньою державою Середземномор'я — Карфагеном*. Перша Пунічна війна (карфагенян називали пунійцями) між Римом і Карфагеном почалась за панування над Сицилією і тривала 23 роки (264–241 рр. до н.е.). Ця війна примусила римлян приступити до будівництва великого військового флоту, якого раніше вони не мали. У 260 р. до н.е. римляни в морській битві поблизу Ліпарських островів вперше здобули велику перемогу над карфагенським флотом. Карфагеняни були змушені віддати Риму Сицилію, Корсику, низку менших островів, виплачувати протягом 10 років контрибуцію в 3200 талантів срібла**.

У 218 р. до н.е. почалась друга Пунічна війна. Карфагенський полководець Ганнібал з великим військом, у складі якого були бойові слони, вирушив з Іспанії через Галію і Альпи в Італію. В Італії римляни зазнали від Ганнібала декілька нищівних поразок — поблизу рік Тиціна і Требії, біля Тразименського озера, нарешті поблизу міста Канни в Апулії (216 р. до н.е.). В останній битві загинуло близько 50 тис. римських воїнів, багато вищих офіцерів, сенаторів, консул. Рим опинився на межі повної катастрофи, але не здався. Мобілізувавши всі свої сили й резерви, римляни продовжували боротьбу. Було обрано іншу тактику — замість відкритих рішучих битв з головними силами Ганнібала перейшли до тактики вимотування противника й очікування (її проповідував диктатор Фабій Максим).

Натомість римляни активізували дії в Іспанії, Галії та Сицилії, яку знову захопили карфагеняни. Особливо вдалим для римлян були бої

* Карфаген, центр великої рабовласницької держави, був розташований у Північній Африці на березі Туніської затоки. У сферу його володінь, крім північної і західної Африки, входили Сицилія, Корсика, Сардинія, Іспанія. У політичному відношенні він був олігархією.

** Талант — 25,5 кг.

в Іспанії, де римськими військами командував талановитий молодий (25 років) полководець Публій Корнелій Сципіон. Він, захопивши Іспанію і Сицилію, висадився з добірним військом (30 тис. осіб) у самій Африці, де розбив карфагенян. Вони у паніці відкликали з Італії Ганнібала з його військом, котрий воював там упродовж 16 років. У вирішальній битві біля міста Зами (на південь від Карфагену) у 202 р. до н.е. Ганнібал зазнав нищівної поразки. Сципіону сенат і народ влаштували пишний тріумф, йому присвоїли почесне ім'я *Африканський*.

Рік після того був укладений мир, за яким Карфаген зберігав володіння лише в Африці, не мав права вести війни без згоди Риму, мусив платити Римові впродовж 50 років контрибуцію в сумі 10 тис. талантів та ін.

В результаті третьої Пунічної війни 146 р. до н.е. Карфаген був здобутий штурмом і стертий з лиця землі. Нечисленних уцілілих жителів римляни частково переселили в інше місце або продали у рабство. Володіння Карфагену були оголошені римською провінцією, яку названо *Африкою*.

“Звільнення” Греції. Проте війни Риму не закінчились. Ще в ході другої Пунічної війни розпочалися військові дії у Греції, де Македонський цар Філіпп V, скориставшись тяжким становищем Риму, у 200 р. до н.е., почав з ним і його грецькими союзниками (Афінами, етолійцями) так звану другу Македонську війну*, захопивши багато грецьких міст і територій. У 197 р. до н.е. Філіпп був розбитий римськими військами під командуванням Тіта Квінція Фламініна. Рим великодушно оголосив про “повну свободу” грецьких міст-держав, звільнених з-під македонської тиранії, хоч і тут зберігав власні інтереси, відіграючи роль своєрідного арбітра у всіх грецьких справах. У Греції поставлено численні римські гарнізони, під своєю владою Рим залишив важливі у стратегічному відношенні міста, римські купці й торгівці мали привілеї.

Щораз помітнішу роль у здійсненні вигідної для Риму зовнішньої політики виконувала й дипломатія. Для її розвитку римляни немало запозичили з виробленої дипломатичної практики елліністичних країн (наприклад, лозунг боротьби за свободу грецьких міст, систему протекторатів, розподіл сфер впливу).

Як і в інших країнах античного світу, в Римі не було постійних дипломатичних представників, подібних до сучасних послів і консулів. Упродовж тривалого часу обов'язки послів виконували жерці —

* Перша Македонська війна Риму з Філіппом V почалася у 215 р. до н.е. з ініціативи останнього. Закінчилась у 205 р. до н.е. Згідно з укладеним мирним договором римляни були змушені віддати Філіппу деякі території в Іллірії (Греція).

феціали. Згодом за ними збереглися тільки функції проведення традиційних релігійних обрядів, що супроводжували різні зовнішньополітичні акти, а переговори та інші дипломатичні місії доручали спеціальним посольствам (*legationes*), які призначав і якими керував сенат. Особа посла вважалася у міждержавних відносинах священною і недоторканною. Вбивство або образа послів неодноразово ставали приводом до війни. Ще в ранню епоху у Римі сформувалися певний церемоніал прийому чужоземних послів.

Війна з Антіохом. Уладнавши справи на Заході та в Греції, Рим пильнішу увагу почав приділяти Сходу. Назріває, зокрема, конфлікт з сирійським царем Антіохом (кінець II ст. до н.е.), котрий захопив чимало грецьких міст-держав у Малій Азії, володінь союзних з Римом єгипетських царів династії Птоломеїв, а потім вирушив з військом ще й у Грецію. Проте під тиском римських військ Антіохові довелось покинути Грецію і війну було перенесено в Малу Азію, де римські війська очолив Луцій Корнелій Сципійон. Антіох, до речі, дав притулок давньому й непримиренному ворогу Риму Ганнібалові, який у 195 р. до н.е. утік з Карфагену.

У битві коло Магnezії (190 р. до н.е.) Антіоха було розбито наголову. В результаті Сирійської війни римляни не збільшили своїх територіальних володінь, оскільки наділили ними союзників: пергамського царя Євмена Другого та родосців. Володіння Антіоха було значно урізано, він зобов'язався виплатити римлянам 15 тис. талантів, передати їм свій флот і всіх бойових слонів тощо. За мирним договором Антіох повинен був видати Риму Ганнібала, але той втік у Вініфію, де в 183 р. до н.е. закінчив життя самогубством, прийнявши отруту. За дивним збігом обставин у тому ж році помер і його переможець — Сципійон Африканський.

Невдовзі знову стало неспокійно в Греції. Покровительство Риму перетворилось тут у сувору опіку, систематичне втручання у внутрішні справи грецьких міст-держав. Окрім цього, точилася постійна боротьба між аристократією і демосом (Рим переважно підтримував аристократичні кола). Грецькі демократи дедалі глибше проймалися антиримськими настроями. Поступово знову нарощувала свої сили Македонія. Її цар Персей (син Філіппа) оголосив себе захисником усіх, хто втік від римського засилля, від боргової кабали, хто був засуджений на вигнання за політичні злочини тощо. У самій Македонії він подарував борги державним боржникам, звільнив державних злочинців. Симпатії до Персея зростали, створювалася серйозна антиримська коаліція.

Римські провінції. У 171 р. до н.е. почалася третя Македонська війна. В 168 р. до н.е. у битві біля Підни війська Персея і його союзників за-

знали поразки. Македонія як окрема держава припинила своє існування, а 148 р. до н.е. взагалі була оголошена римською провінцією. Союзні Персею епірські міста розгромлено, 150 тис. їхніх мешканців продано у рабство. Пергамський цар Євмен, запідозрений у таємних зносинах з Персеєм, втратив колишній вплив. Його навіть не допустили у Рим, оскільки було прийнято постанову, згідно з якою царі взагалі не повинні з'являтися у Римі.

Ахейський союз міст, що виступив проти Риму, теж був розбитий. Низку грецьких міст захоплено, зруйновано, населення продано у рабство, територію перетворено у *ager publicus* (державну власність). Лише Спарта і Афіни вважалися самостійними, союзними з Римом державами, всю іншу Грецію приєднано до Риму.

Після Македонії та Греції такої ж долі зазнало й Пергамське царство у Малій Азії. В 133 р. до н.е. пергамський цар Аттал, вважаючи неминучим підкорення Риму, офіційно заповів йому царство, яке перетворилось у римську провінцію *Азію*.

Власне тоді відбувся чіткий розрив між офіційними гаслами і справжніми цілями римської зовнішньої політики. Офіційні гасла, на проголошення яких, безумовно, вплинула модна в II ст. до н.е. стоїчна філософія, були: *libertatis* — *свобода*; *humanitas* — *людяність*; *justitia* — *справедливість*; *fides* — *вірність*. Насправді ж римська політика була egoїстичною і зважала тільки на інтереси Риму. Зі зміцненням Риму римські дипломати починають розмовляти з незалежними державами дедалі різкіше, безапеляційніше. Рим переходить до відвертої політики анексії ослаблених держав. Характерний такий приклад. Коли 169 р. до н.е. сирійський цар Антіох IV Єпіфан напав на Єгипет, то Рим негайно відрядив до нього посольство. Антіох вийшов йому назустріч, простягнувши руку для привітання головному послові Гаю Попілію Ленату. У відповідь той не подав руки, накреслив палицею на піску навколо царя коло і передав цареві вимоги сенату, зазначивши, що Антіох не вийде з цього кола, поки не дасть відповіді. Збентежений цар мусив погодитись на римські вимоги.

Значно жорстокішими стали система, форми і методи управління римськими провінціями (ними вважались усі позаіталійські володіння Риму). Створювалися посади провінціальних преторів, яким доручалося управління певними провінціями. Їх, як і інших магістратів, обирали Народні збори терміном на рік. Строк управління провінцією міг бути продовжений спеціальною сенатською постановою (*prorogatio imperii*) У провінції іноді посилали колишніх магістратів (після закінчення ними строку магістратських повноважень у Римі) з титулами *проконсулів* або *пропреторів*.

Провінціальні намісники у межах провінцій мали вищу владу — *imprerium*, але за межами своєї області вони були приватними особами. Правове становище кожної провінції визначалося сенатом і конкретизувалося розпорядженнями намісників. Кожна провінція повинна була сплачувати певну суму прямих і непрямих податків (грішми), поставляти у Рим продовольство, зброю, ремісничі та інші товари, утримувати римських урядовців і гарнізони, поставляти допоміжні війська, будувати за вказівкою Риму фортеці, військові кораблі тощо. Землі захоплених провінцій в основному перетворювались у громадське, державне добро — *ager publicus*, як і копальні, ліси тощо. Їх здавали намісники в оренду або на цих землях працювали державні раби. Менша частина таких земель залишалась іноді у володіння місцевому вільному населенню.

Разом з римськими військами й урядовцями в завойовані та союзні держави проникають римські й італійські ділки, і римсько-італійський лихварський капітал починає відігравати помітну роль у житті цих територій. Зрештою, як уже зазначалось, і самі війни супроводжувались захопленням великої здобичі й полонених, яких перетворювали в рабів. Описи тріумфів, влаштувані римськими полководцями, засвідчують величезні розміри здобутих трофеїв: золота та срібла, дорогоцінного посуду і прикрас, монет, дорогої зброї, витворів мистецтва, які несли попереду тріумфатора. Чимало трофеїв розділялось відряду після бою серед війська.

2. Внутрішня політика Римської держави

Економіка, соціально-політичні відносини. Перетворення Риму в світову державу зумовило в економіці та суспільно-політичному житті країни суттєві зміни. Ця обставина була предметом гордощів римлян, викликала почуття їх зверхності над іншими народами.

Давньогрецький політичний діяч та історик Полібій (II ст. до н.е.) писав: “Де знайти людину таку легковажну або рівнодушну, яка не захотіла б зрозуміти, яким чином... майже увесь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п'ятдесяти трьох років?”* Сам Полібій був схильний пояснювати піднесення Риму досконалістю його політичного устрою. Він вважав, що в римському державному ладі поєднувались усі три форми правління: монархія, аристократія і де-

* Полібій мав на увазі період з кінця другої Пунічної війни до перемоги над Македонією і захоплення всієї Греції.

мократія. Це поєднання різних форм і стало, на думку Полібія, запорукою успіху Риму в його зовнішній і внутрішній політиці. Проте насправді це можна пояснити комплексом внутрішніх і зовнішніх обставин і факторів.

У II ст. до н.е. в соціально-економічному устрої Риму відбулися глибокі зміни. Війни стали у житті країни майже постійним явищем і саме вони були рушійною силою, яка впливала на розвиток економіки і суспільно-політичного ладу. Під впливом завойовницьких воєн з їх величезною здобиччю і територіальними надбаннями остаточно сформувалась і стала домінуючою рабовласницька система господарства. Значно швидшими темпами, ніж в інших країнах, тут розвивалася приватна власність на засоби виробництва, встановлювалися товарно-грошові відносини, розширявся ринок.

Заможна верхівка суспільства концентрує щораз більші земельні володіння. Створюються великі сільськогосподарські маєтки — латифундії (від лат. *latifundium*; *latus* — *широкий, обширний*; *fundus* — *помістя, маєток*). У них працювали сотні, а іноді й тисячі рабів. Вироблена ними сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби та інші товари за собівартістю були надзвичайно дешеві та й на ринку їх цінили невисоко. Праця ж рабів не оплачувалася, їх утримання, одяг, харчування не потребували великих затрат*.

Крім того, із завойованих Римом провінцій (Сицилії, Африки, Азії) надходили дешевий хліб та багато інших товарів. Отож, ціни на продовольство, ремісничі вироби й інші товари, а також рабів були низькими. Це призводило до розорення дрібних товаровиробників — римських селян, ремісників, котрі не витримували конкуренції з латифундіями та заморськими товарами. Тягарем для їхнього господарства була й обов'язкова військова служба, коли через безперервні війни їм доводилось постійно покидати своє господарство, яке без господаря занепадало, а для його відновлення позичати гроші, часто під заставу землі, а то й продавати її. Під час нашествия ворогів (зокрема, Ганнібала, Пірра) господарства, будівлі, майстерні селян і ремісників вороги спалювали, руйнували, посіви знищували. Відновити це все неможливо, прошарки населення були неспроможні. В результаті кількість вільних громадян, що мали відповідний земельний ценз (для внесення у роз-

*У трактаті Катона Старшого "Про сільське господарство" (II ст. до н.е.) зазначено, що раб ні в будні, ні в свято не повинен сидіти без діла. Йому достатньо однієї туніки і одного плаща на рік. Годувати рабів треба хлібом, найгіршою олією, напувати прокислим вином. Від старих та хворих слід негайно позбавлятися. Непокірливі раби повинні працювати в кайданах тощо.

роди) в III–II ст. до н.е. почала зменшуватись. Зокрема, згідно з показниками проведеного в 164 р. до н.е. цензу кількість рівноправних громадян становила 337452; у 159 р. до н.е. — 328316; у 147 р. до н.е. — 322000; у 136 р. до н.е. — 317993. Процес розорення селянства був описаний й істориками Стародавнього Риму, зокрема Аппіаном.

Основна маса розорених селян через особливості рабовласницького способу виробництва не перетворювалась у вільних робітників (рабська праця була дешевшою), а йшла на пошуки кращої долі у Рим, де жила випадковими заробітками, різними подачками і користувалася допомогою держави. Цей люмпен-пролетаріат становив значну частину населення багатьох великих міст античного світу. Разом із розоренням селянства зростали пролетарські верстви і в Римі, що у свою чергу породжувало негативні соціальні наслідки, оскільки переважно це були декласовані, деморалізовані елементи, здатні на будь-які проступки, заворушення, розбої. Головне гасло їхнього життя було “хліба і видовищ!”

Тим часом зміцнювалося економічне й політичне становище нобілів — багатой верхівки римського суспільства, серед якої вирізнялися старі патриціанські роди — Еміліїв, Корнеліїв, Клавдіїв, Валеріїв та ін. Їм не поступалися багатством і впливом окремі плебейські роди — Лівіїв, Семпроніїв і, особливо, Цециліїв, Метеллів. Саме з представників таких родів комплектувався тоді сенат. З кінця III ст. до н.е. доступ у сенат для нових членів став складнішим, зокрема для представників латинських і кампанських міст. Лише у виняткових випадках досягали вищих посад ті, хто не належав до сенаторської знаті. Це були *нові люди* — *homines novi*.

Представники нобілітету поділялися на різні угруповання — своєрідні “партії”, які мали розбіжності в питаннях зовнішньої політики, а найчастіше конкурували між собою в боротьбі за здобуття вищих магістратур, важливих жрецьких посад, провінціальних намісників тощо.

Окремі сімейства і роди утворювали коаліції, закріплюючи політичні союзи династичними шлюбами, взаємно підтримували один одного, коли кого-небудь з них притягали до відповідальності.

Колишня простота у побуті, одязі, невибагливість змінюються надмірною розкішшю. Будинки обставляють дорогими меблями, виробами мистецтва, скульптурами, столи сервірують золотим та срібним посудом, вживають заморські страви і вина, одяг, взуття виготовляють з дорогих матеріалів, з дорогоцінними прикрасами. Знатні сімейства дуже дбали про свій престиж: в очах громадської думки велике значення мали давність роду, наявність знаменитих предків. З цієї

метою нерідко фамільні записи фальсифікувались, кількість знатних предків збільшувалась, з'являлися герої, яким приписували фантастичні подвиги. Стало престижним мати воскові зображенні предків, які зберігалися у парадній частині дому. В будинках знаті товпилися численні клієнти, котрі супроводжували свого патрона, голосували за нього на виборах, агітували за нього, захищали.

Економічною основою могутності нобілітету було велике землеволодіння: землі власні та виділені їм для користування з громадського фонду. Успішні війни також збагачували насамперед командирів, котрі належали до того ж нобілітету, знатних родин. Величезні прибутки давало знаті й управління провінціями. Оскільки за законом Клавдія 218 р. до н.е. сенаторам було заборонено займатися торгівлею і промислами, то землеволодіння, дорогоцінні метали, мистецькі вироби стали тими формами капіталовкладень, які набули поширення серед нобілітету.

Разом зі зникненням дрібного селянського господарства дедалі більше зростають величезні рабовласницькі латифундії. На великих земельних масивах розгортається садове господарство, створюються пасовища для худоби. У зв'язку з дешевиною хліба площі орних земель скорочуються. Виробництво сільськогосподарських культур в Італії невпинно падає.

Водночас поступово зміцнюються позиції незначної верхівки плебсу — *вершників* (не плутати з центуріями вершників часів реформи Сервія Туллія).

Після заборони сенаторам-нобілям займатися комерційною діяльністю саме ці вершники зосередили у своїх руках велику торгівлю і фінансові справи. Отож, вершники поступово перетворюються у торговельну і фінансову знать. Під їх контролем перебували й різні відкупи, серед яких особливе місце мали відкупи провінційних податків. Для цього створювалися спеціальні *відкупні товариства* (*societates publicanorum*), до яких могли належати й люди середнього достатку. Всі члени товариства вносили свій пай і відповідно до нього одержували прибутки. Головну роль у цих товариствах виконували вершники. Членів цих товариств називали *публіканами*. Стягаючи в провінціях з населення податки, вони чинили при цьому різні зловживання, вдавались і до лихварства: якщо у платників податків не було коштів, публікани давали їм необхідну суму в позику (під відсотки).

Зовнішня торгівля теж опинилася під контролем вершників. Багатство та вплив їх все більше зростали. Вони й у Римі в широких масштабах стали займатися лихварськими операціями, набували землі як в Італії, так і за її межами.

З нобілями вершники переважно виступали в союзі, спільно. Але часто між ними відбувалися конфлікти. Зокрема, вершники почали брати активну участь в антисенаторських коаліціях, які виникали в міру поглиблення соціальних суперечностей у другій половині II ст. до н.е. Пояснюється це тим, що сенатори-нобілі, володіючи величезними маєтками й землями, через сенат і магістратуру ще й управляли державою, визначали основні напрями її внутрішньої і зовнішньої політики, а вершники, тримаючи під контролем торгівлю та фінанси, тобто володіючи дуже серйозними економічними позиціями, не мали реальної політичної влади.

3. Повстання рабів. Реформи Гракхів

Однак не суперечності між нобілями і вершниками були на той час у Римі основними. Дедалі більшої гостроти набували конфлікти між великими (нобілями) й дрібними (селянами) землевласниками та нездоланні протиріччя між рабовласниками і рабами.

Зубожіння і розорення італійського селянства тривало впродовж багатьох десятиліть. Цей процес вкрай несприятливо відбився на становищі Римської держави і передусім на бойовій могутності Риму, оскільки саме селянство становило основну масу війська. Адже, згідно з ценовим принципом комплектування армії, громадяни, позбавлені землі, вибували зі складу військових контингентів. Отже, чисельність армії, її боєздатність падали. Водночас надзвичайно тяжке становище рабів, їх нещадна експлуатація викликали наростаючий протест, відкриті бунти і щораз грізніші повстання. Більшість рабів була з військовополонених. Ще в недалекому минулому вільні люди, вони з неприхованою ненавистю ставились до своїх господарів, протестували проти свого рабського становища і завжди були готові боротися за визволення.

Впродовж тривалого часу ці протести мали вигляд незначних виступів, які не впливали на політичне життя Риму. Приблизно з початку II ст. до н.е. ситуація змінюється і неодноразово відбуваються заворушення рабів, що придушуються за допомогою збройного втручання центральних римських властей.

У 199 р. до н.е. у м.Сетії поблизу Риму карфагенські заручники організували велику змову рабів, провели агітацію серед підневільного населення інших місцевостей. Проте два зрадники-раби повідомили власті про змову. Виряджений з Риму з військовим загоном претор упіймав і стратив призвідників. Повстання рабів у м.Пренесте закінчи-

лося стратою 500 осіб. У 196 р. до н.е. повстало декілька тисяч рабів у Етрусії. Повстання було придушено, а його організаторів розп'ято на хрестах. В Апулії у 80-х роках за участь у повстанні страчено майже 7 тис. осіб.

Сицилійське повстання рабів. Перше справді велике й особливо тривале повстання рабів почалось 138 р. до н.е. у Сицилії, де надзвичайно жорстоко поводитися з рабами. Керівником повстання був сирієць Євн, якого вважали пророком. Об'єднаними зусиллями рабів було розбито і вигнано римські гарнізони, спалено римські вілли, вбито багато рабовласників. Євна проголошено царем і названо іменем сирійських царів — Антіохом. Повстання рабів мало співчуття і підтримку деяких верств неримського вільного населення. Для допомоги цареві в управлінні створено раду, куди обрано “значних розумом людей”. Рабство, однак, не ліквідували. Дістали свободу лише ті, хто приєднався до повстання.

Римляни довго не могли розправитись з повсталими. У Сицилію довелось відрядити консула Публія Рупілія з цілою армією, який 132 р. до н.е. ліквідував це повстання. Сицилія знову повернулася під владу Риму.

Загострення соціальних протиріч серед вільних, дедалі грізніші повстання рабів були безсумнівними симптомами назріваючої кризи у римському суспільстві. Безроздільне панування нобілітету зумовлювало все більше невдоволення серед широких верств вільного населення. Селянські маси, що витіснялися з землі нобілями і латифундистами, голосніше і наполегливіше вимагали земельного переділу, ліквідації боргових зобов'язань, протестували проти роздачі фонду багатіям, як це робила держава, віддаючи землі тим, хто за них більше платив. Отож опозиція сенатові, котрий очолювали нобілі, зростала.

Вже з 145 р. до н.е. народні трибуни на зборах, виголошуючи промови, поверталися обличчям до народу, а не до сенату, як це було прийнято. В 139 р. до н.е. за законом Габінія було введено у Народних зборах таємне голосування.

Аграрна реформа Тиберія Гракха. Проте початком могутнього демократичного руху слід вважати обрання в народні трибуни у 134 р. до н.е. Тиберія Гракха, ініціатора і рішучого прихильника аграрних реформ. Він належав до відомого плебейського роду Семпроніїв. Його батько був видатним полководцем і політичним діячем, мати Корнелія, дочка Сципіона Старшого, вирізнялася розумом і освітою. Тиберій і його молодший брат Гай здобули блискучу освіту. Тиберій брав участь у боях за здобуття Карфагену.

“Дикі звірі, — говорив Тиберій, — і ті мають нори та лігва, а люди, що вмирають, борючись за Італію, як кочівники тиняються всюди з жінками і дітьми... Їх називають володарями, а в них немає і клаптя землі, нема ні вітваря, ні кладовища предків”.

Тиберій Гракх вважав за необхідне відродити вільне селянство, піднести боєздатність римської армії, скоротити кількість рабів, використання робочої сили котрих витісняло працю вільних людей, розкладало, розбещувало їх.

Тиберій Гракх запропонував проект аграрного закону, згідно з яким глава сім'ї міг мати не більше ніж 500 югерів (125 га) землі для себе і по 250 югерів для дорослих синів, але не більше 1000 югерів на всю сім'ю. Йшлося про державну землю, віддану у володіння або продану приватним особам. Надлишки земель відбирали (за винагороду), ділили на ділянки по 30 югерів і віддавали селянам у спадкове користування, але без права відчуження і з вимогою обов'язкової сплати певних внесків (натурою і грошми). Для введення цього закону в життя слід було обрати спеціальну комісію у складі трьох осіб.

Законопроект Тиберія Гракха викликав у Римі бурхливі суперечки. Переважна більшість великих землевласників виступили категорично проти нього. Проте окремі нобілі, які розуміли нагальну потребу в проведенні аграрної реформи, у пом'якшенні соціальних протиріч, підтримали Гракха (у тому числі принцепс сенату Аппій Клавдій, з дочкою якого Тиберій був одружений, Публій Муцій Сцевола, Ліциній Муціан та ін.). Підтримали Гракха і широкі народні маси. “Маси селян стікались у Рим, — писали історики, — наче ріки у море”.

Боротьба за аграрну реформу перетворювалась у масовий рух. Коли законопроект обговорювали в трибутих Народних зборах, інший народний трибун, Марк Октавій, пов'язаний з нобілями великий землевласник, наклав на законопроект veto. Тоді Гракх застосував нечуванний доти захід, поставивши на голосування питання, чи може бути народним трибуном той, хто йде проти інтересів народу. І збори одностайно дали заперечну відповідь. Октавія усунули з посади. Це було справжнім революційним актом, оскільки уперше в історії Риму трибун, який мав право припиняти розпорядження магістратури, сенату, відхиляти проекти законів, що вносились на Народні збори, був достроково позбавлений повноважень.

Законопроект Гракха було затверджено і для його реалізації обрали відповідну комісію. Комісія приступила до роботи, проте їй перешкождали великі землевласники. Іноді було майже неможливо визначити межі *ager publicus* — громадських земель. Великі ускладнення виникали під час встановлення прав володіння. Крім того, в про-

цесі розмежування земель нерідко порушувалися права союзників.

У цей час помер (133 р. до н.е.) пергамський цар Аттал III, заповівши своє царство Риму. На пропозицію Тиберія, скарбницею царя мав розпоряджатися не сенат, а Народні збори, і ці гроші повинні були піти на допомогу селянам, новонаділеним землею. Це був новий удар, завданий сенатові, який дотепер безконтрольно розпоряджався фінансами країни.

Після закінчення строку річного перебування на посаді Гракх висунув свою кандидатуру на повторний строк, ввівши до своєї програми низку демократичних реформ (судову реформу, скорочення строку військової служби та ін.). Але повторне обрання народного трибуна суперечило римським конституційним традиціям. Розпалилися пристрасті. Збори тривали два дні, і суперечки закінчилися збройною сутичкою. Вороги реформи зі своїми озброєними прихильниками і клієнтами напали на Гракха. У сутичці він і понад 300 гракханців загинули.

Проте аграрна комісія продовжувала розподіляти землі. Аграрна реформа була життєво важливою, і сенат не відважувався її відразу скасувати.

Отже, вороги Гракха і його реформ поки що перемогли. Позиції сенату, його політична сила, державницькі вікові традиції виявились міцними, а демократичний рух недостатньо об'єднаним, недостатньо цілеспрямованим. Зрештою, не підтримували Гракха не лише нобілі, а й вершники, численні міські жителі, котрі були пов'язані зі знаттю клієнтськими зв'язками.

Трибуна Гая Гракха. Придушення руху Гракхів. Після смерті Тиберія Гракха політична боротьба не припинилась. Власне з цього часу можна говорити про виникнення двох основних римських політичних партій — *оптиматів* (*optimus* — *кращий*) і *популярів* (*populus* — *народ*).

Метою оптиматів, як згодом констатував Цицерон, була охорона і захист консервативних основ Римської держави, зокрема влади сенату, привілеїв нобілів. Популярі ж були партією римського плебсу (міського і сільського), опирались на Народні збори, хоч їх керівники здебільшого виходили не з низів, а з тих же нобілів. Це не були партії в нинішньому розумінні слова — вони не мали статутів, чіткої програми, оформленого членства, керівного органу. Нерідко політична боротьба посилювалася інтригами між різними групами нобілітету, перепліталася з чварами між окремими родами і сім'ями, але в центрі боротьби між оптиматами і популярями все-таки перебувало аграрне

питання і питання про демократизацію суспільно-політичного устрою Римської держави.

Початок нового етапу демократичного руху пов'язаний з трибунатом Гая Семпронія Гракха — молодшого брата Тиберія. Джерела описують його як людину рішучу, енергійну, стійку, високоосвічену, з блискучими ораторськими здібностями. Він був членом комісії у справі надання селянам землі, квестором у Сардинії. На 123 р. до н.е. він був обраний народним трибуном, переобраний і на 122 р. до н.е. (у 131 р. до н.е. прийнято закон про можливість переобрання на посаду трибунів на другий строк). У своїй політичній діяльності він став спадкоємцем справи брата — продовжувачем аграрних реформ. Першим законом, прийнятим з його ініціативи, був закон про суд над тими, хто розправився з його братом. Потім він вигнав з країни без суду усіх інших його уцілілих противників. Закон був насамперед спрямований проти тодішнього консула Попілія Лената, котрий допустив це свавілля. Лената було засуджено і вигнано з Італії. Надалі цей закон почали застосовувати дуже часто, причому навіть в армії, де до того часу не можна було оскаржувати рішень командира.

Гракх домігся прийняття й інших законів — на військову службу не можна було приймати молодь до 17 років (раніше часто це правило порушувалось), а також заборонено вирахування з солдатської платні за обмундирування та ін.

Важливим був і так званий хлібний закон, згідно з яким кожен бідний громадянин міг купувати у держави хліб за дешевшою, ніж на ринку ціною (один модій за 6 асів; модій=8,7 л або кг). Такі випадки мали місце і раніше, але відтепер матеріальна, зокрема “хлібна”, допомога незаможним визнавалася обов'язком держави.

Боротьба проти нобілітету вимагала залучення до популярів вершництва, економічна сила котрого зростала. Водночас у вершників з'явилися і певні свої політичні вимоги. З цією метою Гай Гракх провів закон “Про провінцію Азію” (*lex de provincia Asia*), згідно з яким на території колишнього Пергамського царства вводився податок-десятина з прибутку. Збирання цього податку доручалось відкупним компаніям, які вигравали це право на аукціоні, що влаштовували цензори у Римі. Цим усувалася конкуренція з боку місцевих (у Азії) фінансистів. Отже, вершникам були гарантовані необмежені права економічної експлуатації багатой східної провінції.

Велике значення для вершників мав і судовий закон (*lex judiciarum*), за яким у постійних судових комісіях з розгляду справ про зловживання у провінціях повинні були засідати і представники вершників. Це

завдало тяжкого удару нобілітетові, з середовища котрого підбиралися намісники та інша вища адміністрація провінцій.

Для поживлення економічного життя Італії Гракх розпочав будівництво шляхів. Це давало заробіток незаможному населенню, було вигідне сільським жителям, а вершники діставали підряди.

Гай Гракх почав активно створювати нові колонії римських громадян як в самій Італії, так і за її межами. Тим самим, з одного боку, з Риму відселялося “зайве”, непрацююче населення, а з іншого — зміцнювалась влада Риму на місцях. Колонії створювались на поживлених торговельних шляхах і мали значення не тільки як військово-землеробські поселення, а й як торговельні центри. Гракх вирішив заснувати колонію навіть на місці зруйнованого римлянами Карфагену — тобто місці, оголошеному римлянами проклятим, і тому ніхто не повинен був там селитися. Це рішення Гракха викликало серед населення гостру полеміку.

Гракх мав великий авторитет серед демократичних і ділових кіл римського населення. У своїй діяльності він вийшов за рамки, визначені народним трибунам. Він очолював діяльність аграрної комісії, втручався в зовнішньополітичні справи, видав будівництвом шляхів, засновував колонії тощо. Сенат був безсилим йому протидіяти. За старими звичаями народний трибун не повинен залишати Риму, проте Гай Гракх поїхав до Африки, щоб особисто керувати заснуванням на місці Карфагену колонії Юнонії. Поселенцям (6 тис. осіб) там виділили небувало великі наділи — по 200 югерів.

Водночас з успіхами Гракха зростала й опозиція проти нього, насамперед нобілів та й інших громадян, прихильників старих порядків і традицій. Особливо різку протидію зустрів законопроект Гая Гракха про надання прав римського громадянства союзникам, які нарівні з римлянами брали участь в усіх війнах, проте на відміну від них продовжували сплачувати військовий податок (*tributum*), не мали права брати участь у розподілі громадських і завойованих земель, їх особа не охоронялася правом провокації, римські магістрати нерідко зловживали своєю владою. Допускалося навіть їх публічне тілесне покарання. Надання їм прав римського громадянства значно збільшило б число політично повноправних громадян, зміцнило б позиції римської демократії.

Цей законопроект зачіпав інтереси різних верств римських громадян — не тільки сенаторів, а й плебсу, який не мав наміру поступатися своїми перевагами на користь союзників. Законопроект було відхилено. Противники Гракха розпочали проти нього шалену агітацію. Заснування ним колонії Юнонії оголосили порушенням волі богів. вико-

риставши загін критських найманців, оптимати у Римі вчинили заколот. Майже 3 тис. прихильників Гракха було вбито, сам він покінчив життя самогубством.

Отже, у цій рішучій сутичці з римською демократією оптимати здобули перемогу. За сенатською традицією обидва брати-трибуни вважалися “заколотниками”. Але плебс шанував їх пам’ять, спорудив їм статуї, люди приносили до їх підніжжя квіти, пожертви. Вони обидва стали жерствами реакції, однак і римській олігархії було завдано відчутного удару.

З часів Гракхів починається період напруженої політичної боротьби в Римі, який триває понад століття. Незважаючи на загибель обох братів-реформаторів, їх діяльність слід вважати одним з великих успіхів римської демократії. Становище окремих соціальних угруповань змінилося: позиції оптиматів послабились, а вершників — зміцнились. Збільшилась кількість дрібних селянських господарств: за цenzом 136 р. до н.е. їх було 317933, а у 125 р. — 394736. Отже, майже 80 тис. громадян одержали земельні ділянки. Тим часом у попередній період їх кількість не збільшувалась, а зменшувалась.

Проте успіх аграрних законів був лише частковим. Гракхи не усунули причин, які призводили до обезземелення селянства, прошарок нових дрібних власників не міг відновити попередню селянську армію.

У подальшому було видано ще декілька аграрних законів. Найбільшої уваги заслуговує закон трибуна Спурія Торія (111 р. до н.е.). За цим законом різні категорії громадських і завойованих земель, які були у володінні римських громадян, ставали їхньою власністю. Громадяни мали право ними вільно користуватися й розпоряджатися.

4. Військова реформа Гая Марія

Тоді як у Римі точилася відчайдушна боротьба між оптиматами й популярями, майже на всіх рубежах Римської держави йшли війни з сусідніми народами. Це вимагало значного військового й матеріального напруження. Крім того, необхідно було тримати в покорі вже завойовані народи, де час від часу вибухали заворушення.

Завоювавши величезні території в Європі, Азії й Африці, Рим став великою світовою за тогочасними масштабами державою. Це значно ускладнювало функції державного управління. Форми державного устрою невеликої держави-міста уже не задовольняли потреби величезної країни: і Народні збори, що склалися з воїнів-громадян, і сенат, і магістратура стали непридатними для нової держави. У провінціях, які

до того були лише об'єктом експлуатації, з'являються впливові групи місцевих рабовласників — землевласників, торговців, фінансистів. Вони прагнули рівності з римлянами, вимагали політичних прав і функцій. Дедалі більше римлян переселялось у провінції. Державний апарат повинен був представляти інтереси рабовласників усієї держави, а не тільки Риму.

Новим умовам не відповідав і давній принцип організації збройних сил як тимчасового ополчення вільних селян та ремісників. Армія мала бути і, по-суті, вже стала професійною, постійною. До того ж для збереження військової могутності Риму потрібна була численна армія — адже вона воювала на різних фронтах далеко за межами Італії.

Отже, все очевиднішою була потреба реформування системи державного управління, збройних сил та інших невідкладних перетворень, продиктованих вимогами часу. Тим часом простежується початок занепаду державної і військової системи Риму, ширяться продажність, підкупи, хабарництво. Ці явища спостерігаються і в середовищі воєначальників.

Югуртинська війна. З усією яскравістю це виявилось під кінець II ст. до н.е. під час Югуртинської війни. Внук вірного союзника Риму в Карфагенській війні царя Масиніси Югурта прагнув силою захопити усе нумідійське царство, поділене Масинісою між декількома синами. Югурта підкупив кількох римських senatorів, різних політичних діячів, трибунів, домагаючись влади. Навіть командир римськими військами в Африці, отримавши від Югурти великі хабарі, відвів свої війська з території Нумідії. І хоч під тиском широкої громадськості Югурті була оголошена війна (111 р. до н.е.), велась вона Римом бездарно. Римські війська були змушені капітулювати.

Громадськість, обурена сенаторською олігархією, підкупною та корумпованою, і таким самим командувачем військами, вимагала над ними суду. Багатьох senatorів, різних магистратів було засуджено і вигнано з Риму, а їхнє майно конфісковано. Командувачем в Африку призначено Квінта Цецилія Метелла, аристократа, але досвідченого полководця, сувору і невідкупну людину. Він завдав Югурті поразки, проте нумідійський цар перейшов до партизанської боротьби. Війна набула затяжного характеру. Для її завершення в Африку був виряджений новообраний консул Гай Марій. Він був з верстви "нових людей" (*homo novus*), походив з латинської сім'ї, яка жила в селі коло м. Арпіна. Марій з раннього віку служив в армії, був народним трибуном, претором. Потім служив легатом в Югуртинській війні у Метелла. Вирізняючись військовими здібностями, він мав великий авторитет серед війська, був близький до солдатів за

складом думок і способом життя. Спеціальним рішенням Народних зборів Марію було доручено продовжувати війну з Югуртою. У 105 р. до н.е. він остаточно розбив і захопив у полон Югурту, якого незабаром у Римі було страчено.

Одночасно з Югуртинською війною римлянам довелося вести війну на півночі з кельтськими і германськими полчищами кімврів і тевтонів. У битвах коло Аквілеї (113 р. до н.е.) і Араузіона (105 р. до н.е.) римляни зазнали поразок. У останній битві загинуло близько 80 тис. римських воїнів. Подальше ведення війни знову доручили Гаю Марію.

Реформа збройних сил Гая Марія. Найперше Гай Марій приступив до реформи збройних сил (106–105 рр. до н.е.). Марій скасував попередній принцип комплектування легіонів, коли в армії могли служити лише громадяни, які мали земельну власність. Надалі вона повинна була комплектуватися лише на добровільних засадах, незалежно від майнового цензу, тобто вперше набирали в армію всіх бажаючих — неімущих, пролетарів, котрих було в державі дуже багато. Бралося до уваги лише громадянство і придатність до військової служби. Оскільки воїни і офіцери одержували певну платню, озброєння, обмундирування і харчування, вони не були обтяжені турботою про своє господарство, сім'ї. Строк служби становив 16 років. Після цього воїни могли йти у відставку і наділялись землею. Так формувалося постійне професійне добре навчене військо.

Дещо змінено структуру війська. Основною бойовою одиницею залишався легіон, який поділявся на десять когорт. Когорта складалася з трьох маніпулів, маніпул — з двох центурій. У когорті було 500 або 600 осіб, отже, в легіоні — 5–6 тис. У кожній когорті були свої маніпули гастатів, принципів і тріаріїв. І озброєння, і місце в строю визначалися командирами, а не за майновим цензом. Кожний легіон мав свого срібного орла, номер і назву. В армії була встановлена жорстка дисципліна, солдати мусили постійно навчатися, працювати в таборі, прокладати дороги, споруджувати укріплення.

В результаті військової реформи Марія замість громадського ополчення сформувалася професійна, добре навчена римська армія, чисельність її зросла, боєздатність значно посилилась.

Реформа мала і значні політичні наслідки. Якщо раніше воїни прагнули якнайшвидше повернутись з військових походів додому, до господарства, сім'ї, то маріанські воїни перетворились у солдат-професіоналів, інтереси котрих були цілком пов'язані з армією. Вони прагнули нових походів, воєн, які обіцяли їм здобич і збагачення. Змінились і відносини між полководцем та військом, яке самовіддано служило обдарованим, хоробрим командирам у переможних битвах. Солдати

вірно служили полководцям не тільки у зовнішніх війнах — при потребі вони зі зброєю підтримували їхні політичні вимоги.

Перехід до системи добровільної професійної армії немало сприяв виникненню громадянських воєн наступного періоду, наклав певний відбиток на весь хід внутрішньої боротьби періоду республіки. З реформованою армією Марій 102 р. до н.е. розбив тевтонів, а в 101 р. до н.е. у грандіозній битві коло Варцелл у Північній Італії — майже повністю знищив близько 70-тисячну армію кимврів. Марій досяг у державі великої влади і популярності. Всупереч тодішнім законам упродовж короткого часу (восьми років) його 6 разів обирали консулом. Це був один з перших кроків до встановлення довготривалої військової диктатури.

Військова реформа Марія сприяла перетворенню армії в серйозну політичну силу.

5. Громадянські війни. Кінець Римської республіки

Напружена ситуація, що створилася в результаті тяжких воєн, ускладнилась наприкінці II ст. до н.е. внутрішніми подіями. У 104 р. до н.е. вибухнуло повстання рабів у Кампанії (Італія), того ж року — друге велике повстання рабів у Сицилії, де знову вони проголосили своє царство, обрали царя (сирійця Сальвія, що прибрав ім'я Трифон). Обидва ці повстання було жорстоко придушено.

Союзницька війна. Боротьба популярів з оптиматами супроводжувалась актами насильства та індивідуального терору. Не припиняли боротьби й італійські “союзники” Риму, які домагалися прав повного римського громадянства. Оптимати ж докладали всіх зусиль, щоб не допустити прийняття відповідних законів. Це призвело до вибуху так званої Союзницької війни (90–88 рр. до н.е.), тобто війни між італіками і власне римлянами. Італіки створили свою державну організацію — федерацію міст, обрали свій сенат (50 осіб), двох консулів, 12 преторів. Столицею федерації стало м.Корфіній, перейменоване в м.Італія. Італіки почали карбувати свою монету, створили об'єднане військо.

Війна була запекла. Тяжкі втрати і небезпека відпадиння племен етрусків та умбрів, котрі залишалися поки що вірними Римові, примусили римлян піти на поступки. Консул Луцій Юлій Цезар увів у 90 р. до н.е. закон (lex Julia), за яким союзники, що зберегли вірність Риму, набували права повного римського громадянства.

У 89 р. до н.е. законом народних трибунів Сильвана та Карбона такі ж права набували всі ті італіки, хто впродовж двох місяців склав зброю. Війна незабаром припинилася. Майже все вільне населення Італії набуло прав римського громадянства. В італійських містах збереглося місцеве самоуправління, хоч тепер вважалося, що вони населені римськими громадянами, які мають повне право брати участь у політичному і громадському житті країни. Водночас широких масштабів набула романізація Італії.

Диктатура Сулли. Але спокій тривав недовго. Знову загострюється боротьба між оптиматами, котрих очолив Луцій Корнелій Сулла, що прославився в Югуртинській та Союзницькій війнах, і популярами, яких після деяких хитань очолили Гай Марій та Луцій Корнелій Цінна. Коли Сулла вирушив на Схід на війну з понтіїським царем Мітридатом, що захопив майже всю Малу Азію та висадився у Греції, в Італії дійшло до збройної боротьби між популярами — маріанцями і оптиматами та іншими прихильниками Сулли — сулланцями. У запеклій боротьбі маріанці перемогли. При цьому війська Цінни і Марія нещадно розправлялися з сулланцями, знищуючи їх і грабуючи їхнє майно.

У 86 р. до н.е. відразу після вступу на посаду консула Марій помер, але його прихильники залишалися при владі. В цей час Сулла вів на Сході успішну війну з Мітридатом. Розбивши його, Сулла переможцем, з великими трофеями, повернувся до Італії. Війська Сулли в кількох битвах завдали маріанцям поразки.

Перемога Сулли супроводжувалась жорстокими розправами над супротивниками в Італії та в самому Римі. Було складено спеціальні списки (проскрипції) оголошених поза законом осіб, які підлягали страті, а їхнє майно — конфіскації. При цьому часто зводились особисті рахунки або чинились вбивства з корисливих мотивів. Було вбито близько 40 сенаторів та 1600 вершників.

З цього часу починаються радикальні зміни у структурі і функціях державних властей. Оскільки обох консулів не стало (Марій помер, а Цінна загинув), згідно з давньоримською традицією, країною тимчасово управляв інтеррекс (*interreges*), котрого призначив сенат до виборів нових консулів. Наприкінці 82 р. до н.е. інтеррекс Луцій Валерій Флакк провів через збори закон про передачу верховної влади на необмежений строк диктатору — Суллі.

Диктатура Сулли нагадувала колишню лише за назвою. Диктатор і раніше мав необмежені права, проте призначався він за надзвичайних обставин з певною метою — для ведення війни, придушення повстання — і строк диктатури строго обмежувався часом — до 6 місяців. Сулла ж був вперше в історії Риму призначений на невизначений час. Крім

того, йому надавалися необмежені права: він міг видавати закони, регулювати соціально-політичний устрій держави, призначати державних службовців, надавати їм верховну владу (*imperium*), вести зовнішню політику, засновувати колонії, оголошувати війни, виносити смертні вироки, проводити конфіскацію майна та ін. Самі римські історики характеризували його владу як *regnum* або *monarchia* (царську). Вето народних трибунів на його рішення не допускалося. Республіка припинила існування. Римом почав правити одноосібно Сулла. Він належав до оптиматів, і всі його нововведення були пройняті консервативним духом, спрямовані проти римської демократії, мали на меті охорону інтересів оптиматів і відновлення того ладу, який існував у Римі до реформ Гракхів.

Сенат згідно з установленими Суллою законами формально перетворювався у вищий державний орган. Склад його збільшено до 600 осіб, до нього ввійшли воєначальники та інші прибічники Сулли. Посади сенаторів фактично стали довічними. Розширено судові функції сенату.

Збільшено кількість постійних судових комісій (*quaestiones perpetuae*), з'являються судові комісії для розгляду справ про підкуп, отруєння, підробку заповітів тощо. Суддями цих комісій, як і до реформ Гракхів, призначалися тільки сенатори, а головували претори. Їх вироки не підлягали оскарженню у Народних зборах.

Збільшилась кількість магістратур. Замість шести преторів обирали восьмеро, замість восьми квесторів — 20. Консули і претори повинні були постійно перебувати в Римі. Претори відали тільки судами і судочинством. Владу консулів також обмежили: вона поширювалась в основному на Рим та Італію. Існувала певна послідовність у проходженні магістратур та віковий ценз: квестором можна було стати лише досягнувши 30 років, претором — 39, консулом — 42. Для обрання на вищу посаду потрібна була перерва — два роки. Переобрання на ту саму посаду дозволялось лише через десять років. Цензорів позбавлено їх основних функцій (розподіл громадян по цензах-розрядах, обрання сенаторів). Трибуни мали право вносити у Народні збори тільки ті законопроекти, які попередньо схвалив сенат. Право інтерцесії було значно обмежене.

Народні збори збереглись, але були змушені беззастережно схвалювати численні закони Сулли. Плебс позбавили хлібних роздач, що регулярно проводили з часів Гракхів. Народ залякували терором.

Безпосередньо опорою влади Сулли, крім оптиматів, було військо, завдяки якому він прийшов до влади. Заради війська проведено конфіскацію частини земель у італійських міст. У Лації і Кампанії на конфіс-

кованих землях засновано колонії, в яких оселилося майже 100 тис. сулланських ветеранів. У самому Римі, крім своїх ветеранів, Сулла опирався на 10 тис. так званих корнеліїв — відпущених на волю і наділених правами громадянства рабів, засуджених та загиблих під час проскрипцій громадян.

Сулла був необмеженим володарем Риму, але в 79 р. до н.е. він несподівано склав повноваження диктатора (як вважають, через важку невиліковну хворобу) і в 78 р. до н.е. помер.

Встановлення диктатури Сулли було виявом кризи старого республіканського ладу. Ця перша спроба збройного захоплення політичної влади стала прецедентом, прикладом, який наслідували у майбутньому інші римські полководці-політики.

6. Повстання Спартака. Тріумвірати

Відразу після смерті Сулли активізувалась опозиція. У заворушеннях брали участь різні верстви населення. Міський плебс прагнув повернути владу народним трибунам, відновити хлібні роздачі; вершники відстоювали своє значення в суспільстві; родини проскрибованих домагались повернення конфіскованих земель, майна; боржники сподівались на проведення соціальних реформ. Навіть чимало нобілів вважали, що слід відновити деякі старі порядки, коли у політичному житті могла брати активну участь широка громадськість, а не обмежена купка олігархів.

Збройну боротьбу проти сулланців, центром якої стала Іспанія, очолив Квінт Серторій, хоробрий і талановитий полководець. Проте між його прихильниками загострились протиріччя, і надісланий в Іспанію сулланець Гней Помпей розбив його військо.

Повстання Спартака. У той час, коли точилася запекла соціально-політична боротьба в Римі, війни з Серторієм в Іспанії і з Мітрідатом в Азії, розпочалося найбільше у стародавньому світі повстання рабів. Війни наводнили Італію великими масами рабів, серед яких були різні етнічні групи: галли, германці, фракійці, сирійці та ін. Рабів за людей не вважали — вони були частиною майна, їх нещадно експлуатували, хворих і старих викидали, мов непотрібну річ.

Особливо нестерпним було становище рабів-гладіаторів. Жодне свято, жодне видовище не проходило без гладіаторських боїв. Рабів-гладіаторів готували у спеціальних школах. В одній з таких шкіл у Капуї й почалося 74 або 73 р. до н.е. повстання, на чолі якого став Спартак, фракієць за походженням. Отаборившись на Везувії, повсталі за-

лучали до своїх рядів усіх, хто тікав від гнобителів, боргів і зневаги. До них збігалися раби, вільні бідняки, розорені селяни та інші знедолені. Повстанці розгромили декілька римських загонів, навіть пропретора Клавдія Глабра з 3-тисячним військом, а потім і претора Публія Варінія з легіоном вояків. За словами Плутарха, Спартак став великою і грізною силою. За деякими даними, чисельність його армії сягала 100 тис. Вона була поділена на племінні загони (зокрема, германців, галів, римлян), які очолювали здібні командири — Еномай, Крікс та ін. У Піцені Спартак розбив армії обох консулів — Клодія і Варінія, виявивши блискучий полководницький таланти і надзвичайну хоробрість. Відмовившись від походу на Рим, Спартак спочатку повів військо на південь Італії, плануючи переправитись у Сицилію. Коли це йому не вдалося, він пішов на схід, у Брундизій, маючи намір перевести армію в Грецію.

Вести війну зі Спартаком було доручено преторові Марку Ліцинію Крассу. Він зміцнив розхитану дисципліну в римській армії, відновивши кару децимації (десяткування), що вже давно не застосовувалась, поповнив легіони і вщент розбив великий загін повстанців, які відокремились від Спартака. Загибло понад 12 тис. рабів. Однак сенат, не будучи впевненим у остаточній перемозі, викликав з Іспанії Помпея з військом і з Фракії Марка Ліцинія Лукулла. Не бажаючи ділити з ними славу, Красс одноосібно почав наступ на Спартака. У 71 р. до н.е. в Апулії відбулась вирішальна битва, повстанці були розбиті, Спартак загинув. Красс та Помпей, який незабаром висадився в Італії, з неймовірною жорстокістю розправлялися з повсталими. 6 тис. полонених розп'яли на хрестах по дорозі з Капуї до Риму, інших убивали на місці.

Повстання рабів під проводом Спартака завдало тяжкого удару Римській рабовласницькій республіці. Повстання розкрило глибинну антагоністичну, аморальну суть системи рабоволодіння, і хоч загалом у ті часи ще не визріли умови для її ліквідації, проте основи Римської держави різко похитнулися. Однак ця система була ще міцною, вкоріненою у тогочасні відносини і порядки, і могутність Римської держави ще не була зламана. Водночас повстання Спартака, як і інші заворушення, було грізною пересторогою для рабовласників, примусило урядові кола Риму вносити корективи до системи управління, краще пристосувати її до нових соціально-економічних і політичних відносин.

Повстання позначилося й на економіці, зокрема на сільському господарстві. Багато селянських господарств, навіть латифундій, було знищено. Винищення і втеча рабів, а також небезпека нових повстань примушували власників великих маєтків щораз частіше ділити землі на дрібні ділянки і здавати їх в оренду так званим колонам. У пам'ятках

цієї епохи вперше натрапляємо на термін — *colonus* саме в значенні *дрібного орендаря*.

Повстання Спартака сприяло певній консолідації панівних кіл римських рабовласників — нобілітету і вершників. Невипадково обидва полководці, які між собою суперничали — Красс і Помпей, хоч і були сулланцями, коли їх обох на 70-й рік обрали консулами, мушили провести низку заходів для відновлення досулланських законів і порядків. Зокрема, було повністю відновлено владу народних трибунів, посади і владу цензорів, у постійні судові комісії в ролі суддів, окрім сенаторів, знову були допущені вершники та представники інших заможних верств населення. До речі, саме в цей час розгортається діяльність прославленого римського політичного діяча, письменника і юриста Марка Туллія Ціцерона (106–43 рр. до н.е.), котрий відомий ораторським мистецтвом, блискучими судовими промовами та іншими талантами.

Зростають у той період і політичні акції Помпея, що прославився як талановитий полководець, розумний політик. Крім перемоги над маріанцем Серторієм у Іспанії, він звільнив Середземне море від за-силля піратів, зробивши його безпечним для плавання і торгівлі, остаточно розбив у Малій Азії Мітридата, який після смерті Сулли знову активізувався. У 65 р. до н.е. Помпей з військом дійшов аж до Закавказзя, в район нинішнього Поті, підкорив Іудею, включивши її до складу створеної провінції Сирія. Він же утворив з завойованих земель ще одну римську провінцію на сході — Вініфію і Понт. Прибутки Римської держави від цих завоювань збільшились майже на 70%. Помпей щедро нагородив воїнів, вніс великі суми до державної скарбниці.

Політика Цезаря. Перший тріумфірат. Серед народу зростала і популярність іншого політичного діяча та полководця — Гая Юлія Цезаря (100–44 рр. до н.е.). Він походив із знатного і багатого патриціанського роду Юліїв, підтримував популярів, хоч діяв дуже обережно. Організовував для народу розкішні видовища. Прославився у багатьох битвах як талановитий і хоробрий воєначальник. На 62-й рік до н.е. його обрано претором.

Першу спробу досягти в республіці вищих посад шляхом змови і державного перевороту було зроблено у 66 р. до н.е. У змові брали участь переважно розорені нобілі, у тому числі сенатори. Очолив її Луцій Сергій Катиліна, свого часу сулланець, намісник провінції Африка, де був звинувачений у здирстві. Він домагався посади консула у Римі, даючи багато обіцянок широким народним масам. Але змова за активною участю Ціцерона була розкрита. Чимало її учасників страчено, Катиліна загинув у битві.

У цей час в Італію зі сходу повернувся Помпей, а з Іспанії — Цезар. Цезаря на 59-й рік до н.е. обрано консулом. Помпея у сенаті, де великий вплив мав його противник Лукулл, зустріли вороже, багато його реформ на сході не затвердили.

Тим часом Цезарю вдається примирити Помпея з Крассом, котрі суперничали між собою, борючись за владу. Цим примиренням була підірвана влада сенату. Отже, троє могутніх людей у Римі — Помпей, Цезар і Красс уклали неофіційний союз і зобов'язалися допомагати один одному. Це об'єднання названо *першим тріумвіратом* ("союз трьох")*. Їх опорою були вершники, народ і армія. Сенаторська знать цю угоду зустріла вороже.

У 59 р. до н.е. Цезар як консул всупереч сенатові провів два аграрні закони, в яких йшлося про наділення землею незаможного населення за рахунок державного фонду та викупу землі в Італії у приватних осіб (за їхньою згодою). Окремими законами затверджувалися усі заходи Помпея на Сході та зменшувалася відкупна сума податків в Азії, що задовольняло Красса та його прихильників з вершницького стану. На інтерцесію трибунів Цезар просто не звертав уваги. Під страхом суворого покарання сенаторів зобов'язали присягнути на вірність усім законам.

Цезар провів і низку інших законів: закон (lex Julianus) про здитство посилював кару за цей злочин у провінціях і точніше визначав компетенцію провінціальних намісників; закон про обов'язкову публікацію всіх рішень сенату та ін.

На пропозицію народного трибуна Публія Ватинія, Цезар після консульства взяв під своє управління Галлію та Іллірію (строком на п'ять років), завдяки чому набував воєнної сили, слави і багатства, а також мав віддане військо. Цезар остаточно завоював і підкорив Риму цю величезну провінцію, яка охоплювала нинішню Францію, Бельгію, частину Голландії, більшу частину Швейцарії. Розбивши ще й германців, Цезар першим серед римських полководців перейшов Рейн. Усе це принесло римлянам величезну здобич. Успіхи Цезаря викликали захоплення у Римі, на його честь були проведені урочистості, які тривали п'ятнадцять днів.

За час відсутності Цезаря у Римі між Помпеем і Крассом знову розгорілась ворожнеча. Помпей зблизився з сенатом і оптиматами. Красс незабаром вирушив у Сирію, де очолив війну з сильним парфянським царством, яке підкорило усю Месопотамію і частину Сирії, але був убитий парфянськими воїнами.

* У 43 р. до н.е. виник другий, офіційний тріумвірат.

У самому Римі політична ситуація продовжувала загострюватись. Судові процеси, здебільшого у фінансових справах і справах управління в провінціях, розкривали неймовірні зловживання римських адміністраторів та ділових людей у підвладних Риму областях. Проте підкупні судді виправдовували навіть тих, у злочинності кого ніхто не сумнівався.

Боротьба під час виборів магістратів досягла надзвичайної гостроти, передвиборні збори переходили у збройні сутички. Сенат надає Помпееві надзвичайні повноваження для встановлення спокою в столиці. Він вперше зосередив у своїх руках, всупереч звичаям, різні магістратури (консульство, намісництво в Іспанії, повноваження з виняткового постачання Риму харчами). Таке суміщення раніше ніколи не практикувалося, але відтепер стало прецедентом для майбутніх подій.

Діяльність Помпея в тісному союзі з сенатом і оптиматами, ідеологом яких був Цицерон, призвела до розриву його з Цезарем. Чутки, що Цезар вирушає в Рим, примусили сенат доручити Помпееві командування усіма військами. Оптимати і сенат готувалися до збройної боротьби проти Цезаря. У 49 р. до н.е. Цезар з одним легіоном справді перейшов р.Рубікон, яка відділяла галльську провінцію від Італії, і рушив у Рим. На його бік перейшло багато війська, його підтримували широкі верстви населення, сподіваючись змін на краще. Помпей з прихильниками, у тому числі більшою частиною сенаторів, утік у Грецію. Тут у 48 р. до н.е. відбулася вирішальна битва (біля м.Фарсали у Фессалії). Переможений Цезарем Помпей, шукаючи порятунку, втік у Єгипет, де був підступно вбитий і обезглавлений (його голову прислали Цезареві).

Згодом римська політична традиція стала представляти його як мученика за свободу, республіку, батьківські традиції. Проте це не так. Помпей неодноразово змінював свої політичні позиції, він, як і Цезар, прагнув до єдиновладдя. Недаремно він вважав себе “новим” Олександром Македонським і намагався його наслідувати.

Після перемоги над Помпеєм Цезар вирушив у Єгипет, де, втрутившись у династичний конфлікт, посадив на престол царицю Клеопатру. Невдовзі у Сирії він переміг сина Мітрідата-Фарнака. Саме він надіслав знамените повідомлення про перемогу у Рим: *veni, vidi, vici* — *прийшов, побачив, переміг*. У подальшому Цезар розбив значні сили помпейців у Африці (46 р. до н.е.), потім в Іспанії, де на чолі супротивників виступали сини Помпея Гней і Секст. Цезар пишно відзначав свій триумф. З цього часу він став єдиновладним правителем Риму. У 44 р. до н.е. Цезар був обраний на посаду пожиттєвого диктатора (*dictator perpetuus*).

Отже, громадянська війна 49–45 рр. до н.е. була результатом кризи, яку переживала Римська держава. Соціальна боротьба в Римі вступала в нову фазу, набуваючи щораз гостріших форм. Почалася ера громадянських воєн — кривавих, затяжних, ера військових диктатур, що стали не винятком, а правилом як форма управління країною. Класова боротьба рабів все частіше поєднувалася з соціальною боротьбою міських і сільських низів. Система управління величезною державою, форми і методи цього управління все більше не відповідали новим умовам. Та й провінції розглядалися не як частини єдиного цілого, а як маєтки римського народу, чужорідні області, на які поширюється влада Риму.

Нещадна експлуатація провінцій призводила до повного розорення деяких регіонів, викликала протести, які загрожували римському пануванню. Римське законодавство передбачало суворі покарання за зловживання у провінціях, проте судові процеси, що часто відбувалися в цей період, не захищали населення провінцій, а були засобом боротьби між окремими групами чи особами панівних кіл.

Об'єктивною потребою був перехід до такого політичного ладу, який змінив би форми і методи управління провінцій, пригальмовував соціальну і політичну боротьбу в самому Римі. Події засвідчили, що нобілітет неспроможний самостійно провести радикальні зміни в державному устрої, а вершинство в середині I ст. до н.е. не виконувало самостійної політичної ролі.

Разом з розоренням селянства та розкладом демократії зникли передумови для дальшої демократизації римського політичного ладу. А проте у ході боротьби між різними рабовласницькими угрупованнями представники пануючих верств часто зверталися за підтримкою до вільної бідноти і навіть до рабів, що певною мірою перешкоджало придушенню виступів рабів і низів вільного населення.

Досвід соціально-політичної боротьби цих років власне показав неминучість встановлення твердої одноособової влади. Цезар у цьому плані був більш послідовний, ніж Помпей, котрий домагався єдиновладдя і водночас мав намір зберегти панування нобілітету, що звужувало соціальну опору його боротьби.

Цезар вийшов на політичну арену як керівник демократичної партії, партії популярів. Гасла популярів зберігали значення і в наступні періоди його діяльності. Він прагнув залучити на свій бік значні групи провінційного населення, щедро роздаючи права римського громадянства не тільки окремим особам, і й цілим містам, регіонам (зокрема у Цізальпінській (приальпійській) Галлії).

Здобувши перемогу, Цезар милостиво вчинив з противниками. Було конфісковано лише майно Помпея і його найзавзятіших прихиль-

ників. Усі інші дістали амністію. Цезар неухильно стає на шлях примирення зі старою аристократією. Він наділяє привілеями визначних сенаторів, представники старої знаті обираються на вищі державні посади, одержують великі земельні володіння тощо. Для соціальної політики Цезаря, отже, було характерним прагнення знайти підтримку різних соціальних груп римського населення. В інтересах італійських жителів він запропонував закон про мініципії, який надавав містам автономію у розв'язанні місцевих питань, встановлював правила проведення цензу і виборів міських магістратів, давав привілеї воїнам-ветеранам.

Цезар виселив 80 тис. міської бідноти з Риму в колонії, наділивши їй земельні ділянки. Але була зменшена кількість бідняків з 320 до 150 тис., які мали право отримувати від держави безоплатно хліб. Прийнято закони, які оберігали особу боржників. Близький Цезарю відомий історик Саллюстій закликав його до більш значних соціальних реформ, навіть до ліквідації грошей, що породжують розкіш — головну ваду римського суспільства. Але Цезар лише обмежив суми грошей, які могли мати окремі особи на руках. Видано закони проти розкоші та розпусти. Цезареві належать широкі проекти осушення боліт, дренажу ґрунтів, прокладання доріг, водопроводів тощо. Прийнято суворий закон проти зловживання у провінціях, впорядковується податкова система. Взято під контроль діяльність публіканів (відкупників податків). Відкупи на прямі податки ліквідовано, їх вносили державі безпосередньо представники общин.

Цезар провів також реформу календаря. З 1 січня 45 р. до н.е. введено нове літочислення (так званий юліанський календар), яке значно пережило Римську державу, а в Росії та Україні існувало до кінця 1917 р. Цезар мав намір кодифікувати римське право, але не встиг цього зробити.

Для усієї системи заходів і проектів Цезаря характерними є прагнення примирити, задовольнити усі верстви населення, уміння лавірувати між соціальними групами, серед яких точилася боротьба. Згодом таку політику, такий режим було названо *цезаризмом*. Соціальна опора Цезаря не була стійкою через суперечності інтересів різних її прихильників. За цих умов особливого значення набувала армія, за допомогою якої Цезарю вдалося домогтися слави і багатства. Його популярність серед війська була надзвичайна, отже, опора на армію є також однією з характерних рис цезаризму.

Як відомо, Цезар займав різні високі посади в державі — постійно обирався консулом, був верховним понтифіком, йому пожиттєво надано звання диктатора. У 48 р. до н.е. він отримав довічну владу народного трибуна, а в 46 р. до н.е. йому вручено префектуру нагляду

за моральністю. Він дістав почесний титул *батька вітчизни* (*pater patrias*). Війська проголосили його імператором. Цезар мав права вирішувати питання війни і миру, визначати кандидатів у магістрати, розпоряджатись державною скарбницею. Сукупність цих повноважень надавала Цезарю, по суті, довічну монархічну владу. Він реорганізував сенат, довівши кількість його членів до 900. Збільшено кількість магістратів: преторів — до 16 осіб, едилів — до шести, квесторів — до 40.

Статуї Цезаря ставили в храмах поруч зі зображеннями богів, він очолював римську релігію. Його прихильники неодноразово улесливо намагалися об'явити Цезаря царем. Зокрема, 44 р. до н.е. у святковий день перед величезним натовпом друг Цезаря Марк Антоній хотів увінчати його царською діадемою, але Цезар не прийняв її, що викликало вибух оплесків. Це була своєрідна політика “загравання” з римським народом, котрий ще не відійшов від республіканських звичаїв. Безперечно, цей жест Цезаря не був щирим (як і в інших випадках, коли він нібито відхиляв відкрите звеличення своєї особи). Насправді ж він схвалював усі урочистості, організовані на його честь.

Серед верхів римського суспільства було чимало незадоволених порушенням республіканських традицій, усуненням їх від державних посад, зосередженням необмежених повноважень однією особою, тенденцією до встановлення монархічної влади. І проти Цезаря почали готувати змову, в якій брало участь близько 60 сенаторів. Замах вчинили в 44 р. до н.е.

На початку засідання сенату Цезар увійшов у курію і сів у своє крісло. За умовним знаком на нього накинупись змовники з кинджалами, серед яких був і Марк Юній Брут, котрого Цезар вважав другом. Побачивши його, закривавлений Цезар вигукнув: “І ти, Брут?” Цей вислів увійшов в історію як символ зради.

Отже, Цезаря було вбито. У заповіті Цезар усиновлював і оголошував спадкоємцем свого внучатого племінника Гая Октавія (його батько був одружений з племінницею Цезаря), якого було названо Гаєм Юлієм Цезарем Октавіаном. Октавіан не відважився правити державою одноособово, тим паче, що умови для єдиновладдя в країні не склалися — знову настав період конфронтацій, громадянських воєн, деградації. Тому в 43 р. до н.е. прихильники цезаризму утворили так званий *другий тріумвірат* у складі Октавіана, Марка Антонія і Марка Емілія Лепіда. Народні збори офіційно його затвердили. Тріумвірам вручили консульську владу і необмежені повноваження “для облаштування держави”. Республіканці вчинили проти них збройний виступ, однак у вирішальній битві були розбиті.

Другий триумвірат довго не проіснував. Лепід зійшов з політичної арени, між Октавіаном і Антонієм почалась ворожнеча, що закінчилась війною. Накреслився чіткий поворот до зміни форми правління — до монархії.

Глава 4

РИМСЬКА ДЕРЖАВА В ПЕРІОД ІМПЕРІЇ (I СТ. ДО Н.Е. — V СТ. Н.Е.)

1. Рання імперія — принципат (I ст. до н.е. — кінець III ст. н.е.)

Після тривалих громадянських воєн, які супроводжувалися проскрипціями, конфіскаціями земель, примусовими податками, наборами в армію, втечами і бунтами рабів, пануванням військових, насильствами і розправами, римське населення прагнуло передусім миру, відновлення стабільного життя. Pax Romana (“римський мир”) став гаслом, який об’єднував різні верстви й угруповання рабовласницького суспільства.

Найнебезпечніші противники Октавіана загинули у громадянських війнах. Ті представники антицезарівських угруповань, котрі залишилися живими, були політично ослаблені й деморалізовані. Заради збереження свого громадянського становища, майна, спокою вони ладні були підтримати Октавіана, піти з ним на угоду. Політичні бурі та війни породжували тугу за ідеалізованими минулими щасливими, мирними часами, простим, невибагливим життям благочестивих предків. Очевидно, зважаючи на ці настрої, Октавіан постійно наголошував, що братовбивчі війни припинилися і почалось повернення до добрих звичаїв старого Риму. Тому одним із перших заходів Октавіана була реставрація старих храмів, будова й освячення нових.

Принцепс. У 36 р. до н.е. Октавіан одержав довічну владу народного трибуна. З 31 р. до н.е. він щороку обирався консулом, а в 29 р. дістав ще й цензорські повноваження, на підставі яких у 29–28 рр. до н.е. склав новий список членів сенату і провів ценз римських громадян, який не проводили вже понад 40 років. Кількість senatorів на той час зросла до 1 тис. осіб, оскільки ще Сулла, а згодом Цезар вводили до його складу своїх прибічників. Щоправда, в січні 27 р. до н.е. Октавіан на засіданні сенату заявив, що він складає з себе всі повноваження і повертається до приватного життя у зв’язку з тим, що термін його повнова-

жень як тріумвіра скінчився. Він оголосив про відновлення республіканських порядків. Проте вірні сенатори (а ворожих він своєчасно позбувся) “умовили” Октавіана залишитися при владі, на що він милостиво дав згоду. Того ж дня Октавіану присвоїли почесне ім’я Августа (звеличений божеством), титул голови сенату — першого сенатора (*princeps senatus*). Звідси і пішла назва форми правління — *принципат*.

Діставши владу *imperium maius*, яка поширювалась на всю державу, всі провінції, а з 19 р. до н.е. ще й звання пожиттєвого консула, Октавіан набув ім’я “Імператор Цезар Август, син божественного” (мається на увазі — Юлія Цезаря). Отож, відновлення республіки було лише формальністю. Август став єдиновладним правителем держави.

Титул імператора тоді ще не набув значення необмеженого правителя, владики всього народу, всієї держави. Однак таку владу давала йому сукупність усіх титулів і посад, які він одержав. Зрештою, сам титул “імператор” хоч і був почесним, але тимчасовим. Він надавався військом полководцеві за певну видатну перемогу і зберігався за полководцем лише до “тріумфу”. Але вже Сулла залишив його за собою довічно. Август приєднав цей титул до свого імені — він почав означати верховну пожиттєву військову владу. Влада Августа дістала і релігійну санкцію. Це символізували титул “Август” і означення “син божественного” Юлія. Крім того, у 12 р. до н.е. у надзвичайно урочистій обстановці, при напливі народу з усієї Італії Августа обрали великим понтифіком (*pontifex maximus*). Він став верховним жерцем, главою римської релігії. Найтісніший зв’язок Августа з усім римським народом засвідчував ще й титул *батько вітчизни* (*pater patriae*), наданий йому 2 р. до н.е.

Основною опорою Октавіана, джерелом його могутності та авторитету було військо. Він також мав величезну моральну підтримку римського народу, котрий був переконаний, що зосередження великої влади однією сильною і достойною особистістю є неодмінною умовою досягнути миру й спокою.

Юридично принцепс-імператор вважався найвищим республіканським магістратом, який (як і його урядовці) лише приєднувався до старого республіканського апарату державної влади. Фактично ж його влада майже нічого спільного не мала з республіканською магістратурою, оскільки вона була пожиттєвою, надзвичайною і зосереджувала повноваження декількох магістратів. Його влада ґрунтувалася на вищому імперіумі, ніж у будь-якого іншого магістрату. Не обмежений ні місцем, ні часом, цей вищий імперіум давав Августові такі повноваження:

1) командувати усіма збройними силами і мати особисту військову охорону — три (потім дев’ять) преторіанські когорти;

- 2) укладати міжнародні угоди, приймати і посилати послів;
- 3) розв'язувати питання війни і миру;
- 4) безпосередньо управляти імператорськими провінціями (їх було три);
- 5) видавати загальнообов'язкові рішення і тлумачити закони;
- 6) чинити вище цивільне і кримінальне судочинство;
- 7) голосувати в сенаті й рекомендувати кандидатів на посади магістратів;
- 8) верховні релігійні та жрецькі права;
- 9) звільнення з-під дії деяких законів і звичаїв;
- 10) на нього не поширювалось вето жодних магістратів.

Влада народного трибуна і верховного понтифіка робила Августа особою недоторканою, давала право накладати вето на рішення сенату чи будь-якого магістрату.

Влада принцепса-імператора спочатку, зокрема за Августа, не була спадковою. На випадок його смерті обрання нового принцепса здійснювалось сенатом, причому принцепс міг сам призначити кандидата на обрання у випадку своєї смерті. За звичаєм принцепс міг призначити своїм помічником брата чи сина, які потім найперші претендували на цю посаду. Отже, обрання принцепса сенатом часто перетворювалось у просту формальність. До того ж великий, іноді вирішальний вплив на цю процедуру мала армія — преторіанці чи провінціальні легіони. Нерідко, зокрема в III ст., коли розгорнулася нова соціально-політична криза, принцепсів часто усували і призначали нових — за вказівкою правлячої верхівки і війська, які влаштовували “палацові перевороти”.

Влада принцепса при наступниках Октавіана Августа щораз зміцнювалась. Під час їх обрання сенат уже видавав закон *lex de imperio*, згідно з яким принцепс наділявся всією повнотою влади, йому присвоювали титули імператора й Августа. Титул імператора мав уже не тільки військовий характер, а й набував всеохоплюючого значення — правителя держави. Здебільшого принцепсами ставали сильні особистості, але іноді ними були безвольні креатури, маріонетки правлячих верхів.

Старі римські державні установи продовжували існувати і формально не зазнали істотних змін. Сенат і за часів перших принцепсів вважався найвищим органом управління державою. Крім цього, до сенату переходять деякі функції Народних зборів, у нього з'являється законодавча і судова влада. Август проводить певні реформи сенату щодо процедури скликання і порядку його роботи, кількісного складу (600 чол). Постанови сенату одразу набувають силу закону.

За Августа було зроблено розподіл провінцій на дві категорії: імператорські (Сирія, три галльські, північна Іспанія та інші — вони вважалися прикордонними) і сенатські, “замирені” (Африка, Нарбоннська Галлія, Македонія, Азія). Перші управлялися намісниками, яких призначав сам Август, а другі — проконсулами чи пропреторами, призначеними сенатом.

Була поділена і *державна скарбниця* та *фінанси* загалом. Поряд зі старою скарбницею — аерарієм, яким розпоряджався сенат, створюється окрема імператорська скарбниця — фіск. В аерарій надходили кошти з сенатських провінцій, у фіск — з імператорських. Сенатська скарбниця карбувала мідну монету, імператорська — срібну та золоту.

Зі складу сенату при принцепсі створено *дорадчий орган* — *раду* (consilium principis), що обиралася жеребкуванням. Сенат, на засіданнях якого головували принцепси, здебільшого слухняно приймав їх пропозиції, хоча інколи справа доходила до гострих суперечок і конфронтацій.

Народні збори (коміції) продовжували скликатися. На них приймалися закони, запропоновані Августом (leges Juliae), а згодом іншими принцепсами. Обиралися і магістрати, проте ці вибори вже не були вільними, бо громадяни голосували за тих, кого називав Август за так званим jus recommendationis — правом рекомендації. Коміції при Августі стали слухняним зряддям принцепса, тому своє попереднє політичне значення вони втратили. Після смерті Августа*, з 14 р. н.е., виборчі коміції зовсім не скликались. Законодавчі коміції іноді ще скликались, але щораз рідше. Адже зібрати громадян з усієї величезної держави ставало справою надто складною. Збори були позбавлені судових функцій. Вони втратили будь-яке реальне політичне значення. Востаннє Народні збори були скликані при принцепсі-імператорі Нерві 98 р. н.е.

Щодо магістратури, то при Августі зберігалися ще майже усі посади магістратів, але і їх політичне значення втрачається. Обрання магістратів переходить з I ст. н.е. до повноважень сенату. Кандидатів на ці посади рекомендував принцепс.

Консулат, як і раніше, був тим званням, до якого прагнули особи сенаторського стану. Щоб задовольнити честолюбство багатьох з них, за розпорядженням Августа на рік стали обирати не два, а декілька консулів. Двоє з них займали посади 1 січня і називали рік своїм ім'ям (consules ordinarii). Після них за чергою в управління (по два — три місяці) ставали інші пари (consules suffecti). Консули втратили, однак,

* Август помер у 14 р. н.е. у віці 76 років.

прямо командувати військом та адміністративні функції (це все перейшло до принцепса). Вони стали виконавцями розпоряджень принцепса і сенату, їх функції безперервно звужувались.

Магістратури цензорів ліквідовано взагалі. Розподіл громадян за цензами, розрядами та визначення складу сенату перейшло, як зазначалось, до принцепса та його урядовців.

Народні трибуни ще обирались трибунними зборами, але оскільки їх влада обмежувалась тільки роком, а збори скликались значно рідше, то дедалі більшими були проміжки часу, коли трибунів не було. Зрештою, їх вето не поширювалося на рішення принцепса і сенату.

Магістратура преторів зберігалась. Август збільшив їх до 18, але щораз більше судових функцій переходило до нього і до призначених ним урядовців. Найперше це стосується кримінальних справ. У галузі цивільної юрисдикції повноваження преторів утримувалось, вони розглядали основну масу цивільних справ, яких ставало все більше. Але вони не були вже колишніми повновладними магістратами в сфері судочинства. Розвиток приватного права шляхом преторського едикту поступово послаблювався, оскільки Август особисто розглядав важливі кримінальні та цивільні справи, виносив вироки, у тому числі й смертні. А претори стали відповідати за влаштування різних видовищ, урочистостей. Карні злочини розглядали ще й постійні судові комісії (*questiones perpetuae*). Звертатися з апеляцією щодо їх рішень (як і преторів) можна було до принцепса.

Функції едилів обмежувались наглядом за громадським порядком і юрисдикцією в галузі торговельних справ.

Квестори втратили повноваження в галузі фінансів, перейшовши в розпорядження принцепса, консулів, преторів і намісників сенатських провінцій. Вони відповідали також за охорону і зберігання архівів.

Отже, загалом інститут магістратури хоч і зберігся, але втратив попереднє державно-політичне значення. Магістрати поступово перетворились у помічників принцепса, виконавців його розпоряджень. Згодом їх ліквідовано зовсім.

Органи принцепса. Управління величезною державою вимагало розвиненого і розгалуженого апарату управління, кваліфікованих урядовців — адміністраторів. Цей апарат складався уже не з виборних службовців, а з вірних слуг принцепса, котрих він призначав і звільняв на свій розсуд, які беззаперечно виконували його волю і яких він особисто винагороджував за самовіддану працю.

Створюючи цей апарат, Август використовував насамперед особисті зв'язки, сміливо висував на ці посади навіть осіб низького походження, вільновідпущеників та ін. Імператорські чиновники, які спочатку зале-

жали особисто тільки від принцепса, поступово набували загальнодержавного значення. На найвищі посади Август в основному призначав осіб, що належали до вищих станів; платня залежала від посади.

З цих чиновників при принцепсі утворилася *прибічна рада* (*consilium principis*), до неї ввійшли і юристи. На засіданнях (у присутності принцепса) обговорювались важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики держави. Вона поступово замінила і витіснила сенат, з яким у принцепса час від часу виникали різні колізії — сенат намагався зберегти свій вплив у державі, а принцепс — обмежити його на свою користь. Згодом принцепси стали відкрито демонструвати свою нехіть, зневагу до сенату. Зокрема, принцепс-імператор Гай Цезар Калігула (12–41 рр.) змушував деяких senatorів бігти поруч зі своєю колісницею, під час трапези ставив їх за спинкою свого ложа у полотняних фартухах як прислужників, призначив до складу сенату свого коня.

Спочатку *консиліум* не був офіційним державним органом, але вже при принцепсі-імператорі Адріані (117–138 рр.) став державною установою.

З'явилась посада *префекта* м.Рима (*praefectus urbi*), який насамперед забезпечував охорону порядку, відповідав за забезпечення міста продуктами харчування та ін.

Великого значення набула й посада *префекта преторію* (начальника преторіанців — імператорської гвардії). Він незабаром став найближчим помічником, заступником принцепса-імператора, здійснюючи командування не тільки преторіанцями, а й військами в Італії. Він дістав обширну юрисдикцію з кримінальних і цивільних справ, згодом здійснював ще й нагляд за діяльністю всіх інших органів й окремих службових осіб принцепса, міг приймати загальнообов'язкові рішення.

Організовано імператорську канцелярію з різними відділами: відділ, який готував розпорядження імператора; фінансовий відділ; відділ, що проводив розслідування різних справ тощо. Їх очолювали — *прокуратори* (*procuratores*) або *магістри* (*magistri*), яким підпорядковувався численний штат нижчих чиновників. Їх усіх призначав імператор з числа своїх вільновідпущеників, навіть з рабів. Прокураторам доручався контроль за збиранням податків, управління невеликими провінціями. Їх призначали й для виконання різних господарських функцій.

Спеціальні органи створювались для управління громадськими будівлями, виконання суспільних робіт, видачі хлібних пайків, регулювання цін на ринках тощо.

До створеної окремої імператорської скарбниці (*fiscus*), як зазначалось, надходили прибутки з особистих маєтків імператора, з державного майна в імператорських провінціях, данина і податки з підкорених народів та ін. У ній зосереджувались величезні багатства, які давали принцепсу-імператору змогу здійснювати свою політику, бути незалежним від загальнодержавної скарбниці (*aerarium*), якою відав сенат.

Збройні сили. Як відомо, з часів другого тріумвірату головну роль у житті держави почала виконувати армія. Упродовж певного часу вона протистояла майже всьому цивільному населенню. У боротьбі за владу на неї покладалися різні політичні діячі й полководці. Вона іноді ставала небезпечною і для них самих — чимало з них було вбито, наприклад, бунтівними солдатами (маріанців Цінну, Серторія, державного діяча Помпея, імператора Калігулу та ін.).

Август реорганізував армію так уміло, що, використовуючи її, він міг панувати над усією державою.

Командний склад армії призначав імператор, який вважався головнокомандувачем збройними силами країни. Усе військо повинно було усвідомити, що Август є його командиром і саме від нього залежить кар'єра кожного воїна. Значну кількість війська, яке на тому чи іншому боці брало участь у громадянських війнах, було розпущено. Вірні Августу воїни дістали землю у новозаснованих колоніях або значну грошову винагороду й повернулися в рідні місця.

За правління Августа завершено перехід до постійної найманої армії. Регулярна армія, розташована у прикордонних провінціях, складалася з 25 легіонів та інших частин загальною чисельністю майже 250 тис. Легіонери вербувалися з римських громадян, переважно жителів Італії. Оскільки добровольців часто не вистачало, то доводилось вдаватися до примусового набору, навіть набирати відпущених на волю і наділених правами громадянства рабів.

Поряд з основними, суто римськими військами існували допоміжні, які приєднувались до легіонів і комплектувались з союзників Риму та провінціалів.

Легіоном командував легат, котрого призначав принцепс (*legatus Augusti legionis*) або намісник відповідної (де розміщувався легіон) провінції у званні пропретора чи проконсула (*legatus pro praetores*). До вищого командного складу належали й військові трибуни (по декілька на легіон). Вони, як і легати, призначалися принцепсом з осіб сенаторського стану. До середнього командного складу належали центуріони, котрі переважно призначалися з вершників. До посади центуріона міг дослужитися й простий воїн. Допоміжними загонами коман-

дували префекти, які також відали зброєю, таборами, постачанням армії тощо.

В армію набирали з 17-річного віку і служили впродовж 30 або 40 років. Воїни присягали на вірність Августу, дисципліну підтримували суворими заходами: тілесними покараннями, призначенням на важкі роботи, службовими пониженнями, переведенням цілих частин у гірші провінції.

У привілейованому становищі перебували преторіанські когорти, розквартировані в самому Римі й Італії. Вони служили для охорони особи імператора та підтримання внутрішнього порядку. Преторіанці одержували високу платню, мали різні привілеї, термін їхньої служби був коротший.

Особливі когорти виконували в Римі та інших містах поліцейську службу (*cohortes urbanae* і *cohortes vigilum*).

Армія, дисциплінована й реорганізована, була реальною матеріальною опорою влади Августа та інших принцепсів-імператорів. Але її виняткова роль приховувала в собі й небезпечні для імператорської влади моменти: військо, особливо преторіанці, могло скинути, вбити імператора, проголосити іншого. Таких прикладів можна навести немало. І протистояти цьому ніхто не був у силах.

Управління Італією і провінціями. Італія, як і у попередній період, поділялася на *муніципії* (*municipia*) і *coloniae civium romanorum* (такі колонії засновувались й раніше, головню через роздавання земель солдатам-ветеранам). У вирішенні своїх внутрішніх справ муніципії і далі користувалися певною автономією. В них функціонували свої Народні збори, сенат, муніципальні магістрати. Але компетенцію цих органів значно обмежили. Муніципії перебували під наглядом принцепса і його урядовців. Прокуратори з часу імператора Траяна (98–117 рр.) постійно перебували на місцях і здійснювали урядовий нагляд за діяльністю місцевих органів управління.

Август поділив Італію на 11 адміністративних одиниць. Італія втратила привілейоване становище, різка відмінність у правовому відношенні між Італією і провінціями поступово згладжувалася. Вся територія Римської держави отримувала однорідний устрій. Провінції стали невід'ємними частинами Римської держави.

У внутрішніх справах деякі общини ще зберігали залишки колишньої самостійності і правові відносини між громадянами врегульовували місцевим правом. Але ця самостійність обмежувалась, місцеві провінціальні державні установи все більше зазнавали утисків у своїй компетенції, втрачали своє значення, держава поступово централізувалася.

У провінціях утримувались постійні римські гарнізони, римська поліція, римські чиновники набували дедалі більшого значення. Вони здійснювали функції управління, судочинства, збирали податки тощо. Місцеве право витіснялось правом римським.

Водночас певний час зберігався поділ провінцій на дві категорії — імператорські і сенатські. Імператорські перебували безпосередньо під управлінням принцепса-імператора внаслідок його проконсульської влади. До них належали ті провінції, де боротьба місцевого населення проти римлян ще не була остаточно придушена і тому там знаходились римські армії (Сирія, Північна Іспанія та ін.). Управляли ними призначені принцепсом легати (*legati Augusti pro praetore*), наділені владою пропреторів, які поєднували найвище цивільне управління з військовим командуванням. У легатів були помічники — легат, котрий командував військом, і пропретори, що відали справами цивільного управління, фінансами, збором податків, судочинством та ін.

Сенатські провінції формально підпорядковувались сенатові. Це були спокійніші, “замирені” провінції, де римляни не тримали значних збройних сил (Африка, Сицилія, Сардинія та ін.). Очолювали їх проконсули, призначені сенатом. Помічниками проконсулів були легати (командували військами і відали судовими справами), квестори (відали фінансами).

Такий поділ провінцій не означав цілковитої відмови імператора від втручання у справи сенатських провінцій. Маючи вищу владу — *imperium*, принцепс-імператор здійснював нагляд і за сенатськими провінціями. Він скеровував розпорядження місцевим магістратам, виряджав туди урядовців, зокрема представників фіска, для контролю над надходженням податків для утримання війська, при потребі посилав у ці провінції війська, своєю владою запроваджував новий порядок судочинства (наприклад, у Кіренаїці). Август вершив суд над римськими громадянами в сенатських провінціях, звинуваченими у скоєнні тяжких злочинів. До нього надходили апеляції на рішення місцевих судів навіть у тих випадках, коли їх ухвалювали суди вільних міст і общин.

У всіх провінціях Августа вшановували як найвищу особу в державі, віддавали релігійні почесті, будували присвячені йому храми. У головному храмі кожної провінції щороку збиралися жерці для урочистого моління і подяки Августові. Август теж не залишався в боргу: старі провінції діставали пільги, упорядковувалась податкова система. Відкупи остаточно не були скасовані, але втратили колишнє значення, оскільки багато податків збирали безпосередньо прокуратори. При-

пинився колишній безконтрольний грабунок провінцій окремими намісниками і відкупниками.

У деяких провінціях привілейовані групи місцевого населення поряд з римлянами дістали право обиратися до складу судів, де розглядалися кримінальні справи, за які загрожувала смертна кара. Тільки з провінціалів формувалися суди з розгляду цивільних справ. Спеціальною постановою було запроваджено спрощений порядок розгляду справ про здирство у провінціях. У Римі приймали й уважно вислуховували делегації міст і общин, які нерідко скаржились на правителів провінцій.

У всіх провінціях виникли так звані *провінціальні збори*, які склалися з представників усіх верств населення. Влаштуваючи торжества на честь імператора, посилаючи йому з різних нагод поздоровлення, вони водночас висловлювали різні прохання з місцевих проблем, скарги на правителів, — до цього Август ставився дуже уважно.

Всі ці заходи були спрямовані на те, щоб привернути симпатії населення провінцій до римської влади, римського панування. Верхівці місцевого населення надавалось усе більших прав і привілеїв, вона допускалась до місцевого управління справами. Тим самим Август створював надійну опору своїй владі. Звичайно таку політику проводили не у всіх провінціях. На новозавойованих землях римляни рішуче і жорстоко експлуатували на правах завойовників місцеве населення.

Зазначимо, що завойовницькі війни Риму в період принципату продовжувались. Ще при Августі було завершено підкорення Піренейського півострова. Підкорено або винищено гірські племена у Альпах, захоплено великі території по Дунаю, де утворено провінцію Паннонію. Римські війська підходили аж до Дністра. У північній Греції засновано провінцію Мезію. Наступальні дії велись проти германців, де римляни встановили свою владу в гирлі Рейну і наближались до Ельби. Між Рейном і Ельбою утворено нову провінцію — Германію. Щоправда, влада римлян тут не була міцною і згодом їх витіснили назад за Рейн.

На сході значних завоювань не відбулось, Август переважно зміцнював тут римські позиції.

Загалом Римська імперія за часів Августа мала великий авторитет у світі. Август двічі приймав посольства індійських царів, посольства різних народів з причорноморських територій, Кавказу та ін. З другого боку, жорстока політика римлян на новозавойованих землях неодноразово зумовлювала грізні повстання підкорених народів. Зокрема, це повстання великих племен астурів і кантабрів в Іспанії, паннонців у Східних Альпах і на півночі Балкан, постійні заворушення серед германських племен.

Поділ провінцій на імператорські і сенатські незабаром втратив значення. У зв'язку з падінням ролі сенату до III ст. усі провінції стають імператорськими. В них утворюють спеціальні округи, які не підпорядковувались загальному провінціальному управлінню. Це були обширні особисті володіння імператорів — рудники, великі маєтки (saltus) тощо.

Римське суспільство в період встановлення принципату. Установлені за Августа політичні порядки завершували кризу, яку впродовж десятиліть переживала Римська держава. Вони означали торжество військової диктатури і зростаючого бюрократизму. Посилення одноособової влади, створення постійної армії та бюрократичного апарату — неодмінний наслідок перетворення Риму з міста-держави в імперію, до якої ввійшли майже всі країни Середземномор'я.

Правління Августа характерне економічним піднесенням держави, яка поступово приходить до рівноваги від спустошень, завданих їй безперервними громадянськими війнами. З часів встановлення принципату ці війни припиняються, упорядковується система управління. У провінціях відособлені раніше римські поселення зливаються з місцевою верхівкою, яка засвоїла латинську мову і римську культуру. У новозавойовані землі ввозять італійські товари, а звідти поступає сировина. Утворюється єдиний політико-економічний організм, єдине ціле. Саме Август заклав основи цієї нової провінціальної політики, яку розвинули далі його наступники. Це був рішучий поворот у розвитку політичного, господарського і культурного життя всієї держави.

Характерна й розважлива політика Августа лавірування між різними соціальними верствами населення в період встановлення його одноособової влади. Він всіляко намагався наголосити на своєму консерватизмові, показати, що в римському житті не відбувається жодних небажаних нововведень, а відновлюються лише старі, "батьківські" порядки й звичаї. Передусім це стосувалось взаємовідносин його з сенаторським станом, в якому в роки громадянських воєн загинуло або зійшло з політичної арени багато представників старих римських родів. У сенаті з'явилося чимало "нових людей", прибічників тріумвірів з багатих італіків, заслужених військових та ін. Август остаточно затвердив для сенаторів майновий ценз в 1 млн сестерціїв. Він особисто тричі складав нові списки сенаторів, що було заходом, мало популярним серед сенаторів. Невипадково Август робив це у панцирі, з захованим під одягом мечем, а сенаторів перед входом у приміщення обшукували. І все-таки представники старих родів зайняли в сенаті почесні місця, принцепс виявляв до них увагу, призначав і на інші

високі посади. За прикладом Цезаря Август збільшив кількість патриціанських родів і завжди наголошував, що привілейоване становище старої аристократії залежить від милості принцепса. Він надавав матеріальну допомогу збіднілим аристократам, визначні сенатори виконували його доручення як його друзі (amicī), супроводжували його як супутники (comites). Без дозволу принцепса ніхто з сенаторів не міг покидати Італію.

Водночас Август щедро надавав сенаторські звання “новим людям”, переважно з італійських колоній і муніципій. Зате серед старих сенаторів, ідеали котрих були повернуті в минуле, незважаючи на “благодіяння” Августа, було немало його противників, організовувались змови, проте їх викривали, а винних нещадно карали.

Другий привілейованийий стан після сенаторського і далі займали вершники. Август встановив для них ценз у 400 тис. сестерціїв. Вершництво розглядалось як стан (ordo), складались його списки, які систематично переглядав Август, виключаючи недостойних. Щороку влаштовували паради вершників, в яких повинні були брати участь усі, віком до 35 років, вершники. У складі вершництва можна виділити дві частини: стару, “спадкову”, пов’язану з римською аристократією, і нову, що склалась з висулужених легіонерів, найвидатніших представників італійської муніципальної знаті, розбагатілих вільно-відпущеників.

Якщо в кінці періоду республіки вершники не виконували особливої ролі у політичному житті, надаючи перевагу розв’язанню економічних проблем, наприклад, збагаченню, то за часів Августа і в подальшому нові елементи вершництва набули у політичному житті вагомого значення. Саме цей прошарок був переважно серед населення основою принципату. Вершництво керувало різними торговельними і лихварськими операціями, тому Август (та інші принцепси) широко використовував їх діловий досвід. Їм доручали різні господарські справи, в провінціях призначали прокураторами. Поступово вершництво набувало значення служилого стану.

Ставлення Августа та інших принцепсів до римського плебсу характерне тим, що він довів до логічного завершення систему хлібних й інших роздач, початок якої поклали Гракхи. Понад 200 тис. найбідніших громадян щомісяця безкоштовно одержували зерно. Август, крім того, досить часто роздавав їм гроші, причому кожен доставав по 400 сестерціїв. З метою відвернути плебс від політики велику увагу приділяли організації розкішних видовищ. Проте коли одного разу юрба почала вимагати вина, то Август відповів, що у Римі є добрий водопровід і вистачає води. Загалом плебс був задоволений по-

літською принцепса. Втрата політичної активності майже нікого не хвилювала. Адаже заходи принцепса щодо забезпечення їх основної вимоги — хліба і видовищ повністю плебс задовольняли. Втім від можливих заворушень чи бунтів юрби Рим охоронявся преторіанською гвардією, міськими когортами, загонами нічної поліції.

Підтримувала Августа і італійська муніципальна знать, оскільки в часи принципату вона зберегла привілейоване становище. А те, що Август встановив громадянський мир і в Італії настав спокій, сприяло розвитку виробництва, торгівлі, припливу багатства. Італійські купці вели торгівлю у найвіддаленіших куточках Римської держави і далеко за її межами, отже, ринок збуту товарів був великий. Видатні представники італійських міст досягли вершницького й сенаторського станів. У виборах місцевих магістратів брали активну участь усі верстви населення.

Проводячи політику умиротворення, консолідації (хоч би й тимчасової) різних верств населення, повернення до старих добрих римських звичаїв (*mores majorum*), традиційної вірності (*fides*), благочестя (*pietas*), Август видав низку законів (18 р. до н.е.). Мета їх зводилась до зміцнення сім'ї, збільшення кількості римських громадян. Для осіб сенаторського і вершницького станів встановлювалося обов'язкове одруження; спеціальними законами проти розпусти встановлено суворі покарання за порушення подружньої вірності. Закон 9 р. н.е. (*lex Papia Poppaea*) розмежовував неодружених і бездітних та сімейних громадян з дітьми у майновому плані. Майнові права перших двох категорій громадян були обмежені, зокрема, щодо розпорядження своїм майном, можливості спадкування та ін.

Одним з головних завдань у політиці принципата було забезпечити покірність рабів. Август провів чимало заходів, які й надалі повинні були засвідчувати принципову відмінність між вільними і рабами. Це було дуже важливо, тому що в часи громадянських воєн похитнулася влада рабовласників над рабами, багато рабів утекло від господарів, воювало в різних арміях. Август розшукав і повернув господарям близько 30 тис. рабів-утікачів; провів ревізію кількості державних рабів; обмежив відпуск рабів на волю. Зокрема, закон Сентія (4 р. н.е.) передбачав вік звільняючого і звільнюваного; закон Канінія (2 р.) обмежував кількість рабів, котрих відпускали на волю за заповітом; у 9 р. підтверджено старий закон, згідно з яким за вбитого господаря до страти засуджували всіх рабів, які перебували у домі.

Так виглядала Римська держава в період принципату, зокрема, у ранній його період. Республіканська зовнішність нового державного ладу, реставраційні тенденції в законодавстві — все це відповіда-

ло вимогам часу. Принципат був особливим, раннім видом монархії в Римі.

Римська імперія після Августа. Після смерті Августа Римом правлять члени його сім'ї (Юліїв-Клавдіїв), зокрема пасинок Тіберій, який як принцепс-імператор називався Тіберій Цезар Август. До династії Юліїв-Клавдіїв належали й інші імператори — Гай Юлій Цезар (прозваний Калігулою), Тіберій Клавдій, Нерон.

Влада імператорів в цей час продовжувала зміцнюватися, а сенату і магістратів — падати, слабшати. Знову почастишали повстання рабів, активізувалась визвольна боротьба поневолених народів. Настали фінансові труднощі. Хронічно в державній скарбниці не вистачало грошей, оскільки слабшала інтенсивність зовнішніх воєн і походів, а отже, і притік здобичі. Крім того, ввіз товарів у Рим та Італію значно переважав над вивозом, отже, торгівля мала пасивний баланс. Підвищувати ж податки імператори спочатку не наважувалися.

Значно розрослась імператорська бюрократія, яка поділялась на кілька відомств. Розширились політичні права провінційної знаті. У I ст. право бути обраним у римський сенат надано жителям Галлії, потім — інших провінцій. Щораз частіше римське громадянство надавалось різним містам і общинам провінцій. Це зумовило все гострішу опозицію сенатського стану. Загострилась його боротьба з імператором. Дедалі більшу роль почали виконувати імператорський двір і всесильні вільновідпущеники імператорів. Вони не тільки завідували імператорськими канцеляріями, а й брали діяльну участь у всіх придворних справах та інтригах.

Під час правління Нерона (54–68 рр.) у Римі відновились пишні видовища, церемонії, розгорнулось грандіозне будівництво. Це, як і утримання великої армії та чиновницько-бюрократичного апарату, потребувало величезних коштів. У результаті збільшились побори з провінцій, накладались податки (прямі і непрямі) на все населення держави.

Економіка країни в цілому продовжувала розвиватися. Зросла кількість міст, щоправда, переважно дрібних, збільшилась кількість населення (у I ст. в Італії воно становило близько 16 млн осіб). В економіці домінувало сільське господарство, в якому і далі широко застосовувалась рабська праця, зокрема у великих маєтках. Але вона стає все менш продуктивною. Адже рабами переважно ставали військовополонені з північних народів — кельтів, германців, бриттів, тобто людей дуже вільнолюбивих. Великі землевласники скаржились, що “раби завдають полям величезної шкоди, ... погано пасуть худобу, погано орють землю, ... усю крадуть, не дбають про майно господарів” та ін.

І притоку ж “нових” рабів не було через відсутність завойовницьких воєн. У зв’язку з цим, щоб знайти вихід зі скрути з робочою силою, землі ділили на дрібні ділянки і здавали їх в оренду. Орендарі цих ділянок дістали, як зазначалось, назву колони (colonus). Спочатку це слово означало будь-якого землероба, котрий обробляв землю; колонами називали й поселенців у колоніях. Поняття colonus у значенні дрібно-го орендаря знаходимо вже в кінці існування республіки.

Великого значення набула здача землі в оренду колонам за часів Августа. В середині I ст. вона стала вже поширеним явищем. Почали розрізняти дві категорії колонів: 1) місцеві жителі, які обробляли землю своєю працею; 2) міські жителі, котрі посилали своїх рабів працювати на поля великих землевласників. Оренда була грошовою, проте колони мусили виконувати і деякі натуральні повинності (наприклад, поставляти певну кількість зерна, вина чи дров). Уже на той час заборгованість колонів була однією з рис, характерних для відносин їх з власниками маєтків. Ця заборгованість приковувала дрібних орендарів до землі. Поширення колонатних відносин було одним з симптомів кризи рабовласницького способу виробництва.

Після смерті Нерона (68 р.) принцепсом-імператором проголошено Веспасіана (69–79), який не належав до римської знаті, а вийшов з середніх італійських верств. Він був досвідченим полководцем, людиною невибагливою, енергійною і суворою. Отже, прийшов кінець династії Юліїв-Клавдіїв і започатковано нову династію — Флавіїв. Сенатським законодавчим актом йому надано верховну владу. Виконання його розпоряджень, які могли скасовувати закони, що діяли раніше, було обов’язковим. Веспасіан одночасно займав посади консула, цензора, принцепса, імператора. Він оновив склад сенату, ввівши туди не тільки нових представників італійської муніципальної аристократії, а й романізованих римських провінцій. Веспасіан ужив усіх заходів, щоб зміцнити державу, дисципліну у війську. Дістали права римського або латинського громадянства романізовані міста Іспанії, їм надано автономію. Веспасіанові вдалось налагодити справу з державними фінансами, поповнити скарбницю за рахунок упорядкування податків та конфіскації маєтків опозиційних сенаторів.

Наступниками Веспасіана були Тіт (79–81), а потім Доміціан (81–96). З 96 р. до влади приходять династія Антонінів. Найвидатніші представники її — Марк Нерва (90–98) і Траян (98–117), часи якого характерні новими завоюваннями Риму. Траян завоював Дакійське царство, збудував систему прикордонних укріплень, розбив на сході парфян, захопивши всю Вавилонію, і дійшов до Перської затоки. Для внутрішньої політики Траяна характерним було дальше зміцнення імпера-

торської влади. Монархія (або імперія) оголошувалась громадянським служінням, загальним благом. Велику увагу Траян приділяв провінціям. Він дбав про упорядкування провінційних і загальнодержавних фінансів, будівництво, права різних міст, їх охорону тощо. В Італії створюється спеціальний грошовий фонд (аліментарний), з якого під невеликі відсотки (5% річних) видавали позички дрібним землевласникам. Відсотки з цих позичок йшли на виховання малолітніх сиріт й дітей незаможних батьків. Відновились роздавання хліба і грошей бідним, грандіозні видовища для населення (гладіаторські бої, бої з дикими звірами), дотримувались усіх старих традицій і звичаїв. Траян намагався бути добрим і турботливим імператором для усіх.

За його наступника Публія Елія Адріана (117–138), якого проголошили імператором сирійські легіони, для подальшого зміцнення імператорської влади запроваджено низку реформ. Рада принцепса (*consilium principis*), утворена ще Августом, стала при Адріані установою офіційною і постійною, причому до її складу, крім сенаторів, ввели вершників. Велику роль в імператорській раді почали виконувати юристи. Члени ради одержували встановлену платню, а звання члена ради вважалося високим службовим становищем. Рада висловлювала свою думку, а принцепс-імператор ухвалював рішення. За часів Адріана виробляється та норма, яку римські юристи згодом сформулювали висловом: *воля принцепса є законом*. Імператорські канцелярії стали загальнодержавними установами. Замість вільновідпущеників їх очолили солідніші люди, в основному вершники. Штат різних імператорських чиновників значно розширився.

За дорученням Адріана найвидатніший юрист тих часів Сальвій Юліан опрацював преторські едикти, вибрав і систематизував ті з них, які зберігали значення для даного періоду. Ця кодифікаційна робота завершилась виданням так званого *Вічного едикту* (*Edictum perpetuum*), після чого ініціатива у зміні правових норм перейшла від преторів до імператора. У Вічному едикті було поєднано едикти звичайних преторів і преторів для переґринів. Перша його частина стосувалася судочинства перед магістратом, друга — формул і позовів, третя містила постанови про судові рішення та їх виконання.

За час правління Адріан об'їздив майже усі провінції, приділяючи велику увагу зміцненню обороноздатності імперії та її кордонів. Навіть у далекій Британії було споруджено прикордонний вал. Плавав він і вверх по Нілу. Адріан дозволив приймати у римську армію чужоземців. Кількість війська збільшилася, але армія з цього часу почала варваризуватися.

Наступними принцепсами-імператорами були Антонін Пій (138–161), Марк Аврелій (161–180), усе життя якого було наповнене війнами, Коммод (180–192). З 193 р. правила династія Северів. Її започаткував Септімій Север, котрого знову ж таки військо проголосило імператором. Він проводив послідовну антисенаторську політику. Сенат був усунений від управління аерарієм — державною скарбницею, яка повністю підпала під контроль імператора. Фіск набув загальнодержавного значення. Зросло значення імператорської ради та збільшилась кількість юристів у ній (найвідоміший з них у той час — Папініан). Таку ж політику проводили син Севера — Марк Аврелій Антонін, прозваний Каракаллою (211–217) й Олександр Север (222–235)*. За Каракалли 212 р. едиктом *Constitutio Antoniniana* права римського громадянства були надані майже всьому вільному населенню імперії.

Після вбивства 235 р. внаслідок змови Олександра Севера настав період так званих *солдатських імператорів*. Солдати їх легко проголошували і так само легко усували, найчастіше — преторіанці. Такий стан тривав, аж поки імператором не став Діоклетіан.

Щодо економіки держави, то в цей період інтенсивно продовжував розвиватись інститут колонату. Високі орендні ціни зумовлювали все більшу заборгованість колонів. Їхні недоїмки можна було віддавати в заставу, продавати, передавати у спадщину. У зв'язку з цим власники земель заміняли грошову ренту орендою за частину вирощеної продукції. Водночас колон поки що залишався вільним орендарем. В основі відносин між ним і власником землі лежав двосторонній договір майнового наймання. Колонат поширювався і в провінціях.

Колонатні відносини вплинули і на становище сільськогосподарських рабів. Власники переводили їх на *пекулій*, тобто надавали їм ділянку і можливість господарювати на ній, зобов'язуючи вносити встановлений оброк. Усе це засвідчувало, що старі форми господарювання у великих маєтках за допомогою рабів остаточно втрачали своє значення. Раби, котрі одержували землю як *пекулій*, називались *servi casati*. Їх правове становище дещо прирівнювалось до колонів, зокрема їх не можна було зарахувати в інвентар маєтків, передавати за заповітом. Колони, як і ці раби, були зазвичай більше зацікавлені в результатах своєї праці. Проте землевласники, зловживаючи владою, часто стягували з колонів зайвину, обтяжуючи їх новими поборами. Зловживали своєю владою й місцева адміністрація,

* З 218 по 222 рр. імператорами були Марк Опеллій Макрін і Варій Авіт Бассіан (Елагабал) (218–222 рр.), родич дружини Септіма Севера. Жив розпусно, час проводив у оргіях. Його вбили преторіанці.

дрібні урядовці. Колони повставали, бунтували, тікали з землі. Часто виступали вони разом з рабами. Щоб запобігти втечам і заворушенням, землевласники прагнули прикріпити селян-колонів до землі, обмежити їхню свободу.

Виникнення християнства у Римській державі. У ті часи сталося ще одне соціальне явище — поява нової релігії — християнства. У Римі як серед знаті, так і серед нижчих верств населення, навіть бідноти, яка втратила віру у свої сили і сенс існування, поширювались різні ворожіння, забобони, магія, східні релігії і вірування. З усіх релігійних систем особливого значення набуло саме християнство. Воно виникло у I ст. н.е. Ранньохристиянська література, що збереглась, з'явилася значно пізніше, коли християнство було сформованою організацією. У ній тісно переплітались легенди і дійсність.

Перша писана історія християнства і його церкви (єпископа Евсеція) з'явилася у IV ст. н.е. Контури ранньохристиянського вчення можна відновити й за деякими християнськими літературними пам'ятками, найдавнішою з яких є “Апокаліпсис” (“Одкровення”) Іоанна, написана близько 67–68 рр., потім послання апостолів (Павла), Євангелія (від Матвея, від Марка, від Луки і від Іоанна) та ін.

Отже, зародилась нова релігія, творцем якої став Ісус Христос. У Римі виникли християнські громади, яким не була притаманна національно-релігійна замкнутість. Ідеї рівності, братерства людей, взаємної любові, пошани і поваги, байдужості до земних матеріальних благ, терпіння, засудження багатства та інші притягали багатьох. Християнство проголосило блаженними злидарів, обіцяло втіху скорботним і плачучим. Раннє християнство характеризується як релігія рабів і вільновідпущеників, бідняків і безправних, підкорених і поневолених.

Особливе значення мали в християнських громадах особи, котрих вважали наділеними божою благодаттю — пророки та апостоли. З них утворилася харизматична ієрархія (*харизма* означає *благодать*). Вони були проповідниками нової віри, організаторами громад. Переходячи з місця на місце, вони проповідували християнське вчення, привертали до нього все більше людей. Виділяються також так звані *пресвітери* (старійшини) — найповажніші члени громад, які керували громадами, наглядали за порядком під час молитовних зборів. Допомогали їм диякони.

Християнство на відміну від інших тогочасних релігій значно спростило культ, скасувало жертвопринесення. Найдавнішими християнськими обрядами (таїнствами) було хрещення при вступі у громаду та причащення хлібом і вином. Християнин не міг брати участі у жодній язичницькій (поганській) релігійній церемонії, але оскільки тоді будь-

які громадські акти у муніципіях, колегіях, видовища і свята супроводжувались релігійними обрядами, то християни і в них не брали участі, не справляли римських свят. Це був своєрідний пасивний опір римським порядкам, старим звичаям, державі, що зумовлювало вороже ставлення римських правителів до християн, спричиняло їх переслідування.

Поширення християнства, поступова зміна соціального стану християн (оскільки спочатку у громадах переважали не римляни, а переселенці) зумовили зміни в християнській організації та ідеології. Представників харизматичної ієрархії, яких з приводу переслідувань і страждань стає щораз менше, замінюють єпископи, котрі керують громадами. Нижче від них стоять пресвітери, далі — диякони. Тільки цим особам доручали відправлення культу, організацію повсякденного життя громад.

На кінець II ст. остаточно виробляється структура єдиної християнської церкви, що організаційно складалась з окремих церков, якими управляли єпископи. Їх влада в общинах була необмеженою.

Хоч християнська релігія постійно твердила про неодмінну покору владі, бо “немає влади, щоб була не від бога”, проте не всі християни додержувались цієї вимоги, протестуючи проти римських порядків. Тому на них поширюються наклепи, нібито вони займаються розпустотою, вбивають малих дітей, причащаючись їхньою кров’ю, проти них виступають різні чаклуни, ворожбити, представники інших релігій. Та й римській знаті вкрай небезпечними видаються заклики християн до рівності, милосердя, відмови від матеріальних благ. Християн переслідують, вбивають, мучать, кидають у цирки для боїв з дикими звірами. Особливо цим “прославився” Нерон, який, за словами римського історика Таціта, віддав на мученицьку смерть величезну кількість християн, зваливши на них вину за велику пожежу в Римі. Спеціального закону проти християн видано не було, проте їх звинувачували здебільшого у безбожності, опорозі властям та ін.

Гоніння не послабили християнських громад. Релігійний фанатизм призводив навіть до жадання мученицької смерті, оскільки смерть за віру означала безсмертя у потойбічному світі. Пам’ять про загиблих за віру свято вшановувалася у громадах. Періоди гонінь чергувалися іноді з періодами відносного віротерпіння, коли християн не переслідували і їх общини нічим надзвичайним не відрізнялися від інших колегій і общин. У такі періоди серед певної частини християн виникла думка про можливе примирення церкви і держави.

2. Пізня Римська імперія-домінат. Падіння Римської держави (IV–Vст. н.е.)

Соціально-економічний стан Римської імперії. Починаючи з III ст. Римська держава переживає розпад рабовласницької системи господарства. Численні повстання рабів і колонів, визвольна боротьба підкорених народів, безперервні напади на Рим агресивних сусідів — “варварів”, збідніння під тягарем податків і поборів широких верств населення підривають могутність Римської держави, її соціально-економічний устрій. Кидають або продають за безцінь чи віддають за борги земельні ділянки і майстерні селяни та ремісники. Італія поступово втрачає економічні переваги, простежуються відплив коштів, запустіння земель. У результаті господарського розвитку Галлія, придунайські провінції, Африка та Іспанія звільняються від потреб в імпорті товарів з інших регіонів. Починає накреслюватись своєрідний економічний сепаратизм провінцій.

Події III ст. ще більше поглибили кризу. Обмін між провінціями порушився, ремісничі майстерні обслуговували переважно місцевий ринок. Більш-менш значні підприємства зникли, оскільки посилився фіскальний гніт. Податки і побори дедалі зростали. Розлад обміну, нерегулярне надходження у Рим податків, привласнення значних коштів окремими узурпаторами в столиці і на місцях, нерівномірне надходження у Рим дорогоцінних металів з провінцій у зв'язку з повстаннями і далекими відстанями, величезні витрати коштів на утримання армії, двору, урядовців та малоімущого римського населення, на влаштування видовищ — усе це призвело до краху фінансової системи. Недостачу коштів доводилось покривати збільшенням грошової емісії, розпродажем земель і цінностей, що належали імператорам, випуском неповноцінних монет. Зокрема, вміст срібла у срібних монетах зменшився за правління Каракалли на 75 і навіть 90%, отже, фактично це були посріблені мідні монети. Вага золотих монет зменшувалась і їх випускали дедалі менше. Знецінення грошей у свою чергу призводило до зростання цін, до розладу обігу. Повноцінні монети зникали — їх перетворювали на скарби і зберігали в різних схованках.

Отже, економіка держави занепадала, посилювались децентралізаторські тенденції у її провінціях, Рим зазнав серйозних поразок у війнах з “варварами”.

У політичне життя країни все відчутніше втручалась армія, нав'язуючи цивільному населенню свою волю, своїх імператорів. До того ж армія була вже не суто римською, у ній дедалі збільшується відсоток чужоземців, тих самих “варварів”. Війська, розквартировані в тій чи

іншій провінції, набували самостійного значення. Міцний зв'язок серед легіонерів ґрунтувався вже не стільки на військовій дисципліні, яка всюди занепадала і спроби її відновити викликали їх різкий опір, скільки на особливій професійній солідарності, що сформувалась упродовж тривалої спільної служби, умовами табірної і похідного життя. Коли склалися сприятливі умови, то ті чи інші легіони виходили з-під влади правлячого імператора і проголошували імператором свого ставленника, щоб тим самим здобути привілейоване становище в державі. Проголошені ними імператори часто не були навіть римлянами. Зокрема, проголошений військом імператор Гай Юлій Максиміан (235–238) був сином фракійського селянина; Марк Юлій Філіпп (244–249) за походженням — араб; з 268 р. до 270 р. країною правив іллірійський уродженець Марк Аврелій Клавдій, після нього — знову іллірієць Луцій Доміцій Авреліан (270–275). Спроби деяких з цих так званих солдатських імператорів відновити дисципліну і порядок у війську, зміцнити кордони і державу загалом закінчувались тим, що солдати їх убивали (Проба, Авреліана, Галлієна та ін.)

Часто, як зазначалось, незважаючи на те, що країною правив імператор, провінціальні легіони проголошували своїх імператорів і підкорялись тільки їм, проте лише доти, поки ці імператори виконували волю солдатів, надавали їм всілякі пільги, роздавали матеріальні блага. Офіційним, законним імператорам навіть доводилось іноді з цими “провінціальними” імператорами воювати (наприклад, з Марком Постумом у Галлії). З 235 р. до 283 р. у Римі було 19 офіційно обраних законних імператорів і 30 місцевих, проголошених в окремих провінціях військами.

Відтак перед широкими політичними колами держави постала необхідність створення міцної централізованої влади, своєрідної військово-бюрократичної монархії. Така влада була встановлена 284 р., коли імператором проголосили Гая Валерія Аврелія Діоклетіана.

Встановлення доміанату. Реформи Діоклетіана. З цього часу почався новий період в історії Римської держави — епоха розвиненої, або пізньої, імперії — *доміанат*. Імператора вже визнали абсолютним монархом, котрий стоїть понад законами, оскільки сам їх творить. Це вже не перша службова особа в державі, яка очолює республіканських магистратів, а *владика* — *dominus*, звідки і пішла назва всієї системи, встановленої Діоклетіаном.

Усе населення держави перетворилось у його підданих — *subjecti*. Остаточно визнано, що імператор — особа божественна. Це виявляється у релігійному обожнюванні імператора, складному і пишному придворному церемоніалі, запозиченому в східних царів. Щоправда, після визнання християнства державною релігією (див. далі)

імператори вже не вважались богами, але їхня влада розглядалася як божественна інституція, а вони самі — як представники бога на землі.

Імператор Гай Валерій Аврелій Діоклетіан, син вільновідпущеника, народився в Далмації. Вступивши до армії, досяг найвищих чинів, став досвідченим полководцем, улюбленцем солдатів, які й проголосили його імператором. Він правив державою 21 рік — з 284 р. до 305 р. (помер 313 р.).

Діоклетіан остаточно порвав із заснованою Августом системою принципату, коли імператор не був монархом, а тільки першим сенатором, першим магістром і першим громадянином, котрий має найвищий авторитет і наділений особливими повноваженнями.

Автократичні тенденції у Римі почали виявлятися ще під час правління династії Антонінів і ще більш виразно — Северів. Автократичну політику проводили імператори-іллїрійці (зокрема Авреліан). Але тільки Діоклетіан відкрито порвав зі старою конституційною традицією. З часів його правління імператора почали вважати втіленням божества, його воля — це земний вираз волі римських богів. Присутні під час його появи ставали на коліна, падали долілиць, цілували край одягу, взуття. Його поява супроводжувалась складним і пишним церемоніалом, він одягався у пишний одяг пурпурного кольору, оздоблений золотом і дорогоцінним камінням, голову його увінчувала золота діадема.

Людина енергійна і рішуча, Діоклетіан приступив до проведення реформ у державі, які докорінно змінили її державний устрій, систему органів влади й управління, збройні сили, фінанси. Складність управління великою державою, необхідність тримати під контролем хоч би найважливіші галузі державного життя примусили Діоклетіана обрати собі співправителя (такі випадки були відомі й раніше: Марк Аврелій і Луцій Вер, Септимій Север і два його сини, Валеріан і Галлієн). Ним став його земляк і соратник Марк Аврелій Валерій Максиміан, котрий також дістав титул імператора та ім'я Августа. Кожен з імператорів призначив особистих заступників із титулами цезарів (Діоклетіан — Гая Галерія Максиміана, Марк Максиміан — Гая Флавія Хлора).

Держава була поділена на дві частини — Західну, якою управляв Максиміан і Східну на чолі з Діоклетіаном*. Кожен з правителів був наділений усією повнотою імператорської влади. Діоклетіан і Мак-

* «Вічний Рим» вважався по-старому столицею імперії, але не був резиденцією імператорів. Діоклетіан жив у Нікомедії, Галерій — у Сирмії (на річці Саві), Максиміан — у Медиолані (потім у Равенні), Хлор — у Трірі.

симіан вважалися рівноправними. Цим ніби відновлювався старий принцип колегіальності влади (двох консулів). Як і консули, обидва імператори спільно правили, спільно вирішували важливі справи, проте ця колегіальність була суто умовною, бо фактично Діоклетіан вважався основним імператором, мав більший авторитет і більший вплив на вирішення всіх справ, у тому числі західних.

Зрештою й розподіл імперії на дві частини мав тоді ще умовний характер*. Це були частини єдиної держави з єдиним законодавством. Створено навіть видимість єдиної імператорської сім'ї. Августів вважали братами, цезарів — їхніми синами. Діоклетіан віддав дочку заміж за цезаря Гая Максиміана, родичами були Марк Аврелій Максиміан і Хлор. Обом імператорам належала законодавча влада, закони видавалися від імені їх обох — цим також наголошувалась єдність держави. За задумом Діоклетіана, таке колегіальне правління повинно було забезпечити певний порядок престолоспадкування, запобігти можливості узурпації влади іншими людьми в умовах послаблення торговельних, політичних і культурних зв'язків між окремими частинами імперії.

Цей захід дав результати. До кінця III ст. майже на всій території імперії вдалось ліквідувати децентралістські узурпаторські тенденції, зміцнити державу, її кордони і навіть ще більше розширити римські володіння. Будь-які повстання придушувались (зокрема, у Галлії). Германців, котрі вторглися у межі імперії, розбили і відкинули за Рейн.

Деякі старі республіканські органи у той період ще зберігалися, зокрема сенат, магістратура. Сенат, однак, справами законодавства, судочинства, управління вже не займався. Він видав організацією різних ігор, видовищ, святкувань, контролював виконання різних повинностей сенаторами. На всі його ухвали потрібна була санкція імператора. Збереглися також ще окремі магістратури (консули, претори, квестори), проте це були тільки почесні звання. Народні збори не скликалися.

Діоклетіан провів низку реформ з метою зміцнити політичну, воєнну й економічну могутність імперії. Оновлено і розширено за рахунок юристів і фахівців раду при імператорі (*consistorium*), яка стала головним центром управління країною. Крім неї, при імператорі створено низку нових галузевих органів (управлінь, комісій та ін.), багато нових посад. Зокрема великого значення набули управитель імператорського палацу (*guaeator sacri palatii*), начальник особистої канцелярії імпера-

* Фактично і остаточно імперію розділено на дві частини у 395 р. при імператорі Феодосії.

тора, управитель його скарбниці, управитель імператорських маєтків. Затверджено суворі правила про ранги численних чиновників, права, надані кожному рангові, порядок підвищення по службі тощо. Всі ці органи і посади мали чітко виражені риси бюрократичного апарату. Кадри чиновників нерідко поповнювались вихідцями з різних верств суспільства.

Діоклетіан провів новий адміністративний поділ держави. Основні засади цього поділу — це суворі централізація, збільшення кількості чиновників і відокремлення цивільного управління від військового (це було завершено вже при Костянтині).

Отже, вся імперія поділялася на 12 діоцезів, межі яких здебільшого збігалися з межами колишніх провінцій. Діоцези у свою чергу поділялися на провінції. Італія тепер остаточно втратила привілейоване становище: її було поділено на два діоцези, куди входили не тільки італійські, а й інші області (приальпійські райони, Сицилія, інші острови).

Невідкладного реформування потребували й збройні сили, що служили опорою монархічної влади і мали забезпечувати внутрішній спокій країни й оберігати державні кордони. Діоклетіан з розумінням і відповідальністю взявся за цю справу, яку після його смерті продовжив Костянтин. До реформи Діоклетіана легіони були розквартировані в окремих провінціях на постійно. Це їх пов'язувало з місцем розташування і при потребі їх було надзвичайно важко перекинути в іншу місцевість. Діоклетіан розпорядився поділити війська на дві основні категорії: прикордонні, які постійно перебували у певній прикордонній смузі, і мобільні частини, які при потребі, не оголоючи кордонів, можна було перекидати з місця на місце. Це дало позитивні наслідки. Велику увагу приділено зміцненню військової дисципліни. “Вірність солдата” (*fides militum*) і “хоробрість солдата” (*virtus militum*) — ці слова часто карбувалися навіть на монетах.

Водночас було значно збільшено кількість війська. До Діоклетіана війська переважно комплектувались добровольцями. Цей принцип зберігся, але водночас введено правила обов'язкового, рекрутського поповнення армії. Діоклетіан зобов'язав великих і середніх землевласників давати державі певну кількість рекрутів — відповідно до кількості наявних рабів і колонів. Зобов'язано служити в армії летів — полонених варварів, яких оселено на римській території. Нарешті, за спеціальну винагороду на військову службу почали приймати загони вільних варварів.

Реформа армії, зростання чиновницько-бюрократичного апарату потребували величезних коштів, що витрачались також і на неймовір-

ну розкіш імператорського двору, будову грандіозних палаців, громадських споруд, цирків, доріг, мостів, водопроводів. Тим часом економіка імперії, фінанси, незважаючи на окремі заходи Авреліана та інших імператорів, були розхитані.

Діоклетіан і тут провів низку реформ. Вводилася нова система оподаткування населення, оскільки для ранньої імперії характерна різноманітність податків, причому істотна роль відводилася податкам непрямим, які втратили значення занепадом господарського життя і падінням цінності грошей.

У фінансовій системі основного значення набули прямі податки і передусім поземельні. Для цього складено кадастр усіх земель. Одиниця оподаткування визначалася певною кількістю орної землі, її якістю та кількістю голів худоби. З кожної одиниці стягувався певний податок — у натуральній формі або грішми. Від податку ніхто не звільнявся, навіть сенатори. Міських жителів, котрі не мали землі, обклали подушним податком (*arbitatio*). Жителі Італії, які до того часу не платили податків, тепер їх сплачували. За регулярне надходження податків відповідали міські ради і персонально декуріони (або куріали), а також власники земель. У свою чергу це спричинило особисте закріплення колонів за своїми господарями.

Податкова реформа Діоклетіана гарантувала державі певну кількість продуктів, потрібну для утримання двору, армії, столиці. Отже, державне господарство будувалось на натурально-господарській основі, не залежало від інфляції, ринкових цін, підвезення продуктів із провінцій.

Грошове господарство, яке, безумовно, виконувало важливу роль, також потребувало оздоровлення. З цієї метою Діоклетіан провів монетну реформу. Почала карбуватися повноцінна золота монета (*aureus*), що важила 1/60 римського фунта (5,45 грама), срібна і бронзова. Однак особливого успіху ця реформа не мала, оскільки реальна вартість монети не відповідала її номінальній вартості, співвідношення між цінністю металів було визначено довільно. В результаті повноцінна монета зникла в обігу, її перетворювали в зливки, ховали; ціни на товари і далі зростали.

Для боротьби зі зростаючою дорожнечою 301 р. видано едикт, яким визначено максимальні ціни на різні продукти, а також максимальні ставки оплати праці. За незаконне підвищення цін передбачено суворе покарання і смертну кару. Але оскільки були прийняті єдині ціни для всієї імперії, без урахування особливостей регіонів, зручностей шляхів сполучення та інших місцевих умов, то вони не узгоджувались з реаліями життя. Отже, едикт не мав ефективних правових наслідків і його, найімовірніше, просто не виконували, —

свідчень істориків або документів про покарання перекупників, спекулянтів не збереглося.

У політичній системі Діоклетіана велика увага приділялася релігійним проблемам. Діоклетіан, подібно до Августа, виступав відновником традиційної римської релігії, старих римських богів на чолі з Юпітером. Водночас, як це спостерігається у східних монархіях, підтримувалося божественне походження імператорської влади, самого імператора. Це суперечило вченню християн, і вони чинили певний пасивний опір релігійній політиці імператора, відмовлялися брати участь у релігійних культурах, ігрищах, солдати-християни не віддавали релігійних почесностей імператору. Держава, імператор починають знову переслідувати християнство, яке на той час набуло великого поширення (навіть дружина і дочка Діоклетіана, чимало придворних були християнами) і в останні десятиліття III ст. користувалося значною терпимістю держави. На початку IV ст. проти християнства видається чотири жорстокі едикти, поновлюються їх гоніння.

Намагаючись зміцнити і розширити кордони держави, Діоклетіан, Максиміан та їхні заступники — цезарі Галерій і Хлор вели численні війни: з франками у Галлії, карпами і язигами на Дунаї, мавританськими племенами в Африці, з персами на Сході. Противники і повстанці були розбиті, розширено кордони держави, відновлене панування римлян у Месопотамії. Проте 305 р. Діоклетіан і його співправитель Максиміан зреклися влади.

Оцінюючи реформи Діоклетіана, зазначимо, що різноманітна законодавча діяльність, військові походи засвідчують неабияку енергійність, ініціативність, авторитет цього імператора, якому вдалось упродовж 20 років твердо утримувати владу. Безперечно, він був політиком консервативного напрямку, намагався відтворити колишню славу “Вічного міста”, старі звичаї, релігію, але водночас розумів нагальну потребу проведення різноманітних реформ і рішуче їх проводив. Зокрема, він реформував і змінив податкову систему, оздоровив фінанси, зміцнив збройні сили. Діоклетіан дотримувався основних реалій римського суспільства, використовував досвід інших держав, зокрема перської монархії. З часів Діоклетіана влада імператорів визнавалася абсолютною, більше того — вона обоюнувалась.

Правління Костянтина. Після зречення Діоклетіана і Максиміана державою недовго правили цезарі Хлор і Галерій. У Британії 306 р. помер Хлор, і північні легіони проголосили імператором його сина Флавія Валерія Костянтина, а в Римі імператором став син Максиміана — Максенцій. Розпочалася шалена боротьба між претендентами за імператорську владу, яка завершилась перемогою Костянтина.

Сліви правителем він оголосив Валерія Ліціана Ліцинія. Разом вони правили імперією упродовж десяти років, проте 324 р. між ними виникла сутичка, внаслідок чого Ліцинія було заслано у Фессалоніки, а Костянтин правив державою разом зі синами.

Правління Костянтина (306–337) ознаменувало остаточний розрив з традиціями принципату. Він провів низку важливих реформ, видав у Мілані 313 р. так званий Міланський едикт про вільне сповідання християнства. Християни вже не зазнавали гонінь, утисків, вони користувались такими ж правами, як і представники інших релігій. Християнство з переслідуваної релігії перетворилось у релігію державну, пануючу. Тепер церква почала вимагати у віруючих цілковитої покори існуючим державним порядкам, сприяла зміцненню імператорської влади. В свою чергу імператор всіляко підтримував церкву, вважаючи, що в єдиній державі повинна бути і єдина церква. До імператора часто почали звертатися єпископи для розв'язання різних церковних проблем і навіть спірних догматичних релігійних питань, імператор брав діяльну участь у їх обговоренні під час церковних зібрань.

Єпископи, обрані общинами, збиралися на собори, які на той час стали найвищою церковною інстанцією. Рішення соборів подавали на затвердження імператорові. У Нікеї 325 р. відбувся важливий собор, який з приводу різних догматичних суперечок серед єпископів прийняв основні засади догматів християнства. Наприкінці III–на початку IV ст. виникає чернецтво, а згодом — монастирі.

У політичній і соціальній сферах Костянтин продовжує систему реформ, основи якої заклав Діоклетіан. Зберігши попередній адміністративний поділ на діоцези і провінції, Костянтин утворив ще більші адміністративно-територіальні одиниці — *префектури*. Їх налічувалось чотири — по дві на кожен частину імперії. Західна частина поділялась на Італію з Африкою і Галлію з Іспанією; Східна — на Схід та Іллірію. Очолювали префектури *префекти преторія* (*praefectus praetorio*). Їх призначав імператор. Префектури наділялися на діоцези (в двох західних префектурах було разом шість діоцезів, у двох східних — сім) на чолі з *вікаріями* (*vicarius*), котрі вважались заступниками префектів, але мали самостійні повноваження в галузі управління, фінансів, юрисдикції. Вікаріїв також призначав імператор, і в деяких питаннях вони підпорядковувались безпосередньо йому.

Діоцези поділялися на провінції (в середньому по 15–20 у кожному). Провінції очолювали ректори (*rectores* або *consularis* чи *corrector*), котрих також призначав імператор. Провінції поділялись на округи (*pagi* або *vici*), якими управляли *препозити* (*praepositus pagi* або *vici*). В округах створено органи місцевого самоуправління населення — се-

нати і муніципальні магістрати, щоправда, вони повністю були підпорядковані окружній адміністрації.

Управління Римом здійснювалось окремих способом. На чолі його стояв *претор міста* (praetorius cerbi), безпосередньо підпорядкований імператору. Сенат ще зберігався, але тільки зовні: він виконував роль міського колегіального дорадчого органу і видав лише міськими справами. Як і при Діоклетіані, зберігались ще посади консулів, преторів і квесторів, але жодного реального значення в системі управління вони не мали.

За часів Костянтина цивільну владу остаточно відокремили від військової. Всі управителі префектур, діоцезів, провінцій, округів були цивільними посадами. Військо очолювали військові командири. У збройних силах зберігся і розвинувся поділ війська на прикордонні та мобільні легіони. В армії виділились особливо вірні, надійні привілейовані частини — *palatini*. Замість значно скороченої ще за Діоклетіана преторіанської гвардії утворились особливі частини при імператорі — *доместики* (domestici).

Оскільки армія і далі була основною опорою імператора, то воїни діставали щораз більші привілеї. Військова служба стала також професією, причому привілейованою. Доместики мали найліпші місця на видовищах, церемоніях, високу платню, значну частину воєнних трофеїв та ін. Солдати не повинні були мати сім'ю, а існуючі шлюби на час служби припинялися. В армії знову запанувала чітка дисципліна, суворо дотримувались військової ієрархії. Права і обов'язки воїнів, армійські порядки були закріплені у спеціальному військовому статуті.

За правління Діоклетіана і Костянтина зміцнились органи поліції, сформувалась таємна поліція. За громадський порядок у Римі відповідав префект міста, в розпорядженні якого перебувало шість когорт озброєних поліцейських сил. Існувала ще нічна поліція та поліція боротьби з пожежами. Поліційні сили були в розпорядженні правителів всіх міст. Під час домінації керівником поліції всієї імперії став начальник імператорської канцелярії (*magister officiorum* або *magister palatii*). Він зосереджував також й інші важливі державні функції.

У таємній поліції було встановлено посаду *фрументаріїв*, котрі отримували державну платню і повинні були інформувати владу про всі важливі події у місцевому суспільстві. Широко практикувалась і підтримувалась політика доносів, нагляду. Донощики на державних злочинців отримували 25% вартості майна засуджених.

У період правління Діоклетіана і Костянтина відбулися серйозні зміни в судоустрої та судочинстві. Ще раніше магістрати, а потім сенат

були позбавлені права чинити суд. Ці уповноваження перейшли до імператора та його урядовців. У м. Римі кримінальною юрисдикцією відав префект міста, в Італії та інших префектурах — префекти-преторії, а в діоцезах, провінціях, округах — відповідні правителі (вікарії, ректори, препозити). Всі вони могли призначати для допомоги собі суддів, котрим доручали розгляд тих чи інших справ. Окрім цього були спеціальні судді у справах нічних пожеж, постачання міст продовольством (останнім навіть надавали право виносити смертні вирокі та ін.).

Розгляд цивільних справ теж перейшов від преторів до імператорських урядовців і суддів. Сторони для розгляду спору могли обирати собі приватних, третейських суддів. Були створені нові посади державних суддів з розгляду справ про опіку, аліменти тощо.

За імператора Костянтина внаслідок послідовно проведеної фіскальної політики відбулося своєрідне закріплення станів: заняття певною професією стало явищем примусово-спадковим, зокрема діти селян мали бути селянами, ремісників — ремісниками тощо. Низка едиктів (316, 317, 325 рр.) людям певних станів забороняла залишати без дозволу властей місце проживання, село чи місто, де вони народилися. Ніхто не міг (навіть імператор) звільняти населення від виконання визначених повинностей, сплати податків.

На вимогу землевласників 332 р. Костянтин заборонив колонам переходити від одного власника до іншого. Власник землі, в якого виявлено чужого колона, мусив його повернути господареві, сплатити штраф і всі податки за нього за час перебування в його маєтку. Колонів-утікачів заковували в кайдани і повертали власникам. Колонів, як і посаджених на землю рабів, не можна було продавати без землі. Водночас будь-який вільний, хто обробляв чужу землю впродовж 30 років, ставав колоном. Колонам заборонялося виступати у суді проти землевласників.

У 324–330 рр. на місці грецького міста Візантії Костянтин збудував нову столицю держави, названу його іменем, — *Константинополь*, куди збирався переселитися з Риму з усім двором і урядовцями. Він вів успішні війни з варварами: на Рейні — з франками, на Дунаї — з готами. За Костянтина різні області імперії продовжували заселятись варварами. Зокрема, не маючи змоги з допомогою зброї вигнати сарматів, їм відвели для поселення землі в придунайських провінціях, а вандалам — у Паннонії. Цим імператор мимовільно сприяв варваризації держави.

Продовжуючи реформи Діоклетіана, позбавлений властивого йому римського консерватизму Костянтин діяв з більшою рішучістю. Управляв він імперією твердо і деспотично, нещадно розправляючись з опозицією. Християнська церква оголосила Костянтина за його заслу-

ги перед нею (перед смертю Костянтин прийняв християнство) святим і рівноапостольським. Помер він 337 р.

Реформи Діоклетіана і Костянтина мали на меті подолати кризу, яку переживала Римська імперія. Проте вони тільки загальмували, а не припинили той занепад, що розпочався III ст., причини якого коренилися в загальній кризі рабовласницької системи господарства.

Впродовж 16 років після смерті Костянтина між його синами та іншими претендентами на імператорську владу тривала гостра боротьба. В економіці, фінансах, політичному житті знову наступив хаос, деградація. Значно скоротився грошовий обіг, домінувала натурально-господарська система. Внутрішня і зовнішня торгівля різко загальмувалась. Велика земельна власність (імператорів та їхньої родини, сенаторського стану) досягла небачених розмірів. Знову зросли податки і побори з населення. Стало дедалі важче охороняти кордони імперії від нашествия варварів і загалом державу від внутрішніх повстань. Розширився управлінський апарат — кількість посад, органів, тощо.

Серед чиновників, подібно до армії, встановилась чітка субординація. З'явилась посада особистого секретаря імператора (*guaeator sacri palatii*), влада котрого дедалі зміцнювалась. Відомство двора очолили впливові *praepositus sacri cubicyli* (цю посаду часто займали євнухи).

Вищі чиновники називались *комітами* (*comites*). Вони поділялись на розряди. Кожен вищий імператорський чиновник мав канцелярію (*officium*). За комітами йшли *potarii*. Десятки тисяч дрібних чиновників (у центрі і на місцях) перебували на ще нижчих сходинках. Усі чиновники мали свою уніформу, ранги, а після закінчення терміну служби отримували пенсію. З'явилася і спеціальна дипломатична служба. Розрослося фінансове відомство, яке поділялося на дві частини: загальнодержавних прибутків та податків (*aerarium sacrum*) на чолі з *comes sacrum largitionum* і приватних коштів імператора, котрими управляв *comes rerum privatarum*.

Перехід до оборонних воєн різко скоротив приплив рабів. Та й тих, котрих захоплювали (а їх було щораз менше), перетворювали у колонів. Відживши свій час, рабство поступово зникало.

Римська імперія від середини IV ст. дедалі більше занепадала.

Падіння Римської імперії. Крах рабовласницького ладу в імперії супроводжувався переворотами, внутрішнім розбратом, народними повстаннями, кривавими війнами, котрі остаточно підірвали колишню могутню Римську державу. Наприкінці IV ст. Риму довелося зіткнутися з сильним натиском германського племені вестготів, котрих, у свою чергу, тиснули племена гуннів, що насунулись зі степів сучасного Казахстану. Вестготи біля Адріанополя (в Греції) 378 р. вщент розбили і

майже знищили римське військо. Це був страшний удар для Риму. Могутня колись імперія вже не могла зібратись з силами і почала розпадатись. Знову з'явилися різні узурпатори, самозванці. Дещо зміцнив державу імператор Феодосій, але в 395 р., у рік його смерті, вона остаточно розпадається на дві частини — Західну і Східну, дві самостійні, по суті, держави, зі своїми імператорами на чолі.

У 406 р. германські племена (франки) перейшли Рейн і спустошили Галлію, 408 р. вестготи зайняли Паннонію і вирушили в Італію. До них приєдналось понад 40 тис. римських рабів. Війська вестготів 410 р. здобули і розграбували "Вічне місто", що мало величезний резонанс у тогочасному світі.

Незабаром з-під влади Риму звільнилась Іспанія, значну частину території якої захопили племена вандалів, свевів і аланів.

У 30-х роках на Римську державу напали гунни на чолі з Атіллою. Низка римських провінцій (Паннонія, Мезія, Галлія) та Італія були спустошені, хоч у вирішальній Каталаунській битві (451 р.) ніхто не здобув перемоги. У 455 р. Рим здобули і розграбували вандали.

У 475 р. римський патрицій Орест посадив на престол сина Ромула Августа, котрий і став останнім римським імператором. Але проти нього повстали варварські найманці на чолі з вождем Одоакром, які вбили Ореста, позбавили Ромула Августа влади, а знаки імператорського звання Одоакр відіслав у Константинополь.

Рік 476, коли все це сталося, і є останнім роком існування стародавньої Римської держави, яка зникла, проіснувавши близько тисячі років. Розхитана глибокою кризою рабовласницької системи, послаблена повстаннями рабів і колонів та поневолених народів, гострою внутрішньою боротьбою різних верств суспільства, кинута напризволяще розбещеною знаттю і громадянами, задушеними злигоднями, численними податками і поборами, вона впала під натиском варварів.

Глава 5

ДЖЕРЕЛА ТА ОСНОВНІ РИСИ РИМСЬКОГО ПРАВА

1. Джерела права в період республіки

Звичай та звичаєве право. У Стародавньому Римі в найдавніші часи єдиним джерелом права був звичай — *mores majorum*. Стародавні звичай регулювали життя общини, порядок ведення господарства, вико-

нання суспільно корисних робіт, побут, шлюбні та сімейні стосунки, вшанування родинних і общинних богів та ін. Звичаї були родові, які стосувалися тільки членів окремих родів, та общинні — всієї общини, всього племені. В обох випадках вони поширювались на весь колектив без будь-яких винятків для окремих осіб чи груп. Хоч звичаї і не були пов'язані з правовим примусом (бо й самого права в нинішньому розуміння цього слова ще не існувало), однак вони регулювали поведінку людей у суспільстві, організовували їхнє суспільне життя і тому від населення вимагали обов'язкового їх виконання.

Постає питання: що примушувало людей підпорядковуватись звичаєвим правилам поведінки, якщо не було державного примусу? Насамперед, це — виховання, повага до загальної думки, дотримання традицій загальної поведінки, зрештою потреба певного порядку і правил співжиття у колективі. За недотримання звичаїв на винних чекали такі покарання: зауваження, загальний осуд, вигнання з роду, общини або навіть страта. Поруч з родовими звичаями в перехідний період від родового ладу до державної організації все більшого значення набувають звичаї, котрі виробляла практика нових органів — сенату, жрецьких колегій, а потім і магістратів. Таким шляхом поступово склалися точні формули майнових правочинів, релігійних обрядів, міжнародних угод та ін.

З виникненням держави частина старих звичаїв зберігається: їх бере до уваги і використовує держава, вони застосовуються під державним примусом, мають державний захист. З них формується ще одне джерело права — *звичаєве право*, тобто сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які відповідали інтересам певної, домінуючої частини населення Риму — громадян-рабовласників. Звичаєве право складалося не тільки з санкціонованих державою старих звичаїв, а й з нових, які або створювалися самими державними органами, або внаслідок багаторазового повторення громадянами типізувалися; виникало правило, вироблялася норма поведінки, яка знову ж таки санкціонувалася державою.

Звичаєве право не фіксувалося в письмовій формі, його правила ніде не оголошувалися. Жерці були його зберігачами і тлумачами та водночас першими суддями в Римі. Тим самим стародавнє римське право було тісно пов'язане з релігією. Його ще називали *сакральним правом* (*sacrum* — *священне, релігійне*), оскільки вважалося, що вся поведінка людей, всі вчинки, у тому числі правові акти, визначаються і творяться з волі богів.

Отже, жерці, покликаючись на волю богів, розв'язували спірні питання і конфлікти, призначали для їх розгляду певні дні, зумовлювали

певні формальності щодо їх проведення, оформлення, вели календар, брали участь в укладенні угод, шлюбу.

Водночас уже тоді, у стародавній, ранньодержавний період почали розрізняти суто правові та релігійні норми. Поруч з *jus*-правом існували *fas*-норми поведінки, що стосувалися відносин з богами.

З перебігом часу право почало втрачати релігійний характер, звільнятися від впливу релігії і жерців, ставало суто світським.

Закони. Зі становленням і розвитком римської державності основним джерелом права став закон (*lex*). Закони затверджувались тільки Народними зборами (куруятними, центуриятними, трибутними) і врегульовували щораз ширшу сферу суспільних відносин. Спочатку термін *lex* означав норму поведінки, що регулювала, визначала діяльність громадян. Воно могло бути встановлене жерцями, сенатом, магістратами чи самими громадянами (як певне зобов'язання). Тільки згодом, зі зміцненням державності, цей термін набув значення *повеління народу* (через прийняття відповідного рішення Народними зборами). За словами відомого юриста Гая, “закон — це те, що народ наказує і встановлює”.

Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були зазвичай магістрати, які часто саме з цією метою і скликали Народні збори. Тому й закон називали іменем того магістрата, який вніс його проект (наприклад, закон Гортензія, закон Валерія). Іноді до імені магістрата додавалась коротка вказівка щодо змісту закону. Наприклад: *lex Licinia agraria* (367 р. до н.е.) — “аграрний закон Ліцинія”.

Певного порядку опублікування законів у Римі не існувало. Однак іноді у центрі міста встановлювали дошки з текстом прийнятих важливих законів. Зберігались тексти законів у храмах і державній скарбниці (*aerarium*).

У республіканський період було видано чимало законів, які мали переважно конкретний характер, тобто торкалися конкретних питань, що мали значення в даний час. Тоді ще не було кодексів, які б регламентували ту чи іншу галузь права, не було писаної, встановленої єдиним актом конституції. Римські закони мали на меті організацію діяльності держави, її органів, її безпеки, охорону системи політичних відносин, правового становища населення, землеволодіння, власності на рабів, судочинства. У ранній період було мало законів стосовно договорів, застави, спадкування, сервітутів та ін. Ці правові проблеми розробляли і ґрунтовно врегульовували пізніше — в часи розвинутої республіки та імперії.

Сенатус-консульти. У період ранньої республіки виникло ще одне джерело права — рішення сенату — *сенатус консульти*. Це не були за-

кони і законами вони не називалися. Нагадаємо: сенат певний час вважався дорадчим органом при вищих магістратах — консулах, преторах. Але оскільки його влада і компетенції швидко і неухильно зростали, розширювалися, то й рішення сенату набули загальнообов'язкового характеру, стали юридичними нормами. А в останні часи існування республіки і період ранньої імперії сенат навіть здобув право видавати закони нарівні з Народними зборами.

Зако́ни XII таблиць. Появу збірника стародавніх законів “*Lex duodecim tabularum*” римська історія відносить до 451–450 рр. до н.е. Як засвідчують стародавні історики, запис і публікація законів були проведені з ініціативи плебеїв, котрі цього наполегливо вимагали, оскільки існуючі звичаї і закони довільно тлумачились патриціями, що захопили владу в державі і використовували неписане право виключно у своїх інтересах. Під тиском плебеїв 451 р. до н.е. було обрано комісію з десяти осіб (децемвірів) для запису законів. Незважаючи на протести плебеїв, до складу комісії увійшли тільки патриції, яким надавалися найширші повноваження. Того року не обирали ні консулів, ні народних трибунів. Однак упродовж року децемвіри не встигли закінчити роботу над складанням зводу законів. Вона була продовжена наступного року комісією вже в іншому складі: до неї було введено п'ять патриціїв і п'ять плебеїв.

Висічені децемвірами на 12 мідних дошках закони були виставлені у центрі Рима до загального відома і увійшли в історію як Закони XII таблиць. У Законах XII таблиць зафіксовані положення і норми, що, за невеликими винятками, відбивали інтереси патриціїв. Отже, плебії мало що виграли від появи цих законів. Первісний текст законів до нас не дійшов. Найімовірніше, вони були знищені під час завоювання Риму галлами у IV ст. до н.е. Про зміст цих законів людство дізналось з різних праць пізніших римських авторів (юристів, істориків, політиків), де цитувалися ці закони. В результаті дослідники і науковці пізніших часів достатньо повно, хоча не вичерпно, реконструювали зміст законів. Вони нині опубліковані у багатьох спеціальних збірниках і хрестоматіях.

Зако́ни XII таблиць не були кодексом у розумінні систематизованих норм, які з достатньою повнотою регулювали правовідносини в суспільстві. Це збірник коротких звичаєвих норм з найважливіших питань тогочасного життя. Всіх галузей права вони не охоплювали, торкаючись переважно цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального, судового процесу, постанов про порядок поховання. Вони означали ліквідацію родоплемінних відносин, хоч елементи родового ладу ще залишались.

Закони передбачали обов'язкову судову процедуру розгляду спірних справ. Відповідач за викликом позивача повинен був з'явитися в суд. Закони починались словами: *Si in jus vocat, ito* ("Якщо викликають на суд, нехай іде"). Проте сама влада не вживала заходів для виклику відповідача, прихід останнього до суду мав забезпечувати сам позивач.

Судова процедура являла собою змагання сторін перед судом, які самі подавали докази своєї правоти. Державні органи регулювали судовий процес, вислуховували сторони, свідків, виступаючи в ролі своєрідного третейського судді. Водночас передбачалось обов'язкове виконання рішень, ухвалених судовою владою.

Ці постанови законів засвідчили успіхи світського права, але судовий розгляд справи ще супроводжувався формулами та обрядами, недотримання яких могло призвести до втрати позову чи програшу справи.

З цього збірника можна судити про наявність міцної римської сім'ї з майже необмеженою владою батька, про сімейну власність, яка вже перебувала у стадії розпаду. Зафіксована в певних межах і приватна власність, якою можна було розпоряджатися: продавати, дарувати, заповідати.

Регулювались певні майнові правовідносини, зокрема один із способів набуття власності — *манципація*. Це був складний, специфічний обряд, що передбачав обов'язкову присутність власника речі і покупця. Крім того, мали бути присутні як свідки п'ять повнолітніх громадян і шостий, котрий тримав вагу. Власник речі, торкаючись її паличкою або рукою, проказував передбачені законом слова, передаючи своє право власності на річ покупцеві. У свою чергу, покупець приймав це право, також торкаючись рукою речі і проказуючи обрядові слова. На вагу клали саму річ або її частинку, символ (пригорщу землі, зерна тощо), а покупець — символ платні (наприклад зливки міді).

Закони поділяли речі на дві основні категорії: речі, відчужувані шляхом манципації (*res mancipi*), і речі, які не потребували обряду манципації (*res nec mancipi*). До перших належали нерухоме майно (землі та будівлі), раби і тварини, якими користувалися для переїздів і перевезення вантажів, сільські сервітути (права на чужі речі — право проходити чи провести воду або прокласти дорогу через чужу землю). Інші речі не підлягали манципації.

В цю епоху зароджується поняття про необмежену квіритську власність (*dominium ex jure Quiritium*), яка могла бути тільки у римлян і суворо охоронялася ранніми римськими законами. Посягання на цю власність жорстко каралися. Зокрема, той, хто випасав або жав уночі

квіритське поле, оброблене плугом, був приречений до страти в жертву підземним богам. Смертна кара загрожувала паляям і тим, хто крав серед ночі. За крадіжку, вчинену вдень, за самовільну порубку чужих дерев та інші подібні злочини накладався великий штраф.

Значну увагу приділяли борговому праву. Найдавнішим видом боргового зобов'язання був пехит — *кабала, самозаклад*. За цим зобов'язанням боржник, який не сплатив борг, підпадав під владу кредитора. Останній заволодівав усім майном боржника, а його самого, дружину, дітей перетворював у боргових рабів, які відрізнялися від інших рабів лише тим, що знову ставали вільними, коли сплачували борг. Якщо ж кредитор не хотів брати боржника кабальним рабом, то його впродовж 60 днів у базарні дні тричі виводили на площу, оголошуючи суму боргу. Якщо не знаходилось бажаючих сплатити цей борг, то боржника карали смертю або продавали за кордон у рабство (табл. III). Отже, боргове право було надзвичайно жорстоким. Водночас Закони обмежували відсотки за позику, встановлювався їхній максимальний розмір — не більше ніж 1% на місяць і 8,3% річних.

Про інші види договорів у Законах написано мало. Зокрема, згадується договір зберігання. У таблиці VIII (п.19) записано, що коли хтось дав свою річ на зберігання іншій особі, яка не хоче її повернути, то власник має право на позов у подвійному розмірі вартості речі.

Закони XII таблиць торкалися і сімейних відносин. Батько сім'ї мав над підвладними дітьми, родичами, усиновленими та усіма іншими, що мешкали в його сім'ї, необмежену владу. Він міг віддавати своїх дітей у боргове рабство. Щоправда, сина можна було віддати тільки тричі. Якщо після цього син, відробивши борг батька, діставав свободу, то виходив з-під влади батька (табл. IV).

Дружина також повністю підлягала владі чоловіка. Чоловік міг у будь-який момент наказати дружині покинути його дім, повернувши належні їй речі (табл. IV).

Відомим було усиновлення (удочеріння), опікунство тощо. У випадку розтрати опікунами майна підопічного до них подавали позов щодо повернення розтраченого у подвійному розмірі (табл. VIII, п.20).

Спадкування проводилося згідно зі законом і заповітом. Закони XII таблиць визнавали свободу заповіту (табл. V). Проте принцип колективної (родової) власності продовжував ще існувати. Наприклад, якщо римський громадянин помирав без заповіту, то згідно з п.4 таблиці V спадщина переходила до "його спадкоємців" (*sui heredes*), під якими малися на увазі особи, котрі перебували безпосередньо під батьківською владою померлого — агнати. Коли ж не було агнатів — то до інших кровних родичів (*gentiles*) — когнатів.

Про колективну (державну) земельну власність (ager publicus) Закони XII таблиць не згадують, хоча вона на той час існувала.

Закони передбачали різні злочини і цілу систему покарань за них. Кривної помсти вже не було, проте зберігався старовинний таліон (talio — відплата) — рівним за рівне. У п.2 таблиці VIII зазначено: “Якщо причинить тілесне пошкодження і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде вчинене те ж саме”.

Серед покарань домінували штрафи. Вони стягувались в асах, які на той час являли собою куски міді. Статті Законів мали казуїстичний характер. Наприклад, за перелом людині кістки належало сплатити штраф 300 асів, але якщо це був раб, то сплачували його власникові 150 асів; за образу людини — 25 асів. За крадіжку передбачались значно суворіші покарання. Так, коли крадія впіймали “на гарячому”, то його піддавали тілесному покаранню і віддавали “головою” потерпілому. Рабів за крадіжку сікли канчуком і скидали зі скелі у прірву. Якщо ж крадена річ була знайдена у крадія через деякий час, то він сплачував штраф у трикратному розмірі її вартості. Неповнолітніх за крадіжки піддавали тілесному покаранню та стягували збитки з їхніх батьків. Закон забороняв придбання краденої речі.

У деяких випадках допускався й самосуд: наприклад, коли злодія вночі впіймали “на гарячому” (п.12, табл. VIII), то його можна було вбити на місці.

За навмисний підпал будівель або скирд хліба засуджували до покарання батогом і страти. Якщо це сталося через необережність, то винний був забов’язаний відшкодувати збитки, а неспроможні підлягали м’якшому покаранню. За таємне знищення чужого врожаю призначалась смертна кара “більш тяжка, ніж за вбивство людини” (п.24, табл. VIII), очевидно, з тортурами.

У таблиці IX записано, що смертні вироки римським громадянам мали право виносити тільки центуріатні коміції (п.1, 2). Позбавляти громадянина життя без суду зазвичай заборонялось. Водночас ніхто з громадян не міг вимагати для себе будь-якого відступу від закону, пільг чи привілеїв.

Злочини, скоєні підвладними особами і рабами, покладали на господаря цих осіб обов’язок відшкодувати збитки потерпілому або видати йому “голову” винних для покарання (табл. XII, п.2).

Закони XII таблиць не торкалися основ державного ладу, проте встановлювали низку заходів щодо порядку управління: забороняли у місті “нічні зборища”, не дозволяли поховання усередині міста, забороняли міняти ширину доріг, пишні похорони та захоронення з золотими речами тощо.

Декілька пунктів Законів стосувалися доказового права. Так, у п.22 таблиці VIII зазначалось, що коли особа, котра брала участь в укладенні угоди як свідок чи вагар, потім відмовлялася цю угоду засвідчити, то її визнавали безчесною, вона втрачала право надалі виступати в цій ролі. Неправдиві свідчення перед судом карали смертю — кидали у прірву.

Отже, Закони XII таблиць відбивали соціальні відносини римського суспільства в період переходу його від епохи первіснообщинного ладу до рабовласницького. В них зафіксована ще наявність общини, родової сім'ї, колективної, родової власності та ін. Водночас у них відображена достатньо розвинена приватна власність, на захист якої чітко і послідовно ставали Закони. Вони регулювали ще вузьке коло правовідносин, зокрема в цивільному, зобов'язальному праві, пройняті символічністю, формалізмом, консерватизмом.

Закони XII таблиць високо оцінювали римляни впродовж усього періоду республіки, і вони мали велике значення в історії римського права. Історик Тіт Лівій називає XII таблиць "джерелом усього публічного і приватного права". Коментуванню їх положень були присвячені численні праці римських юристів. На їх зміст посилалися як на найвищий авторитет. За свідченням Ціцерона, він змолоду, як і інші юнаки, вивчив XII таблиць напам'ять як вкрай необхідну річ.

Едикти магистратів. Наголосимо, що записані в Законах XII таблиць правила поведінки поширювались тільки на римських громадян — корінних жителів римської общини (*civitas*) і тому називались громадянським або цивільним правом — *jus civile*. Дальший розвиток цивільного права відповідно до потреб господарсько-політичного життя відбувався шляхом інтерпретації, тобто розширеного тлумачення Законів XII таблиць у процесі їх практичного застосування або ж шляхом прийняття Народними зборами нових законів. Але цього для врегулювання все нових і нових правовідносин виявилось замало.

Розвиток рабовласницької системи, торгівлі й обміну, різних галузей сільськогосподарського і ремісничого виробництва різко змінили правову ситуацію в державі. В умовах бурхливого економічного піднесення, розширення внутрішнього і зовнішнього ринків виникали в цивільно-правовому житті такі випадки, такі відносини, які не були достатньо врегульовані чи взагалі передбачені в старому цивільному праві, у Законах XII таблиць. З часом ці Закони виявились недостатніми як за обсягом, так і за змістом.

Очікувати, поки потреба правового врегулювання нових відносин, нових явищ повсякденного життя буде усвідомлена всім загалом, зміцниться в його правосвідомості і набуде вияву в формі нових за-

конів Народних зборів, — надто довгий і складний шлях. Він був спрощений і значно прискорений практичною діяльністю римських вищих урядовців-магістратів.

Як відомо, справи судочинства були передані преторам, наділеним владними повноваженнями (*imperium*). Отже, якщо вади у законодавстві завдавали громадянам шкоду, створювали проблеми у вирішенні справи, вони могли звернутися до претора з проханням допомогти їм своєю владою. Претор проводив розслідування і, якщо вважав прохання справедливим і скаргу обґрунтованою, вирішував справу поза законом, своєю владою (проте не всупереч законові, якщо такий існував). Наприклад, загрожуючи штрафом або арештом, змушував особу, котра необґрунтовано заволоділа чужою річчю, повернути її власникові. Чи, скажімо, між двома громадянами угода купівлі-продажу була укладена без передбаченої законом складної та формальної процедури — манципації, то непорядний продавець, одержавши від покупця гроші за річ, у такому випадку міг вимагати через суд повернення речі, бо формальної сили угода не мала. Але претор відмовляв йому в позові, якщо угода була в усіх інших параметрах законною, а непорядність продавця доведена. Тобто претор робив виняток із закону, користуючись своєю владою і керуючись справедливістю.

З часом, коли скарги і прохання римських громадян з питань, не врегульованих законодавством, стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення. Спочатку вони оголошували їх усно, потім (не пізніше II ст. до н.е.) стало звичаєм запроваджувати нові правила у письмовій формі. Претори, вступаючи на посаду, публікували вироблені ними правила і норми. Вони дістали назву *преторських едиктів*. Це була своєрідна програма дій преторів у сфері судочинства. В едиктах претори виходили за межі старих звичаїв, понять старого права, вони врегульовували по-новому, без зайвого формалізму і консерватизму найрізноманітніші відносини між людьми, що виникали в сфері зобов'язального, сімейного, спадкового та інших галузей права. Претор визначав, у яких випадках він надаватиме громадянам для захисту своїх інтересів позов, і цими правилами керувався сам претор та інші судді. Щоправда, виданий претором едикт мав юридичну чинність тільки впродовж року, тобто терміну, на який обирався сам претор. Зате едикт мав загальнообов'язковий характер і тим відрізнявся від розпоряджень претора з окремих індивідуальних питань.

Із закінченням повноважень претора автоматично втрачав чинність і виданий ним едикт, натомість мав чинність новий едикт — *edictum novum*, виданий новим претором. Проте часто новий претор офіційно залишав у дії попередні едикти, де чітко і обґрунтовано було

сформульовано нові правовідносини. Такі едикти називалися *edictum traditum*. Так безперервно розвивався і сам преторський едикт, і римське приватне право загалом.

Хоч встановлені преторськими едиктами правовідносини і мали загальнообов'язковий характер, однак вони не розглядались як справжнє право — *ius*. Їм не вистачало формального затвердження “народу”, тобто Народних зборів. “Правом” у власному розумінні цього слова і далі визнавались тільки ті норми, що приймались Народними зборами, або традиції, звичаї, що були загальноприйняті та загальновідомі, існували здавна. Юристи зберегли за цим правом назву *ius civile* — *цивільне*, або *громадянське* право, тобто таке, що регулює відносини між римськими громадянами.

Право, сформульоване шляхом едиктів, визначали терміном *ius praetorium*, або *ius honorarium* (honor — *честь*, словом *honores* визначали магістратів). Так виникло ще одне, до того ж дуже важливе джерело права — *преторське* право. Воно йшло в ногу з життям, було гнучким, зрозумілим, оперативним.

***Jus gentium* — право народів.** Цивільне і преторське право врегульовували правовідносини тільки між римськими громадянами. Тим часом у другий період республіки Римська держава в результаті завойовницьких війн значно розширила свою територію, захопивши чимало нових племен і народів. Рим став центром світової торгівлі. Різко зросло число негромадян — *перегринів*, *чужоземців*, у тому числі *купців*, *торговців* та ін. Для них була створена спеціальна магістратура — *претори для перегринів* (про них уже йшлося). Обіймаючи посаду, вони теж видавали едикти, в яких визначали правила своєї судової діяльності. Ці правові норми вироблялися не лише на основі римського законодавства і преторського права, й загальних звичаїв міжнародного обігу, торгівлі, інших правових відносин, що склались у процесі контактів Риму з різними країнами і народами. У цих нормах використовувалось, отже, не тільки римське право, а право й звичаї інших держав. Це право, покладене в основу едиктів преторів для перегринів, набуло назви *право народів* — *ius gentium*.

За природою *ius gentium* було близьким до римського преторського права, однак відрізнялося від нього за сферою дії. Воно врегульовувало правові відносини між римлянами й іноземцями (*перегринами*) та між самими іноземцями на території Риму. Оскільки *право народів* створювалось хоч і римськими магістратами, але з урахуванням правових норм і звичаїв інших держав і народів, тому його небезпідставно вважали і вважають першим у світі своєрідним міжнародним, інтернаціональним правом товаровиробників.

Поступово ця галузь права, яка вирізнялася великою свободою і гнучкістю, відсутністю формалізму і консерватизму, стала щораз більше впливати на *jus civile*, витісняючи специфічні, але застарілі, архаїчні римські правові інститути.

Коли за законом Каракалли 212 р. всі жителі Римської імперії здобули римське громадянство і переґрини як такі зникли, разом з ними відпала потреба в окремій системі права і воно злилося з римським. Але до цього часу й римське право настільки багато запозичило з міжнародних правовідносин, правил торгівлі, що саме стало “всесвітнім правом суспільства товаровиробників” і характеризувалося неперевершеною за точністю розробкою всіх існуючих на той час правових відносин простих товаровласників (продавець-покупець, кредитор-боржник, договір, зобов’язання та ін.).

Значення *права народів* полягало ще й у тому, що його поява дала поштовх до теоретичного осмислення такого складного соціального явища, як право. Стикаючись з однотипністю, подібністю деяких звичаїв, норм і правил у різних народів, римські юристи для пояснення цього збігу висунули концепцію про існування загальнолюдського *природного права* — *jus naturale*. На їхню думку, цей збіг стояв над конкретними державно-правовими системами і відрізнявся від них загальністю, всеосяжністю і незмінністю.

Це був певний крок уперед у розробці теорії права, оскільки на той час римські юристи не займалися науковою обробкою законодавства, теоретичними проблемами права. Їх діяльність зводилась до тлумачення окремих законів і сприяння їхнього практичного застосування.

Діяльність юристів. Першими юристами у Римі були *понтифіки* — члени жрецької колегії, які, крім вищого нагляду за справами культу, зберігали і тлумачили стародавні звичаї, вирішуючи на їх підставі спори і конфлікти між громадянами. Про походження світської юриспруденції збереглася легенда, згідно з якою близько 300 р. до н.е. вільновідпущеник цензора Аппія Клавдія пиसेць Флавій викрав у жерців і опублікував жрецький календар “сприятливих” для ведення справ днів і книгу позовних формул, доповнивши їх своїми інструкціями і вказівками. Опублікований матеріал дістав назву *jus civile Flavianum* — *цивільне право Флавія*.

У III ст. до н.е. плебеї здобули право обрання до складу колегії понтифіків, і перший же понтифік — плебей Тиберій Корунканій зробив свої юридичні консультації відкритими та доступними для всіх. З цього часу юриспруденція вже не була таємним мистецтвом жерців, а стала світською. Римські громадяни мали змогу навчитися тлумачити

закони, складати позовні формули. Це сприяло розвитку теорії і практики права.

Понтифіки вважали себе виразниками волі богів і не турбувалися про мотивацію своїх рішень і консультацій. Світські ж юристи вже не тільки умотивовували свої консультації, а й осмислювали зміст як окремих юридичних норм, так і всієї їх системи. Якщо праці стародавніх юристів мали здебільшого суто практичний характер і являли собою збірники конкретних юридичних порад і формул, то розвиток юриспруденції, вивчення грецької філософії допомагали римським юристам привести право в логічну систему. Вони визначали також певні загальні принципи права, наприклад, те, що благо народу є найвищою метою права, а закон не має зворотної сили та ін.

Юристи розробили вчення про різні типи цивільно-правових відносин, яке мало великий вплив на подальший розвиток права в Європі.

У період пізньої і ранньої імперії римська юридична наука досягла найвищого ступеня свого розвитку. Тому цей період в історії римського права називають *класичним*. Розвиткові правознавства тоді сприяла низка обставин.

По-перше, формалізм старого цивільного права потребував суворого дотримання чітко визначених форм для кожної юридично значущої дії. В іншому випадку така дія втрачала правовий захист. Тому укладаючи угоди, треба було добре знати закони, звичаї, вміти їх тлумачити та застосовувати. Отже, потрібні були спеціалісти, які б могли дати кваліфіковану пораду.

По-друге, діяльність магістратів, зокрема консулів, преторів, едилів передбачала знання законодавства або ж залучення як порадників-консультантів досвідчених спеціалістів. Власне магістрати, набувши за час своєї діяльності правових знань і досвіду, після складення повноважень часто ставали консультантами з правових питань, юристами.

У Стародавньому Римі елементарна юридична освіта була складовою частиною загальної освіти. Як уже зазначалося, за свідченням Ціцерона, діти в школі вчили Закони XII таблиць напам'ять. Глибшу юридичну освіту набували спочатку в процесі практики: бажаючи вивчати право могли бути присутніми на консультаціях будь-якого юриста, і він за потребою давав необхідні роз'яснення.

З ускладненням законодавства і юридичної практики виникали своєрідні юридичні школи, якими керували видатні юристи. Юридичне навчання у них поділяли на два етапи. На першому — *institutio* — по-

чатківці знайомились із загальними засадами і поняттями цивільного права, вивчали законодавство. На другому — *instructio* — давали практичні поради щодо тлумачення і застосування законодавства, складання формул, позовів та ін.

У Стародавньому Римі юристи користувались великою повагою, авторитетом, чимало з них обіймало високі посади. Зокрема, Секст Елій Пет у 200 р. до н.е. був обраний еділом, у 198 р. — консулом, а у 190 р. до н.е. — цензором. Саме Пет склав нову книгу позовних формул замість застарілої, яку свого часу опублікував Флавій.

Історія зберегла чимало імен й інших видатних юристів періоду республіки та імперії, зокрема старшого і молодшого Катонів, декількох видатних юристів з роду Муціїв, Юнія Брута, Марка Манілія. Серед юристів, які почали розробляти теоретичні проблеми права, відоме ім'я консула Квінта Муція Сцеволи (95 р. до н.е.). У 18 книгах він замість простої “інтерпретації” Законів XII таблиць виклав цілісну систему римського права. Серед видатних юристів пізніших часів виділяються, зокрема, Гай, Юлій, Павло, Доміцій Ульпіан, Гереній Модестин, Емілій Папініан, Сальвій Юліан.

За Ціцероном, діяльність юристів зосереджувалась у трьох основних формах:

- 1) надання громадянам консультацій, юридичних порад щодо тих чи інших спірних ситуацій (*respondere*);
- 2) вироблення формул для юридичних дій (*cavere*);
- 3) керівництво процесуальними діями при веденні справ у судах (*agere*).

Законодавчої влади юристи, зрозуміло, не мали, проте консультативною практикою безпосередньо впливали на розвиток права, своїми тлумаченнями звичаїв і законів надавали їм потрібний зміст, необхідний напрям і тим самим фактично створювали нові норми. Завдяки авторитету юристів і їх консультаціям такі тлумачення набували майже обов'язкового характеру і вже в республіканський період стали своєрідним джерелом права. Отже, діяльність юристів, основною метою яких було допомагати застосуванню діючих норм права, фактично набула значення самостійної форми правотворення.

Правотворчий порядок діяльності юристів у епоху принципату був формально визнаний. Принцепси, починаючи з Августа, стали надавати найвидатнішим юристам особливе право на проведення офіційних консультацій (*ius publice respondendi*). Висновки цих юристів, викладені у спірних правових питаннях, набули на практиці обов'язкового значення для суддів: вирішуючи справи, на них посилалися.

Юристи, котрі дістали таке право, давали консультації ніби від імені принцепса, посилаючись на його авторитет, тому для суддів цього було достатньо. Зрештою, не тільки офіційні консультації цих юристів мали правову силу, по суті нормативний характер, а навіть їхні міркування, публічно висловлювані думки стосовно тих чи інших правових проблем (*legis vicem*).

Сила юристів, творчість яких зберегла значення впродовж багатьох століть, полягала у нерозривному зв'язку юридичної практики з життям та наукою. Вони творили право на основі розв'язання конкретних життєвих казусних ситуацій, в які потрапляли громадяни і державні урядовці, що до них приходили за допомогою. Свої юридичні мотивування римські юристи будували відповідно до вимог реальної дійсності.

2. Джерела права в період імперії. Кодифікація Юстиніана

Основні джерела права. На першому етапі Римської імперії (за принципату) ще зберігали певне значення деякі попередні джерела права. Іноді скликались Народні збори (зокрема, у перші десятиліття нашої ери), на затвердження яких виносились різні законопроекти. Проте таке затвердження було лише формальністю і незабаром цей порядок видання законів зник.

У період принципату силу законів набули постанови сенату — сенатусконсульти. Законодавча компетенція була закріплена за сенатом у першій половині II ст., хоча визнавалась ще раніше. Сенат, щоправда, не мав законодавчої ініціативи, і його постанови були лише законодавчим оформленням пропозицій імператора — принцепса (*orationes ad senatum*). З кінця III ст. сенат втратив законодавчу компетенцію.

Зі зміцненням імператорської влади і віднесенням більшості судових справ до компетенції імператора і його урядовців поступово втратила значення діяльність преторів, у тому числі правотворча. Преторський едикт перестав бути передовою формою вираження діючого права, що постійно вдосконалюється і розвивається. Основні інститути права, типи позовів і способів захисту права переважно вже склалися і не потребували постійного перегляду і доповнення. Зосередження ж у руках імператора повноти законодавчої влади зрештою усунуло потребу попередньої діяльності преторів. Преторський едикт, отже, вичерпав себе як джерело права. Близько 130 р. Сальвій Юліан за дору-

ченням імператора склав текст (збірник) преторських едиктів — *Edictum perpetuum*. Цей збірник набув загальнообов'язкової чинності на майбутнє. До нас не дійшов текст збірника едиктів Юліана. Збереглися лише його уривки, цитовані в працях римських юристів пізніших часів.

Основним джерелом права в період домінації стали розпорядження імператора. Формальною підставою для видання ним загальнообов'язкових розпоряджень було наділення його після обрання верховною владою (*lex de imperio*). Не випадково Ульпіан зазначав: “Те, що вирішив принцепс, має силу закону”, а сам “принцепс вільний від обов'язку дотримуватись закону”. Зі зміцненням імператорської влади, переходом до періоду домінації законодавча влада імператора розглядалась уже як одне з виявлення божественності, невід'ємної суті цієї влади. Тим самим імператор ставився вище від закону, його одноособова воля мала беззаперечний характер. Цю тезу обґрунтовували всі римські юристи часів імперії.

Інші форми правотворчості в період домінації фактично припинилися.

Розпорядження імператора дістали загальну назву *конституцій* (*constitutio* — *встановлюю*). Конституції поділялися на чотири види: едикти, декрети, рескрипти, мандати.

Едикти — це загальні розпорядження для всього населення імперії (не сплутати з едиктами республіканських магістратів, зокрема преторів, у яких ці останні викладали програму своєї діяльності).

Декрети — рішення імператора з конкретних спірних, зокрема судових, справ.

Рескрипти — письмові відповіді на скарги і запити, що надійшли імператору з різних питань.

Мандати — інструкції службовим особам.

Пізніше усі розпорядження імператорів називали законами. Законодавство імператорів установлювало для всієї імперії право, а місцеві закони, звичаї, порядки ставали недійсними. Право уніфікувалося. Якщо місцеві порядки ще де-не-де зберігалися, то тільки як другорядні норми для регулювання суто внутрішніх взаємин мешканців провінцій.

Уніфікація права, безумовно, була позитивним явищем. Але водночас імператорські розпорядження, які склалися у канцеляріях, видавалися у величезній кількості, характеризувалися багатослів'ям, важким і заплутаним стилем, різними відступами, наголошуванням з будь-якої нагоди і без нагоди на необмеженості та божественності влади імператора. Між різними розпорядженнями простежувалися неузгод-

ження, суперечності. Тільки деякі юристи-канцеляристи могли розібратися у цьому лабіринті нормативного матеріалу.

В період доміную набували значення (як джерело права) загальні розпорядження таких високих службових осіб, як *префект преторію* і *префект міста* (*praefecti praetorio* і *praefecti urbi*). Вони видавали розпорядження з питань, не регламентованих законами імператорів.

Збереглась як джерело права в період імперії і діяльність римських юристів, які й далі користувалися авторитетом і популярністю завдяки глибоким знанням права, умінням кваліфіковано аналізувати конкретні правовідносини. У зв'язку зі зменшенням ролі преторів у період принципату правотворча діяльність у цивільних правовідносинах покладалася на юристів. Оскільки юристи користувалися в суспільстві великою повагою, то принцепси, починаючи з Августа, намагалися залучити їх на свій бік. Значною мірою саме тому найвидатнішим юристам надавалося право офіційних консультацій. Склався своєрідний *союз принцепсів* — імператорів і юристів, вигідний для обох сторін, які взаємно підтримували одна одну. Юристи, зрештою, підтримували політику принцепсів через спільність станових інтересів, обґрунтовували верховенство і божественність імператорів, а держава створювала їм широкий простір для правотворчої діяльності, підтримувала їх авторитет.

Класична юриспруденція (I–III ст.) розвивалася дуже інтенсивно. Її основу становили дві юридичні школи — *прокуліанська*, яку очолював Лабейон, новатор у галузі права (школа названа на честь одного з його найвидатніших учнів і продовжувачів — Прокула), і *сабіанська*, заснована Капітоном і названа на честь його учня Сабіна — найвидатнішого юриста I ст.

До основних напрямів діяльності юристів цієї епохи можна віднести твори, присвячені дальшій розробці цивільного права (Сабіна, Ульпіана та ін.); коментарі до преторського права (Лабейона, Гая, Павла); збірники праць юристів, що об'єднували цивільне і преторське право; підручники права — інституції (зокрема Гая); збірники казусів (Цельза, Помпонія та ін.).

У період пізнього доміную значення діяльності юристів як джерело права у Римі зменшилось, оскільки посилилася влада імператорів та їх урядовців. Однак практика надання окремим видатним юристам права офіційного тлумачення законів продовжувалась до V ст. У 426 р. був прийнятий закон “Про цитування юристів”, згідно з яким основу судових рішень могли становити лише праці Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестина і тих юристів, на яких вони посилались.

Кодифікація Юстиніана. Незважаючи на різнобічний розвиток римського права у класичний період, питання про його кодифікацію

упродовж довгого часу не ставилось. Право розвивалось і кодифікація могла обмежити преторів і юристів у їхній діяльності щодо пошуку найдоцільніших рішень в окремих справах. Тому й не була втілена в життя думка Цезаря привести все громадянське право до певної системи.

Спроби кодифікації почалися тоді, коли римське право, досягнувши високого ступеня розвитку, вже так інтенсивно не вдосконалювалося. Реальною стала й практична потреба привести хоч у якусь систему величезну кількість імператорських законодавчих актів, закріпити в систематичній формі існуюче право. Перші спроби систематизації імператорського законодавства (наголошуємо — не кодифікації, а систематизації) були зроблені приватними особами (юристами). Зокрема, наприкінці III ст. (295 р.) був укладений кодекс* Грегоріана, названий на його честь. У ньому зібрані конституції імператорів починаючи від Адріана. Кодекс дістав офіційне визнання і використовувався аж до появи кодифікації Юстиніана.

Як доповнення до кодексу Грегоріана наприкінці III ст. створено кодекс Гермогеніана, також названий на честь його укладача. Він містив 120 конституцій, поділених за змістом на 69 титулів. У 438 р. за імператора Феодосія II був виданий перший офіційний збірник конституцій — *codex Theodosianus*. У ньому зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Вони систематизовані за окремими питаннями: кодекс поділяється на 16 книг, а книги — на титули. В кожному титулі розпорядження наведені у хронологічному порядку.

Проте найважливішою стала кодифікація римського права, проведена після падіння Західної Римської імперії, східно-римським імператором Юстиніаном (527–565) у Візантії. У часи правління Юстиніана Східна Римська імперія набула значної сили і впливу. В результаті успішних воєн значно розширено кордони держави. Юстиніан намагався відновити колишню територію, велич і славу Римської імперії. Він провів низку внутрішніх реформ у державі — системи управління, збройних сил, фінансів, розпорядився кодифікувати право. Йшлося вже не про систематизацію римського права, а про його кодифікацію — зібрання, опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих, недіючих джерел, пристосування права до сучасних потреб.

Для здійснення кодифікації 528 р. Юстиніан призначив комісію у складі 10 осіб на чолі з константинопольським професором права Теофілом. Комісії було доручено систематизувати імператорські консти-

* Слово *codex* означало дощечку, на якій писали, або сукупність дощечок — книгу (наприклад, книга прибутків і витрат або книга, у якій зібрані закони).

туції. Три попередні кодекси імператорських конституцій значно полегшили справу і вже через рік було опубліковано зібрання конституцій усіх римських і візантійських імператорів під назвою Кодекс Юстиніана. Це була не проста систематизація, а творча праця з усуненням архаїзмів, повторень, недіючих розпоряджень тощо. Кодекс містив 12 книг, які поділялись на титули. Кожен титул мав свій заголовок. У титулах містилися окремі конституції, пронумеровані із зазначенням дати їх прийняття та імені імператора, котрий їх видав. Великі конституції розбиті на параграфи.

Кодекс є цінною пам'яткою римського права, але періоду його за-непаду з доміантою церковних приписів, “божественних повчань”. Не випадково вже перша книга містить конституції з церковного права. Вона починається з санкцій за богохульство, ганьблення святої трійці, церкви тощо. Далі йде виклад прав і привілеїв церкви, обмеження правоздатності еретиків, іудеїв та ін. З другої по восьму книги присвячені приватному праву, дев'ята — кримінальному, 10–12 — положенням про державне управління.

Кодекс дійшов до нас не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX–XII ст. Для вивчення суті справжнього римського права він має значно менше значення, ніж три наступні частини кодифікації.

Для кодифікації всього іншого римського права Юстиніан створив у 529 р. нову спеціальну комісію у складі 17 осіб під керівництвом одного з вищих імператорських урядовців Трибоніана. До комісії увійшли визначні юристи того часу, зокрема професори правових шкіл у Константинополі і Бериті — Костянтин, Теофіл, Леонтій, Доротей, Анатолій та ін. Вона мала переглянути всі праці юристів класичного періоду, вибрати найцінніші з них, привести їх до певної системи, вилучити повторення і протиріччя. При цьому комісії була надана повна свобода дій — вона могла скорочувати праці, змінювати тексти уривків, пристосовуючи їх до нових умов життя, робити доповнення, змінювати застарілі поняття та терміни новими. Такі зміни та оновлення згодом дістали назву *інтерполяцій*.

Через три роки робота над кодифікацією праць видатних римських юристів була завершена і опублікована як *Дигести*, або *Пандекти*. Вони, по суті, — найважливіша частина кодифікації, складаються з 50 книг, які, однак, не мають заголовків. Кожна книга поділяється на титули (окрім 30–32 книг, що не мають титулів). Усього в Дигестах є 432 титули, поділені на фрагменти, великі фрагменти — на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок з праць одного юриста, котрий стосується конкретного питання чи інституту права, зі зазначенням імені юриста і назви його праці.

У Дигестах зібрано уривки з 2 тис. праць 39 найвідоміших римських юристів. Основним їх змістом є фрагменти, що стосуються приватного права. Дигести прийнято цитувати так: Д. 5. 2. 7 (Д — Дигести, 5 — книга, 2 — титул, 7 — фрагмент). Дигести дійшли до нас у декількох пізніших списках, найдавніший з яких датується VI–VII ст.

Кодифікаційна комісія здійснила також переробку Інституцій Гая, видавши в 533 р. нові Інституції. Це третя частина кодифікації. Вони підготовлені як елементарний підручник права для юридичних шкіл і юристів-початківців. У Інституціях наголошено, що вони є “першими елементами всієї юридичної науки” і присвячені молоді, “жадібній до вивчення законів”. Одним з основних джерел Інституцій є знову ж таки праці римських юристів, зокрема Гая. Інституції складаються з 4 книг, 98 титулів, титули поділені на фрагменти, а великі фрагменти — на параграфи.

Проте цей підручник мав силу закону: на нього можна було посилалися в процесі вирішення справ.

Текст Інституцій ми знаємо з пізніших списків, найдавніші з яких належать до IX ст.

Коли Дигести та Інституції були опубліковані, то Кодекс 529 р. певною мірою вже застарів. Довелось його переробляти, доповнювати. З цією метою Юстиніан видав близько 50 нових конституцій, а всього по всій кодифікації — близько 300. У 534 р. видана нова редакція кодексу.

На цьому кодифікаційні роботи були завершені. Юстиніан мав намір кодифікувати все наступне законодавство, об'єднавши його в самостійну частину під назвою “Новели”. Це було здійснено, але вже після смерті Юстиніана.

Всі чотири частини згодом склали єдине ціле і в XII ст. були названі “Зводом цивільного (або громадянського) права” — *Corpus juris civilis*.

Значення цієї кодифікації надзвичайно велике. Хоч пізніші дослідники критикували Юстиніана і кодифікаторів за численні зміни оригінального римського права (інтерполяції), тобто за те, що вони частково змінили, “спотворили” чисте римське право, проте ця критика втрачає значення на тлі значущості для всього людства тієї величезної кодифікаційної роботи, яка проведена за Юстиніана. Якби не його кодифікація, яка хоч і в дублюючих списках, але все ж таки дійшла до наступних поколінь, то ми б нічого конкретного не знали про суть, зміст, цінність римського права. Не випадково саме ця кодифікація служила основою для рецепції римського права як середньовічною Європою, так і всім сучасним світом. Зрештою, інтерполяції, які дик-

тувалися вимогами життя, потребою пристосувати римське право до нових, дещо змінених правовідносин Візантії, не були такими значними і суттєвими, щоб могли спотворити римське право.

3. Основні риси права в період республіки. Судовий процес

Суб'єкти права. Суб'єктами цивільного приватного права в період республіки могли бути тільки римські громадяни, які володіли правоздатністю. Проте не всі вільні люди її мали. Правоздатність у Римі мала назву *caput* (*голова*), а суб'єкт права — *persona* (*особа*). Розрізняли повну і неповну правоздатність. Повну правоздатність визнавали за таких трьох умов — так званих статусів:

- 1) статус волі (*status libertatis*);
- 2) статус громадянства (*status civitatis*);
- 3) статус сімейний (*status familiae*).

1. За статусом волі люди поділялися на вільних і рабів. Втрата особистої свободи внаслідок продажу у рабство або захоплення у полон призводила до повної втрати правоздатності. Раб вважався річчю, тому ні волі, ні майна він мати не міг. Отож воля і будь-які дії раба в юридичному житті жодного значення не мали. За нього відповідав господар. Однак за скоєння серйозних протиправних дій раба карали особисто. Хоч усі надбання раба належали господареві, однак цивільно-правові зобов'язання раба на нього не поширювались, він за них не відповідав. Найпоширенішим способом припинення рабства було звільнення раба його господарем. Звільнений раб спочатку став клієнтом колишнього господаря, і його воля охоронялася тільки релігією. Потім воля рабів стала охоронятися і правом. Звільнення рабів потребувало дотримання певних формальностей, без яких воно вважалося не дійсним.

2. Повноправними громадянами у римському праві вважалися тільки ті особи, котрі належали до римської общини — римського народу (*populus Romanus*). Тривалий час навіть плебеї не були рівноправні з римлянами, а чужоземців взагалі вважали потенційними ворогами, яких можна вигнати з країни або перетворити у рабів. Винятком були лише жителі латинських общин, які разом з римлянами входили до складу латинського союзу (федерації).

Статус громадянства полягав у праві обирати (*jus sufferagii*) і бути обраним (*jus honoꝛum*) у магістрати; в майновій (*jus commercii*) та сімейній (*jus connubii*) дієздатності.

Деякі групи населення мали обмеження у правоздатності за стату-сом громадянства. Це:

а) вільновідпущеники, котрі вважалися римськими громадянами з обмеженою право- і дієздатністю. Їхній колишній господар ставав для них патроном, що покладало на них певні обов'язки. Вільновідпущеники не могли бути обрані у магістрати, а відомості про допуск їх до голосування у трибунних коміціях дуже суперечливі та непевні.

б) латини — населення латинських общин, союзних з Римом або підкорених ним. Вони набували громадянських прав тільки у виняткових випадках, проте й тоді користувалися тільки майновою дієздатністю.

3. За сімейним статусом римські громадяни поділялись на *повно-владних* (*personae sui iuris*) і *підвладних* (*personae alieni iuris*). Стародавня римська сім'я являла собою замкнену, відокремлену від зовнішнього світу групу, главою і представником якої був батько сімейства (*pater familias*). Його влада мала назву *manus* (рука). Він розпоряджався усім майном і мав право його набувати, всі інші члени сім'ї перебували під його владою. Іноді главою сім'ї міг бути і не батько (скажімо, якщо він загинув), а дід, батьків брат тощо. Стосовно прав членів сім'ї, то вони відрізнялися від рабів лише тим, що не вважалися речами, а були особами. Набуте ними майно ставало власністю глави сім'ї, а їх зобов'язання згідно з угодами впродовж тривалого часу, як і у рабів, були неправочинні. Перебування під владою глави сім'ї не мало, однак, впливу на політичні права членів сім'ї. Син, скажімо, міг обіймати високу посаду (бути консулом), а в сім'ї господар міг його принижувати, покарати, поки він не вийшов з-під влади батька (створивши сім'ю, своє господарство). Єдність давньоримської сім'ї, однак, створювалась не на основі кровної спорідненості, а єдністю влади. Всі, хто підпадав під владу глави сім'ї, ставали її членами і родичами; хто виходив з-під влади глави, ставали для сім'ї чужими, сторонніми людьми.

Така спорідненість, заснована на підпорядкуванні главі сім'ї, називалася агнатичною. Кровноспоріднені, котрі вийшли з-під влади глави родини, називалися когнатами.

Відомими у римському праві були й позбавлення або втрата правоздатності, саме такі:

1. Повна втрата правоздатності (*capitis deminutio maxima*) внаслідок втрати волі (свободи). Це бувало в тих випадках, коли римський громадянин потрапляв у полон або був проданий у рабство чужоземцям. Проте у першому випадку, повернувшись з полону, він знову ставав вільним і рівноправним.

2. Часткова втрата правоздатності (*capitis deminutio media*) засто-

совувалась до осіб, котрі зберегли свободу, але втратили право громадянства (наприклад, у випадку вигнання).

3. Мінімальна втрата правоздатності (*capitis deminutio minima*) була наслідком зміни соціально-правового становища особи в сім'ї: а) усиновлення (чи удочеріння), коли раніше самостійна особа потрапляла під владу господаря дому; б) одруження дівчини і входження до нової сім'ї.

Отже, у перший період Римської республіки суб'єктами права визнавали тільки римських громадян. Згодом, коли панування Риму поширилось на Італію та за її межі і він став центром середземноморської торгівлі, чисельність суб'єктів права зростає. По-перше, римське громадянство поступово отримали усі вільні жителі Римської держави і, отже, вони стали суб'єктами права. По-друге, коли тривалий час суб'єктами права вважалися тільки громадяни, тобто фізичні особи, то в другому періоді Римської республіки з'явилась категорія юридичних осіб.

Ще Закони XII таблиць допускали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди, аби вони не мали протиправного характеру (табл. VIII). У цей період й почали виникати різні релігійні та професійні товариства. Проте вони ще не виступали в ролі юридичних осіб. Як представник товариства виступав хтось один і укладав угоду з іншою стороною. Тільки до нього (а не до товариства) пред'являлися претензії, позови у суді тощо.

Коли ж до складу Римської держави були введені різні міські общини (муніципії), які раніше були самостійними, то виникла потреба не тільки у наданні їм самоуправління, а й господарської самостійності. Для цього слід було розв'язати питання організації участі цих общин у торговельному обігу і якому судові їх підпорядковувати. Це було зроблено на основі преторського права. У своїх едиктах претори стали визнавати за муніципіями право позивати і відповідати у суді через своїх представників — муніципальних магістрів або осіб, спеціально призначених декретом муніципального сенату.

Вироблений стосовно муніципій підхід як до юридичної особи згодом був перенесений на різні приватні колегії (товариства). Першим кроком і тут було визнання за ними у преторському едикті права позивати і відповідати в суді через своїх представників.

Розвиток товарообігу, внутрішньої та зовнішньої торгівлі певною мірою відбилися на правовому становищі рабів. Спочатку, як зазначалося, раб вважався тільки річчю, об'єктом права, отже, ніякої правоздатності він не міг мати. Його дії у юридичному плані не мали жодного значення. З часом з'явилися нові, вигідні для рабовласників форми

експлуатації рабів. Однак ними передбачалася певна юридична відповідальність рабовласників за дії своїх рабів. Наприклад, рабовласник міг призначити раба управителем торговельного закладу чи торговельного корабля, і тоді раб міг сам укладати різні угоди, але від імені господаря. У таких випадках була обов'язковою відповідальність рабовласника за угодою, укладеною його рабами в межах дорученої їм справи. Рабовласник міг виділити рабу частину свого майна — пекулій для самостійного ведення господарства в своїх інтересах.

У таких випадках раб мав змогу вступати в договірні відносини зі сторонніми особами. Проте ці особи укладали угоди з рабами тільки переконавшись, що їх права гарантовані у правовому відношенні. Отже, щоб забезпечити можливість господарської діяльності рабів, державі потрібно було створити для цього певні правові гарантії. Саме тому з ініціативи рабовласників претори в едиктах почали визнавати за рабами право здійснювати юридично значущі дії. Але позови при порушенні договорів, укладених рабами, подавали до їх господарів, за дорученням яких раби діяли.

Речове право. З давніх часів в основі права власності лежало володіння якою-небудь річчю. Під правом власності римські юристи розуміли найповніше, виняткове панування над річчю у вигляді володіння, використання і розпорядження нею (*jus utendi et abutendi*). Проте володіння і власність не були поняттями тотожними. Для наявності факту володіння треба було мати річ і ставитись до неї, як до своєї. Власник речі завжди був і її володільцем. Однак володільць не завжди був власником речі (наприклад, злодій). Власник у певні моменти міг і не володіти річчю (здавши її в оренду або позичивши), а володільць мусить мати річ у себе. Проте не кожне фактичне панування над річчю, її наявність у когось визнавали юридичним володінням, а лише таке, що поєднувалось з наміром ставитись до речі, як до своєї власної.

За римським правом, усі речі поділялись на категорії. Особливе значення мав поділ на речі, вилучені з цивільного обігу (*res extra commercium*), і речі, які перебували в цивільному обігу (*res in commercio*).

До першої категорії належали храми, предмети релігійного культу, місця поховання, міські укріплення, громадська земля, море, береги, проточна вода, повітря, тобто речі, які перебували в загальному користуванні.

Всі інші речі зараховували до другої категорії. У свою чергу, речі, які перебували в обігу, тобто були предметом майнових угод, поділяли на: а) рухомі й нерухомі; б) манциповані та неманциповані. Нерухомістю були земля і все, що з нею органічно пов'язане (дерева, криниці,

рудники тощо), а також капітальні будівлі. Всі інші речі вважались рухомими.

Різниця між манципованими (*res mancipi*) та неманципованими (*res pes mancipi*) речами полягала в тому, що перенесення права власності для перших передбачало здійснення особливо урочистого акту — манципації. Нагадаємо: у присутності повноправних римських громадян — п'ятох свідків і вагаря з вагою покупець торкався речі, вдаряв міддю по вазі або клав на неї символ речі, якою розраховувався за куплену річ, і промовляв певну формулу. Продавець теж торкався речі, “передаючи” право на неї покупцеві, й також промовляв обрядові слова. Без цього договору вважався недійсним.

До манципованих речей відносили землю в Італії, рабів, велику свійську худобу (що ходила під ярмом і сідлом), сільські сервітути (право користування чужою річчю). Всі інші речі належали до неманципованих, тобто могли переходити з рук у руки шляхом простої передачі, без зайвих формальностей.

Поділ речей на рухомі та нерухомі, манциповані й неманциповані засвідчив, що об'єктом приватної власності спочатку були рухомі речі. Акт манципації переконував, що частина рухомих речей, які мали значення для сільського господарства, а також земля були об'єктами родової і сімейної власності значно більше, ніж інші речі. Тому в процесі виникнення приватної власності зберігалась і тенденція стосовно захисту інтересів сім'ї та роду.

Набути право власності, крім купівлі-продажу, можна було також шляхом фіктивного судового процесу (*in jure cessio*). Покупець і продавець з'являлися до претора, і покупець заявляв, що на підставі квіритського права дана річ належить йому. Якщо продавець не заперечував, то претор визнавав за покупцем право власності на цю річ. Отримане таким способом право власності називали квіритською власністю, оскільки воно ґрунтувалося на Законах XII таблиць. Сюди ж належали і такі формальні способи набуття власності, як її присудження в спорі про розділ майна (*ad iudicatio*); розпорядження влади про виділення з державної землі ділянок у власність громадян; отримання частки майна, захопленого в завойовницьких війнах і розділеного між воїнами.

Простішими були способи набуття власності, що ґрунтувалися на праві народів. Вони здійснювалися без зайвих формальностей і публічності. Найважливішими з них були *традиція* (*traditio*), тобто проста передача речі в присутності свідків; *окупація* (*occupatio*), тобто захоплення речі; *володіння за давністю* (*usupatio*).

Основним способом захисту права приватної власності (квіритської) була *віндикація* (*rei vindicatio*). Це речовий позов власника

речі щодо людини, незаконно володіючої його річчю. При цьому власник речі повинен був довести своє право на спірну річ. Закони XII таблиць призначали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей: рухомих — рік, нерухомих — два роки. Тобто, якщо впродовж цього часу до володільця речі претензій ніхто не висував, то річ ставала його власністю (крім крадених речей).

Зміни у праві власності. Нові види власності. У другому періоді Римської республіки відбуваються суттєві зміни у праві власності. Воно втрачає сімейний характер і стає суто індивідуальним. Зростає кількість суб'єктів права власності, стали простіші та різноманітніші способи придбання речей. Поруч з квіритською власністю виникли нові види власності: власність переґринів, преторська (бонітарна) власність, провінційна власність (муніципій) та ін.

Власність переґринів спочатку не користувалась визнанням і правовим захистом у Римі. Але після Пунічних воєн (III–II ст. до н.е.) Рим перетворився з суто італійської у середземноморську державу, став одним із центрів світової торгівлі й змушений був визнати право власності осіб, які не були римськими громадянами.

Внаслідок діяльності преторів створюються формули судових позовів спеціально для захисту права власності переґринів. Отже, з'явився новий інститут права власності — власність переґринів.

Розвиток торгівлі, концентрація приватної власності на землю та інші речі, що належали до категорії манципованих, у руках знаті призводили до того, що тривала, складна й урочиста процедура манципації не дотримувалась, втрачала первісне значення. Якщо річ набували без формальностей, які передбачало квіритське право, то при потребі людина для захисту своїх прав могла звернутися до претора. У свою чергу претор, не маючи права порушити форми і вимоги старих цивільних законів, як виняток своєю владою міг дати потерпілому право на позов проти тих, хто порушував його інтереси як володільця. З погляду квіритського права володільць не був власником речі, бо не дотримав формальних вимог при укладенні угоди, проте набута ним річ рішенням претора вводилась до складу його майна, і він мав право на її захист (*in bonis*). Звідси походить термін для цього виду власності — *бонітарна власність*.

Преторська, або бонітарна, власність поступово набула такого ж захисту, як і квіритська. Зусиллями преторів для бонітарних власників створювали формули позовів на зразок віндикаційних. Внаслідок цього дедалі частіше суперечності між старим квіритським правом і правом преторським завершувались перевагою останнього, а квіритське ставало *ius quiritium nudum*, тобто *голим квіритським правом*, не захищеним претором.

Преторська власність сприяла звільненню приватної власності від пережитків родоплемінних відносин, що закріплювались квіритським правом.

Крім власності перегринів і преторської (бонітарної), у другому періоді республіки з'являється *провінційна власність*, яка мала своїм об'єктом землі та інше нерухоме майно завойованих територій (провінцій). Вважалося, що землі у провінціях належать усій римській общині. Її громадяни мали доступ до цієї землі на правах володіння за певну орендну плату. Однак невдовзі ця форма володіння стала самостійним видом права власності, для захисту якого були створені формули спеціальних позовів, які нагадували віндикаційні.

Права на чужу річ. Зростання чисельності населення в Італії, наявність дрібного і середнього землеволодіння, сімейні поділи землі та майна, близькість сусідських ділянок, будівель — усе це потребувало, з одного боку, певного обмеження права власності людини, а з іншого — надання їй права користування чужими речами для певних цілей, при цьому нічим суттєвим не уцімлюючи власника речі. Отже, ще у квіритському праві виникли так звані *сервітути*, що розглядалися спочатку як право на частину чужої речі для здійснення повного і найліпшого використання власного майна.

Римському приватному праву вже раннього періоду були відомі дві групи сервітутів — особисті та речові, або реальні.

Особисті сервітути надавали право користуватися чужою річчю певній (або декільком) особі. *Речові сервітути* надавали таке право не конкретній особі, а будь-кому. Саме вони були найдавнішими і стосувалися переважно землі. Речові сервітути поділялись на *сільські* та *міські*. Давнішими були сільські. Серед них:

iter — право переходу через чужу землю;

astus — право переходу, прогону худоби, а також проїзду на возах;

via — право проходу, прогону і проїзду (отже, кожний наступний сервітут включав у себе попередній);

aguaedustus — право проведення через чужу ділянку води.

Значно пізніше виникли *міські сервітути*. Вважається, що їх поява зумовлена новою забудовою Риму після галльського нашестя і знищення міста в 390 р. до н.е. Серед міських сервітутів можна виділити такі:

— право проведення через чужу ділянку стоку нечистот до спільної клоаки;

— право відведення дощової води через ділянку сусіда;

— право споруджувати будівлю впритул до глухої стіни сусідського будинку;

— право вимагати, щоб будівлі сусіда не закривали доступу світла у вікна інших будинків.

Наприкінці раннього періоду Римської республіки виникли й особисті сервітути, очевидно, як результат заповітів. Серед них відомі:

usus — право особистого користування чужою річчю, причому її плодами дозволяли користуватися тільки для особистих потреб, а не для продажу;

usufructus — пожиттєве право користуватися чужою річчю та її плодами для продажу без права міняти суть речі (наприклад, не можна викопати став на ділянці). Річ можна було здавати в оренду третій особі;

habitatio — пожиттєве право мешкати в чужому будинку;

operae servorum vel animalium — пожиттєве право користуватися працею чужого раба чи тварини.

Всі ці особисті сервітути відрізнялися від звичайної оренди тим, що право користування чужими речами, надане конкретним особам, було для них пожиттєвим і не залежало від зміни власника речі. Крім того, воно здебільшого було безоплатним. Суб'єкт цих сервітутів міг за винагороду передавати іншим особам здійснення за цими сервітутами своїх прав.

Сервітути впродовж тривалого часу належали до категорії манципованих речей. Отже, надавали сервітутні права формальним актом манципації або в процесі фіктивного спору щодо права власника на річ. Їх захист здійснювався на підставі спеціального позову — *actio confessoria*. Цей позов суб'єкт сервітуту подавав проти будь-якої особи, котра перешкоджала здійснювати його права.

Поява преторської і провінціальної власності висунула питання про захист відповідних їй сервітутів, наданих без квіритських формальностей.

Крім того, практика виробила два нові способи встановлення сервітутів.

1. Особи, які бажали встановити сервітут, уклали між собою неформальну угоду (*pactio*). Вона потім підкріплювалася вже формальною обіцянкою особи, на чю річ сервітут накладався (*stipulatio*), надати реальну можливість користуватися цим сервітутом іншій особі.

2. Фактичне надання користування сервітутом.

Діяльністю преторів були створені ще два нові види користування чужими речами:

— право побудови на чужій землі будівлі та користування нею за щорічну платню;

— право користуватися чужою землею з умовою щорічної платні за це.

Останній сервітут майже збігався з орендою.

Ще одним видом прав на чужі речі було *заставне право*. В перший період історії римського права інституту застави не існувало. Згодом він з'явився. Проте спочатку (якщо річ давалась кредитору як гарантія стосовно повернення боргу) боржник мусив розраховувати тільки на "добру совість", порядність кредитора, бо обов'язок останнього повернути річ після сплати боргу не був юридично забезпеченим. Цю прогалину знову ж таки заповнили претори, надаючи боржникам (якщо сплачено борг) право на позов у випадку, коли кредитор не повертав заставленої речі.

Водночас неодмінно треба було забезпечити й інтереси кредитора. З цією метою, зберігаючи за боржником право власності на закладену річ, кредитору надано право розпоряджатися нею на випадок несплати боргу. Практика складалась так, що кредитор мав змогу або взяти заставлену річ у свою власність, або продати її. Якщо після продажу отримана сума чи вартість речі перевищували борг, то надлишок слід було повернути боржникові.

Проте якщо заставлена річ передавалась кредитору, то боржник вже не міг користуватись нею, отримувати прибутки. Тому для нього важливо було одержати позику та ще й зберегти заставлену річ у себе (скажімо, землю) до настання терміну платежу. Такий вид застави із збереженням речі у боржника виник спочатку обхідним шляхом: річ, передана в заставу кредитором, поверталась боржнику кредитором тимчасово, до вимоги. Це називалось *прекарієм*.

Згодом претори узаконили таку форму застави, коли закладена річ залишалась у володінні боржника до настання строку виконання ним зобов'язання, і продавалась тільки тоді, коли боржник був неспроможний сплатити борг, тобто якщо він не виконав зобов'язання. Така форма називалась *іпотекою*.

Зобов'язальні відносини. Зобов'язальні відносини між людьми передбачають певний юридичний зв'язок між ними з певними юридичними наслідками. У результаті таких відносин одна особа мала забезпечене державою право вимагати від іншої виконання або невиконання певних дій на свою користь.

Спочатку в римському праві були відомі дві основні підстави виникнення зобов'язань: з договору і з порушення прав приватних осіб (з правопорушення — делікту).

Характерною рисою обох видів зобов'язань була не тільки майнова, але й особиста відповідальність.

Зобов'язання з деліктів виникли у римському суспільстві першими, тоді, коли саморозправа і кровна помста поступилися місцем пе-

ред системою грошових стягнень, що накладалися владою на правопо-рушників.

У Законах XII таблиць передбачалися такі делікти.

1. *Посягання на особу* (injuria). Найперше це стосовувалось тілесних пошкоджень. Якщо між сторонами не було досягнуто згоди щодо компенсації, то, як уже відомо, діяв принцип таліону — “око за око, зуб за зуб”. Якщо пошкодження були тяжкими (голови, костей, ока), то таліон не застосовувався, а винного зобов’язували сплатити штраф: 300 асів за потерпілу вільну людину і 150 асів — за раба. За образу, легкі побої та інше встановлювали штраф 25 асів (табл. VIII, п.2–4).

2. *Крадіжка* (furtum). Зобов’язання з цього делікту мали два види:

а) якщо злочинець був схоплений на місці злочину, то його віддавали в розпорядження потерпілого. Коли злодій чинив опір, то його можна було вбити, скликавши перед покаранням народ (очевидно, як свідків. — табл. VIII, п. 12, 13). У першому випадку, за свідченнями одних римських юристів, злодій потрапляв у становище раба, за іншими — неоплатного боржника, який міг упродовж 60 днів відшкодувати потерпілому збитки, а якщо був неспроможний це зробити, то ставав рабом;

б) якщо ж злодія не спіймали “на гарячому”, але потім виявляли факт крадіжки, то його піддавали тілесному покаранню і могли віддати в розпорядження потерпілого або (якщо крадіжка була незначною) він мусив сплатити потерпілому подвійну вартість речі.

3. *Пошкодження або знищення чужих речей* (damnum injuria datum). У Законах XII таблиць передбачено тільки окремі випадки знищення чи пошкодження чужих речей: якщо з необережності зламано чужу річ, то винний відшкодував її вартість (табл. VIII, п.5); якщо це зробила хатня тварина, то її слід віддати потерпілому або відшкодувати збитки (табл. VIII, п.6); якщо потравлено або зжато чужий врожай, особливо таємно, вночі, то винного належало вбити; якщо це вчинив неповнолітній — сікти його або зобов’язати батьків повернути збитки у подвійному розмірі (табл. VIII, п.9); підпалювачів чужої будівлі або складених скирд хліба — сікли і страчували; якщо підпал зроблений з необережності — відшкодували збитки (табл. VIII, п.10); за злісну порубку чужих дерев належало сплатити по 25 асів за кожне дерево.

У другому періоді Римської республіки відбулася реформація деліктів старого цивільного права і на підставі преторських едиктів передбачалися нові їх види. Деліктами стали вважатися такі дії, що, поперше, причиняли реальну шкоду іншій особі; по-друге, на відміну від старого цивільного права, яке звертало дуже мало уваги на суб’єктивний бік дії, вимагалось, щоб ця дія була визнана або навмисною, або

скоєною з необережності. В іншому випадку вона вважалася випадковою (casus) і відповідальність за неї не передбачалась.

У випадку посягань на особу таліон уже не застосовували. Преторський едикт скасував фіксовані суми штрафів 25–300 асів. Штрафи тепер призначалися залежно від конкретних обставин справи претором або суддею, оскільки попередні їх розміри були надто мізерними*.

За деякі посягання на особу, крім цивільної, була передбачена і кримінальна відповідальність. Такі правопорушення, які стосувалися окремих осіб, але одночасно порушували інтереси суспільства загалом, держави, стали називатися *публічними деліктами* (delicta publica), а згодом — *злочинами* (crimina).

Отже, тілесні покарання за крадіжку були скасовані, а замість них призначена майнова відповідальність у вигляді штрафу. Крім того, потерпілий міг вимагати повернення вкраденого на підставі віндикації. Потім відмінено і систему штрафів за навмисне знищення чи пошкодження чужого майна. За законом Аквилія 287 р. до н.е., той, хто вб'є чужого раба, коня, бика чи вівцю, зобов'язаний заплатити господареві найвищу ціну, яка існувала на них упродовж поточного року. За поранення чужого раба чи тварини, а також навмисне знищення чи пошкодження будь-якої іншої речі належало заплатити господареві найвищу їх вартість, що існувала впродовж останніх 30 днів. Отже, закон Аквилія закріпив перехід від системи штрафів за спричинену шкоду до відшкодування реальних збитків. Римські юристи, розробляючи у подальшому вчення про вину, нерідко здійснювали це у формі коментування законом Аквилія.

Внаслідок діяльності преторів і юристів були законодавчо передбачені нові види деліктів.

1. *Грабунок* (garina), виділений едиктом претора Лукулла (27 р. до н.е.) з деліктів старого цивільного права. Грабунком вважалось групове пошкодження або крадіжка майна, пов'язані з насильством. Відповідальність за це встановлювали у чотирикратному розмірі спричиненої шкоди чи вартості вкраденої речі. Крім того, винні підлягали громадянському безчестю (infamia), що відбивалось на їхній правоздатності.

2. *Погроза* (metus). На основі едикту претора Октавія не визнавались дійсними дії, вчинені під впливом насильства чи страху. Потерпілий мав право вимагати стягнення чотирикратної вартості шкоди, яка була йому спричинена в результаті погрозу.

* В історії збереглося свідчення про багача — Л.Вератія, який розважався тим, що ходив вулицями і давав усім зустрічним ляпаса. За ним йшов раб з мішком грошей і сплачував потерпілим по 25 асів.

3. *Обман (dolus)*. Якщо особа діями чи словами навмисно викликала дезорієнтацію іншої особи або призводила її до помилкових вчинків, унаслідок чого була завдана майнова шкода, то для таких справ претор Галлій у 66 р. до н.е. встановив позов про просте відшкодування збитків.

Зобов'язання з договорів. Види контрактів. Зобов'язання, які виникали між громадянами в результаті угод, договорів, називалися договірними. Договори називали контрактами, і вони являли собою домовленість двох чи більше осіб, згідно з якою одна (чи більше) особа мала право вимагати від іншої (інших) здійснення (нездійснення) певних дій.

Контракти старого цивільного права характеризувалися певними особливостями. По-перше, вони були строго формальні, іншими словами, юридичну чинність мали тільки ті, що вкладалися в передбачену законом форму. При цьому зміст контрактів не мав суттєвого значення (якщо не був протиправним), тобто до них могли входити угоди різного характеру. По-друге, контракти були односторонніми, тобто надавали одній особі право вимагати, а на іншу покладали обов'язок виконати цю вимогу; по-третє, обіцянку виконати угоду давали у вигляді клятви, тим самим контракти ставили під захист релігії; по-четверте, невиконання договору не передбачало судового розгляду, а безпосередньо тягнуло за собою юридичні наслідки — особисту відповідальність боржника.

З найдавніших контрактів виділимо *позичку (nexum)*. Такий контракт укладався з обов'язковим дотриманням форми манципації. За такими ж обрядовими процедурами відбувалось і повернення боргу. Якщо борг не повертали, наслідки наставляли негайно — без судового позову, у вигляді так званого *накладення руки (manus injectio)*, тобто боржник потрапляв у повне розпорядження кредитора. Однак упродовж 60 днів, як уже згадувалось, кредитор був зобов'язаний тричі виводити закованого у кайдани боржника на ринкову площу і оголошувати його борг. Якщо не було бажаючих сплатити борг і між боржником і кредитором не досягнуто домовленості про, скажімо, відробіток боргу, то боржника можна було продати у рабство або навіть вбити. Кредитори, якщо їх було кілька, могли розсікти тіло боржника на частини (які, можливо, потім його родина мусила викуповувати для поховання).

Згодом законом Петелія 326 р. до н.е. було заборонено заарештовувати боржників, продавати їх у рабство чи вбивати. Відповідальність за борги переносили з особи на майно боржника. Тому, позбавлений безпосереднього забезпечення особистістю боржника, договір позички у стародавньому вигляді вийшов з ужитку.

На зміну йому з'явився значно спрощений за формою контракт — *стипуляція* (stipulatio), яка не передбачала здійснення спеціальних обрядів. Кредитор задавав боржнику одне або декілька запитань, на які той відповідав за встановленою формою в присутності свідків. Переваги стипуляції, крім простоти, полягали ще й у тому, що таким усним способом можна було надати юридичну силу угодам різноманітного характеру: позичити гроші чи річ, сплатити борг, подарувати або обміняти якусь річ тощо. Якщо боржник у названий термін не виконував зобов'язання, то кредитор міг притягнути його до судової відповідальності.

З розвитком торговельно-грошових відносин у зобов'язаннях з договорів відбулись суттєві зміни. По-перше, укладаючи контракти, стали приділяти увагу справжньому змісту волі сторін, а не тільки зовнішній формі її вираження. По-друге, з'явилися і набули значного поширення контракти з двосторонніми зобов'язаннями. По-третє, для забезпечення виконання зобов'язання стягнення остаточно переносяться з особи на майно боржника.

Римські юристи звели всі відомі їм контракти в певну систему і виділили чотири їх групи: *вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні*. Підставою для наведеної класифікації договорів були відмінності в умовах і формі укладання угоди.

Усі інші види зобов'язань з договорів не вважались контрактами. Їх називали пактами (pacta) і спочатку вони не мали правових гарантій захисту. Лише деякі з них згодом стали користуватись юридичним захистом на підставі преторського едикту.

Вербальними контрактами називали такі угоди, які набували юридичної сили внаслідок виголошення певної, але простої словесної формули (verbis — слово). Сюди відносились стипуляція, запрягання вільновідпущеника патрону, визначення посагу.

Літеральні контракти (litterae — буква) — це угоди, юридична сила яких базувалася на певній формі письмової угоди. Наприклад, записи у господарських книгах, які римляни вели дуже пунктуально, могли служити одним із доказів існуючого зобов'язання; або поява контракту, оснований виключно на записах у книгах обох сторін; або у взаємовідносинах римлян з перегірниками існував так званий *хірограф* — документ (розписка), складений боржником про його борг, чи *синграф* — документ, складений від імені обох сторін про взаємні зобов'язання з їхніми підписами.

Реальні контракти. Якщо перші дві категорії контрактів вважались формальними, то третя категорія — неформальні. Їх юридична сила ґрунтувалася на фактичній передачі речі, яка була предметом угоди.

Саме з цього моменту, а не після досягнення згоди, реальний контракт вважався дійсним. Назва походить від слова *res* — річ.

До реальних відносили такі контракти:

1) *позика* (*mutuum*) — неформальна передача однією стороною іншій стороні грошей або інших визначених кількістю, вагою тощо речей, які друга сторона зобов'язана повернути у певний строк;

2) *позичка* (*commodatum*) — одна сторона передає іншій якусь певну індивідуально визначену річ у тимчасове і безоплатне користування. Інша сторона повинна у домовлений термін цю ж саму річ у цілості і тієї ж якості повернути;

3) *зберігання* (*depositum*), або *поклажа* — це договір, згідно з яким одна сторона віддає іншій на безоплатне зберігання якусь річ із зобов'язанням цієї другої сторони (особи) повернути цю річ за першою ж вимогою її власникові;

4) *застава* (*pignus*) — одна сторона передає іншій якусь річ для забезпечення боргу, але з умовою, що річ буде повернена в момент сплати боргу чи припинення застави.

Консенсуальні контракти (*consensus* — домовленість, угода). Тут юридичні наслідки наставали з моменту досягнення і оформлення угоди, а не передачі речі, як у попередній категорії.

До групи консенсуальних контрактів відносились такі договори:

1) *купівлі-продажу* (*emptio — vendicio*) — двостороння угода, де одна сторона зобов'язується передати іншій стороні у власність якусь річ і одержати за це винагороду, а інша — одержати річ і заплатити за неї домовлену ціну;

2) *наймання* (*locatio-conductio*) — договір, за яким одна особа зобов'язується за певну плату дати іншій особі в користування якусь річ або використати працю людини (вільної);

3) *товариства* (*societas*) — угода декількох осіб, які об'єднували своє майно і зусилля для досягнення певної мети (що не суперечила законові). Кожен з учасників повинен був діяти з урахуванням спільних інтересів і всією одержаною винагородою ділитися з товаришами. Контракт був суто особистим і припинявся у випадку смерті чи відмови від угоди будь-кого з учасників;

4) *доручення* (*mandatum*) — особиста угода, за якою одна особа зобов'язувалась безоплатно виконати якісь дії за дорученням іншої.

Шлюбно-сімейне і спадкове право. На ранніх стадіях розвитку римського суспільства встановилася, як вже зазначалося, майже необмежена влада хазяїна дому над членами сім'ї. Одружена жінка займала в сім'ї другорядне становище, перебуваючи під владою чоловіка (*cum manu* — “під рукою чоловіка”), який водночас набував усі права на її

майно. Однак уже в ранню епоху з'явилася й інша, дещо м'якша для жінки форма шлюбу — *sine manu*, тобто шлюб без необмеженої влади чоловіка. У такому шлюбі жінка мала дещо ширші права, не була така безправна, принижена, як у шлюбі *cum manu*. Вона, зокрема, не відповідала за дошлюбні борги чоловіка, він не міг її віддати у боргову кабалу іншій особі. Наприкінці другого періоду розвитку римського права набуло поширення позашлюбне тривале співжиття — *конкубінат*.

Упродовж майже всіх періодів розвитку римського права батько зберігав також необмежену владу над дітьми.

Згадаймо, що на ранніх етапах розвитку спадкового права законними спадкоємцями вважалися тільки *агнати*, тобто ті особи (вільні), які проживали у сім'ї, були під владою *pater familias*, незалежно від кровної спорідненості. Кровні родичі, які звільнилися з-під влади глави сім'ї, виходили з сім'ї — *когнати*, впродовж тривалого часу не мали права спадкування.

Невдовзі у римському праві поряд зі спадкуванням згідно з законом з'явилось спадкування за заповітом. Проте воно обмежувалось низкою умов, і для надання йому законної сили потрібно було дотримуватись певних формальностей. У подальшому визначено обов'язкові частки спадкового майна для законних спадкоємців у тих випадках, коли майно заповідалось чужим особам. Спрощувались умови для складення заповітів воїнами та деякими іншими категоріями громадян.

Кримінальне право. У ранньому римському кримінальному праві зберігаються численні риси родового ладу. Власне, кримінальне право як окрема галузь тоді ще не виділилось, оскільки основна частина правопорушень розглядалась у порядку приватного обвинувачення і мала характер позову до порушника. Як відомо, право було тісно пов'язане з релігією, впродовж тривалого часу вирішуючи кримінальні справи. Керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Кровну помсту, що дуже швидко зникла, змінили штрафи і таліон.

У кримінальному праві швидко почали розрізняти правопорушення приватного і публічного (громадського) характеру. У Законах XII таблиць зафіксовані, наприклад, тільки приватні правопорушення, тобто такі, які стосувалися приватних осіб. Громадські, або публічні, правопорушення (*delicta publica*), що торкалися інтересів держави, спочатку не були передбачені законодавством. Визначення того, що є публічним правопорушенням, а також розв'язання питання про належне покарання за нього було компетенцією магістратів.

Зокрема, до *публічних деліктів* почали відносити злочини проти держави (зрада або зносини з ворогом, опір владі), вбивство, образу

жіночої честі (звалтування), підпал, неправдиві свідчення, пасквілі, знищення чи крадіжку врожаю, порушення межових знаків. Для їх розслідування і розгляду створюються спеціальні комісії. Діяли вони згідно з інструкціями, де визначалось, які саме делікти вони повинні розслідувати і які покарання за ці злочини належало накладати. Першою такою комісією була створена за законом Кальпурнія (149 р. до н.е.) комісія у справах хабарництва і здириництва службових осіб у провінціях. Згодом були створені комісії у справах розбоїв з убивством, отруєння, крадіжки й розтрата державного майна та ін. Особливо багато таких комісій створено в часи диктаторства Корнелія Сулли.

Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважалися образою богів і, крім звичайних світських покарань, тягнули за собою релігійні прокляття (*sacer esto*) або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. Сюди передусім належали порушення патроном обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів, порушення весталками обітниці невинності тощо.

До *деліктів приватного характеру* (*delicta privata*) відносили крадіжку, посягання на особу (честь, гідність, тілесні ушкодження), знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання, які застосовували у Римській республіці, поділяли на *тяжкі та легкі*. До тяжких належали смертна кара і вигнання з позбавленням громадянства, до легких — тілесні кари і штрафи.

Смертну кару застосовували у Римі з найдавніших часів. За Законами XII таблиць, той, хто підбурює ворога до нападу на Рим або віддає римського громадянина ворогові, підлягає смерті (табл. IX, п.5). Вирок виконували мечем. Проте винних у вбивстві батьків сікли палицями, потім зашивали у мішок разом з собакою, півнем, змією і мавпою та кидали у море. Прелюбодіїв сікли різками на смерть. Весталок, котрі порушили обітницю невинності, живими закопували в землю. Рабів за злочини (а іноді й вільних, зокрема за неправдиві свідчення) кидали у прірву з Тарпейської скелі.

На початку II ст. до н.е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн вона була відновлена і часто поєднувалась з конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою залякування смертну кару здійснювали мученицькими формами (наприклад, розп'яття на хресті).

Вигнання, відоме з часів родового ладу, називали у Римі “позбавленням води і вогню”. Воно поєднувалося з утратою громадянства. Римський громадянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг доб-

ровільно піти у вигнання. Повернення вигнанця на батьківщину означало для нього смерть або захоплення у рабство.

Тілесні покарання широко застосовували як у найдавніші часи, так і пізніше. Їх накладали за розпорядженням Народних зборів чи магістратів. Невипадково вищих магістратів супроводжували ліктори з пучками прутів. Переважно тілесні покарання полягали у побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були й калічницькі кари — відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладали магістрати без дотримання особливих формальностей. Таке право (*ius coercitionis*) вони дістали з самого початку. Спершу штраф сплачували переважно худобою, його верхня межа була встановлена у 30 биків і дві вівці. З кінця У ст. до н.е. штрафи здебільшого стягують грішми з розрахунку вартості бика 100 асів, вівці — 10 асів. Магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного. Якщо ж таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити до Народних зборів.

З поглибленням соціальної нерівності, загостренням класової боротьби суворішають і покарання. За найменші провини рабів жорстоко карають. Якщо раніше рабів карали їх власники, то потім їм допомагали магістрати, зокрема ті, котрі наглядали за порядком. Уже згадувався, наприклад, закон 10 р. н.е., згідно з яким за вбивство рабом свого пана карали смертю всіх рабів, які на той час перебували в будинку чи на подвір'ї (за винятком тих, хто протидіяв убивству з небезпекою для життя). Різні покарання за одні й ті самі злочини застосовували й щодо римлян та перегринів.

Водночас у другому періоді існування республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права (загальної його частини). З'являються поняття вини (*culpa*), умислу і необережності (*dolus, malus*), випадковості (*casus*). Різними у зв'язку з цим були і покарання. Щоправда, в часи існування республіки спробу вчинити злочин ще не відділяли від здійснення його і за це карали так само, як і за сам злочин. Зате не карали злочинний намір, який не був реалізований, і за приготування до злочину.

Збереглися залишки самосуду — навіть у період пізньої Республіки допускалось безкарне убивство батьком заміжньої дочки і її коханця. Чоловік такого права не мав (хіба якщо коханець був особою “низького походження”).

У цей період значно розширилась кількість публічних злочинів. Їх поділяли на чотири категорії: *проти держави, проти релігії, проти моралі та проти приватних осіб.*

Злочинами проти держави вважали, крім зради і збройного опору владі, образу величі римського народу, заподіяння шкоди державі, опір виконанню своїх функцій магістратами, застосування недозволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробку монет та ін.

Релігійними злочинами були: образа богів, недотримання релігійних обрядів, святотатство та ін.

Злочинами проти моралі вважалися подружнтя зрада, статеві стосунки з незаміжною жінкою, звідництво, кровозмішання, багатомузжя, гомосексуалізм.

До четвертої категорії — злочинів проти приватних осіб — належали вбивство, підпал, насильство, примусове перетворення у рабів вільних людей, неправдиві свідчення, захоплення чужих рабів, стягування за борги надмірних відсотків, крадіжку зі зломом уночі та ін.

До приватних злочинів відносили крадіжку звичайну (без обтяжливих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Єдиного збірника законів чи кодексу, де були б систематизовані злочини і покарання, не існувало. Діяли різні закони, сенатусконсульти, преторські едикти.

Судочинство. У розвитку судочинства Стародавнього Риму можна виділити три основні етапи.

На першому ще не зміцніла державна влада не вважала за обов'язок розглядати спори, що виникали між громадянами, захищаючи їхні інтереси та права. Громадяни повинні були захищати самі себе. Проте швидко це стало вкладатися в чітко визначені правові форми, і відкрите самоуправство під страхом покарання було заборонено. На цьому етапі вже спостерігається відокремлення цивільних справ від кримінальних, хоч втручання державних властей у галузі цивільного права поширюється тільки на незначне коло справ.

На другому етапі, в другу половину існування республіки, коли посилалась правотворча роль преторів, у цивільному процесі зростає значення магістратів, зокрема преторів, хоча у вирішенні майнових спорів значну роль усе ще виконували приватні третейські суди. На третьому етапі, в період абсолютної монархії, цивільний процес стає виключно монополією державних органів.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався з двох стадій. На першій (*in jure*) сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих і чітко дотримуваних формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Магістрат констатував справедливість та правомірність позову, і якщо відповідач не заперечував йому, то справа вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не

погоджувався з позивачем, то також промовляв відповідні формули (їх було всього п'ять). Сукупність цих формул, які промовляли сторони, називалась *legis actio*, що означало *діяти згідно з законом*, а не самочинно. Тому і процес називався *легісакційним*. Отже, він вирізнявся формалізмом.

У випадку заперечення відповідачем претензій позивача справа переходила у другу стадію — *in iudicio*, і її міг знову ж таки розглянути магістрат (претор) або спеціальні судові колегії, які виникли в період розвиненої республіки. Наприклад, одна колегія (до її складу входило 105 суддів — по п'ять від усіх 21 тріб) розглядала справи про спадкування; інша (10 суддів) — справи про свободу осіб (чи людина є вільною, чи рабом). Крім колегій, справу могли розглянути і судді (один або більше), котрих за згодою сторін призначав претор.

Для виголошення промов сторони могли запрошувати спеціальних ораторів, а для консультацій — юристів. На відміну від першої стадії у другій не треба було промовляти формул, робити відповідні жести. Рішення суду оскарженню не підлягало.

У *кримінальному процесі* жодних правил судочинства не встановлювалося. Самі магістрати спочатку проводили розслідування, самі й розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або й на власний розсуд. Цього дотримувались і центуриатні чи трибутні коміції під час розгляду апеляцій на рішення магістратів.

У II ст. до н.е., як уже зазначалось, для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії. Особливістю розгляду справ у цих комісіях було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала тільки приватним особам. Ті особи, котрі порушували справу, були зобов'язані збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту в суді. Коли позивач відмовлявся від продовження справи, вона негайно припинялась. За бездоказовість чи наклепницьке обвинувачення позивач міг бути покараний. Судочинство у комісіях проводилось усно і відкрито, супроводжувалось обвинувачувальними і захисними виступами ораторів та ін.

На другому періоді розвитку римського права виникла потреба у реформуванні судового процесу, у більш гнучких його формах, які б давали право на позовний захист широкому колу майнових відносин. Велика роль у цьому належала розвитку товарно-грошових відносин, перетворення Риму в світову державу, потреба надавати судовий захист переміщуваним та іншим торговцям, які не були римськими громадянами і не мали права брати участі в легісакційному процесі.

В II ст. до н.е. спеціальними законами проведено реформу цивільного процесу. Суть змін полягала у тому, що на першій стадії сторони

вже не повинні були промовляти обрядові формули, робити певні жести, а магістрат виконував пасивну роль, спостерігаючи лише за їх правильністю. Раніше через найменшу помилку в цій обрядовості справа програвалась. Відтепер сторони викладали перед магістратом суть справи у будь-якій формі, а вже він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Отже, магістрат складав письмову юридичну формулу, в якій викладав суть справи і скеровував її судді, котрого призначав для конкретного розгляду справи. Звідси і процес дістав назву *формулярного*, хоч і зберіг дві попередні стадії розгляду. Формула обов'язково повинна була містити:

- 1) виклад претензій позивача і заперечень відповідача;
- 2) особливі обставини, на які судді слід було звернути увагу;
- 3) вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні, то звільнити відповідача від відповідальності;
- 4) призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу за суттю і виносив рішення, яке знову ж таки оскарженню не підлягало.

Формулярний процес передбачав залучення юристів для допомоги сторонам у викладі їх позиції, забезпеченні доказами, для консультацій у процесі розгляду справи, тим самим він сприяв розвитку римської юриспруденції. Формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним, ординарним процесом у Римській республіці.

4. Римське право в період імперії

Суб'єкти права. В період імперії, коли політичні права римських громадян почали втрачати своє значення, виник процес загладжування правових відмінностей між населенням країни, зокрема римлянами та переґринами. Після видання едикту Каракалли (212 р.), згідно з яким все вільне населення Римської держави дістало права римського громадянства, основним поділом населення країни став поділ на вільних і рабів. Відпущення раба на волю перетворювало його в римського громадянина.

Водночас у римському суспільстві з'являється нова категорія населення — не громадяни, але й не раби, права і дієздатність котрих були обмеженими, *колони*, кількість яких дедалі зростала. Впродовж тривалого часу вони вважалися вільними, проте вже з III ст. почався процес їх закріпачення, а 332 р. едиктом імператора Костянтина колонам заборонялося самовільно залишати господаря та землю, де вони працю-

вали. Колони стали “рабами землі”, яку дозволялося продавати лише разом з ними, а їх самих у випадку втечі били батогами і в кайданах повертали до господарів. Отже, колони, котрі формально не були рабами і вважалися вільними, фактично займали проміжне становище між громадянами і рабами. Як зазначалося, вони мали обмежену право- і дієздатність: могли торгувати, набувати і продавати належні їм речі, тобто виступали суб’єктами права, проте без дозволу господаря не мали права набувати нерухомості. В суді від їх імені виступав господар.

Своєрідну категорію населення становили воїни. В часи імперії армія була вже постійною, професійною і однією з основних опор державної влади, а солдатська служба стала спадковою — діти ветеранів теж ставали воїнами. Ця категорія населення користувалася багатьма пільгами і привілеями, їх служба високо оплачувалася. Проте в правовому відношенні воїни були обмежені — під час служби вони не могли вступати у шлюб, займатися торгівлею, промислами тощо.

Перетворення християнства в державну релігію призвело до того, що обсяг право- і дієздатності почав залежати від віросповідання. Зокрема, язичники та євреї не мали права обіймати державні та громадські посади. Іновірцям заборонялося мати рабів — християн, а євреям — брати шлюб з християнами. Відступників від християнської віри позбавляли права складати заповіти і діставати спадок, бути свідками в суді. Єретики, тобто ті, котрі не визнавали догматів релігії, рішень вселенських соборів, не мали права обіймати державні посади, діставати спадок, дарувати що-небудь іншим особам.

У період імперії жінок у майново-правовому відношенні зрівняли з чоловіками. В сфері сімейних і спадкових відносин становище жінки залишалось другорядним, хоча в законодавство й були внесені зміни стосовно правового зрівняння статей, піднесення ролі та значення матері в сім’ї. Не змінилося становище жінок і в галузі публічного права. Вони й надалі залишалися неправоздатними, не мали політичних прав, не допускалися до жодних державних чи громадських посад.

Розширюється коло юридичних осіб. Поряд з муніципіями і товариствами права юридичних осіб набувають ремісничі цехи, церковні общини і монастирі. На ґрунті християнської добротності виникло поняття про встановлення фондів (майна і грошей) для створення сиротинців, лікарень, притулків для хворих і старих. Такі фонди-установи були самостійним суб’єктом права.

Речове право. Існуюча з часів республіки складна система прав, пов’язана з наявністю різних форм власності, — квіритської, преторської (бонітарної), перегринської і провінціальної, створювала безліч практичних незручностей. Після едикту Каракалли припинила існу-

вання як окрема категорія власності переґривів, що свого часу справила великий вплив на розвиток самого поняття власності у римському праві.

За правління імператора Діоклетіана після нового адміністративно-територіального поділу і ліквідації попереднього державно-правового статусу провінцій зникла й система особливих *провінціальних речових прав*. Збереглися ще деякі відмінності між квіритською і преторською (бонітарною) власністю, але головню у різних позовних способах захисту, оскільки поділ речей на манциповані та неманциповані припинив існування. Остаточно різниця між цими двома видами власності була ліквідована за імператора Юстиніана.

Значно спростилися способи *передачі права власності*. Замість складного обряду манципації чи фіктивного судового процесу звичайним способом перенесення права власності стала *традиція* — неформальна передача речі.

Відбулися зміни у строках давності. Право власності за давністю володіння набувалося особою, якщо вона володіла рухомою річчю три роки, а нерухомістю — десять (потім 20) років. При цьому власник повинен бути добропорядним, а річ — не вилученою з обігу і не краденою.

Зате у період імперії з'явилися нові заборони відчужувати деякі речі. Зокрема, не дозволялось відчуження церковного майна, рабів, котрі обробляли земельні ділянки, колонів окремо від землі.

Права на чужі речі були розширені. З'явився *емфітевзис* — довгострокова оренда необроблених ділянок землі. На суб'єкта цього права покладався обов'язок платити за земельне користування певну суму. Це право можна було передавати третій особі й у спадок. Від звичайної оренди емфітевзис відрізнявся тим, що орендатор зобов'язаний був обробляти землю і в обробленому вигляді повернути власникові, а головне — орендатор не мав надійного способу захисту своїх прав від третіх осіб. Той, хто володів емфітевзисом, набував захищеного речового права користуватися чужою землею сільськогосподарського призначення, не мусив її обробляти, а міг, скажімо, використовувати як пасовище. Його право не було обмежене жодними строками (на відміну від оренди, де називались терміни).

Виник іще один вид права на чужу річ — *суперфіцій* — довгострокове (вічне), відчужуване й успадковуване право користуватися чужою землею для забудови. Не будучи власниками землі, особи, котрі її отримали за емфітевзисом чи за суперфіцією, фактично здійснювали всі правомочності власника (володіння, користування і розпорядження). Вони мали для захисту своїх прав і відповідні позови, однак не як власники, а як володільці.

Сервітутне право загалом було спрощене. Ліквідовано різницю між цивільними і преторськими способами встановлення сервітутів. Звичайним способом їх встановлення стали договірні відносини.

Розвинулося заставне право. Застава існувала у двох формах: з переданням речі (*pignus*) і без передачі заставленої речі (*hipoteca*). Поряд зі звичайною заставою окремих речей з'являється застава у формі іпотеки на все майно боржника — *генеральна іпотека*. Вона переважно застосовувалась тоді, коли кредитором була казна.

Зобов'язальне право. Вироблена юристами в період Римської республіки система зобов'язань зазнала певних змін, хоч і не дуже суттєвих. Поділ зобов'язань на основні чотири категорії зберігся, однак класичні літеральні контракти поступово вийшли з ужитку. Зросло юридичне значення письмових документів, що видавались на підтвердження вербальних контрактів. Стипуляція втратила первісний абстрактний характер. З реальних контрактів виділили так звані *безіменні*, які спочатку не мали правового захисту, а потім його дістали. Це були реального виду контракти, що виникли заново і не вкладались у чотири категорії раніше усталених контрактів.

Вони також були систематизовані в чотири групи:

do ut des — “даю, щоб і ти дав”, тобто обмін речами;

do ut facias — “даю, щоб ти зробив”, тобто віддання речі за послугу;

facio ut des — “роблю, щоб ти дав” — послуга за річ;

facio ut facias — “роблю, щоб ти зробив” — послуга за послугу.

Тобто в часи імперії майже всі угоди (не злочинні, реальні) дістали правовий захист. Це був крок уперед на шляху до здійснення засади: *“Договір треба виконувати”*.

У галузі зобов'язань із *деліктів* серйозних змін не сталося. З'явилися ще дві нові підстави виникнення зобов'язань — зобов'язання *ніби з контрактів* (*quasi ex contractu*) та зобов'язання *ніби з деліктів* (*quasi ex delicto*).

До перших віднесено:

1) ведення чужих справ без доручення і навіть без відома господаря (неодмінна потреба ремонту будинку за відсутності господаря; порятунок його майна під час пожежі; сплата боргу за боржника без його прохання та ін.). У результаті здійснення подібних справ між господарем і особою, котра це зробила, виникали взаємні зобов'язання;

2) безпідставне збагачення (наприклад, платіж неіснуючого боргу, позика у неповнолітнього, передання речі за певну майбутню дію чи подію, яка, однак, не сталася). У цих випадках потерпілому надавався позов про повернення його речей чи грошей.

До зобов'язань ніби з деліктів віднесено такі, які виникли з протиправних дій, що не підпадали під категорію деліктів. Це:

1) відповідальність власника будинку за те, що біля будинку щось поставлено або підвішено так, що воно може впасти і спричинити шкоду іншим;

2) відповідальність власника будинку за те, що з його вікон щось викинуто або вилито на вулицю;

3) відповідальність судді за ухвалу незаконного рішення або його неявку без поважних причин на розгляд справи.

Відбуваються зміни у *спадковому праві*. Не змінюючи співвідношення основних видів спадкування (якщо був заповіт, то спадкування за законом не виконувалось), законодавці розширюють коло спадкоємців за законом, причому за рахунок насамперед кровних родичів — когнатів. Окрім цього, спостерігається певне обмеження свободи заповітів на користь близьких кровних родичів. Вводиться в практику поняття *обов'язкових законних спадкоємців* — дітей, батьків, подружжя, які, незважаючи на існування заповіту, мають право на певну частку майна померлого.

У період пізньої імперії кровне споріднення остаточно визнається основною ознакою при спадкуванні, повністю витіснивши агнатичне. Встановлено черговість (класи) кровних родичів, котрі спадкують майно померлого, якщо немає заповіту (але завжди кожний наступний клас має право на спадок тільки при відсутності або відмові від спадкування попереднього): 1) нисхідні родичі (діти без різниці статі та віку, онуки); 2) висхідні родичі (батько, мати, дід, баба), а також повнорідні брати і сестри; 3) неповнорідні брати і сестри; 4) всі інші кровні родичі.

Той, хто перебував у подружжі, мав право спадкувати тільки тоді, коли не було спадкоємців основних чотирьох класів або при їх відмові від спадку, оскільки вважалось, що він повинен був мати особисте майно чи придане. Якщо ж цього не було, то для нього встановлювали так звану *обов'язкову частку* в розмірі чвертини спадщини.

Кримінальне право. У період імперії значною мірою зберігалось і діяло республіканське кримінальне законодавство, яке доповнювалося численними імператорськими конституціями. Коментуючи це законодавство і в багатьох випадках коригуючи судову практику, юристи впливали на зміст подальших нормативних актів.

Наприклад, у період республіки злочинними вважалися тільки намісні дії, а необережність здебільшого не каралася. Відсутність наміру (*dolus*) перетворювала суспільно небезпечні дії у звичайну випадковість (*casus*). Однак в імперський період юристи, дотримуючись

практики договірних відносин, де безвідповідальне виконання своїх зобов'язань мало велике значення для наслідків, звернули увагу на злочини, вчинені з необережності. В результаті в імператорських конституціях і за них було встановлено відповідальність, щоправда, меншу, ніж за навмисні. Отже, за злочини і проступки почали карати, беручи до уваги ступінь вини.

В республіканському законодавстві посягання на злочин не відрізняли від скоєння злочину і карали однаково. Юристи імператорського періоду почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину, і покарання за це були різні, а іноді у першому випадку взагалі звільняли від покарання.

Оскільки підставою для кримінальної відповідальності стало вважатися навмисне чи необережне діяння, з'явилось й поняття *осудності*. Неосудними, тобто такими, що звільнялися від кримінальної відповідальності, були малолітні та психічнохворі.

У період імперії розширилась система складів злочинів, що пояснюється подальшим загостренням соціальних протиріч. Зазначимо, що в римському кримінальному праві, на відміну від цивільного, численні теоретичні питання ще не були розроблені. Не існувало навіть чіткого визначення самого поняття злочину, не чітко розмежовувались види і склади окремих злочинів. Кримінальне законодавство обростало різними тлумаченнями, іноді суперечливими і такими, що прямо не ґрунтувалися на законі. Тому нерідко одна і та сама протиправна дія могла бути віднесена до різних груп злочинів.

За часів імператора Юстиніана весь нормативний матеріал, що стосувався злочинів і покарань, був зібраний у 47 і 48 книгах Дігест, хоч і в них правопорушення не були систематизовані за суттєвими, загальними ознаками. Проте у римському кримінальному праві імператорського періоду можна виділити такі види злочинів:

1. Злочини проти держави (вони значно розширені): державна зрада, збройний опір властям, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця тощо. Ці злочини карались смертю.

2. Написання і розповсюдження образливих щодо імператора й існуючого ладу матеріалів. Карались смертю.

3. Злочини проти релігії (тепер уже християнської): образа релігії, церкви, священиків, проповіді різних ересей, богохульство. Накладалися різні покарання, аж до смертного вироку.

4. Злочини проти порядку управління і правосуддя:

а) публічне насильство (будь-які дії проти порядку управління і громадського порядку, перешкоди у здійсненні правосуддя, підбурю-

вання рабів до бунту, незаконне зберігання зброї тощо). Каралось смертю або іншими суворими покараннями;

б) здобуття виборних посад недозволеними способами. Каралось великим штрафом або громадянським безчестям;

в) змова обвинувача з обвинуваченим. Обвинувач (державний), котрий злочинно зрадив свою справу, підлягав тому ж покаранню, яке загрожувало обвинуваченому;

г) підробка або фальшивка (домовленість про те, щоб давати неправдиві свідчення, підкуп судді, підробка в рахунках і документах, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір і ваги). Високопоставлених осіб карали засланням, усім іншим присуджували перебування на рудниках або розп'яття на хресті;

д) хабарництво службових осіб. Покарання були такими ж.

5. Злочини проти власності:

а) крадіжка державного чи церковного майна (повішання або віддання на поталу диким звірам). За пом'якшуючих обставин або коли це скоєно у невеликих розмірах, — заслання або тілесні кари чи штраф;

б) крадіжка худоби (у великій кількості — смертна кара, у меншій — рудники);

в) знищення або переміщення межових знаків (рудники, штраф або заслання);

г) підпал (смертна кара у містах; на селі — рудники або заслання).

6. Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи:

а) убивство, а також виготовлення і носіння приватними особами знарядь для вбивства, в тому числі отрути, наклепницькі обвинувачення в злочині, за який загрожує смертна кара (смертна кара або рудники чи тілесні покарання);

б) особисте насильство, під яким розуміли побиття когось за допомогою залучених з цією метою осіб; вигнання з власного дому, самовільний вступ кредитора у володіння майном боржника (рудники, штрафи та ін.);

в) викрадення вільних людей, а також заманювання і переховування чужих рабів (рудники);

г) згвалтування, а також розтління неповнолітніх, подружнїя невірність та інші подібні злочини (рудники, а для осіб привілейованих станів — заслання).

Отже, система покарань у період імперії значно ускладнилася і ще більше диференціювала залежно від соціального стану винного і потерпілого. Покарання вирізнялися надзвичайною суворістю, вони мали на меті не тільки відплатити злочинцеві за скоєний злочин, а й залякати інших.

Ще наприкінці існування республіки була відновлена смертна кара для громадян, яка широко застосовується і в період імперії, причому і в простій, і у кваліфікованій формах (винних спалювали, розпинали на хресті, кидали на поталу диким звірам). Однак з прийняттям християнства спостерігається пом'якшення покарань: ліквідовані особливо жорстокі їх форми — розп'яття на хресті, клеймування розжареним залізом, криваві видовища в цирках.

Водночас суворо карали за злочини проти моралі: за викрадення жінки або дівчини, незалежно від того, чи давала вона на це свою згоду, чи ні, загрожувала смертна кара; за статевий зв'язок вільних жінок з рабами і за кровозмішання також присуджували смертну кару; за гомосексуалізм — спалювали. Набували поширення й такі покарання, як каторжні роботи в державних рудниках, виселення за межі держави, заслання у певне місце на визначений строк або навічно, ув'язнення, тілесні кари і штрафи.

У вигляді додаткового покарання часто застосовували конфіскацію майна. Як основне це покарання застосовували, якщо порушувались певні заборони у шлюбно-сімейних відносинах.

Важливо зазначити, що з появою постійної армії виникають норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлюють дисциплінарну і кримінальну відповідальність воїнів за порушення. Ці норми у відносно систематизованому вигляді збереглися у вигляді уривків з праці римського юриста II–III ст. Арія Менандра “Про військову справу”.

Військовий злочин визначався як порушення вимог військової дисципліни. Найтяжчим серед них вважалася зрада (винних розжалували, допитували під тортурами і карали смертю); далі — непослух командирам та заклики до бунту (смертна кара); невиконання наказу (те саме); образа командирів, фізичний опір (смертна кара); втрата зброї у воєнний час (смертна кара); дезертирство під час війни або повторне у мирний час (смертна кара).

Менш серйозні порушення: самовільний відхід з частини, але з поверненням (розжалування, биття батогами або переведення у штрафну частину); дезертирство у мирний час (розжалування, биття батогами); ухилення від військової служби (скерування у штрафну частину); за переховування сина від військової служби у воєнний час батькові загрожувало вигнання і конфіскація частини майна, а в мирний час — побиття палицями.

Злочинне ставлення до озброєння і військового майна теж суворо каралось. Продаж панциря, меча, шолома чи щита прирівнювався до дезертирства. Коли це траплялося під час походу, карали смертю.

Якщо під впливом якихось страждань, розчарування у житті, хвороби, безумства воїн причиняв собі тілесні ушкодження або робив спробу вчинити самогубство, то його з ганьбою виганяли з армії.

Під страхом смерті заборонялася служба в армії рабам (якщо раб видавав себе за вільного), а також тим, хто був покараний за тяжкі злочини чи раніше з ганьбою вигнаний з армії.

За загальнокримінальні злочини до воїнів застосовували різні види покарань (окрім повішення — віддання на поталу диким звірам та відсилення на рудники). Проте за одні й ті самі злочини воїнів карали суворіше, ніж цивільних осіб.

Судочинство. В період імперії у *судочинстві* відбулися суттєві зміни. Ще в часи республіки у тих випадках, коли потерпілий не знаходив захисту своїх майнових інтересів у цивільному праві чи формулярному процесі, він міг звернутися до вищого магістрату з проханням захистити його інтереси своєю владою. Якщо магістрат вважав прохання обґрунтованим, то він розглядав справу і виносив своє рішення. Такий адміністративний розгляд, на відміну від звичайного формулярного процесу, був надзвичайним і дістав назву *екстраординарного* (*extraordinaria cognitio*).

У період республіки така форма розгляду справ була справді надзвичайно рідкісним явищем. Але в часи імперії екстраординарний процес поступово витіснив звичайний — *формулярний*.

Імператор особисто або через своїх урядовців розглядав спірні справи, якщо вони привертали його увагу або про які його просили зацікавлені особи. Особливо широкого застосування цей процес набув у провінціях, де їх правителі як найвищі урядовці імператора самостійно почали розглядати майже всі справи і здійснювали свої рішення. У 294 р. імператор Діоклетіан спеціальною конституцією офіційно надав правителям провінцій право самим вирішувати всі справи.

Заміна формулярного процесу екстраординарним зумовила ліквідацію двох стадій у розгляді цивільних справ — *in jure* та *in judicio*. Справа від початку до кінця тепер слухалась одним урядовцем.

Виклик у суд здійснювався офіційно, за участю представника державної влади. Скаргу позивача вносили у судові протоколи й офіційно повідомляли відповідачеві. Весь процес ґрунтувався вже не на домовленості сторін і не на принципі третейського розгляду справи, а на засадах ініціативи державного урядовця чи судді, владного рішення державного органу.

У новій формі процесу були й спільні риси з попереднім, формулярним процесом: справу починали з ініціативи позивача, сторони самі збирали докази, суд не присуджував більше, ніж вимагав позивач.

Водночас обмежувався принцип гласності: засідання відбувалося за закритими дверима; сторони вносили судове мито на покриття судових витрат, увесь хід процесу вносили у судові протоколи.

У галузі кримінального суду діяльність постійних слідчих комісій втрачала своє значення і вони зникали. Кримінальні справи, як і цивільні, розглядали імператорські чиновники за порядком екстраординарного процесу на інквізиційних, слідчих засадах. При цьому розслідування і суд зосереджувались в одного і того самого урядовця — префекта преторія або префектів міст чи правителів провінцій. Кримінальна справа порушувалась і з ініціативи потерпілої сторони, і за розсудом урядовця, іноді навіть на підставі доносів і чуток. Слідство мало таємний і письмовий характер, його проводили дрібніші урядовці. Оцінка доказів залежала від судді. Вирішальне значення серед доказів мало признання підсудного, якого домагались умовляннями, погрозами, тортурами. Тортури не застосовували тільки до осіб з привілейованих станів і до воїнів. Судові засідання часто зводилися до формальної процедури ознайомлення з протоколом слідства, без допиту свідків, а іноді — самого обвинуваченого.

Оскарження цивільних рішень і кримінальних вироків допускалося до вищестоящих урядовців, навіть до імператора. Однак у всіх інстанціях вирішення справи здебільшого залежало від чиновників судових канцелярій (як вони підготують справу, як будуть доповідати), де панували тяганина та хабарництво.

В період імперії були створені спеціальні станові суди, котрі розглядали справи сенаторів, придворних, духовенства, військових.

Глава 6

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РИМСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА. РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

Причини падіння Риму. Проіснувавши близько тисячі років, Римська держава у 476 р. припинила існування. На її окремих територіях виникли нові держави, засновані переможцями — "варварами". Довгі століття на усю Європою, північною Африкою, Малою Азією панували римляни, непорушним здавалося Вічне Місто — Рим. Проте у природі, зокрема і в людській історії, немає нічого вічного. Все перебуває у русі, розвивається, виникає, живе і гине. Загинув і Рим. Учені різних

часів і народів написали багато праць, досліджуючи причини падіння Риму: внутрішні та зовнішні, суб'єктивні й об'єктивні, економічні та політичні, соціальні й військові.

Не викликають сумніву такі причини, як загострення до крайніх меж класових та соціальних протиріч між вільними і рабами, між різними прошарками в середовищі самих вільних людей, зокрема зневажливе ставлення знаті до низів, їх потреб, життєвих проблем, суспільних питань, інтересів народних мас загалом. Отже, це: різюча прірва між розбещеною, розніженою знаттю і трудящими масами; безперервна боротьба за владу між самою знаттю; постійне намагання римлян захопити все нові землі, підкорити все більше народів; нещадний визиск нових земель і народів, які, в свою чергу, неодноразово повстають проти поневолювачів — римлян, ведуть невпинну боротьбу за звільнення; натиск на Рим так званих варварів — навколишніх племен і держав, який Рим врешті-решт не зміг стримувати; гостра криза рабовласницького способу виробництва, що віджив свій вік, став гальмом соціального розвитку, гальмом прогресу.

Побудована на підвалинах рабства, Римська держава існувала за його рахунок, і як тільки рабство почало зникати, поступаючись прогресивнішим соціально-економічним відносинам, вона була приречена на загибель, оскільки до нових умов пристосуватися не могла.

Вплив римського права на розвиток правових систем світу. Римська держава залишила надзвичайно глибокий слід в історії розвитку народів Європи й світу, їх державності, права, культури, мистецтва, архітектури, історії та багато іншого. Римляни дали людству численні зразки іноді доведених до досконалості ланок державного механізму, розвиненої політичної системи тощо. Багато державних термінів, понять, інститутів, введених римлянами, використовували наступні покоління. І хоч падіння Західної Римської імперії супроводжувалось руйнуванням продуктивних сил, економічної інтеграції, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, занепадом культури, проте саме в цій державі були закладені основи нового, прогресивнішого суспільства — феодального.

Велике значення у загальному розвитку юриспруденції мало й римське право. Проте одна його частина — право публічне — фактично не пережило Римської держави. Збереглися тільки окремі його інститути, окремі поняття — *сенат*, *консул*, *імператор*, окремі положення в галузі злочинів і покарань, організації та діяльності державних органів, судів тощо, які були сприйняті в державотворчій і законодавчій практиці держав пізніших часів.

Водночас римське приватне право пережило Римську державу і мало величезний вплив на розвиток наступних правових систем — Се-

редньовіччя, Нового і Новітнього часів. Це була найдосконаліша система права, що ґрунтувалася на приватній власності. До логічних меж можливого в ньому були розроблені засади найбільшої свободи господарського самовизначення, приватної власності, її правового забезпечення.

Поряд з правом власності юридично майже досконалу, технічну і чітко розроблену регламентацію набули зобов'язальні відносини, зокрема ті, які виникали з договорів. Розробкою вчення про договори римські юристи повністю задовольнили потреби зростаючого торговельного і взагалі ділового обігу. Тому вчення про договори багато в чому зберегло своє значення і для нашого часу.

Право приватної власності знайшло логічне завершення в спадковому праві. У ньому були детально врегульовані умови спадкування за законом і за заповітом, чітко проводився принцип свободи заповітних розпоряджень з деякими обмеженнями на користь найближчих родичів.

Після падіння Риму римське приватне право зберігало свою чинність, оскільки колишні римські громадяни продовжували вже в новостворених державах залишатися під дією римського права. Серед римського населення поселялися і варвари, які хоч і мали своє право, але не таке досконале, і воно зазнавало впливу більш розвинутого римського права. У “варварських” державах почали з'являтися нові законодавчі обробки римського права, зокрема “Римські закони вестготів”, або “Вестготський збірник” короля Аларіха II (506 р.), згодом “Бургундський збірник римського права” (VI ст.), “Edictum Theodorici” (VI ст.) в Остготській державі та ін.

Рецепція римського права. В XI–XII ст. у Західній Європі розвиваються внутрішня і зовнішня торгівля, товарно-грошове господарство, зростає значення міст. Розвиток продуктивних сил вимагав гнучкої, розвинутої, пристосованої до нових умов правової системи, значно розвиненішої, ніж консервативне і бідне за змістом феодальне право. Виходом з цієї ситуації стало одне з найсвоєрідніших явищ людської державно-правової історії — *рецепція*, тобто відновлення дії римського права (найперше — приватного). Рецепцію ще розуміють як запозичення однією чи декількома державами більш розвинутого права іншої держави. Отже, починаючи з XII ст. рецепцію римського права в Європі зумовили насамперед розвиток промисловості й торгівлі, приватної власності загалом, зародження капіталістичних відносин, що потребувало їх юридичної регламентації, правового забезпечення. Римське право з його високими досягненнями в галузі юридичної техніки, з точністю і чіткістю визначень, формулювань, логічною послідов-

ністю викладу в поєднанні з дохідливими практичними висновками якнайліпше відповідало новим вимогам. Воно стало незаперечним авторитетом у регулюванні нових правовідносин, оскільки в умовах феодальної роздробленості численні суперечливі, дріб'язкові, сугобо місцеві норми звичаєвого феодального права не відповідали економічним вимогам розвитку суспільства.

В рецепції римського права найбільше були зацікавлені купці, банкіри, торговці, котрі побачили в цьому визнання і закріплення необмеженої приватної власності, вільної від феодальних обмежень і дріб'язкової регламентації, свободу договорів і завершену систему врегульованих договірних відносин.

У римському праві в розвиненому вигляді містилось усе те, чого стан середньовічних міщан домагався у феодальній державі.

Королі, імператори та інші правителі також підтримували рецепцію римського права. Дотримуючись римського права, королі та їхні юристи відстоювали необхідність єдиної міцної влади, централізованої держави, єдиного законодавства, єдиної міри, ваги, фінансової системи та ін. Вони доводили, що саме король має бути верховним правителем держави, виступали проти всевладдя і сваволі феодалів, верховенства церкви у світських справах та ін. Але й самі феодали використовували формули римського права з метою захоплення селянських і общинних земель, встановлення своєї необмеженої приватної власності на землю, всебічного захисту цього права. Вони вбачали у нормах римського права обґрунтування для закріпачення селян і збільшення феодальних повинностей.

Рецепція римського права меншою чи більшою мірою захопила всі країни Європи, навіть віддалені Англію чи Росію, де його вплив відчувався через дію церковних судів, які, вирішуючи справи своєї обширної юрисдикції, користувалися римсько-візантійськими кодифікаціями, через Литовські статuti XVI ст. і правові збірники прибалтійських губерній та Царства Польського.

Значним був вплив римського права на правову систему України, де діяли ті самі Литовські статuti, магдебурзьке право. З використанням норм та інститутів римського права тут проводили свої кодифікації: "Суд та розправа" Ф. Чуйкевича, "Права, по яких судиться малоросійський народ" та ін.

У деяких країнах до XV–XVI ст. римське приватне право було рецептоване майже в повному обсязі, наприклад, у Німеччині. Закон 1495 р. у Німеччині прямо наказував судам керуватися римським правом (і правом римсько-католицької церкви, тобто канонічним правом).

Об'єктом рецепції були не всі джерела і збірники римського права, а переважно завершена і вичерпна Кодифікація Юстиніана, відома в Європі під назвою *Corpus juris civilis*.

Спочатку римське право мало зазвичай субсидіарне (допоміжне) значення, тобто воно застосовувалось здебільшого лише тоді, коли те чи інше питання не розв'язувалося прямими нормами місцевого (даної держави) права. Але обмеженість, бідність і розбіжності феодального цивільного права фактично приводили до того, що римське приватне право набуло домінуючого значення. І навпаки, в галузях державного, кримінального і процесуального права рецепція мала значно менше значення, бо в цих галузях права у середні віки вже були розроблені нові закони, нові інститути або існували свої звичаї.

У середні віки (та й пізніше) відбувається ґрунтовне вивчення римського права. Воно почалось ще XI ст. в Італії. Тодішні юристи вивчали текст за текстом в юстиніанівській кодифікації, складали узагальнюючі правила, пояснення, усували застарілі тексти, протиріччя. Їхні зауваження, примітки до текстів називалися *гласами*. Тому юристи цього напрямку дістали назву *глогаторів*. Вважалось, що ті місця Кодифікації Юстиніана, які не були пояснені гласами, не є рецептованими і, отже, не мали сили діючого права. На "глосовані" норми та інститути римського права посилалися урядовці, вирішуючи державні справи, судові справи — судді. Римське право почали викладати в юридичних школах та університетах, які у XII ст. з'явилися в Італії, Іспанії, Франції.

У XIV–XV ст. виникла *школа постглогаторів*. Предметом їх розробок було не стільки римське право, скільки коментування складених раніше глос. Вони вивчали також канонічне право, нове законодавство. Їхні праці мали значне практичне спрямування.

Зародження буржуазної ідеології та культури заклало підвалини суспільно-політичного і культурного руху, що дістав назву Ренесансу, або Відродження. На зміну феодальній схоластиці прийшла світська наука — гуманізм. У галузі розробки римського права гуманізм особливо виявився у Франції (XVI–XVII ст.). Цей напрям характерний поверненням до історичного вивчення оригінальних джерел римського права, безпосередньо до текстів, їх критичного аналізу й осмислення. На цій основі ґрунтовно вивчається римське право з метою його широкого застосування в умовах зародження і розвитку нових буржуазних відносин.

У Німеччині в XVI–XVII ст. у зв'язку з тим, що римське право остаточно стало діючим правом, знову виник практичний напрям, який, однак, ігнорував наукове історичне значення вивчення римського права. У римському праві шукали підстав для розв'язання того чи іншого

практичного питання. Цей напрям, по суті, був пристосуванням римського права до практичних потреб.

У XVIII–XIX ст. з'являється чимало фундаментальних праць французьких, бельгійських, німецьких, італійських юристів і вчених, присвячених римському праву (Потьє, Жирардо, Вільямса, К'юї, Гроція, Савінії, Ієринга, Моммзена та ін.).

Однак суто римське право було для багатьох з них лише основою, матеріалом для створення струнких і переконливих логічних структур із завершеними визначеннями, чіткою структурою, теоретичними висновками, з допомогою яких треба було виправдати й обґрунтувати нові соціальні відносини, економічний устрій, новий спосіб виробництва.

Кінець XIX–початок XX ст. характеризується новою посиленою увагою до вивчення історії римського права, яке вже перестало бути загалом діючим правом. У цей період вивчаються нові римські тексти, інститути римського права, робляться висновки, даються глибші оцінки, з'являються узагальнюючі праці. Простежується критичний підхід до окремих попередніх гіпотез, накопичується багато нового фактичного матеріалу.

Римське право, точніше його досконало розроблені інститути і норми зобов'язального характеру, спадкового права, було одним з важливих джерел у процесі створення знаменитих буржуазних кодифікацій у Європі XIX–XX ст. Мається на увазі насамперед Цивільний (1804 р.) і Торговельний (1807 р.) кодекси Наполеона Бонапарта, Німецький цивільний кодекс (1900 р.).

Норми римського приватного права використовуються (у дещо видозміненому, пристосованому до нових умов вигляді) у наші дні під час розробки конкретних законів і кодексів з цивільного, зобов'язального, сімейно-спадкового права у багатьох країнах Європи, Латинської Америки, Африки, в тому числі і в Україні, де продовжується праця над створенням нового Цивільного кодексу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Авдиев В.И. История Древнего Востока. М., 1960.
Воробийов-Десятовський В.С., Утс Р.Ф., Липін Л.О., Петровський М.С. Нариси історії Стародавнього Сходу. К., 1957.
Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. М., 2000.
Древний Рим /Под ред. С.Л.Утченко. М., 1950.
Дроніков В.К. Римське приватне право. К., 1961.
Жидков О.А. История государства и права Древнего Востока. М., 1963.
Історія Стародавнього світу /За ред. Ю.С.Крушкол. К., 1976.
История государства и права зарубежных стран /Под общей ред. проф. П.Н.Галанза: В 2 т. М., 1963. Т.1.
История государства и права зарубежных стран /Под ред. проф. О.А.Жидкова и проф. Н.А.Крашенинниковой: У 2 ч. М., 1997. Ч.1.
История Древнего Рима /Под ред. В.И.Кузицина. М., 1981.
История Древнего Рима /Сост. К.В.Паневин. СПб., 1998.
История Древней Греции /Сост. К.В.Паневин. СПб., 1999.
Керам К. Боги. Гробницы. Ученые. М., 1960.
Кечекьян С.Ф. Всеобщая история государства и права. Древний мир: У 2 ч. М., 1944. Ч.1.
Кечекьян С.Ф. Государство и право Древней Греции: Учебн. пособие. М., 1963.
Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3 кн. К., 1995. Кн.1.
Макарчук В.С. Історія держави і права зарубіжних країн. К., 2000.
Машкін М.О. Історія Стародавнього Риму. К., 1952.
Моммзен Теодор. История Рима: В 3 т. СПб, 1994–1995. Т.1–3.
Нариси історії Стародавнього Сходу /За ред. акад. В.В.Струве. К., 1957.
Окінішев Лев. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен, 1987.
Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського приватного права. Львів, 2000.
Перетерський І.С. Дигесты Юстиниана. М., 1956.
Перетерський І.С. Всеобщая история государства и права: В 2 ч. М., 1945. Ч.1. Вып.2.
Підопригора О.А. Основи Римського приватного права. Львів, 1995.
Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки /Под ред. проф. А.И.Рогожина и проф. Н.Н.Страхова. Харьков, 1981.
Сергеев В.С. История Древней Греции. М., 1948.
Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн. Харків, 1999.
Тит Ливій. История Рима от основания города: В 3 т. М., 1989–1993. Т.1–3.
Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. К., 1994.
Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: У 2 т. /За ред. чл.-кор. АПН України В.Д.Гончаренка. К., 1998.
Хрестоматія по истории Древнего Рима /Под ред. С.Л.Утченко. М., 1962.
Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран /Под ред. З.М.Черниловского. М., 1984.
Черниловский З.М. История государства и права зарубежных стран. М., 1995.
Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. К., 1994.
Шевченко О.О. Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія. К., 1995.
Koranyi Karol. Powszechna historia państwa i prawa. Warszawa, 1965. Т.1.
Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dziegielewska K., Walachowicz J. Powszechna historia państwa i prawa. Poznań, 1993.
Szczaniecki M. Powszechna historia państwa i prawa. Warszawa, 2000.
Wąsowicz Marek. Historia ustroju państw Zachodu. Warszawa, 1998.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	3
Частина I. ДЕРЖАВА І ПРАВО КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ	9
Розділ I. Виникнення держави і права в країнах Стародавнього Сходу та їх характерні риси	10
Розділ II. Держава та право Стародавнього Вавилону	14
1. Утворення Вавилонської держави	14
2. Суспільний лад	18
3. Державний устрій	23
4. Джерела та характерні риси права	27
Розділ III. Держава і право Стародавнього Єгипту	60
1. Утворення, розвиток та загибель Єгипетської держави	60
2. Суспільний лад	66
3. Державний устрій	70
4. Джерела та характерні риси права	74
Розділ IV. Держава і право Стародавньої Індії	81
1. Утворення держави	81
2. Суспільний лад	84
3. Державний устрій	88
4. Джерела та характерні риси права	91
Розділ V. Держава і право Стародавнього Китаю	98
1. Виникнення держави і права, їх періодизація	98
2. Суспільний лад	105
3. Державний устрій	110
4. Джерела та характерні риси права	122
Частина II. ДЕРЖАВА І ПРАВО АНТИЧНИХ КРАЇН	137
Розділ I. Держава і право Стародавньої Греції	138
<i>Глава 1. Гомерівська Греція</i>	138
Організація суспільства гомерівської доби	140
<i>Глава 2. Держава і право Стародавніх Афін</i>	143
1. Утворення Афінської держави. Реформи Тесея	143
2. Реформи Солона	146
3. Реформи Клісфена	150
4. Реформи Ефіальта і Перікла. Розвиток афінської державності та її падіння	153
5. Суспільний лад	158
6. Державний устрій	166
7. Джерела та характерні риси права	183

<i>Глава 3. Держава і право Спарти</i>	198
1. Утворення і розвиток Спартанської держави	198
2. Суспільний лад	201
3. Державний устрій	206
4. Джерела та характерні риси права	212
Розділ II. Держава і право Стародавнього Риму	217
<i>Глава 1. Утворення Римської держави</i>	217
1. Джерела римської історії	219
2. Періодизація історії держави і права Риму	220
3. Стародавня Італія	221
4. Виникнення Риму. Римське суспільство у переддержавний період (VIII–VI ст. до н.е.)	225
5. Реформи Сервія Туллія. Виникнення Римської держави	231
<i>Глава 2. Римська держава в період республіки (VI–I ст. до н.е.)</i>	236
1. Суспільний лад	238
2. Державний устрій	246
3. Місцеве управління	267
<i>Глава 3. Криза і падіння республіки</i>	270
1. Зовнішня політика Римської держави	270
2. Внутрішня політика Римської держави	274
3. Повстання рабів. Реформи Гракхів	278
4. Військова реформа Гая Марія	284
5. Громадянські війни. Кінець Римської республіки	287
6. Повстання Спартака. Тріумвірати	290
<i>Глава 4. Римська держава в період імперії (I ст. до н.е.–V ст. н.е.)</i>	298
1. Рання імперія — принципат (I ст. до н.е.–кінець III ст. н.е.)	298
2. Пізня Римська імперія-домінат. Падіння Римської держави (IV–V ст. н.е.)	317
<i>Глава 5. Джерела та основні риси римського права</i>	328
1. Джерела права в період республіки	328
2. Джерела права в період імперії. Кодифікація Юстиніана	341
3. Основні риси права в період республіки. Судовий процес	347
4. Римське право в період імперії	366
<i>Глава 6. Історичне значення Римської держави та права. Рецепція римського права</i>	375
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	381

Навчальне видання

ТИЩИК Борис Йосипович

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ
І ПРАВА КРАЇН
СТАРОДАВНЬОГО
СВІТУ**

*Допущено Міністерством освіти і науки України
(Протокол № 14/18.2-563 від 26.04.2001 р.)*

Художник *В.Сава*

Технічний редактор *С.Довба*

Коректори *М.Ломеха, О.Тростянчин*

Комп'ютерний набір *Г.Суська*

Комп'ютерна верстка *І.Сімонова*

НБ ПНУС

659598

Здано на складання 15.04.2000. Підп. до друку 10.01.2001.

Формат 60x84¹/₁₆. Гарн. "Minion Set". Папір офс. Офс. друк.

Умовн. друк. арк. 22,32. Умовн. фарбо-відб. 22,78. Обл.-вид. арк. 24,45.

Тираж 3000 прим. Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 22.

Вид. № 109. Зам. № 1031.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ"

79005 Львів, вул. Галицька, 21

Друкарня видавництва "Закарпаття"

88011 Ужгород, вул. Гагаріна, 42/1.